ISTORIE

NEW YORK TIMES
TOP 100 DE CĂRȚI ALE ANULUI 2020

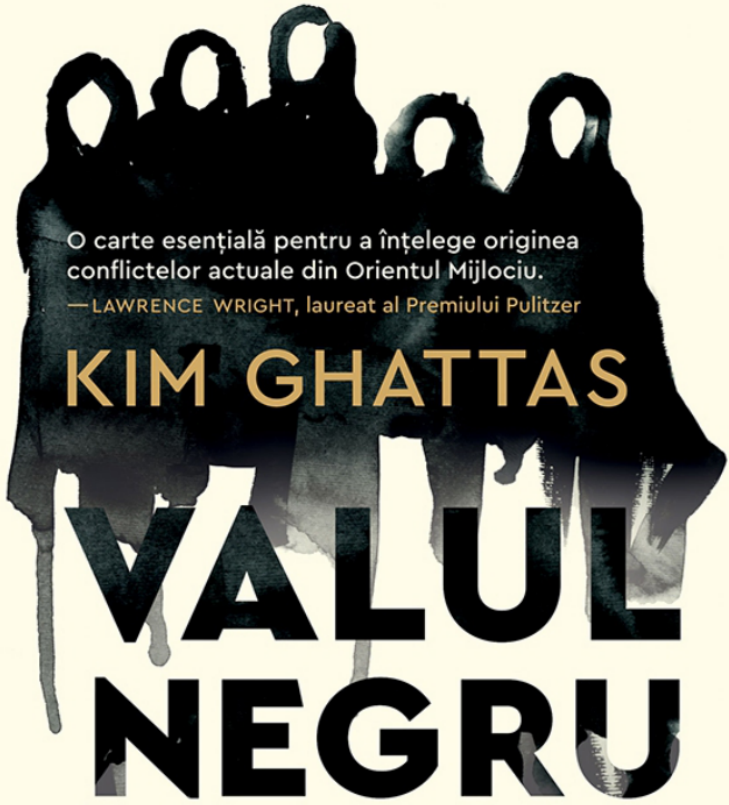

O carte esențială pentru a înțelege originea conflictelor actuale din Orientul Mijlociu.
—LAWRENCE WRIGHT, laureat al Premiului Pulitzer

KIM GHATTAS

VALUL NEGRU

ARABIA SAUDITĂ, IRAN ȘI RIVALITATEA DE PATRUZECI DE ANI CARE A DESTRĂMAT CULTURA, RELIGIA ȘI MEMORIA COLECTIVĂ ÎN ORIENTUL MIJLOCIU

ebook HUMANITAS

BIBLIOTECA ALEPH

Kim Ghattas (născută în 1977 în Liban) a studiat la Universitatea Americană din Beirut. Și-a început cariera jurnalistică la ziarul de limbă engleză *The Daily Star* din Beirut. A lucrat timp de 20 de ani pentru BBC și *Financial Times*, fiind distinsă cu Emmy Awards în 2006 pentru un reportaj despre conflictul israeliano–palestinian. În 2008 s-a mutat la Washington, DC, în calitate de corespondent BBC pe lângă Departamentul de Stat al SUA. În prezent scrie pentru *The Atlantic*, publicând articole și în *Foreign Policy* și *The Washington Post*. Este autoarea cărții *The Secretary: A Journey with Hillary Clinton from Beirut to the Heart of American Power* (2013), bestseller *New York Times*. Kim Ghattas face parte din *think-tank*-ul Carnegie Endowment for International Peace din Washington, DC, precum și din conducerea Universității Americane din Beirut și a organizației Arab Reporters for Investigative Journalism. Domeniile sale de interes sunt complexa situație a Orientului Mijlociu și politica internațională a SUA.

KIM GHATTAS

VALUL NEGRU

ARABIA SAUDITĂ, IRAN ȘI RIVALITATEA DE PATRUZECI DE ANI CARE A DESTRĂMAT CULTURA, RELIGIA ȘI MEMORIA COLECTIVĂ ÎN ORIENTUL MIJLOCIU

Traducere din engleză
de Andrei Pogăciaș

Kim Ghattas
Black Wave: Saudi Arabia, Iran
and the Forty-Year Rivalry that Unraveled
Culture, Religion, and Collective Memory
in the Middle East
Copyright © 2020 by Kim Ghattas
All rights reserved.

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parţială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziţie publică pe internet sau în reţele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informaţiei, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislaţiei privind protecţia dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

© HUMANITAS, 2022, pentru prezenta versiune în limba română (ediţia digitală)

ISBN: 978-973-50-7643-6 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

În amintirea tatălui meu, care mi-a spus atâtea poveşti
despre cum era înainte.

Pacea lor e tăcerea pustiului. — Tacitus, *Agricola*
(senator roman, m. 120 d.Cr.)[1]

1. Tacitus, *Opere*, vol. 1, tr. H. Mihăescu, Ed. Științifică, București, 1958, p. 79.

Cuprins

Notă privind terminologia utilizată
Protagoniștii
Introducere
Partea întâi: Revoluția
1. Revoluția casetelor
2. Azi la Teheran, mâine la Ierusalim
3. Inimă sângerândă
4. Întuneric
Partea a doua: Competiția
5. Eu l-am ucis pe faraon
6. Fără dupatta
7. Karbala în Beirut
8. Shia kafir!Pakistan
9. Mecca e a mea
10. Războaiele culturale
11. Valul negru
12. Generația 1979
Partea a treia: Răzbunarea
13. Cain și Abel
14. Ruptura
15. Predarea
16. Contrarevoluția
17. Între Isis şi CGRI
18. Călcâiul lui Ahile
19. Crimă pe Bosfor
Concluzie
Mulțumiri
Note

Notă privind terminologia utilizată

Am folosit transcrierea literală curentă pentru numele și termenii consacrați din arabă, persană și urdu. În alte cazuri, am folosit propriile transliterări. Atât traducerile titlurilor din ziarele arabe, cât și cea a citatelor și a unor poezii îmi aparțin. Oriunde există concepte similare în cele trei culturi pe care le discut, le-am indicat echivalentul în arabă.

Pentru conceptul de „Gardian al Dreptului“, introdus de Khomeini, care este menționat în mod repetat, am folosit transliterarea arabă *wilayat al-faqih* (diferită de cea persană *velayat-e faqih*), pentru a evita confuzia. În arabă, și *ibn*, și *bin* pot fi traduse prin „fiul lui“. Le-am folosit pe amândouă, în funcție de modalitatea cea mai uzuală (Mohammad bin Salman sau Abdelaziz ibn Saud). Numele *Muhammad* poate fi de asemenea transliterat ca *Mohammad*, și le-am folosit pe amândouă, în funcție de uz sau de preferința exprimată de personajele din carte. Am ales să mă refer la multe dintre personajele principale cu prenumele lor, pentru a le diferenția de personajele istorice mai importante.

Protagoniștii

Liban

Hussein al-Husseini: Politician șiit și șef al parlamentului în anii ’80.

Musa Sadr: cleric șiit iranian, mutat în Liban în 1959, dispărut în Libia în 1978.

Hani Fahs: cleric șiit, a trăit în Iran între 1979 și 1986; susținător, apoi critic al revoluției.

Badia Fahs: fiica lui Hani, ziaristă, a trăit în Iran pe perioada studenției.

Sobhi Tufayli: membru fondator al Hezbollah.

Hassan Nasrallah: secretar general al Hezbollah din 1992.

Rafiq Hariri: politician miliardar, de trei ori prim-ministru, asasinat în 2005.

Iran

Mahmoud Ahmadinejad: președinte între 2005 și 2013.

Masih Alinejad: ziarist și activist.

Abolhassan Banisadr: naționalist de stânga, primul președinte de după revoluție.

Mehdi Bazergan: membru fondator al Mișcării de Eliberare a Iranului (MEI), cel dintâi premier după revoluție.

Mohammad Beheshti: khomeinist loial și fondator al Partidului Republican Islamic.

Mostafa Chamran: membru-cheie al MEI, primul ministru al apărării în Iranul revoluționar.

Sadegh Ghotbzadeh: membru-cheie al MEI.

Mohammad Khatami: președinte între 1997 și 2005.

Mohsen Sazegara: student activist în MEI, membru fondator al Gărzilor Revoluționare (IRGC).

Ebrahim Yazdi: membru-cheie al MEI, primul ministru de externe după revoluție.

Arabia Saudită

Sami Angawi: arhitect și fondator al Hajj Research Center.

Abdelaziz Bin Baz: cleric influent, vicerector al Universității din Medina în anii ’60, mare muftiu al regatului între 1993–1999.

Sofana Dahlan: avocată și descendentă a muftiului din secolul al XIX-lea Ahmad ibn Zayni Dahlan.

Turki al-Faisal: șeful serviciilor de informații între 1979 și 2001.

Muhammad ibn Saud: fondator al dinastiei Al-Saud în secolul al XVIII-lea.

Muhammad ibn Abdelwahhab: predicator ortodox ultrafundamentalist din secolul al XVIII-lea, aliat al lui Muhammad ibn Saud.

Mohammad bin Salman: prinț moștenitor din 2017 și ministru al apărării din 2015, fiul regelui Salman.

Abdelaziz ibn Saud: fondatorul Regatului Arabiei Saudite, a domnit între 1932 şi 1953.
Faisal ibn Saud: al treilea rege al Arabiei Saudite, asasinat în 1975.

Irak

Saddam Hussein: preşedinte între 1979 şi 2003.
Mohammad Baqer al-Hakim: ayatollah iranian în exil în Iran între 1980 şi 2003, asasinat în Irak în 2003.
Atwar Bahjat: ziarist irakian, asasinat în 2006.
Abdulmajid al-Khoei: cleric şiit, exilat în 1991, asasinat în 2003.
Mohammad Taqi al-Khoei: cleric şiit, ucis în 1994.
Jawad al-Khoei: cleric şiit, fiul lui Mohammed Taqi, exilat în 1991, reîntors în Irak în 2010.
Mohammad Baqer al-Sadr: ayatollah executat de Saddam în 1980, fondatorul Partidului Islamist Şiit Da'wa.
Moqtada al-Sadr: cleric şi fondator al armatei Mahdi.

Siria

Hafez al-Assad: preşedinte între 1970 şi 2000.
Bashar al-Assad: fiu al lui Hafez, preşedinte din 2000.
Yassin al-Haj Saleh: student activist comunist închis în 1980, cel mai important intelectual sirian din 2000.
Samira al-Khalil: activistă şi soţia lui Yassin, răpită de militanţi în 2013.
Sa'id Hawwa: ideolog-cheie al Frăţiei Musulmane Siriene.
Zahran Alloush: lider al grupului rebel islamist Jaysh al-Islam, ucis în 2015.

Pakistan

Zulfiquar Ali Bhutto: prim-ministru între 1973 şi 1977.
Benazir Bhutto: fiica lui Zulfiquar, prim-ministru între 1988–1990, 1993–1996, asasinată în 2007.
Mehtab Channa Rashdi: prezentator TV.
Faiz Ahmad Faiz: unul dintre cei mai faimoşi poeţi de limbă urdu.
Arif Hussaini: cleric şiit, susţinător al lui Khomeini.
Zia ul-Haq: preşedinte între 1978 şi 1988.
Ehsan Elahi Zaheer: erudit religios sunnit, autor de cărţi împotriva şiiţilor.

Egipt

Gamal Abdel Nasser: preşedinte între 1954 şi 1970.
Nasr Abu Zeid: profesor laic de literatură arabă şi studii islamice.
Farag Foda: intelectual laic, asasinat în 1992.
Nageh Ibrahim: student activist islamist, membru fondator al Gama'a Islamiyya.
Hosni Mubarak: preşedinte între 1980 şi 2011.
Ahmed Naji: ziarist şi romancier.
Anwar Sadat: preşedinte al Egiptului, asasinat în 1981.

Ebtehal Younes: profesoară de literatură franceză, soția lui Nasr Abu Zeid.
Ayman al-Zawahiri: liderul Jihadului Islamic din Egipt, numărul doi din al-Qaeda.

Alții

Yasser Arafat: președinte al Organizației pentru Eliberarea Palestinei.
Issam Berqawi, cunoscut și ca Abu Muhammad al-Maqdissi: salafit iordanian, mentor al lui Abu Musab al-Zarqawi.
Muammar al-Gaddafi: conducător al Libiei între 1970 și 2011.

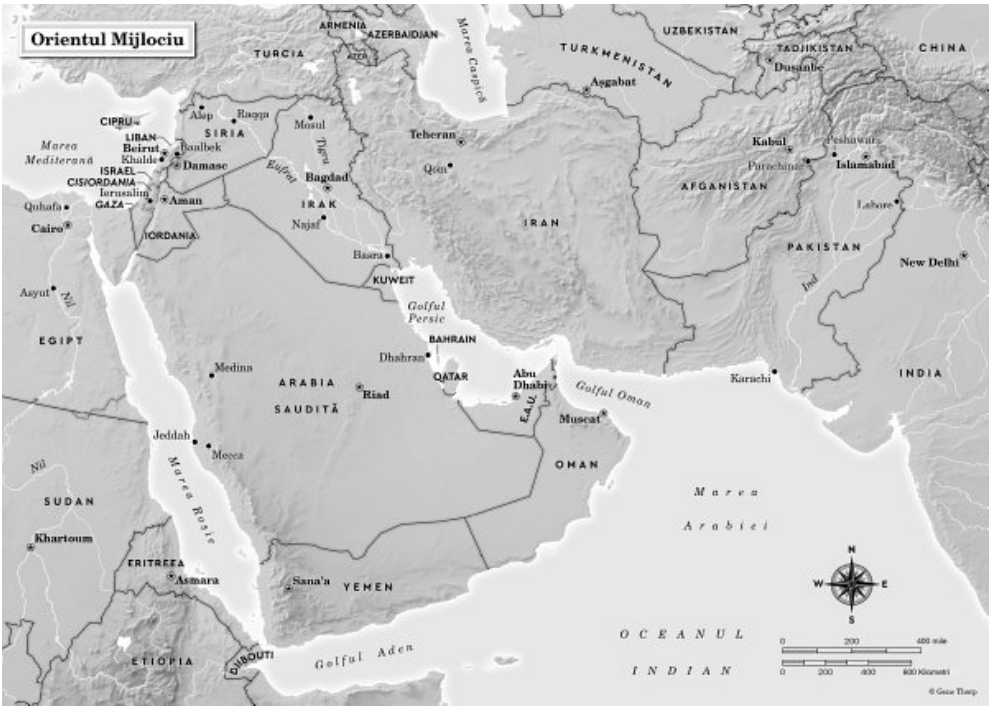
Orientul Mijlociu
ARMENIA
AZERBAIDJAN
Marea Caspică
UZBEKISTAN
TURKMENISTAN
TADJIKISTAN
CHINA
Dușanbe
Așgabat
TURCIA
CIPRU
Alep
Baqqa
Mosul
SIRIA
LIBAN
Beirut
Baalbek
Khalda
Damasc
Marea Mediterană
ISRAEL
CISIORDANIA
Ierusalim
GAZA
Amman
IORDANIA
Quhafa
Cairo
Eufrat
Tigru
Bagdad
IRAK
Najaf
Teheran
Qom
IRAN
Kabul
Peșhawar
Parachinar
Islamabad
AFGANISTAN
Lahore
PAKISTAN
New Delhi
Basra
KUWEIT
Golful Persic
BAHRAIN
Dhahran
QATAR
Abu Dhabi
E.A.U.
Golful Oman
Karachi
INDIA
Asyut
Nil
EGIPT
Medina
ARABIA SAUDITĂ
Riad
Muscat
OMAN
Jeddah
Mecca
Marea Roșie
Nil
SUDAN
Khartoum
ERITREEA
Asmara
Sana'a
YEMEN
Marea Arabiei
ETIOPIA
DJIBOUTI
Golful Aden
OCEANUL INDIAN
N
W
E
S
0 200 400 mile
0 200 400 600 Kilometri
© Gesa Tharp

Introducere

„Ce s-a întâmplat cu noi?“ Întrebarea ne bântuie și acum în lumea arabă și musulmană. O repetăm ca pe o mantră. O veți auzi din Iran până în Siria, din Arabia Saudită până în Pakistan, precum și în țara mea, Liban. Pentru noi, trecutul e o țară diferită, care nu e împotmolită în ororile omorurilor sectare; un loc mult mai liniștit, fără intoleranța îngrozitoare a zeloților religioși și a războaielor fără sens și aparent fără sfârșit. Deși trecutul a cunoscut și el lovituri de stat și războaie, acestea erau limitate în timp și spațiu, iar viitorul încă arăta promițător. „Ce s-a întâmplat cu noi?“ Întrebarea s-ar putea să nu îi frământe pe cei mai tineri, care nu-și amintesc o altă lume, sau pe cei ai căror părinți nu le-au povestit despre cum în tinerețe recitau poezii la Peshawar, dezbăteau idei marxiste până târziu în noapte în barurile din Beirut sau mergeau pe bicicletă la picnicuri pe malul fluviului Tigru în Bagdad. Întrebarea ar putea să-i surprindă și pe cei din Vest, care presupun că extremismul și vărsarea de sânge de azi au fost întotdeauna regula.

Această carte ne invită să călătorim în trecut, însă nu se lasă fermecată de nostalgia visătoare a unei lumi senine. Scopul meu a fost să înțeleg când și de ce lucrurile au început să se destrame și ce s-a pierdut, mai întâi încet, iar apoi cu o viteză neașteptată. Sunt multe puncte de cotitură în istoria modernă a Orientului Mijlociu care ar putea explica cum ne-am prăvălit în aceste abisuri ale disperării. Unii vor spune că sfârșitul Imperiului Otoman și căderea ultimului califat islamic de după Primul Război Mondial au reprezentat momentul în care lumea islamică și-a pierdut calea; sau vor vedea în crearea statului Israel din 1948 și înfrângerea arabilor în Războiul de Șase Zile din 1967 prima fisură în sufletul colectiv arab. Alții vor sări direct la invazia americană din Irak din 2003 și vor considera urmările ei ca apogeul absolut al conflictelor care durează de milenii: sunniți și șiiți care se omoară între ei, Arabia Saudită și Iranul încleștate într-o luptă pe viață și pe moarte. Vor insista că și omorurile, și rivalitatea sunt inevitabile și eterne. În afară de partea cu „inevitabile și eterne“, nici una dintre aceste explicații nu e greșită, dar nici una nu schițează o imagine completă.

Încercând să răspund la întrebarea „Ce s-a întâmplat cu noi?“ m-am îndreptat spre fatidicul an 1979. Trei evenimente majore au avut loc în același an, aproape independente unul față de altul: Revoluția Iraniană; asediul Sfintei Moschei din Mecca de către zeloții saudiți și invazia sovietică din Afganistan, primul câmp de bătălie pentru jihad în vremurile moderne, efort sprijinit de Statele Unite. Combinația dintre cele trei a fost toxică, și nimic nu a mai fost vreodată la fel. Din acest decoct nociv s-a născut rivalitatea saudito–iraniană, o competiție distructivă pentru poziția de lider al lumii islamice, în care ambele țări mânuiesc, exploatează și distorsionează religia urmărind fără scrupule puterea absolută. Aceasta este o constantă din 1979 încoace, torentul care răvășește totul în calea sa.

Nimic nu a schimbat lumea arabă și musulmană atât de profund ca evenimentele din 1979. Alte evenimente la fel de importante au desfăcut alianțe, au pornit sau au încheiat războaie ori au fost martorele nașterii unor noi mișcări politice. Dar moștenirea radicală a lui 1979 a făcut toate acestea și ceva în plus: a început un proces care a transformat societățile și a modificat standardele culturale și religioase. Mișcările dezlănțuite în 1979 ne-au schimbat și ne-au răpit memoria colectivă.

Anul 1979 și cele patru decenii care i-au urmat sunt subiectul acestei cărți. Rivalitatea saudito–iraniană a mers dincolo de geopolitică, transformându-se într-o competiție din ce în ce mai dură pentru legitimitate islamică, prin dominație religioasă și culturală, schimbând societățile din interior – nu doar în Arabia Saudită și Iran, ci în toată regiunea. În timp ce multe cărți analizează Revoluția Iraniană, puțini iau în considerare urmările ei în exterior, modul cum lumea arabă și sunnită a reacționat față de acest eveniment crucial. Ajunse până în Pakistan, talazurile rivalității au schimbat spectaculos țări puternice și pluraliste, dezlănțuind cortegii de omoruri sectare care nu ne definiseră niciodată în trecut. Deși Pakistanul este localizat geografic în subcontinentul indian, istoria sa modernă este strâns legată de mișcările care s-au dezvoltat în Orientul Mijlociu, iar țara apare de multe ori în această poveste. De-a lungul acestui mare Orient Mijlociu, creșterea militantismului și creșterea intoleranței religioase au avut loc în paralel și adesea s-au hrănit una din cealaltă.

Oriunde am mers să iau interviuri pentru această carte, de la Cairo la Bagdad, de la Teheran la Islamabad, am fost întâmpinată cu emoție când i-am întrebat pe oameni despre impactul pe care anul 1979 l-a avut asupra vieții lor. M-am simțit de parcă făceam terapie națională sau regională, stând în sufrageriile și birourile oamenilor: fiecare avea o poveste despre cum 1979 i-a stricat viața, căsnicia, educația – inclusiv cei născuți după acel an. Deși aceasta nu este o lucrare de cercetare istorică și nici un studiu academic, ea este în schimb mai mult decât o relatare jurnalistică: am căutat adânc în arhive, am parcurs mii de ziare, am intervievat zeci de oameni și am construit o bibliotecă virtuală a istoriei acestor patru decenii. Rezultatul este o nouă lectură a evenimentelor cunoscute, unele uitate, altele trecute cu vederea, majoritatea studiate anterior în mod izolat. Adunate laolaltă, întinse de-a lungul a patru decenii de istorie și șapte țări, zguduie multe adevăruri acceptate despre regiune și aruncă o lumină revelatoare asupra modului în care rivalitatea saudito–iraniană a evoluat și s-a modificat de-a lungul timpului, cu urmări pe care nimeni nu le putea prevedea în 1979.

Deși evenimentele geopolitice pregătesc scena pentru *Valul negru*, aceasta nu este o carte despre terorism, al-Qaeda sau chiar ISIS, nici despre falia dintre șiiți și sunniți și nici despre pericolele pe care fundamentaliștii violenți le reprezintă pentru Vest. Acesta a fost punctul nodal aproape obsesiv al titlurilor din presa occidentală. În schimb, paginile de față aduc în prim-plan povestea nespusă a acelora – și sunt mulți – care au luptat și continuă să lupte împotriva întunericului intelectual și cultural care a cuprins treptat țările lor în deceniile care au urmat fatidicului an 1979. Intelectuali, poeți, avocați, prezentatori de televiziune, tineri clerici, romancieri; bărbați și femei; saudiți, iranieni și pakistanezi; sunniți și șiiți; foarte religioși, unii seculari, dar toți gânditori progresiști, care reprezintă lumea entuziastă și pluralistă care dăinuie sub valul negru. Ei sunt majoritatea redusă la

tăcere, care au suferit enorm din cauza celor care sunt mereu intoleranți, indiferent dacă mânuiesc puterea politică sau o armă. Unii au plătit cu viața, ca ziaristul saudit Jamal Khashoggi, ucis în consulatul saudit din Istanbul în octombrie 2018. Jamal îmi era coleg și prieten. Scriam un pasaj despre viața lui când moartea sa brutală a conferit o turnură macabră poveștii mai mari a rivalității saudito–iraniene.

Viețile tuturor personajelor din această carte se împletesc în timp, peste generații. Unele sunt cunoscute; majoritatea nu. Trăiesc în țări diferite, dar duc aceleași bătălii. Poveștile sunt încadrate în relatările altor personaje istorice, scriitori faimoși sau militanți infami, totul alcătuind o poveste mai mare, un fel de *O mie și una de nopți* a politicii moderne din Orientului Mijlociu.

Istoria de față începe cu doar câțiva ani înainte de 1979, pe țărmurile Mediteranei, în Liban, cu un episod mai puțin cunoscut, dar care a jucat un rol crucial în pregătirea Revoluției Islamice.

Partea întâi
REVOLUȚIA

1. Revoluţia casetelor
Liban–Iran–Irak–Franţa
1977–1979

În ținutul păcii însăși pacea s-a stins,
Iar dreptatea a pierit
Odată cu prăbușirea Ierusalimului.
Iubirea a fost izgonită,
Și în inima lumii
Și-a făcut sălaș războiul.
În iesle, pruncul și maica sa, Maria, se tânguie,
Iar eu mă rog. —Fairuz, versuri din *Ierusalim, floare a tuturor orașelor* (1971)

Există un paradox adânc înrădăcinat în inima revoluției care a transformat Iranul dintr-un regat persan într-o teocrație islamică, revoluție încurajată și organizată de stângiștii laici și islamiștii moderniști. Iranul ayatollahilor fundamentaliști s-a zămislit tocmai în orașele păcatului și ale libertății: Beirutul, capitala modernității arabe, odinioară cunoscut ca Parisul Orientului Mijlociu, și Parisul, orașul unde s-a născut Iluminismul. Dacă nu ar fi existat libertate în ambele orașe, ayatollahul Ruhollah Khomeini – om răbdător și perspicace – ar fi murit probabil uitat într-o casă de chirpici cu două etaje, într-o fundătură din orașul sfânt Najaf, în Irak. Clericul iranian stârnise revolte împotriva șahului Iranului timp de peste un deceniu și petrecuse ceva timp în închisoare la Teheran. A fost trimis în exil și a ajuns la Najaf în 1965, unde a zăcut în anonimat treisprezece ani, faimos în cercul său de discipoli, dar respins de majoritatea clerului șiit irakian. La Najaf, clericii nu făceau politică și îl dezaprobau pe ayatollahul provocator, care credea că are o relație specială cu Dumnezeu. În afară de clericii din orașe, care se ocupau cu teologia, mai erau și cei care vedeau în Khomeini o unealtă politică utilă, cineva care ar putea ridica mulțimile ca să lupte împotriva opresiunii. Oameni feluriți cu visuri felurite, de la Teheran la Ierusalim, de la Paris la Beirut, priveau spre Khomeini și vedeau un om care putea servi planurilor lor,

fără a-și da seama că ei serveau planurilor lui.

*

Pe coasta Libanului, pe terasa unei case cu vedere spre marea strălucitoare, trei oameni purtați de năzuința pentru dreptate discutau până târziu în noapte despre cum ar putea recrea lumea și țările lor. Era o adunare stranie: Musa Sadr, fascinantul cleric iranian cu turban și ochi verzi, cunoscut ca imamul Sadr; Hussein al-Husseini, mustăciosul și abilul politician libanez, în costum; și Mostafa Chamran, medicul iranian devenit revoluționar de stânga, în haine de camuflaj. Doar unul dintre ei va supraviețui dezastrului dezlănțuit de visurile lor.

Era anul 1974. Activistul antiapartheid Nelson Mandela era în închisoare, în Africa de Sud. Armata Republicană din Irlanda de Nord se lupta cu britanicii, punând bombe în barurile și centralele telefonice din Anglia. În Vietnam, armata americană cedase. Lupta continua între Sudul proamerican și Nordul comunist, dar toate trupele americane părăsiseră teritoriul vietnamez. După nouăsprezece ani de război, bilanțul era devastator: două milioane de civili, un milion și jumătate de soldați vietnamezi și șaizeci de mii de soldați americani erau morți. Președintele Richard Nixon tocmai demisionase pentru a evita să fie demis din cauza scandalului Watergate. Bărbații purtau părul lung, cravatele erau late, iar Led Zeppelin era cea mai în vogă trupă rock din lume. În aprilie 1975 Saigonul va cădea în mâinile comuniștilor. În aceeași lună, războiul izbucnea în Liban, și focul Războiului Rece se va muta din Asia de Sud-Est în Orientul Mijlociu.

Dar acum, în vara lui 1974, adunați în casa lui Husseini din micul oraș de coastă Khalde, situat la zece minute sud de Beirut, cei trei bărbați făceau bilanțul unui an de realizări. Visurile lor trecuseră granițele, țelurile lor erau diferite, dar lupta împotriva opresiunii era aceeași. Războiul era încă un zvon îndepărtat.

În vara aceea, vocea puternică și blândă a lui Joan Baez răsunase în răcoarea uscată a Văii Beqaa. Cântăreață americană de folk și activistă pentru drepturile omului, prietenă cu Martin Luther Jr. și fostă iubită a lui Bob Dylan, ea a cântat în fața a mii de fani care veniseră din Beirut și din toată lumea arabă pentru a participa la Festivalul Internațional de la Baalbek.

A cântat despre libertate și zădărnicie, pe locul fostului oraș antic Heliopolis, cel mai mare și mai bine păstrat oraș roman din zonă, care număra câteva mii de locuitori. „Cât vor mai putea trăi oamenii până să le fie dăruită libertatea?“ a întrebat Baez. Ella Fitzgerald, Rudolf Nureyev și Orchestra Filarmonică din New York, rafinata cântăreață libaneză, Fairuz, alături de vedeta egipteană Umm Kulthum au avut reprezentații la Baalbek, sub paza coloanelor înalte ale templelor lui Bachus și Iupiter. În timpul zilei, turiștii se plimbau în jurul faimoaselor ruine; seara, coborau cu sutele în orășel pentru a asista la spectacole, în timp ce localnicii le vindeau suvenire și gustări.

Baalbek era un oraș cu totul subdezvoltat. Clădirile sale erau murdare – canalizările deschise se revărsau pe străzi. Nu existau școli, ci doar câmpuri vaste de canabis în jurul orașului, ceea ce însemna și bani, și putere – și multe arme. Neglijența era de înțeles în zonele rurale, dar aici, în Baalbek (ca și în alte părți ale Libanului), se mai adăuga ceva

care dezbina: religia. În această țară de o diversitate uimitoare pentru dimensiunile ei mici, coexistau trei grupuri: creștinii, minoritatea căreia stăpânii coloniali îi oferiseră puterea; musulmanii sunniți, clasa comercială burgheză tradițională, orășeni și birocrați; precum și musulmanii șiiți, ignorați și asupriți, care cultivau cartofi sau canabis în Valea Beqaa, ori culegeau bumbac în sudul țării. În orașe, șiiții erau cei ce lustruiau pantofi ori lucrau ca vânzători de ziare sau picoli. Existau și proprietari funciari, demnitari sau politicieni șiiți, ca Husseini, care trecuse prin toate pentru a ajunge primarul unui orășel la vârsta de nouăsprezece ani. Baalbek era un amestec al acestor trei comunități, dar era predominant șiit.

Istoria comunității șiite din Liban[1] ar începe încă din primele zile ale Islamului, fiind cea mai veche comunitate din afara Medinei, unde, după ce a murit Profetul Mohamed, unii l-au ales pe Ali, vărul Profetului și soțul fiicei sale Fatima, ca urmaș legitim. Șiiții au fost cunoscuți astfel drept partizanii lui Ali, *shi'at Ali*. Alții credeau că Profetul l-a numit pe Abu Bakr, un tovarăș apropiat, drept succesor al său și prim calif al nației musulmane. Lupta a opus două viziuni[2] ale succesiunii: una religioasă, printr-o linie a descendenților Profetului cunoscuți ca imami (conducătorii rugăciunii); și cealaltă, mai seculară, centrată pe putere, a califilor (literal, „urmași"), aleși de consiliul înțelepților. Controversa cu privire la cine urma să-i guverneze pe musulmani și să impună taxe comunității va degenera într-un război civil în primii ani ai Islamului și va provoca o schismă teologică. Vor exista imperii șiite, dar în general istoria șiismului este istoria unei minorități aflate în opoziție, o istorie a sacrificiului și a martiriului. În Liban, de-a lungul secolelor, șiiții au acumulat averi și putere, transformând regiunea Jabal Amel din sudul țării într-un centru de erudiție șiită. Când șahul Ismail I a fondat dinastia safavidă în Persia secolului al XV-lea, el și-a forțat supușii sunniți să se convertească la șiism. A adus clerici și învățați din orașele șiite sfinte Karbala și Najaf din Irak, dar și din Jabal Amel, ca să predea și să răspândească noua credință. Sub stăpânirea otomană, șiiții din Liban au continuat să-și păstreze o autonomie sfidătoare, dar în cele din urmă au fost nevoiți să accepte rolul de minoritate în imperiul sunnit. Când a apărut Libanul modern, granițele religioase și identitare dintre șiism și sunnism au devenit fluide. Falia se putea traduce și în termeni de rural *versus* urban. În general, șiiții trăiau în armonie cu vecinii lor sunniți și creștini, acceptându-și soarta.

Imamul Sadr venise să-i trezească din letargie. În 1959 se mutase din Iran în Liban, pentru a scoate la lumină sărăcia șiiților și a ajuta la crearea de școli și dispensare, ca un fel de misionar. Strămoșii lui Sadr veniseră din Liban, la fel ca toți ceilalți al-Sadri din Irak, Iran și de mai departe. Acum călătorise în sens invers. Purta un turban negru, care semnala că, în calitate de cleric, era și urmaș al Profetului, un *sayyed*; titlul de imam era o demnitate secundară, acordată de către adepții săi devotați. În frigurosul martie 1974, a călătorit la Baalbek pentru a trezi conștiința politică șiită. Lumea a venit de peste tot din Liban pentru a-l asculta pe acest orator charismatic. Au venit din livezile de portocali și câmpurile de tutun de pe coasta sudică, predominant șiită, din micile sate șiite din regiunea creștină din nord și din mahalalele din Beirut, unde se refugiaseră după ce scăpaseră de bombardamentele israeliene asupra satelor lor din sud. Au venit cu autobuze și mașini, călătorind ore în șir, unii mai mult de o zi, printr-o țară mică fără rețea de

transport public. Când imamul Sadr ajunsese la periferiile Baalbekului, drumurile erau blocate, silindu-l să se oprească în orașele de pe drum. Șaptezeci și cinci de mii de oameni, aproape toți cu AK-47 și vechi arme din al Doilea Război Mondial, veniseră la Baalbek să-l audă vorbind. Abia a reușit să ajungă la podium, în timp ce mulțimile se întindeau să-i atingă roba; pentru scurt timp și-a pierdut chiar turbanul negru. Sunetul focurilor de armă trase pentru a sărbători era asurzitor.

„Am cuvinte mai dure decât gloanțele, așa că economisiți-le“[3], i-a spus publicului. Imamul Sadr a condamnat guvernul de la Beirut pentru neglijarea șiiților din Liban și a zonelor rurale în general, pentru drumurile neasfaltate, lipsa școlilor și a condițiilor decente precum apa și electricitatea. Într-o țară cu optsprezece secte diferite, comunitatea șiită era una dintre cele mai mari trei, și totuși șiiții erau rareori angajați în administrație; erau ignorați la promovări și erau împinși spre muncile de jos. Președintele parlamentului, întotdeauna un șiit, conform constituției nescrise a Libanului, avea putere politică redusă – aceasta se afla în general în mâinile președintelui creștin al țării. Libanul, modern și cosmopolit, era de asemenea o țară a fiefurilor și clientelismului, iar șiiții nu avuseseră niciodată pe cineva care să vorbească pentru ei sau să îi conducă. Acum îl aveau pe imamul Sadr.

„La ce se așteaptă guvernul, la ce altceva decât la furie și revoluție?“ a avertizat el, vorbind mulțimii. A enumerat o listă de feluri în care șiiții erau nedreptățiți. Își câștigase popularitatea cât timp locuise în Liban, ajutând la fondarea Înaltului Consiliu Șiit, pentru a face lobby în favoarea comunității. Dar progresul fusese prea lent. Era momentul să ridice tonul. „Armele“, le-a spus el adepților săi, „sunt podoabele oamenilor“. Sadr nu chema la luptă armată, dar înțelegea sentimentul de putere care venea din simplul fapt al purtării unei arme. Nu era un lider militar, dar nici un cleric tăcut, concentrat asupra teologiei și a problemelor pe care le aveau credincioșii săi. Era un activist și, cu toate că preocuparea sa principală era situația tristă a șiiților, Sadr a vorbit despre sărăcia și nedreptatea din toate comunitățile. Adunarea de la Baalbek a marcat lansarea Mișcării Dezmoșteniților, pe care Sadr o inaugurase recent alături de prietenul lui Husseini, o mișcare multiconfesională care era rezultatul a mai mult de un deceniu de muncă.

Măsurând aproape doi metri înălțime, Sadr era diferit de oricare alt lider pe care-l văzuse vreodată Libanul, o țară unde oamenii rămâneau în limitele identității lor sectare. Deși era născut în Iran, în orașul sfânt Qom, strămoșii săi plecaseră din regiunea Jabal Amel. Era un modernist, lucru rar printre clerici, și studiase nu doar în seminarii religioase, ci și pe băncile unei instituții seculare, obținând o diplomă în științe politice la Universitatea din Teheran. Avea legături de familie care se întindeau dincolo de granițe și etnii, depășind hotarele dintre arabi, persani și turci. Orașul sfânt Najaf era centrul unde se întâlneau toate acestea. Sadr trecea și peste granițele gândirii tradiționale, deschizând porți spre alte lumi. La Tyr a cumpărat înghețată de la un creștin a cărui afacere avea de suferit fiindcă vecinii săi șiiți credeau că orice era făcut de un nemusulman era necurat. Femeile creștine se topeau după el și, cu toate că clericii nu trebuiau să dea mâna cu femeile, ocazional el făcea o excepție din politețe. Preda la școli sunnite, ținea ore de filozofie islamică la Universitatea Sfântul Iosif din Beirut și se ruga în bisericile din toată țara. Era un adevărat spectacol să-l vezi stând în spatele altarului, sub Isus pe cruce, în fața unei

biserici întregi, cu turbanul său negru, care arăta că e descendent al Profetului Mohamed. Odată a adunat mulțimi uriașe la o bisericuță dintr-un sătuc creștin de la granița cu Israelul.[4] A venit cu o jumătate de oră întârziere și, când în sfârșit a ajuns la amvon, mulțimea nerăbdătoare de creștini a strigat *Allahu Akbar*, „Dumnezeu e mare“, un strigăt de eliberare, de parcă Însuși Cristos ar fi sosit.

Sadr își înțelegea toți ascultătorii, cu toate că erau atât de diferiți. Le vorbea cu melancolie preoților, călugărițelor și mulțimii adunate în biserică, aducând omagiu lui Cristos ca apostol al oprimaților[5]; se adresa tunător la Baalbek oamenilor înarmați, ridicându-i din mâhnire cu evocarea imamului Hussein, fiul lui Ali și al Fatimei, nepotul Profetului, ucis în luptă la Karbala în anul 680. Susținătorii lui Ali acceptau în general ca succesorii Profetului să devină califi aleși de un consiliu al înțelepților. Dar un calif l-a numit pe fiul său Yazid succesor. A urmat o largă nemulțumire față de acest act de nepotism, iar Hussein s-a revoltat, înfruntând alături de susținătorii săi armata lui Yazid. Moartea sa a ajutat la cristalizarea a ceea ce încă era identitatea șiită în formare. A fost ucis în a zecea zi, *ashura*, a lunii musulmane Muharram și a devenit un personaj tragic și solemn, fiind înmormântat lângă locul bătăliei. În următoarele secole, șiiții au cântat „Fiecare zi e Ashura, fiecare ținut e Karbala“.

Dar, la fel ca în cazul fiecărui eveniment istoric, au existat diferite interpretări. Unii istorici[6] au considerat acțiunea imamului Hussein un eșec; unii au văzut în ea o bătălie între doi bărbați falibili, fiecare căutând puterea; alții l-au înfățișat pe Hussein ca pe un rebel care s-a ridicat pentru dreptate împotriva tiraniei. Intrase oare în bătălie căutând martiriul și mergând de bunăvoie spre moarte sigură? Sau cu mintea limpede, cântărindu-și opțiunile, și totuși sperând la cel mai bun rezultat? Ayatollahul Khomeini va dezvolta ulterior povestea despre martirul voluntar. La Baalbek, Sadr le-a oferit susținătorilor săi versiunea unui Hussein eliberat de tristețe, o poveste nu a victimizării, ci a rebeliunii împotriva nedreptății. Astfel, Sadr și-a îndemnat susținătorii nu să caute moartea, ci să se revolte curajoși ca imamul Hussein.

Erau multe lucruri împotriva cărora să se revolte, mai ales în sudul țării. Sudul Libanului, dominat de șiiți, dar presărat cu sate sunnite și creștine, era prins în focul încrucișat al unui conflict regional. Libanul era căminul a zeci de mii de refugiați palestinieni, apatrizi de la finalul mandatului britanic pentru Palestina și crearea statului Israel în 1948 pe teritoriul ei. Printre refugiații din anii ’60 erau luptători de gherilă palestinieni care lansau atacuri asupra Israelului peste graniță, cu speranța de a elibera pământul pe care-l pierduseră în favoarea noului stat. Superioritatea militară israeliană se făcea simțită de fiecare dată când avioanele lor atacau taberele palestiniene din sudul Libanului și bombardau satele, iar tancurile israeliene treceau în Liban. Armata libaneză nu putea face față Forțelor Defensive Israeliene, iar slabul stat libanez nu avea autoritate asupra gherilelor palestiniene. Sătenii, musulmani și creștini laolaltă, îi disprețuiau pe luptătorii palestinieni pentru că atrăgeau furia Israelului asupra lor, iar bunurile lor aveau de suferit.

Sadr a luat la rost statul pentru că-și lăsa cetățenii fără apărare, dar nu a spus nimic despre palestinieni. Împreună cu prietenii săi Husseini și Chamran, s-a luptat cu un paradox imposibil: cum să protejeze comunitatea de represaliile israeliene, în timp ce

rămâneau loiali cauzei palestiniene, adică pământului pierdut și Ierusalimului, un oraș sfânt acum inaccesibil pentru majoritatea arabilor după ce Israelul dobândise controlul asupra întregului oraș în timpul Războiului de Șase Zile din 1967.

Mai exista o chestiune complexă: taberele palestiniene din Liban erau un centru de instrucție pentru orice revoluționar al perioadei, de la Armata Roșie Japoneză la grupul german Baader-Meinhof, dar și pentru iranienii care voiau să îl detroneze pe șah. Unul dintre aceștia era prietenul lui Sadr, Chamran. Instrucția din Liban era un rit de trecere pentru revoluționarii vremii, și chiar înainte de războiul civil armele erau la discreție. Puteai să le cumperi de la grăsanii cu mărgele pe degete[7] care își făceau veacul prin cafenele. Dacă nu mai aveau, puteai merge la vecinul lor sau la concurență, frizerul sau băcanul din colț. Beirut era un loc de joacă pentru *playboys*, spioni și traficanți de arme.

Inspirate de succesul revoluțiilor și insurgențelor din Cuba, Algeria și Vietnam, grupurile de opoziție iraniene din tot spectrul politic, de la marxiști la naționaliști, de la fundamentaliști religioși la moderniști islamiști, analizau posibilitatea unei insurgențe armate împotriva șahului Iranului. Mohammad Reza Pahlavi era pe tron din 1941, de când tatăl său, șahul Reza Pahlavi, abdicase. Imperiul persan era vechi de 2.500 de ani, dar dinastia Pahlavi era tânără. În 1925, cu ajutor din partea britanicilor, șahul Reza, general de brigadă din armata de cazaci a Persiei, pusese capăt celor 200 de ani ai dinastiei Qajar. Și tatăl, și fiul înfruntaseră provocări multiple în încercarea lor de a moderniza rapid țara. În 1963, șahul Mohammad Reza Pahlavi lansase un larg program de reforme, pe care el îl numise Revoluția Albă. Khomeini și alți clerici denunțaseră ceea ce ei numeau occidentalizarea Iranului de către un conducător despotic. Erau iritați în mod special de drepturile mai mari acordate femeilor, inclusiv dreptul de a candida pentru posturi publice și de a fi judecători. Incitați de cler, stângiștii, republicanii și studenții activiști au ieșit în stradă, fiecare cu revendicările lor. Șahul a zdrobit protestele, în timpul cărora au murit zeci de oameni. Liderii opoziției care nu au fost arestați s-au ascuns sau au plecat în străinătate. Khomeini s-a dus în Turcia, apoi în Irak, dar Libanul oferea o apropiere convenabilă pentru disidenții iranieni, dar și afinități religioase și sociale, precum și distracții: revoluționarii laici se puteau antrena ziua, iar după-amiaza mergeau la plajă, sau își petreceau serile în barurile din Beirut.

Chamran era un membru-cheie al Nehzat-e Azadi-e Iran, Mișcarea de Eliberare a Iranului (MEI), un partid de opoziție care participase la revolta din 1963 împotriva șahului. Fondatorii grupului, Mehdi Bazergan și un cleric liberal, ayatollahul Mahmud Taleghani, erau moderniști religioși: evlavioși, dar și susținători ai separației dintre religie și stat. Și ei respingeau Revoluția Albă și credeau că modernizarea Iranului nu trebuia să îi distrugă specificul. După 1963, conducerea MEI a trebuit să se ascundă sau să fugă în străinătate. După Teheran și Cairo, apoi Berkeley în Statele Unite, Chamran s-a mutat în cele din urmă în Liban, în 1971. În timp ce îi ajuta pe Husseini și pe Sadr să îmbunătățească viața șiiților libanezi, se ocupa de asemenea de organizarea instrucției MEI în diverse tabere palestiniene. Sute de tineri iranieni – marxiști și clerici deopotrivă – au trecut prin aceste tabere.[8] Ei urmau să devină în curând avangarda Revoluției Iraniene.

Chamran se stabilise în orașul Tyr din sudul Libanului, antic oraș fenician și locul natal al Didonei, sau Elissa, regina Cartaginei. Pios, dar laic în viziunea lui asupra vieții,

nu avea materiale religioase în locul unde trăia, nu recita imnuri religioase despre imamul Hussein şi nu avea slujbe religioase pe casetele din maşină. Conducând prin Liban, revoluţionarului cu doctorat îi plăcea să asculte cântecele lui Umm Kulthum, cu versurile ei melancolice care păreau să nu se mai termine niciodată şi cu incantaţiile ei repetitive şi fascinante despre dragoste. Sadr avea o slăbiciune pentru o cântăreaţă iraniană, Marzieh, fiica unui cleric[9], cu un repertoriu bogat de peste o mie de cântece de dragoste. Vocea ei de mezzosoprană îl făcea să lăcrimeze, în timp ce se topea de dor pentru ţara lui.

Pe balconul casei lui Husseini, se auzea de obicei pe fundal muzica îndrăgita cântăreaţă libaneză Fairuz, pe când cei trei prieteni se lansau în discuţii lungi în noapte despre rolul şi limitele religiei în viaţă. Ambii iranieni vorbeau perfect araba, Chamran cu un puternic accent iranian. Husseini îşi trăia identitatea şiită mai mult cultural decât ca dogmă religioasă, ea fiind formată de tradiţiile comunităţii, de filozofia şi poezia înţelepţilor din Jabal Amel şi de tratatele şiite despre egalitatea socială. Imamul Sadr se delecta uneori cu o pipă cu canabis, practică neobişnuită pentru un cleric. Îşi purta turbanul aproape nonşalant, pieziş, sau cu o şuviţă de păr ieşind de sub el. Simţea că preceptele rigide ale constrângerilor erau un obstacol către îmbrăţişarea spirituală a religiei.

Şiismul şi comunitatea din Liban... Iranul şi şahul... apoi Ierusalimul… Acestea erau chestiunile care îi aduseseră pe cei trei bărbaţi laolaltă şi locul unde interesele lor se intersectau. Ierusalimul se profila tot mai limpede în viziunea lui Husseini ca un memento constant al unui mare gol în inima lumii arabe. Un afiş alb-negru, de doi metri, al Moscheii Al-Aqsa, al treilea loc sfânt în Islam, atârna pe perete. Rănile conflictului arabo–israelian au provocat fără îndoială unele dintre evenimentele care au dus la anul 1979 şi la anii care au urmat.

*

După ce britanicii au luat Ierusalimul de la Imperiul Otoman aflat în colaps, la finalul Primului Război Mondial, un titlu din *New York Herald*, din 11 decembrie 1917, anunţa că Ierusalimul fusese salvat după 673 de ani de stăpânire musulmană. În acelaşi an, ministrul britanic de externe, Arthur Balfour, într-o declaraţie ce-i poartă numele, a promis poporului evreu o patrie pe pământul biblic al Palestinei, dar a afirmat că „era de la sine foarte bine înţeles că nu se va face nimic care să prejudicieze drepturile civile şi religioase ale comunităţilor neevreieşti din Palestina“. În 1921, Înaltul Comisar Britanic[10] raporta că evreii erau doar 10% din populaţia Palestinei sub mandat britanic – dintre care majoritatea sosiseră în ultimii patruzeci de ani, inclusiv din Rusia, de unde fugiseră de pogromuri –, deşi erau deja majoritari în Ierusalim.[11] Veneau tot mai mulţi însă, limba ivrit, odată vorbită atât de rar, era revitalizată laolaltă cu creşterea numărului aşezărilor. Coloniile agricole plantau portocali şi eucalipţi şi produceau vin.

În 1936 aveau deja loc ciocniri armate între evrei şi arabi. Şi unii, şi alţii se revoltau împotriva mandatului britanic, însă arabii se împotriveau imigraţiei evreieşti continue în Palestina. Imigranţi nu erau doar evreii care fugeau de persecuţie, ci şi cei care răspundeau viziunii statului evreu pe pământul biblic al Israelului a lui Theodore Herzl, fondatorul

mişcării sioniste de la sfârşitul secolului al XIX-lea. În 1947, când puterile coloniale plecau din Orientul Mijlociu şi ororile Holocaustului ieşeau la lumină, existenţa unei patrii evreieşti, a unui cămin sigur, a devenit absolut necesară. Zeci de mii de supravieţuitori evrei ai lagărelor de concentrare naziste erau refugiaţi în Europa; fostele lor comunităţi fuseseră distruse, iar alte ţări îşi închiseseră graniţele în faţa imigraţiei evreieşti în timpul Holocaustului. O reluare a planului de împărţire a teritoriilor, emis prima dată în 1937, a fost înaintată către ONU, creând două state: unul arab şi unul evreiesc. Un nou recensământ ONU a stabilit că populaţia evreiască a Palestinei crescuse la o treime, celelalte două treimi fiind un amestec de arabi musulmani şi creştini, dar planul a împărţit teritoriul în două, între evrei şi arabi. La 29 noiembrie 1947, Adunarea Generală a ONU a aprobat Planul de Partiţie. La 14 mai 1948, în timp ce ultimele trupe britanice părăseau teritorul palestinian, liderii evrei au declarat formarea statului Israel pe teritoriul alocat lor de către planul ONU.

Dar ţările arabe respinseseră Planul de Partiţie, declarând că vor continua să lupte pentru o Palestină nedivizată. La 15 mai au pornit la război, trimiţând mii de trupe şi tancuri peste graniţă. Noua naţiune a Israelului era deja mobilizată. Cu ajutor logistic şi arme de la o serie de ţări europene, israelienii au construit o armată care a depăşit în curând puterea de foc a arabilor. Într-un an, israelienii au ajuns să controleze 78% din fostul mandat britanic pentru Palestina, inclusiv Ierusalimul de Vest. Iordania administra acum Cisiordania, inclusiv Ierusalimul de Est şi vechiul său oraş înconjurat de ziduri, iar Egiptul controla Fâşia Gaza. Arabii pierduseră Palestina, o catastrofă, *nakba*, după cum a ajuns să fie cunoscută. Câteva sute de mii de palestinieni au fost nevoiţi să fugă, în ţară sau peste graniţe. Palestinienii simţeau că erau obligaţi să plătească pentru păcatul Holocaustului săvârşit de Europa, trebuind să îşi sacrifice pământul. Au luat cheile caselor cu ei şi nu au renunţat niciodată la ideea de a se întoarce acasă într-o bună zi. Dar în 1967, în timpul a şase zile de război, arabii au pierdut şi mai mult teritoriu: Gaza, Cisiordania, Ierusalimul de Est, inclusiv vechiul oraş fortificat unde se află moscheea Al-Aqsa, dar şi Peninsula Sinai din Egipt şi Înălţimile Golan din Siria. Ierusalimul era din nou sub stăpânire evreiască, pentru prima dată după două milenii. În întreaga lume arabă şi musulmană domneau neîncrederea, şocul şi lacrimile. Arabii îşi puseseră nădejdea în naţionalism şi în preşedintele egiptean, Gamal Abdel Nasser. Cu doar câţiva ani înainte, în 1956, Nasser ieşise victorios dintr-un război pentru controlul Canalului de Suez din Egipt, intimidând nu doar Franţa şi Marea Britanie, dar şi Israelul. Naţionalistul charismatic devenise un erou pentru milioane de oameni din lumea arabă. Cum putuse să piardă acum? Probabil că, după cum credeau unii, Dumnezeu îi abandonase pe musulmani; probabil o întoarcere la religie era răspunsul.

Palestina a continuat să trăiască în conştiinţa colectivă a milioane de arabi, iar refugiaţii palestinieni erau acum printre ei, în Liban, Siria şi Iordania, majoritatea în tabere, în corturi şi magherniţe. Palestinienii se săturaseră de aceste mari armate arabe care tot pierdeau teritoriu preţios. Venise timpul să intensifice războiul de gherilă. Omul care se ridicase pentru a-i conduce era Yasser Arafat, palestinian din Gaza, care a devenit preşedintele Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei (OEP) în 1969. Facţiuni armate palestiniene care se luptaseră singure şi laolaltă cu arabii împotriva israelienilor au început

să-şi consolideze influenţa asupra populaţiei refugiate din Iordania şi Liban, sporindu-şi rândurile cu tot mai mulţi luptători şi lansând atacuri în Israel. Regele Iordaniei nu a vrut să accepte aşa ceva – armata sa a zdrobit fără milă OEP în 1970. Mai mulţi luptători palestinieni şi mai mulţi refugiaţi s-au îndreptat spre Liban.

Represaliile israeliene în urma atacurilor gherilelor palestiniene au devenit ceva obişnuit în sudul Libanului. În această mică ţară a minorităţilor, protectorii externi erau esenţiali: creştinii priveau spre Franţa, vechea putere colonială; sunniţii aveau de ales, în funcţie de orientările lor politice, între Egipt, Siria şi Arabia Saudită. Şiiţii simţeau că nu aveau pe nimeni: şahul Iranului era aliat al Israelului, fiind mai mult preocupat să supravegheze opoziţia iraniană din Liban.

Husseini voia să îi facă pe oameni să conştientizeze această stare de lucruri. Voia o voce care să vorbească public, cineva destul de puternic pentru a-l presa pe şah să-şi schimbe poziţia faţă de Israel. În 1974, tânărul parlamentar a călătorit la Najaf pentru a se întâlni cu ayatollahul Ruhollah Khomeini. Chiar şi în exil, vocea lui se făcea auzită. Husseini i-a explicat ayatollahului de şaptezeci şi doi de ani că, în calitate de şiit libanez, simţea o dublă povară: comunitatea sa era fără apărare în faţa bombardamentelor israeliene, şi totuşi şahul, Păzitorul Religiei Şiite, conducătorul unei ţări majoritar şiite, era aliat al Israelului.[12] Husseini i-a precizat lui Khomeini că el nu se afla în închisoare, asemenea colegilor săi din Iran, şi, deşi numele lui fusese interzis în ziarele iraniene, era relativ liber, chiar sub dictatura irakiană. L-a îndemnat pe ayatollah să ia atitudine şi i-a spus cum el şi alţii din Liban, asemenea lui Chamran, puteau sprijini o revoluţie în Iran. Khomeini a fost cu siguranţă mulţumit de vizita lui; îi lipsea acţiunea politică. În curând alţii îi vor aduce în atenţie cauza palestiniană, de care îi păsa mai mult decât de necazurile şiiţilor libanezi – pentru că îl ajuta să se facă mai bine auzit în afara Najafului.

După un deceniu la Najaf, capitala Islamului şiit, un soi de Vatican al acestuia, Khomeini era încă un străin. Când sosise în oraşul irakian, clericii de rang înalt îi respinseseră propunerea de a lansa o revoltă şiită şi în Iran, şi în Irak, unde partidul naţionalist laic Baath era la putere. Acesta nu era rolul clerului, îi spuseseră. Într-o întâlnire tensionată, cel mai înalt cleric îi spusese ayatollahului iranian că „nu are nici un sens să îi trimitem pe oameni la moarte“[13]. Tensiunea nu va scădea niciodată, făcându-l pe Khomeini să se întrebe: „Ce păcat am comis pentru a fi izolat la Najaf în ultimii ani de viaţă?“[14]

Khomeini era căutat şi de alţii atraşi de poziţia sa intransigentă. Najaf era cel mai vechi şi cel mai prestigios *hawza* (seminar şiit), iar şiiţii veneau din întreaga lume nu doar pentru a vizita sanctuarul imamului Ali, ci şi pentru a studia. De-a lungul timpului, Khomeini a instruit sute de clerici şi a predicat în faţa a mii de studenţi, care apoi s-au întors în Iran, Bahrain sau Pakistan. În timpul acelor prelegeri, Khomeini vorbea despre un stat islamic condus de legea islamică, şaria, pe care el o propovăduia în persană[15], pentru a evita cenzura din partea autorităţilor iraniene. În mod tradiţional, în şiism, statul islamic perfect poate să apară doar odată cu întoarcerea lui Mahdi, sau Imamul Ascuns, un mântuitor asemenea unui Mesia şi al doisprezecelea imam după Ali, care se ascunsese în secolul al IX-lea. Până la întoarcerea acestui bărbat infailibil, guvernarea era în mâinile statului laic. Dar Khomeini a afirmat că în Coran existau de fapt toate legile şi

reglementările necesare pentru a crea un stat islamic și că Profetul și imamul Ali intenționaseră ca bărbații învățați să le implementeze: cu aceste mijloace, un bărbat înțelept, sau *faqih*, putea fi gardianul care să conducă un asemenea stat, sau *wilayat*, cu putere absolută și să creeze o societate islamică perfectă și justă. Gardianul Dreptului, sau *wilayat al-faqih*, fusese o subsecțiune teoretică a jurisprudenței șiite, iar clericii credeau că în timpurile prezente o astfel de funcție de păzitor era posibilă doar în cazul văduvelor și orfanilor. Khomeini o transformase într-un scop imediat și politic.

Imamul Sadr a citit cu surprindere broșura lui Khomeini. Cei doi bărbați erau înrudiți prin căsătorie, dar aveau puține lucruri în comun: unul era pragmatic, celălalt nu accepta compromisuri: unul era sociabil și tolerant, celălalt, solitar și exclusivist. Încă din 1973, Sadr trimisese un avertisment în legătură cu ideea lui Khomeini printr-un prieten: „Acesta este rodul unei minți bolnave“[16]. Dar altfel își păstra părerile proaste despre ayatollah pentru sine. Sadr părea că își dorește să pună presiune pe șah doar cât să-l facă dispus pentru negocieri cu opoziția, dar fără a fi detronat. Pentru moment, Khomeini era un instrument util; guvernul lui islamic utopic nu ar fi avut oricum șanse. Cel puțin asta gândea Sadr. În timpul vizitei lui la Najaf din 1974, Husseini nu a amintit de *wilayat al-faqih* cu Khomeini, nici nu și-a argumentat delirul.[17]

În Liban, Chamran și colegii lui din Mișcarea de Eliberare a Iranului le-o luaseră înainte lui Sadr și Husseini. Printre ei se afla Sadegh Ghotbzadeh, un afemeiat înalt și înflăcărat, cu umeri lați, fost activist care studiase la Universitatea Georgetown, dar nu-și terminase studiile. Ebrahim Yazdi călătorea adesea în Liban din Statele Unite, unde trăia în exil. Cu ochelarii săi cu ramă neagră, părul creț, barbă și jachetă de tweed, arăta ca un intelectual francez, dar avea de fapt un doctorat în biochimie. Chamran, Ghotbzadeh și Yazdi formau coloana vertebrală a MEI, ai cărei membri erau iranieni bogați sau din clasa de mijloc, care trăiseră o viață confortabilă. Proveneau din familii tradiționale de comercianți, acelea din vârful ierarhiei atotputernice a bazarului, piața, cu artizanii ei, breslele și ucenicii. Bazarul slujise întotdeauna ca forță politică în Iran, instigând la revoltă împotriva competiției occidentale și făcând adesea corp comun cu clericii care criticau influența occidentală asupra societății iraniene. Acea alianță mai produsese astfel de mișcări și înainte, în timpul Revoluției Constituționale din 1906. Monarhia fusese zguduită și transformată, dar supraviețuise ca sistem de guvernare. Generația actuală de tineri revoluționari voia să distrugă însă întreaga structură.

Un colaborator al MEI era și Abolhassan Banisadr, un naționalist de stânga și profesor de economie care trăia în exil la Paris. Banisadr, Chamran, Ghotbzadeh și Yazdi erau toți din aceeași generație, născuți la începutul sau la mijlocul anilor ’30. Se maturizaseră în timpul perioadei tumultuoase de la începutul anilor ’50 în Iran, când o lovitură de stat alimentată de CIA îl dăduse jos pe Mohammad Mossadegh, un prim-ministru iranian popular și naționalist, care își manifesta independența față de șah. Lovitura de stat din 1953 le stârnise tuturor pofta de activism. Cu vorbă blândă, mustață neagră deasă și un fizic deloc impunător, Banisadr era fiul unui ayatollah care alesese politica în locul religiei. Îl întâlnise pe Khomeini când fusese copil și se jucase cu copiii clericului.[18] Dar nu fusese impresionat de ayatollah când îl văzuse din nou la Najaf în 1972, considerându-l neprietenos și rupt de realitate. Banisadr citise cu neîncredere cartea

lui Khomeini despre un stat islamic. Majoritatea colegilor săi stângiști considerau cartea atât de extravagantă, încât presupuneau că era un fals al regimului iranian, care căuta să-l discrediteze pe Khomeini ca fanatic religios.

Dar opoziția iraniană avea nevoie de un astfel de instigator pentru a porni revoluția și a avea acces la mulțimile din moschei. Naționaliștii și stângiștii erau buni organizatori, dar nu aveau oameni populari, nu aveau un Che Guevara charismatic. Banisadr l-a avertizat pe Khomeini să nu vorbească despre versiunea sa de *wilayat al-faqih*, fiindcă îl făcea să pară nerealist: Cum ar fi putut clericii, care abia dacă reușeau să se ocupe de chestiunile zilnice din Najaf, cel mai sfânt oraș al șiismului, să conducă o țară întreagă? Khomeini a spus că scrierile sale erau doar un punct de pornire pentru a stârni dezbateri despre cea mai bună formă de guvernământ. Banisadr era satisfăcut. Revoluția putea începe.

*

Scânteia s-a aprins în 1977. A început în iunie, cu moartea lui Ali Shariati, periculosul ideolog vizionar al revoluției. Înalt și energic, puțin trecut de treizeci de ani, cu păr rar pe vârful capului său chel, Shariati era un naționalist care studiase sociologia la Paris. Era din aceeași generație cu Chamran și ceilalți membri MEI, crescând și el în epoca lui Mossadegh. Tânăr fiind, fusese prins desenând graffitti pro-Mossadegh și fusese pus să lingă peretele până când l-a curățat. Shariati era plin de contradicții: fiu al unui lider religios din orașul sfânt Mashad, îi displăcea influența clericilor; era pios, dar a recunoscut odată că, dacă nu ar fi fost musulman, ar fi fost marxist.[19] Stângist și islamist, se îmbrăca în stil occidental, la costum și cravată, și era întotdeauna proaspăt bărbierit. Totuși, disprețuia modernitatea sterilă a Europei și îi ocăra pe iranienii care-și respingeau istoria și adoptau orice modă occidentală. În același timp, îl lua în râs pe omul obișnuit care era ancorat în tradiție și blocat în trecut: „Un trecut fără viitor înseamnă o stare de inerție și de stagnare, în timp ce un viitor fără trecut este străin și gol de conținut“[20]. Și totuși, aflat în căutarea unui viitor care era ancorat în trecutul țării sale și în identitatea distinctă a Iranului, dar și în Islam, Shariati a făcut apel la autori străini. A fost influențat de Franz Fanon[21], gânditorul anticolonial din Martinica, și de către existențialistul francez Jean-Paul Sartre, care era un apropiat al multor revoluționari iranieni. Din toate aceste idei contradictorii, Shariati a încropit un nou tip de șiism, chiar mai militant și mai mobilizator decât cel predicat deja de imamul Sadr în Liban. Nu era nimic liniștitor în versiunea profund politică și insurgentă a șiismului lui Shariati. El a născocit termenul „Șiismul Roșu“, cu nuanță marxistă care trimitea la sacrificiu pentru a instaura justiția socială. Era în opoziție cu „Șiismul Negru“, cel liniștit și ritualist, care se supunea conducătorilor și monarhilor. Redescoperind un Islam autentic, afirma el, Iranul putea fi o societate utopică având un lider desăvârșit, un rege filozof, la fel ca în *Republica* lui Platon. Asemănarea cu *faqih*-ul lui Khomeini era uluitoare, cu toate că Shariati nu credea că clericii aveau de jucat vreun rol în politică. Khomeini îi disprețuia pe gânditorii laici, dar a permis ca fervoarea militantă trezită de Shariati să-i slujească scopurile.

În 1971, Shariati a cerut oficial maselor să se ridice împotriva șahului, într-un discurs ținut la Universitatea din Mashad, când a vorbit și a fumat vreme de șase ore, înconjurat

de un public fascinat. În 1973 era în închisoare. După patru ani a fost eliberat și a plecat la Londra. A murit o lună mai târziu de infarct – deși mulți simțeau că circumstanțele erau misterioase și considerau că vinovat de moartea sa era un complot al serviciului secret țarist, SAVAK. Imamul Sadr a lăudat eforturile lui Shariati de a ține discursuri care îndemnau la emancipare și la o schimbare care să vină din interiorul societăților musulmane.

Următoarea victimă va fi Mostafa Khomeini, fiul ayatollahului, la vârsta de patruzeci și șapte de ani. Mostafa, cel mai mare dintre copiii săi, mâna lui dreaptă, suferea de probleme de sănătate din cauza greutății, dar tatăl lui a permis circulația unor teorii ale conspirației despre o moarte misterioasă de care trebuia învinovățit tot SAVAK. Fusese o perioadă tulbure în Iran, dar totul a început în noiembrie 1977, când șahul le-a permis rudelor lui Khomeini din Iran să celebreze a patruzecea zi de doliu pentru Mostafa. Socrul lui Mostafa a publicat un anunț în ziarul de largă circulație *Kayhan*, în care Mostafa era prezentat drept „vlăstar al Marelui Lider al Tuturor Șiiților din Lume“[22]. În moscheea Jameh din Teheran au fost rostite rugăciuni pentru „singurul și unicul nostru lider, apărătorul credinței și marele războinic al Islamului, Marele Ayatollah Khomeini“. Timp de paisprezece ani, numele lui Khomeini fusese tabu în Iran. Acum era promovat și preamărit în presa scrisă, în slujbele religioase, un semn prevestitor despre cum Khomeini se vedea pe sine și cum îl percepeau alții.

În aceeași lună, onoarea arabilor a murit și ea, sau cel puțin așa s-a simțit pentru milioane de oameni din regiune, care au privit, fără a le veni să creadă, cum succesorul lui Nasser, președintele Anwar Sadat, a traversat granițele inamice și a mers la Ierusalim pentru a se adresa Knessetului, parlamentul israelian. Lacrimile se scurgeau pe obrajii copiilor, în timp ce furia ardea inimile bărbaților. Cum putea Egiptul să rupă liniile și să trădeze cauza arabă și palestiniană? Negocierile de pace urmau să înceapă în curând între Israel și Egipt – așadar cine urma să mai șteargă acum rușinea care pătа onoarea arabilor? Arafat era furios; se simțea trădat personal de către Sadat, așa că a căutat sprijin în altă parte. A folosit moartea fiului lui Khomeini ca o ocazie de a-l contacta pe ayatollah, transmițându-i condoleanțe printr-un prieten, clericul șiit libanez Sayyed Hani Fahs.[23] Legătura dintre revoluționarii iranieni și palestinieni, inclusiv în taberele de instrucție, fusese până acum mai mult o chestiune stângistă. Acum, că exista un contact oficial între OEP și aripa islamistă fundamentalistă a revoluției, întrupată de ayatollah, instrucția și sprijinul pentru revoluția din Iran urmau să se intensifice. Khomeini va exploata această legătură fără sfârșit, iar monopolizarea cauzei va modifica peisajul politic al Libanului și al Orientului Mijlociu.

În toamna lui 1977, războiul civil din Liban intrând deja în al treilea an, Husseini a cumpărat un sistem audio AKAI de ultimă generație, cu casetofon și pick-up. Cei patru copii ai săi, toți adolescenți, au fost încântați de acest accesoriu din sufrageria casei lor de la malul mării: aveau la îndemână tehnologie de ultimă generație. În fiecare după-amiază, după școală, își ascultau discurile preferate: Led Zeppelin, Pink Floyd, Beatles. Era o casă revoluționară, gata pentru schimbare. Imagini cu Shariati și Khomeini apăreau peste tot. Erau fascinați de Chamran, care adesea rămânea peste noapte. Seara, dacă nu erau lupte sau bombardamente, adormeau ascultând sunetul valurilor.

După ce copiii mergeau la culcare, sistemul stereo servea un alt scop. Mesajul revoluției trebuia împrăștiat cât mai departe. Înainte de Internet și Twitter au fost casetele și faxul. Husseini și imamul Sadr se apucau de treabă. Politicianul opera aparatul de înregistrat, și clericul vorbea. Înregistrau casetă după casetă cu mesaje revoluționare adresate poporului iranian, încurajându-l să se revolte și să ceară schimbarea. Sadr nu l-a promovat niciodată pe Khomeini și nu a cerut niciodată în mod explicit înlăturarea șahului, dar credea cu tărie că tulburările puteau să-l silească pe regele Iranului să facă reforme reale și profunde. Copii ale casetelor au fost date disidenților iranieni care încă mai puteau să intre și să iasă din Iran. Odată ce casetele erau duse pe ascuns în țară, apăreau și mai multe copii, iar mesajele se răspândeau ca focul. Și Khomeini făcea casete, cu diatribe virulente împotriva familiei Pahlavi. Unele erau duse pe ascuns în Iran de către pelerinii care fuseseră la Najaf. Înregistrări ale discursurilor lui erau difuzate la o linie telefonică internațională către Teheran, înregistrate acolo pe o casetă și apoi distribuite. În timp ce șahul era concentrat să controleze mesajele de la televiziune, radio și din ziare, afacerea subterană a casetelor revoluționare mobiliza masele și eroda puterea unui rege care credea că deține controlul.

Familiile Husseini și Fahs trăiau în lumi diferite; erau rivale pe plan politic, dar copiii lor susțineau cauza revoluției, deși fiecare avea o viziune diferită despre ce va însemna asta pentru Iran. Cunoșteau pe de rost versurile în farsi ale primului cântec revoluționar care a răsunat în Iran:

Allah, Allah, Allah, La Ilaha Illa Allah,
Iran, Iran, Iran, gloanțe trase din arme
Iran, Iran, Iran, pumni încleștați peste tot
Iran, Iran, Iran, sânge, moarte și răscoală.

La începutul lui 1978 a venit timpul ca acțiunea să se mute la Paris. Departe de Liban, la sfârșitul lui august 1978, un moment unic a pecetluit destinele lui Khomeini și Sadr, și odată cu ele, probabil, destinul și spiritul Revoluției Iraniene, aflată în desfășurare. La 29 august, șahul era în toiul unui banchet dat în onoarea unor demnitari aflați în vizită[24], când a primit un telefon de la Saddam Hussein, vicepreședintele și conducătorul *de facto* al Irakului. Șahul a încălcat protocolul părăsind cina și a ascultat uluitoarea propunere a liderului irakian: ayatollahul Khomeini devenea o bătaie de cap pentru toată lumea; era mai bine să fie eliminat. Saddam voia ca șahul să fie mai întâi de acord. După ce a discutat propunerea cu aghiotanți apropiați, șahul a respins-o.

Cu câteva zile înainte, Sadr mersese la Tripoli, în Libia, cu doi tovarăși, pentru a se întâlni cu ayatollahul Mohammad Beheshti, un apropiat aliat politic și teologic al lui Khomeini. Beheshti credea într-un stat teocratic. Sadr se opunea ferm acestui proiect. Întâlnirea, organizată de liderul libian antioccidental Muammar al-Gaddafi[25], trebuia să îi ajute să rezolve aceste neînțelegeri. Sadr tocmai publicase un articol în ziarul francez *Le Monde*, intitulat „Chemarea profeților“[26], prezentând protestele din Iran ca pe o revoluție autentică împotriva nedreptății, care aducea laolaltă studenți, muncitori, intelectuali și oameni ai credinței – o revoluție a ideilor, nu una a politicii și a violenței. Aceasta era o

mișcare cu mari promisiuni pentru restul lumii, insista Sadr, și, deși credința se afla în centrul ei, era motivată de umanism și etică revoluționară. Sadr lăuda rolul de conducător al lui Khomeini, dar nu a spus nimic despre *wilayat al-faqih* al ayatollahului. Nici nu a cerut detronarea dinastiei Pahlavi. De fapt, Sadr plănuia să plece de la Tripoli pentru o întâlnire secretă cu un trimis al șahului în Germania de Vest.[27]

Beheshti nu a apărut deloc. Sadr și tovarășii săi de călătorie au devenit nerăbdători. Sperau de asemenea să se întâlnească cu Gaddafi. În după-amiaza zilei de 31 august, au dat peste câțiva conaționali în holul hotelului. Unul dintre tovarășii de călătorie ai lui Sadr a menționat că mergeau să se întâlnească cu Gaddafi. Un ziarist iordanian, care întâmplător se afla în fața hotelului, le-a urat noroc și le-a făcut cu mâna în timp ce Sadr și tovarășii lui intrau într-un Peugeot 405 negru. Nu au mai fost văzuți vreodată.

Au trecut câteva zile până când veștile despre dispariția lui Sadr au ajuns la Beirut, generând rumoare în toate ziarele. „Unde este imamul Musa Sadr?“ întreba cotidianul local arab *Al-Nahar* la 12 septembrie; „Întrebări despre dispariția imamului Sadr“ și „Este misterul dispariției lui legat de evenimentele din Iran?“ întreba cotidianul de stânga *As-Safir* în aceeași zi. Autoritățile libiene insistau că imamul părăsise Tripoli la 31 august la ora 8.15 p.m. cu zborul Alitalia AZ881 spre Roma. Bagajul său într-adevăr ajunsese, dar imamul dispăruse. A trecut mai mult timp fără vreo veste. În Liban, musulmani de diverse denominații – sunniți, șiiți, precum și comunitatea minoritară druză – au protestat în moscheile lor. Libanul a trimis anchetatori la Roma. Nimeni nu știa de întâlnirea secretă din Germania. Umblau zvonuri: fusese răpit de SAVAK și dus în Iran; era în închisoare în Libia. De fapt, nimeni nu știa nimic. La Beirut, Husseini nu știa ce să spună despre dispariția prietenului său. Sadr îl rugase[28] să-l însoțească în Libia, dar Husseini refuzase și îl sfătuise pe Sadr să nu meargă. Tânărul politician șiit nu avea încredere în Gaddafi sau în intențiile lui și disprețuia islamul reacționar al dictatorului, care îi denigra pe creștini și plătea oamenii să se convertească. Unde era Sadr? Cum putea pur și simplu să dispară cineva ca el? Era nevoie de el mai mult ca niciodată. Evenimentele din Iran se desfășurau într-un ritm amețitor. Sejurul lui Khomeini în Irak se apropia de final.

*

Sângele se revărsa pe străzile Iranului. Șahul a trimis tancurile pe străzi. Revoltele s-au răspândit în țară. Punctul culminant al acelei veri pline de tulburări fusese un atac cu incendiere premeditată la cinematograful Rex din orașul Abadan, la 19 august, în care au murit 420 de oameni. Data atacului era simbolică: a douăzeci și cincea aniversare a loviturii de stat împotriva lui Mossadegh din 1953. Ușile cinematografului erau încuiate; nu aveai unde să fugi de flăcări. Guvernul i-a acuzat pe reacționarii religioși pentru incendiu. Khomeini a negat furios, spunând că SAVAK era în spatele incidentului. Zeloții lui Khomeini[29] incendiaseră deja douăzeci și nouă de cinematografe și sute de afaceri private în lunile anterioare; atacaseră chiar cinematograful Rex. La Teheran, Baccara Super Night Club de la hotelul Hilton, un local frecventat de staruri internaționale, fusese și el devastat. Totul era parte a unui plan concertat pentru a semăna panică în Iran și a impune noi reguli de conservatorism religios. Dar incendierea cinematografului Rex ieșea

în evidență prin proporțiile sale, un ziar vorbind despre un adevărat „holocaust“.[30] Ura împotriva șahului a dat naștere unei logici ciudate: regimul conducător ar fi fost în stare să incendieze un cinematograf pentru a condamna opoziția. Mii de iranieni[31] stătuseră pe margine din mai multe motive: nu suferiseră în închisori, nu fuseseră exilați, erau apolitici, nu le plăcea clerul. Dar în acel amalgam de zvonuri mulți au ajuns să creadă că șahul putea să se descotorosească de ei – chiar ucigându-i – pentru a câștiga în fața fundamentaliștilor.

Câteva săptămâni mai târziu, la Teheran, numărul protestatarilor a crescut la aproape o jumătate de milion. La 8 septembrie 1978, a avut loc Vinerea Neagră, un alt punct de cotitură spectaculos. Mii de oameni s-au adunat în Piața Jaleh, strigând *Marg bar Șah!*, „Moarte șahului“. Mulțimea formată majoritar din bărbați[32] era alcătuită din susținători ai lui Khomeini, studenți și stângiști. Printre ei, în spatele primelor linii formate din femei și tineri, erau luptători de gherilă, mulți instruiți în Liban de către palestinieni. Pe la 9.21 a.m. au răsunat primele împușcături. S-a dus apoi o luptă armată, lumea s-a călcat în picioare, și – conform cifrelor oficiale – optzeci și șase de oameni au murit. Dar revoluționarii au afirmat că muriseră cel puțin trei mii de oameni, exagerând înadins numărul pentru a pune paie pe foc. Strategia a funcționat, iar veștile despre trei mii de morți au ajuns până în ziarele occidentale. Șahul a fost cutremurat de violențe. Chiar înainte de această tragedie hotărâse să plece în exil[33], cel puțin temporar. O făcuse în 1953, întorcându-se după doar câteva zile. De această dată a fost impusă legea marțială. Întunericul s-a lăsat peste Iran când toamna a venit cu restricții de circulație și cu teama de noi atacuri ale fundamentaliștilor religioși. Festivalurile culturale au fost anulate de la Shiraz la Ispahan, precum renumitul Festival de Film Internațional de la Teheran. Viața de noapte s-a oprit. Sfârșitul unui imperiu era aproape. Șahul încă spera că imamul Sadr va reapărea. Legăturile dintre cei doi bărbați nu se rupseseră vreodată complet, iar șahul îl vedea pe clericul care îl avertizase în legătură cu Khomeini drept o posibilă salvare, un lider popular și progresist[34] care încă îl putea ajuta împotriva ayatollahului radical și reacționar.

Președintele irakian, Saddam Hussein, se săturase de Khomeini. Clericul iranian începea să stârnească speranța în inimile oamenilor din regiune, sunniți și șiiți deopotrivă, care-și disprețuiau regii și dictatorii, dorind o conducere mai dreaptă. Unii voiau mai multă religie, mai mult Islam, mai multă spiritualitate. Partidul Baath, aflat la conducere în Irak, construia un stat laic și progresist prin represiune: clericii sunniți și șiiți se uneau în proteste sporadice împotriva a ceea ce ei considerau drept secularizarea forțată a societății, care (la fel ca în Iran) le eroda privilegiile și dădea drepturi femeilor. Clericii din ambele denominații înfruntau consecințe dure, torturi în închisoare și execuții. Șiiții, de multă vreme discriminați, erau principalele victime ale represiunii. Rămășiță a competiției și războaielor otomano–persane, politica de discriminare împotriva șiiților din Irak continua. Îngrijorător pentru Saddam era că unii clerici șiiți începeau acum să folosească un limbaj mai sectar, iar adepții irakieni ai lui Khomeini agitau spiritele contra statului. Saddam a impus destule restricții împotriva lui Khomeini, încât clericul iranian a decis în cele din urmă să plece. A încercat să meargă în Kuweit, dar i s-a refuzat accesul. Mai călătoreau cu el fiul lui, Ahmad, agentul MEI Yazdi și alți doi aghiotanți. În Franța, Ghotbzadeh,

revoluționarul înflăcărat, și Banisadr, intelectualul parizian, au obținut vize pe o perioadă de trei luni, după ce l-au convins pe Khomeini că Parisul ar oferi două avantaje-cheie: libertatea de expresie și acces la presa internațională.

Ayatollahul a ajuns în Franța pe 6 octombrie. După câteva zile, încă nemulțumit că se afla într-o țară păgână, s-a stabilit în sătucul Neauphle-le-Château, situat în afara Parisului, la doar jumătate de oră de Palatul Versailles, sediul regilor francezi. Președintele francez l-a întrebat pe șah dacă avea vreo obiecție cu privire la prezența clericului în Franța. Șahul a spus că nu. Ce putea să facă „un bătrân fragil și nebun“[35], aflat tocmai în Europa, într-un sătuc francez?

La Najaf, Khomeini fusese un exilat fără vreo șansă de revenire acasă. Înainte de sejurul său francez, numele lui Khomeini abia dacă apăruse în presa internațională. În cele patru luni de ședere la Neauphle-le-Château va da 132 de interviuri și va deveni principala figură a revoluției, recunoscut peste tot în lume. Clericul de șaptezeci și șase de ani reîntinerise.

MEI a trecut la acțiune. I s-au alăturat alți membri de peste tot. Mohsen Sazegara era unul dintre cei mai tineri din grupul de la Paris.[36] Pios de la o vârstă fragedă, deși crescut într-o familie mai mult laică, Mohsen părăsise Iranul în 1975 pentru a studia la Chicago, unde s-a împrietenit cu Yazdi și a intrat în MEI. A reușit să călătorească în Iran până în 1978, introducând în țară pamflete despre revoluție și documente secrete pentru colegii săi activiști MEI. Mohsen ajutase la organizarea de greve și demonstrații și a creat o parte dintre sloganurile revoluției, dintre care unele s-au radicalizat, fiind preluate și modificate de mulțimile exaltate. Strigătul *Marg bar Șah*, „Moarte șahului“, începuse ca *Șah beyad beravad*, „Șahul trebuie să plece“. Yazdi îl chemase pe Mohsen din Paris pentru a-i cere să li se alăture. Peste câteva ore se afla într-un zbor transatlantic, având doar opt dolari în buzunar. În Neauphle-le-Château, Mohsen va ajuta la gestionarea interviurilor ayatollahului.

Ani de-a rândul, revoluționarii pragmatici ai MEI cultivaseră relații cu ziariști americani și europeni[37] care scriau despre Iran, vorbind pe larg despre abuzurile regimului și excesele șahului, și făcând să crească simpatia pentru mișcare. Eforturile lor fuseseră mai mult clandestine. În Neauphle-le-Château aveau însă acum un cartier general în garajul din cărămidă roșie[38], cu patru telefoane, două linii de telex și echipament de copiere pentru a face sute de casete care răspândeau mesajul ayatollahului. Strategia era dublă: mesaje radicale și reacționare pentru teritoriul Iranului, cuvinte alese cu grijă pentru urechile occidentale.

În fiecare zi, pe la amiază, Khomeini ieșea din casa cu storuri albastre pentru a ține un discurs și rugăciuni în grădina de peste drum. Stătea pe un covoraș sub un măr și discuta cu lumea. Zeci, uneori sute, de ziariști veneau zilnic în sătuc. Cu blazere și cravate, într-o engleză și franceză perfecte, Yazdi, Ghotbzadeh și Banisadr traduceau (și uneori traduceau altfel înadins), contextualizând și îndulcind sensul pentru reporterii occidentali sensibili. Făcând astfel, modelau constant cuvintele și imaginea ayatollahului pentru a reflecta viziunea lor asupra viitorului Iranului. Impresia care a rezultat a fost aceea a unui înțelept ascetic care nu avea nici un interes politic și urma „să-și petreacă restul zilelor într-un seminar din Qom“[39], odată ce scopurile sale de a-l răsturna pe șah și de a se întoarce în

Iran urmau să fie atinse. Era citat în *The Guardian* spunând: „Nu vreau ca puterea guvernului să încapă pe mâna mea. Nu sunt interesat de putere personală“. Chiar și cei care vorbeau farsi și aveau mai multe cunoștințe erau induși în eroare de afirmațiile lui Khomeini. Acesta fusese admonestat de Banisadr[40] după primul său interviu, în care vorbise mult în farsi cu un reporter francez despre planurile sale de a transforma Iranul într-o teocrație musulmană. Banisadr și-a luat libertatea de a traduce astfel încât să lustruiască mesajul, iar Khomeini nu a mai discutat niciodată despre *wilayat al-faqih* în public.[41] În schimb a vorbit despre un Iran unde chiar și o femeie putea deveni președinte.

A mai fost un al treilea element crucial: intelectualii de stânga francezi. Foarte influenți în modelarea opiniei publice, ei erau antisistem, antiputere și antiimperialism. Vedeau în revoluționarii iranieni întruparea valorilor pentru care luptaseră și ei în revoluția din mai 1968 pe străzile din Paris. Voiau să creadă în Khomeini, înțeleptul de sub măr. Încă din 1964, Banisadr îl recrutase pe Sartre pentru a prezida un comitet care să atragă atenția asupra iranienilor din închisorile șahului. Sartre declarase odată: „Nu am vreo religie, dar, dacă ar trebui să aleg una, aceasta ar fi Shariati“.

Deși opoziția exagerase numărul celor din închisori și a celor omorâți de regim, pentru cei închiși de șah experiența era cruntă. Reza Bahareni, unul dintre cei mai mari poeți iranieni ai acelei perioade, a fost torturat brutal timp de 102 zile în închisoare. Eliberarea sa a fost rezultatul presiunii unor scriitori americani și europeni. Versurile sale erau ireverențioase și neiertătoare:

Șahul ține petrolul în mâna sa ca pe un pahar
de vin, bând în sănătatea Apusului
Șahul ține petrolul în mâna sa ca pe o cupă
cu vin, închinând în sănătatea Apusului,
Iar Regina, cu buzele ei cărnoase, se adapă însetată din ugerul țării.
Și asta se petrece noapte de noapte,
Sub cerul înstelat, ori zi de zi, sub razele soarelui,
An de an, lună de lună,
În vreme ce o mănușă de culoarea sângelui zace în zăpezile de laSaint Moritz.[42]

În octombrie 1978, în timp ce Khomeini era la Neauphle-le-Château, filozoful Michel Foucault a călătorit în Iran și a scris lungi reportaje în care prezenta apelurile pentru un guvern islamic ca reprezentând un ideal utopic și romantic, în timp ce lua la rost Occidentul creștin fiindcă abandonase ceea ce el numea spiritualitatea politică.[43] CIA se pare că habar nu avea de teza lui Khomeini despre guvernul islamic și era mai obsedată de preluarea conducerii Iranului de către comuniști. Americanii sperau că „ayatollahul Khomeini are influență benefică asupra stângiștilor și radicalilor din anturajul său“[44]. Și saudiții se pare că știau puține despre Khomeini și erau îngrijorați de un „asalt sovietic“[45], după cum scrisese un ziar saudit. Arabia Saudită și Iranul erau aliați și piloni la fel de însemnați în politica SUA de contracarare a răspândirii comunismului și a influenței sovietice în regiune. Iranul era mai puternic, iar șahul avea o armată și o flotă formidabile, pozând în jandarmul regional. Saudiții nu aveau încredere în ambițiile lui în regiune, dar îl considerau un adversar prietenos. Existaseră nenumărate vizite regale reciproce, și cele

două țări aveau o bună relație de colaborare. În timp ce revoluția se afla în plină desfășurare, prințul moștenitor Fahd a afirmat sprijinul saudiților pentru șah în calitate de conducător legitim al țării.[46]

La Neauphle-le-Château, sute de susținători iranieni au venit să-l viziteze pe Khomeini, strigând *Allahu Akbar* când a apărut, sau, în franceză, *Longue vie, Khomeini*, „Viață lungă, Khomeini!“. A venit și Arafat, ținând vii legăturile cu Khomeini. Nimeni nu a observat, sau probabil nu a înțeles, semnificația vizitatorilor, care nu erau nici ziariști occidentali, nici susținători iranieni, nici credincioși șiiți, nici aghiotanți cu cravată sau clerici cu turbane. Vizitatorii arabi veniseră în pelerinaj la Neauphle-le-Château din Egipt, Tunisia și din alte țări. Membri ai mișcărilor islamiste sunnite[47], precum Frăția Musulmană, veneau chiar din Sudan pentru a-l vedea cu ochii lor pe bărbatul de care auziseră până acum doar de la aghiotanții săi exilați. Frăția era interzisă în Egipt de peste două decenii și, pe lângă ceilalți vizitatori ai lui Khomeini, Frații erau nerăbdători să-i audă mesajul. Au plecat acasă inspirați de idei noi, tactici noi, chiar de cuvinte noi pentru a-i înfrunta pe despoții din țările lor. Au învățat cum să folosească terminologia islamică pentru a doborî tirania. I-au urat succes lui Khomeini și au promis că îl vor vizita din nou în curând. Victoria era aproape.

Între timp, Iranul era în haos. Serviciile de bază erau în criză, iar oamenii apropiați regimului încercau să scape, în vreme ce sute de disidenți iranieni se întorceau pentru a participa la revoluție: comuniști, stângiști, extremiști religioși. În ianuarie, șahul a hotărât că era timpul să plece. Numise un nou prim-ministru, Shahpour Bakhtiar, și era gata să predea frâiele puterii. Era și suferind, bolnav de cancer. Oficial, el și soția lui urmau să plece ca să se odihnească, pentru a lua o scurtă pauză. Copiii erau deja în afara țării. La 16 ianuarie 1979[48], șahul și regina și-au părăsit reședința din complexul palatului Niavaran din nordul Teheranului și au zburat spre vest cu două elicoptere, către aeroportul Mehrabad din apropiere. În fața Pavilionului Imperial aștepta pe pistă un avion albastru-argintiu pentru a-i scoate din țară. Servitorii din palat plângeau, lovindu-și pieptul, împietriți de teamă fiindcă nu știau ce urma să li se întâmple. La aeroport, doi gardieni s-au aruncat la picioarele șahului. Cu lacrimi în ochi, s-a aplecat pentru a-i ridica. Împărăteasa, Farah Diba, purtând o haină de blană de vulpe, pălărie și cercei cu diamante, luase calmante pentru a-și păstra aerul degajat.

La ora 1.24 p.m., avionul Boeing 707 a decolat. Însuși șahul pilota aparatul. Au zburat până la un mic aeroport militar de la Assuan, pe Nil, unde prietenul lor, președintele Sadat, i-a întâmpinat regește. Între cele două țări exista o lungă relație amicală. În 1939, șahul se căsătorise pentru prima dată, luând-o de soție pe Fawzieh, fiica lui Fuad I, regele Egiptului – un monarh șiit și o prințesă sunnită. Căsătoria nu a dat naștere unui moștenitor și nu a durat. Dar șahul era acum în țara fostelor sale rude prin alianță.

Pe străzile din Teheran se puteau vedea scene de bucurie exaltată.[49] Iranienii dansau, claxonau și ieșeau pe geamurile mașinilor. Statuile șahului au fost dărâmate. *ȘAH RAFT*, șahul a plecat, era tipărit cu litere uriașe pe prima pagină a ziarului de după-amiază *Ettela'at*. Venise timpul pentru un nou strigăt de adunare: *Marg bar Bakhtiar*, „Moarte lui Bakhtiar!“ – prim-ministrul iubitor de literatură franceză căruia șahul îi încredințase țara.

*

În Liban, Chamran și Husseini au urmărit știrile cu neîncredere și cu un sentiment de împlinire – dar victoria era incompletă fără prietenul lor dispărut. Imamul Sadr, mai în vârstă și mai înțelept, ar fi știut ce urma să se întâmple și probabil ar fi încercat să oprească cursul evenimentelor. Vremea lui Chamran pe coasta Mediteranei se apropia de final. Următoarea oprire, Teheran, acolo unde tovarășii săi se adunau pentru un război de gherilă care să doboare și ultimul vestigiu al domniei șahului. Se temeau de o eventuală contrarevoluție, de o lovitură de stat marca CIA. Se așteptau la o lungă bătălie: era esențial să pună temelia noului Iran înainte de întoarcerea lui Khomeini. Dar ayatollahul se grăbea.

2. Azi la Teheran, mâine la Ierusalim

Iran
1979–1980

Când diavolul este scos afară, locul său este luat de lumina îngerească. Negura nopții este aproapele tiranilor. —Hafez, *Divanul*, 159

Mohsen Sazegara nu a avut timp să se gândească la ce însemna să aterizeze la Teheran pe 1 februarie 1979 cu avionul care îl aducea pe ayatollahul Khomeini acasă după cincisprezece ani de exil. Piosul absolvent de facultate, cu o minte ordonată, fusese atât de ocupat din clipa în care ajunsese la Neauphle-le-Château cu doar câteva luni înainte, încât nu putea procesa informația la viteza cu care se derulau lucrurile. O revoluție mocnită, la care se lucra de ani buni, se desfășura sub privirile lor. Decolaseră de la Paris pe la ora 1 dimineața și nu dormiseră o clipă. El era ocupat să facă o listă pentru comitetul de primire al MEI din Teheran, cu numele ziariștilor din avion. Plecarea avusese loc în grabă. Mohsen și colegii lui plănuiseră inițial să aducă 250 de ziariști în avionul Boeing 747 al Air France. Au fost eliberate bilete pentru 500 de dolari bucata[50]. Prim-ministrul Bakhtiar redeschisese aeroportul și spusese că va permite avionului lui Khomeini să aterizeze, dar în afară de asta nu existau alte garanții. Air France a cerut să se reducă numărul pasagerilor, astfel încât să poată lua destul combustibil pentru a zbura înapoi la Paris dacă nu primeau permisiunea de a ateriza. Mohsen și restul echipei voiau cât mai mulți ziariști de prim rang în avion, care erau considerați un fel de scuturi umane pentru a-i descuraja pe generalii iranieni, încă loiali șahului, să doboare avionul.

Când avionul a intrat în spațiul aerian iranian, Muntele Damavand, acoperit cu zăpadă, s-a ivit în lumina dimineții. Khomeini dormise pe jos, în lounge-ul de la clasa întâi, situat la etaj. Și-a făcut rugăciunea de dimineață pe o păturică Air France, apoi a mers să se așeze lângă fereastră, mângâindu-și barba și zâmbind bucuros pentru prima oară după luni întregi, poate chiar ani. Reporterul american Peter Jennings și echipa sa de la ABC News au primit permisiunea de a intra la clasa întâi pentru a pune o întrebare. „Ayatollah, ați fi atât de drăguț să ne spuneți ce simțiți acum, când vă întoarceți în Iran?“[51] Cu cravată și sacou, Sadegh, radios, stătea lângă ayatollah și traducea. „*Hichi*“ – nimic –, veni răspunsul. Sadegh a făcut o pauză, a zâmbit și l-a îngânat, oarecum neîncrezător: „*Hichi*?“

Khomeini a repetat: „*Hichi ehasasi nadaram*“. Nu simt nimic. Sadegh a făcut ceea ce el și alții făcuseră săptămâni întregi în Franța; a păstrat aparențele. „Nu face nici un comentariu“, a spus Sadegh. Jennings a insistat: „E fericit, e extaziat?“ Sadegh a spus din nou că ayatollahul nu avea nici un comentariu de făcut. Dar adevărata însemnătate a lui

hichi nu va rămâne multă vreme ascunsă – erau mult prea mulți oameni care au urmărit acele câteva secunde odată ce caseta ABC a fost transmisă în America și în restul lumii. Cuvintele ayatollahului au fost profetice, fiind analizate și înțelese diferit de susținători și dușmani, atât la momentul respectiv, cât și după aceea.

Stând în Texas, la Reese Air Force Base, unde se afla într-un program de instrucție de piloți, Reza Pahlavi, fiul șahului exilat[52], era și el uimit de lipsa empatiei. Khomeini nu arăta nici un atașament față de grandoarea Imperiului Persan, sau de bogăția culturală și intelectuală a istoriei sale, ci era interesat doar de persoana sa. Era astfel încă de mic, de când insista să facă pe șahul[53] în jocurile copilărești. Încrezător în relația sa cu Dumnezeu, Khomeini nu avea aparent nici o legătură cu conceptul comun al națiunii – el privea dincolo de țări și granițe la națiunea musulmană, *ummah*.[54]

Pentru cei mai înfocați susținători ai săi, asta îl aureola cu misticismul charismatic al unui mântuitor. Mohsen era vrăjit de acest calm spiritual. Mai târziu, în aceeași săptămână, la Teheran, tatăl lui Mohsen va încerca să-și avertizeze fiul că acesta era un semn de pericol, dar tânărul student nu a vrut să audă. Ani mai târziu, în greva foamei, aflat în detenție solitară în închisorile Republicii Islamice, Mohsen se va gândi la acel singur cuvânt, *hichi*, și se va întreba cum de nu înțelesese avertismentele din răspunsul lui Khomeini, dar și din scrierile sale. Pe atunci exista doar exaltare – un sentiment de împlinire, dar și emoție față de ceea ce trebuia să fie o insurgență de durată. Luni întregi Mohsen citise despre tactici de gherilă din Vietnam și din alte părți, dar manualul lui preferat a fost cartea din 1969 *Mic manual de gherilă urbană* a revoluționarului marxist brazilian Carlos Marighella, pe care MEI îl tradusese în persană. În singurul hotel din Neauphle-le-Château, departe de mulțimile care roiau în jurul lui Khomeini, Mohsen închiriase o cameră unde se concentra pe crearea unei armate populare și pe întâlniri cu voluntari iranieni pentru a-i învăța arta revoluției cu ajutorul acestei cărți: grupuri de intervenție, sabotaj, securitatea gherilelor, războiul nervilor. Voluntarii primeau apoi o instrucție militară rapidă. De vreme ce Khomeini revenea acasă, sute de iranieni se pregăteau să zboare și ei înapoi și să se lupte cu rămășițele regimului condus de șah.

La ora 9.30 dimineața, zborul Air France 4271 a aterizat pe aeroportul Mehrabad din suburbia Teheranului, același aeroport de unde plecase și șahul. Ayatollahul, purtând o vestă antiglonț pe sub robă[55], a coborât treptele cu ajutorul unui steward al Air France. Comitetul de primire pregătit de Consiliul Revoluționar Islamic secret era acolo pentru a se ocupa de el. Clericii din avion și de pe pistă au dat la o parte pe oricine nu arăta destul de evlavios, iar Khomeini s-a pierdut într-o mare de turbane. Yazdi, Ghotbzadeh, Mohsen... cei din MEI au fost lăsați cu toții în urmă. Banisadr, omul care văzuse primul în Khomeini un lider charismatic pentru mase, va remarca ulterior: „Se părea că datoria intelectualilor era să-l aducă pe Khomeini la Teheran și să-l predea mollahilor“[56].

Revoluționarii moderniști cunoșteau riscul reîntoarcerii în grabă într-o țară pe care o părăsiseră cu ani înainte, fără a-și consolida mai întâi puterea. Planul lor inițial, formulat la Paris, fusese să formeze un guvern în exil care să obțină recunoaștere internațională și să-l silească pe premierul Bakhtiar să demisioneze.[57] Altă variantă era de a-l face pe Bakhtiar să-i înmâneze demisia lui Khomeini în Franța și să fie însărcinat de acesta să formeze un guvern provizoriu, care să organizeze un referendum pentru a hotărî noua formă de

guvernare. Dar, la câteva zile după plecarea șahului din Iran, Khomeini a hotărât să inverseze ordinea și să se întoarcă în Iran. MEI a încercat să descurajeze o astfel de mișcare pripită. Bazergan discuta cu Bakhtiar, un vechi coleg, încercând să negocieze o altă modalitate de acțiune. Țara era în flăcări, forțele armate erau încă loiale șahului, iar siguranța ayatollahului era pusă în pericol. Dar Khomeini a fost de neclintit: „Nu mai avem nici un motiv să rămânem, haideți să ne întoarcem în Iran“[58].

Mergând într-o seară spre hotel, la Neauphle-le-Château, împreună cu Yazdi, Mohsen a încercat să-l influențeze pe mai înțeleptul său coleg cu entuziasmul său tineresc. „Ayatollahul Khomeini are dreptate, dr. Yazdi“, a spus Mohsen. „Dacă se întoarce în Iran, entuziasmul oamenilor, a milioane de oameni, va da jos guvernul lui Bakhtiar; Bakhtiar nu are nici o putere“. Yazdi s-a oprit în mijlocul străzii. „Mohsen, înțeleg, ai dreptate, dar aici, la Neauphle-le-Château, sunt doar clerici de rang mic în jurul ayatollahului Khomeini. Putem să-i controlăm, îl putem controla pe ayatollah. În Iran sunt clerici de rang înalt, prietenii lui, și îl vor lua din mâinile noastre. Orice am făcut noi până acum pentru el va fi distrus de aceia.“

Khomeini a înțeles și el asta și de aceea a vrut să se întoarcă acasă. Voia să profite de moment și să profite de revoluție. Erau și alți lideri ai acestei mișcări în Iran; orașul era plin de afișe cu chipurile lor, precum acela al liberalului și foarte popularului ayatollah Taleghani, din MEI, care petrecuse cincisprezece ani în închisorile șahului. Erau aliații lui Khomeini, dar și rivalii lui. Khomeini voia să aterizeze în toiul fervorii revoluționare, pentru a-și însuși meritele eliberării poporului.

Și, într-adevăr, oamenii erau acolo pentru a-l întâmpina pe ayatollah. Au umplut străzile, s-au cocoțat pe acoperișuri sau pe stâlpii de iluminat, în timp ce convoiul de opt mașini al ayatollahului încerca să-și croiască drum de-a lungul celor treizeci de kilometri de la aeroport până la cimitirul Behesht-e Zahra, unde Khomeini plănuia să țină un discurs și să aducă un omagiu martirilor revoluției. Trei milioane de oameni s-au strâns, conform BBC. Alte estimări urcă numărul la șase milioane – o mare de oameni veniți pentru a-și saluta mântuitorul, de parcă Khomeini ar fi fost Mahdi, Imamul Ascuns ieșit la lumină, Mesia șiit.[59] Lungul exil al lui Khomeini, în timpul căruia iranienii îi ascultaseră vocea pe casetele de contrabandă și îi citiseră pamfletele transmise în secret, se terminase. Acum reapăruse în carne și oase, dar nu la Mecca, așa cum spunea tradiția, ci într-o revenire triumfală în țara sa. Milioane de susținători sperau că urma să conducă Iranul spre dreptate, libertate și un viitor mai bun. Dar devoțiunea lui Khomeini era către trecut, spre o societate islamică modelată după cea din vremea Profetului.

Șezând pe scaunul din față, într-un Chevrolet Blazer albastru cu alb, blindat, cu fiul său Ahmad în spate, Khomeini se afla aproape în întuneric, în timp ce marea de oameni înconjura mașina. Un elicopter al Gărzii Imperiale a sosit în ajutor și l-a dus la cimitir, unde și-a manifestat veneрația, înfierându-l pe șah ca pe un trădător malefic. Agitându-și degetul, a declarat: „Eu voi alege guvernul, un guvern pentru oameni. Voi da o palmă peste față acestui guvern“[60]. Tonul lui Khomeini începuse deja să se schimbe. Zilele lui Bakhtiar erau numărate.

MEI aranjase pentru Khomeini să stea la școala primară de fete Refah, transformată într-un loc de ședințe pentru Consiliul Revoluționar. Dar încă de a doua zi temerile cele

mai cumplite ale lui Yazdi s-au adeverit: puternicii clerici fundamentaliști din apropierea lui Khomeini îl duseseră la o școală pe care o dețineau și o controlau. Loialul acolit al lui Khomeini, Beheshti, clericul care nu apăruse la întâlnirea cu imamul Sadr în Libia, era acolo – așteptase pe margine acest moment, și acum se purta ca un soi de șef de stat-major. Lucra repede pentru a pune mâna pe pârghiile puterii și a uni forțele care erau loiale necondiționat lui Khomeini, sub egida noului Partid Republican Islamic. Printre ei se afla Akbar Hashemi Rafsanjani, viitor președinte, și ayatollahul Sadeq Khalkhali, fost elev de-al lui Khomeini[61], care ulterior a scris în memoriile sale că mutarea lui Khomeini din școala Refah fusese într-adevăr „o lovitură de stat, care l-a salvat pe imam din mâinile Mișcării de Eliberare a lui Bazergan și ale Frontului Național". Khalkhali era de multă vreme un activ militant islamic, membru al Fedayeen-e Islam, „Devotații Islamului".

Grup clandestin de radicali marginali, Fedayeen fusese fondat în 1946 de Navvab Safavi, un student la teologie, și este adesea prezentat ca unul dintre primele grupuri musulmane fundamentaliste din perioada modernă. Inițial, Safavi și susținătorii lui au fost considerați drept excentrici periculoși de către majoritatea clerului oficial.[62] El aspira spre cea mai pură aplicare a felului în care interpreta el șaria, legea islamică, preconizând interzicerea muzicii, a jocurilor de noroc și a alcoolului, vălul obligatoriu la femei, precum și tăierea membrelor ca pedeapsă pentru furturi și alte fărădelegi. Potrivit văduvei sale, Safavi era un vizitator frecvent al casei lui Khomeini; cei doi bărbați păreau a se influența unul pe celălalt și împărțeau aceeași furie împotriva a ceea ce considerau influența coruptă a secularismului, a intelectualilor și a politicienilor moderniști. Fedainii au asasinat o parte dintre aceștia în Iran, inclusiv miniștri ai guvernului. Când șahul l-a trimis pe Safavi și pe alți fedaini la închisoare în 1956, susținătorii lui s-au orientat spre Khomeini pentru îndrumare.[63] În el au găsit recunoașterea din partea unui cleric de rang înalt, un ayatollah. Când Khomeini a fost trimis în exil, devotații i-au așteptat întoarcerea.

Mohsen a crezut că Khomeini fusese mutat împotriva voinței lui, că MEI îl pierduse în favoarea clericilor, dar adevărul este că ei nu l-au controlat vreodată cu adevărat. Khomeini se afla exact unde voia să fie, cu prietenii lui cei mai apropiați. Manipulase stânga laică și pe moderniștii islamiști și urma să se descotorosească de ei la momentul oportun. În timp, se va ridica și împotriva fedainilor. Dar prima grijă a lui Khomeini era să pună mâna pe putere.

La 5 februarie, Khomeini a numit un guvern civil provizoriu, cu Bazergan drept prim-ministru. Acesta a fost primul pas spre un referendum care să decidă forma de guvernământ în noul Iran. Autoritatea de a face acest lucru, spunea Khomeini, venea din rolul său de gardian al legii sfinte a Profetului în vilaiet, bazat pe șaria – astfel, orice opoziție față de guvern era opoziție față de șaria. „Revolta împotriva guvernului lui Dumnezeu este o revoltă împotriva lui Dumnezeu", a spus Khomeini.[64] „Revolta împotriva lui Dumnezeu e blasfemie." Nu toată lumea a observat referirea lui Khomeini la *wilayat.* Puțini auziseră de asta sau știau ce înseamnă, în afara cercului fundamentalist apropiat lui Khomeini. Cei din MEI care știau ce vrea să spună probabil că nu o băgau în seamă, siguri că nu va ajunge să fie realizată. Dar Khomeini dăduse deja tonul și le-o luase înainte. Bakhtiar a crezut că e o glumă. Însă dictatura șahului fusese înlocuită de autocrația legii sfinte.

După câteva zile de insurgență și lupte de stradă, acum întărite de cei care fuseseră instruiți în Liban și la Neauphle-le-Château, cu răzmeriţe în cazărmi și tancuri prin orașele din toată țara, armata și-a declarat neutralitatea la 11 februarie 1979. Bakhtiar nu mai avea cu ce să se lupte. A demisionat și a fugit din țară. Dinastia Pahlavi fusese înfrântă. Revoluția era victorioasă.

Răzbunarea a început aproape imediat. Khalkhali a fost numit șef al Tribunalelor Revoluționare, ceea ce însemna că putea să continue munca lui Safavi și să înceapă să-i execute pe „corupți“. În școala primară de fete Refah, unde Khomeini își petrecuse prima noapte, o cameră a fost transformată într-o curte de justiție ad-hoc. Procesele erau scurte, iar pedeapsa era moartea. Yazdi a încercat să întârzie sentințele, dar Khalkhali nu a vrut să audă nimic. Execuțiile au început chiar înainte de miezul nopții de 15 februarie, pe acoperișul școlii: patru generali de frunte au fost împușcați, după un proces sumar în care au fost acuzați de trădare și crime în masă. Domnia terorii lui Khalkhali începuse; va continua timp de un deceniu, chiar și după mandatul lui. Va ajunge cunoscut drept „judecătorul care spânzură“ și va scrie ulterior: „Am ucis peste 500 de criminali apropiați de familia regală, sute de rebeli din regiunile Kurdistan, Gonbad și Kuzestan și mulți traficanți de droguri... Nu simt nici un regret sau vină față de execuții. Și totuși cred că am ucis puțini. Mai erau încă mulți care meritau să fie uciși, dar nu am putut să pun mâna pe ei“[65]. Cel mai mare regret al său? Că familia Pahlavi scăpase.

Fotografii ale trupurilor celor patru generali într-o baltă de sânge, legați la ochi, cu mâinile la spate, au fost publicate pe primele pagini ale ziarelor a doua zi, ajungând în presa internațională. Nu se mai putea ascunde nimic. Revoluționarii deranjați de aceste lucruri au încercat să le prezinte ca excese inevitabile ale furiei latente eliberate. Totul va trece, se gândeau ei. Alții voiau să creadă că acestea se întâmplau fără cunoștința sau aprobarea lui Khomeini. Vor trece ani până când acești revoluționari vor accepta adevărul: puseseră națiunea în mâinile unui monstru teocrat incurabil.

Însă era cineva care se bucura sincer, chiar înainte de căderea lui Bakhtiar, lăudându-se că făcuse pariul potrivit chiar de la început: președintele OEP, Yasser Arafat, care era aproape de tabăra lui Beheshti. Simțea că aceasta era revoluția lui la fel de mult cum era a lui Khomeini, și era gata să-și ceară răsplata pentru asta. La urma urmei, palestinienii ajutaseră la instruirea oamenilor care puseseră capăt celor 2.500 de ani de monarhie iraniană. Instrucția se intensificase sub îndrumarea partidului Fatah al lui Arafat. În birourile OEP din Liban erau lipite pe pereți afișe cu textul: „O listă pe care o vor completa oamenii“[66]. Erau semne roșii de marcaj lângă Etiopia, Vietnam și Spania: războaie câștigate împotriva imperialismului în vremea stângii internaționale. Un semn roșu tocmai fusese adăugat lângă Iran. Pe listă se mai aflau Egiptul și Palestina.

*

La Beirut, în primele ore ale lui 17 februarie[67], Arafat s-a urcat într-un Peugeot alb și a călătorit o oră și jumătate spre est, peste munții Libanului și prin Valea Beqaa, pe la punctul de trecere al frontierei Masnaa, și apoi în Siria, la Damasc. Prietenul lui, Hani Fahs, omul care-l ajutase pentru prima oară să-l contacteze pe Khomeini în 1977, a mers

cu el. Mai erau şi alţii în delegaţie, inclusiv Mahmoud Abbas, membru Fatah şi viitor preşedinte palestinian, şi Elias Khoury, un intelectual şi activist stângist în ton cu vremurile, în vârstă de treizeci de ani, un tip care amintea de scriitorii prorevoluţionari dintr-o perioadă anterioară, precum Ernest Hemingway în Războiul Civil Spaniol. Khoury, creştin libanez, se mutase în Iordania pentru a se alătura Fatah după războiul din 1967. Studiase la Paris, apoi editase o revistă trimestrială numită *Afaceri Palestiniene*. Născut în anul creării Israelului, era şi un romancier care publicase lucrări apreciate despre războiul civil libanez şi despre dezrădăcinarea refugiaţilor palestinieni. Într-o bună zi va fi un posibil candidat la Premiul Nobel pentru literatură. Dar în acea după-amiază rece de februarie se urca într-un avion de la Damasc, împreună cu Arafat şi Fahs, către Teheran. Nu era orice avion: era un avion prezidenţial sirian, pus la dispoziţie de dictatorul Hafez al-Assad. Zborul de două ore a decurs fără incidente; atmosfera era însă exaltată. Nu exista vreo garanţie că vor fi lăsaţi să aterizeze, fiindcă aeroportul era încă oficial închis, şi alte avioane fuseseră întoarse din zbor. Arafat era încrezător. Avea prieteni la Teheran care îl aşteptau.

La cincisprezece minute distanţă de Teheran, controlul traficului aerian a cerut identificarea pasagerilor. Arafat, temător de rămăşiţele serviciului SAVAK al şahului şi de legăturile sale cu Israelul, a insistat ca pilotul să spună doar că „avea o importantă delegaţie palestiniană“ la bord. Controlul de trafic a insistat asupra unor detalii suplimentare, dar nu a mai primit nici o informaţie. Imediat, şase avioane de vânătoare Phantom au înconjurat avionul sirian. Atmosfera a devenit tensionată. Au venit noi instrucţiuni de la turnul de control: „Vă vom anunţa în zece minute dacă aveţi aprobarea să aterizaţi“. Câteva minute mai târziu, pilotul unuia dintre avioane i-a făcut cu mâna lui Arafat, care stătea la geam. Chipul lui Arafat devenise foarte uşor de recunoscut de-a lungul anilor – avea trăsături distinctive, cu buze groase, purtând întotdeauna o barbă ţepoasă şi pe cap o eşarfă cu pătrăţele albe şi negre, acel *keffiyeh* palestinian. Controlul traficului le-a acordat permisiunea de a ateriza.

Aeroportul Mehrabad era sub asediu. Mii de străini şi iranieni încercau să părăsească ţara, în timp ce americanii îşi evacuau cetăţenii cu avioane militare Hercules C130. Dar Arafat era încântat să aterizeze la Teheran, la ora 6 după-amiază, în acea sâmbătă, fiind primul lider străin care vizita Iranul după revoluţie. Purtând costumul său revoluţionar specific – o jachetă de campanie kaki şi *keffiyeh* –, a ieşit din avion, şi-a şters o lacrimă şi a făcut semnul victoriei către mulţimea de pe pistă. În întâmpinarea lui a sosit Yazdi, acum vicepremier şi ministru de externe, în costum şi cu cravată. (Cravatele vor fi în curând interzise în Iran, fiind văzute ca un simbol al culturii occidentale.) În interiorul terminalului, un strigăt de bun venit l-a întâmpinat pe Arafat. „Aterizând la Teheran, m-am simţit ca şi cum m-aş fi apropiat de Ierusalim“, a spus liderul palestinian. „Revoluţia Iraniană nu aparţine doar iranienilor, ne aparţine şi nouă. Ce aţi realizat este un adevărat seism, şi eroismul vostru a cutremurat lumea, Israelul şi America... Revoluţia voastră onorabilă a ridicat asediul împotriva revoluţiei palestiniene.“ Cele cinci zile care au urmat au fost un festival al iubirii reciproce care a făcut ocolul presei din lumea arabă. La Beirut s-a sărbătorit cu focuri de armă, şi mii de oameni s-au adunat pentru a ovaţiona evenimentul. Stângişti socialişti, lideri prosirieni şi palestinieni, cu toţii spuneau acelaşi

lucru: acesta era un triumf[68] pentru cauza lor și pentru unitatea arabă împotriva Israelului și Statelor Unite. „Șahul a plecat. Mâine, Sadat!“ scria pe o pancartă.

În timp ce Arafat făcea turul victoriei prin Teheran, știrile despre negocierile dintre egipteni și israelieni de la Camp David ajungeau pe prima pagină. Alăturarea acelor știri pe primele pagini ale ziarelor îl făcea pe Arafat să arate ca un erou, iar pe egipteni, ca niște trădători. Liderul palestinian a mers să-l întâlnească pe Khomeini. S-au așezat, și-au dat mâinile și au vorbit timp de o oră și jumătate. Khomeini a declarat că păstrase cauza palestiniană în inima sa timp de cincisprezece ani. Arafat s-a aplecat și l-a sărutat pe ayatollah pe obrazul stâng. Khomeini a zâmbit larg. „Vă vine să credeți că revoluția palestiniană este în Iran?“[69] a întrebat Arafat. „Cine poate crede? Dar o nouă eră a început.“

Revoluția Iraniană schimbase raportul de forțe în favoarea palestinienilor, în opinia lui Arafat. La o conferință de presă, Arafat a fost însoțit de ayatollah, și cei doi bărbați și-au dat mâinile și le-au ridicat împreună în timp ce mulțimea scanda: „Astăzi Iran, mâine Palestina“. Ahmad, fiul lui Khomeini, a mers peste tot cu oaspetele de onoare și a declarat: „Victoria poporului iranian nu s-a terminat cu înfrângerea șahului. Speranța noastră este să ridicăm steagurile Iranului și Palestinei pe colinele Ierusalimului“[70].

Înainte să poată face așa ceva, identificaseră un obiectiv mai apropiat pe care puteau arbora steagul palestinian: ambasada israeliană. Legăturile dintre Iran și Israel fuseseră rupte imediat după sosirea lui Arafat la Teheran, iar puținii diplomați israelieni care mai rămăseseră în țară au fost expulzați. Arseseră deja toate documentele compromițătoare. Cei 1.500 de cetățeni israelieni[71] care lucrau în țară fuseseră evacuați înainte ca șahul să părăsească țara. Mii de evrei iranieni fuseseră evacuați pe calea aerului. Yazdi și-a dus acum oaspeții într-o clădire cu trei etaje, cu o fântână albastră în curte, unde fusese misiunea diplomatică israeliană. În clădirea devastată, peste tot găseai birouri rupte și sticle sparte. Sertarele birourilor fuseseră aruncate afară pe geamuri. O notiță în ivrit mai era încă lipită pe ușa unui birou. Cooperarea strânsă dintre serviciile de informații israeliene și serviciul SAVAK al șahului era o sursă de revoltă în Iran, alimentând furia cu care a fost distrusă clădirea. Arafat, Yazdi, Fahs și Ahmad Khomeini au ieșit pe balconul de la etajul doi cu un grup de oameni înarmați. Deasupra lor, scrise cu spray roșu, erau cuvintele: „VIVA OEP“. Arafat a ținut un discurs incoerent și apoi el, Yazdi și Ahmad și-au dat mâinile și le-au ridicat arătând semnul victoriei. Un steag palestinian a fost prins de balustradă, deasupra unei placarde improvizate pe care era scris „Ambasada OEP“. Pe strada din fața porților ambasadei se adunaseră sute de oameni. S-au urcat pe ziduri și pe garduri pentru a-l vedea pe Arafat. Și-au ridicat pumnii și au strigat: „Khomeini; Arafat! Khomeini; Arafat!“ În balcon, purtând roba clericală și turbanul negru *sayyed*, Fahs se minuna la vederea acestor revoluții înfrățite, ștergând granițele dintre state, secte și etnii. Se simțea una cu Iranul și cu Palestina, Islamul trecând peste toate. Se simțea parte a ceva mai mare decât oricare națiune. Credea în revoluție mai mult decât credea în Dumnezeu, și pentru asta Fahs va lăsa totul: țara sa, națiunea arabă, căminul său. În curând își va aduce familia la Teheran și fiica lui, Badia, va studia ulterior la seminariile religioase de la Qom.

Dincolo de zâmbetele frățești ale vizitei lui Arafat erau tensiuni și agende divergente. Yazdi și majoritatea celor din MEI nu îmbrățișaseră cauza palestiniană: în afară de

instrucția militară oferită de palestinieni, credeau că această cauză e o distragere de la scopul principal de a-l doborî pe șah. În Liban, Chamran avusese divergențe serioase cu gherilele palestiniene care își făceau de cap în sudul Libanului, atrăgând furia Israelului asupra satelor șiite. Dar stând în balconul ambasadei israeliene, copleșit de mulțimi de oameni oriunde mergea cu Arafat, Yazdi putea observa utilitatea sprijinirii unei cauze care mergea dincolo de granițele țării sale. Le conferea revoluționarilor iranieni un prestigiu și mai mare, care putea inspira o regiune, poate chiar lumea întreagă – visul oricărui revoluționar. Nu înțelegea însă felul în care Khomeini spera să folosească această aspirație pentru scopurile sale.

Yazdi venise cu ideea de a ține Ziua al-Quds, Ziua Ierusalimului, în fiecare an, în ultima vineri a lunii de post Ramadan. Prima urma să fie peste câteva luni, în timpul lungilor zile fierbinți de august. Khomeini își asuma meritul pentru lucrurile care îi serveau, inclusiv ideea acestui nou ritual din calendarul iranian. Urma să scoată sute de mii de iranieni în stradă, în sprijinul Palestinei, pozând din nou în cel mai vocal susținător al ei. Evenimentul prevedea o zi de proteste la nivel mondial, pentru a contracara Ziua Ierusalimului, organizată de Israel, care marca reunificarea Ierusalimului sub control israelian. Ritualul protestului, unde urma să se ardă steaguri și să se strige „Moarte Israelului“, nu ar fi prins cu adevărat rădăcini în afara Iranului. Khomeini voia să controleze discursul palestinian și îl presa pe Arafat să-și numească mișcarea „Rezistență Islamică“. Deși unul era șiit și celălalt sunnit, asta nu era un obstacol, fiindcă acele cuvinte apăreau rar în politica vremii. Tensiunea care se acumula însă era cea dintre naționalism și religie, dintre activismul laic și fundamentalismul religios. Și Arafat, la fel de șiret și de lipsit de scrupule ca ayatollahul, nu voia să aparțină cuiva; voia să conducă. Nu va adopta niciodată denumirea de „rezistență islamică“.

Această tensiune inerentă nu va fi niciodată rezolvată. Până la sfârșitul lui 1979, palestinienii vor fi deziluzionați, unii descriindu-i pe iranieni ca „nebuni de legat“[72]. „Nebunii“ erau la rândul lor dezamăgiți de palestinieni: majoritatea nu se rugau, beau, purtau cravate și flirtau cu femeile. Pe atunci, lui Khomeini nu-i păsa; obținuse ce și-a dorit. În timpul vizitei lui Arafat spusese că purta cauza palestiniană în inimă de cincisprezece ani. Deși Khomeini era un ideolog când venea vorba de Israel și Ierusalim, mai făcuse de asemenea o mișcare politică bine calculată atunci când ocultase cu bunăștiință identitatea sa persană și șiită preluând cauza arabă sunnită prin excelență. Și, chiar dacă Arafat nu voia să fie parte a „Rezistenței Islamice“, Iranul avea acum mijloacele de a și-o crea pe a sa, adunându-i pe acei libanezi și palestinieni care erau atrași de agenda fundamentalistă a lui Khomeini. Unii dintre cei care se vor opune conducerii lui Arafat vor fi islamiștii palestinieni, precum mișcarea Hamas, iar ei vor căuta sprijinul Iranului.

*

Cauza palestiniană nu stârnise prea multe pasiuni în Iran după crearea statului Israel, în afară de o minoritate, din care făcea parte și Safavi. Șahul avertizase inițial că împărțirea Palestinei va duce la conflicte timp de generații, dar în 1950 a recunoscut noul stat și a menținut relații bune cu Israelul în timpul domniei sale. Evreii iranieni erau cea mai veche

comunitate din regiune, datând din vremea Esterei, regina evreică măritată cu un rege persan, cea care evitase masacrarea poporului său, o poveste aflată în centrul sărbătorii Purim. De la sfârşitul secolului al XIX-lea sute de evrei migraseră din Iran în Palestina istorică, dar comunitatea era de asemenea puternic ataşată identităţii sale persane şi prosperase sub şah. Mulţi intelectuali iranieni vizitaseră Israelul înainte de 1979, inclusiv un cunoscut eseist laic, Jalal Al-e Ahmad, care călătorise în Israel cu soţia sa în 1964. A fost uimit de vitalitatea noului stat şi a scris articole profund admirative despre ţară, la care s-a referit drept *Vilayet-e Izrael*: un stat ghidat de gardieni clericali, un *wilayat* evreiesc, un model pentru cârmuirea islamică. În anii ’60, Al-e Ahmad a fost intelectualul-cheie al revoluţiei şi cel mai important gânditor din opoziţia seculară faţă de şah. După ce au apărut articolele sale despre Israel, Al-e Ahmad a primit un telefon de la ayatollahul Ali Khamenei, un acolit al lui Khomeini şi viitorul lider al Iranului.[73] Scrierile sale îi iritaseră pe amândoi – cum putea cineva pe care ei îl considerau unul de-al lor să scrie despre Israel nu doar într-un mod pozitiv, ci şi folosind termeni care aminteau de tradiţiile religioase şiite şi argumentele lor teologice?

Khomeini şi Khamenei auziseră de Al-e Ahmad, fiindcă în 1962, înainte de călătoria sa în Israel, Al-e Ahmad scrisese ceea ce devenise un text fundamental şi fondator al Revoluţiei Iraniene: *Gharbzadeghi*, tradus în mod uzual prin „Vestoxicaţie“ sau „Occidentoză“. În acesta el critica o societate care era nivelată de rapida modernizare şi disperarea de a imita Vestul, ţara pierzându-şi identitatea persană distinctă în faţa capitalismului. De aceea fusese atât de uimit de modelul pe care Israelul îl putea oferi Iranului. Vizitase memorialul Holocaustului de la Yad Vashem şi îşi exprimase admiraţia pentru renaşterea poporului evreu după al Doilea Război Mondial. Locuise într-un kibbutz[74] şi se mirase de adaptarea organică a idealurilor socialiste sovietice: asta era o ţară care nu făcea parte nici din Est, nici din Vest; pur şi simplu nu adoptase modele externe, ci îşi crease unul autentic. *Gharbzadeghi* cerea revenirea la rădăcinile culturale iraniene, inclusiv la Islam. Ideea nu era de a respinge orice venea din Vest, ci de a găsi răspunsuri iraniene la provocarea culturii vestice, mai degrabă decât să i se supună ei într-un exerciţiu de autodezgust. Cultura persană şi cea şiită[75] erau profund racordate la cultura vestică; seminariile religioase predau greaca veche şi filozofia, iranienii din afară influenţau şi erau influenţaţi în egală măsură de cultura pe care o întâlneau. Al-e Ahmad se mai referea şi la activitatea unor occidentali precum Albert Camus sau Eugène Ionesco. Dar, la nivelul său de bază, *Gharbzadeghi* era un concept care îl atrăgea pe Khomeini – era încă o idee pe care o putea manipula. A adoptat termenul pentru a hrăni sentimentele antioccidentale. Al-e Ahmad a murit în 1969; moştenitorul său intelectual a fost Shariati, care i-a ţinut vie memoria. Până în 1979 dispăruseră amândoi, în mod convenabil, lăsându-l pe Khomeini responsabil cu prezentarea ideilor acestora. În cele din urmă va şterge numele lor din istoria revoluţiei.

Khomeini fusese parţial implicat în cauza Palestinei prin contactele sale cu tânărul cleric radical Safavi, care participase la Conferinţa Islamică din Ierusalim în 1953. Unul dintre participanţi fusese Sayyid Qutb, un gânditor islamic care a devenit repede un ideolog-cheie al membrilor mai radicali din Frăţia Musulmană şi ale cărui scrieri vor inspira generaţii de fundamentalişti violenţi. (Prenumele lui era Sayyid, dar nu arăta vreo

legătură cu Profetul.)

În esență, Frăția era o mișcare misionară de renaștere, similară Fedainilor. Una era sunnită, cealaltă șiită, dar aveau multe în comun din punct de vedere ideologic. Întâlnirea de la Ierusalim[76] recomandase declararea cauzei Palestinei drept cauză musulmană, trecând dincolo de perspectiva națiunii arabe, în timp ce cooperarea sau încheierea păcii cu Israelul era considerată trădare. Apoi Safavi a mers la Cairo, unde Qutb l-a găzduit o săptămână. Iranianul a fost dezamăgit de primire. Nimeni din cercurile oficiale[77] nu voia să se întâlnească cu el. Crezuse că venea într-o țară condusă de Islam, unde Frăția Musulmană era forța dominantă. În schimb, găsise o țară conservatoare, dar laică, cu muzică și teatru, unde femeile aveau un cuvânt de spus, și chiar un șeic îl ridiculizase pentru că-și întorsese fața când vorbise cu o femeie. Totuși, tânărul zelot a rămas inspirat de ce auzise în Ierusalim și le-a comunicat observațiile sale lui Khomeini și Khamenei. Doi ani mai târziu, Safavi a fost executat de șah și jelit ca martir al Islamului de către sunniți și șiiți deopotrivă.

Legătura dintre Frăție și Fedaini a continuat și după moartea lui Safavi. Pentru a-și dezvolta teoria și planurile pentru un stat islamic, Khomeini s-a inspirat mult din opera lui Qutb (și amândoi se sprijineau serios pe concepte elaborate cu mult înaintea lor de Abu A'la al-Mawdudi, ideolog pakistanez și fondator al grupului fundamentalist sunnit Jamaat-e Islami). Khamenei a tradus două dintre cărțile lui Qutb în persană și a scris introduceri pline de admirație. *Guvernarea islamică* a lui Khomeini a fost tradusă și citită asiduu în Egipt. În Iranul revoluționar, cărțile lui Qutb vor fi predate în școală. A petrecut mai mult de un deceniu în închisoare în Egipt și a fost executat prin spânzurare în 1966. Iranul revoluționar îl va onora punându-i chipul pe un timbru poștal. Când Khomeini era la Neauphle-le-Château, membri ai Frăției merseseră să-l viziteze. Acum era momentul să-l felicite pentru succesul său din Teheran.

*

La 22 februarie, la doar o zi după ce a plecat Arafat, Yazdi a făcut ca un alt avion să aterizeze pe aeroportul din Teheran. Era vorba de un mic avion privat care venea de la Islamabad, la bordul căruia se aflau câțiva membri ai Frăției Musulmane Siriene și Egiptene, liderul grupării Jamaat-e Islami din Pakistan și alții din Kuweit, Indonezia și (potrivit unor relatări) chiar din Arabia Saudită.[78] Omul care plătise avionul[79] era Youssef Nada, finanțatorul-cheie al Frăției Egiptene. Yazdi s-a ocupat de delegație, cazându-i la el acasă. Aceștia trebuiau să stea doar cinci ore, dar au stat trei zile, timp în care s-au întâlnit cu Khomeini, cu premierul Bazergan și au vizitat cimitirul martirilor. Mian Tufayl, din Jamaatul pakistanez, a scris ulterior că „ne simțeam ca membri ai aceleiași familii, călători în aceeași caravană, drumeți cu aceeași destinație, care își transportau proviziile spre același loc"[80]. Deși plini de laudă față de succesul lui Khomeini, toți aveau o agendă ușor diferită. Pakistanezii păreau fericiți să se scalde puțin în lumina răspândită de ayatollah și de un Islam universal și ecumenic. Khomeini se întâlnise cu Mawdudi, fondatorul Jamaat, în timpul unui pelerinaj la Mecca în 1963. Discutaseră despre viziunile lor cu privire la un stat islamic.

Frăția avea scopuri mai bine definite. Conform unor relatări, Fraţii se ofereau să depună jurământ faţă de Khomeini şi să-l promoveze ca lider al naţiunii musulmane. Vedeau în victoria lui victoria fiecărui musulman care lupta împotriva opresiunii, imperialismului şi colonialismului. Aproape numindu-l calif, oameni ca Youssef Nada au arătat că ei măcar sperau că ayatollahul Khomeini putea fi liderul spiritual a milioane de oameni. Dar trebuia ca Iranul să renunţe la şiism ca religie oficială de stat şi să devină pur şi simplu o naţiune musulmană. În secolul al XV-lea, când şahul persan Ismail I fondase Imperiul Safavid şi îşi forţase supuşii să se convertească la şiism, decizia fusese în mare parte tactică. Şahul aparţinea unui mic ordin mesianic şiit sufist, care la început fusese sunnit. După ce a cucerit teritorii otomane şi şi-a consolidat imperiul, conducătorul safavid a căutat să-şi adune supuşii în jurul unei identităţi distincte, întărind linia frontului cu inamicul. Bătăliile dintre cele două imperii au făcut ca sunniţii şi şiiţii, deşi se convertiseră la Islam de puţină vreme, să se omoare unii pe alţii pentru prima dată. Fiecare rege al Iranului, începând cu şahul Ismail I şi terminând cu Reza Pahlavi, era acum Păzitor al Credinţei Şiite.

Deşi cererea Frăţiei de a o rupe cu această tradiţie şi de a deveni un lider politic ecumenic pentru mai multe milioane de oameni era uluitoare, ea surprindea foarte bine fluiditatea identităţii sectare în politică. Arăta de asemenea entuziasmul pe care Revoluţia Iraniană îl generase dincolo de graniţe şi secte. Khomeini a ascultat, dar nu a răspuns. Frăţia a vizitat Iranul din nou în mai. Unul dintre membrii delegaţiei era un ideolog radical al Frăţiei Siriene, Sa’id Hawwa. Avea încă o cerere: grupul era angajat într-o insurgenţă de mică amploare împotriva dictatorului Assad, şi căutau sprijinul lui Khomeini. Assad nu era un prieten al Vestului, precum şahul, dar era un naţionalist laic. Fraţii Sirieni sperau ca fervoarea islamică adusă de Khomeini Revoluţiei Iraniene să se răspândească şi în ţara lor.

Assad îi oferise azil lui Khomeini când ayatollahul s-a văzut nevoit să plece din Irak. Shariati fusese înmormântat la Damasc atunci când trupul său nu a putut fi dus la Teheran. Siria fusese prima ţară care recunoscuse victoria lui Khomeini şi trimisese felicitări la două zile după căderea guvernului Bakhtiar. Liderul sirian chiar pusese la dispoziţie avionul care îl dusese pe Arafat la Teheran. Acum, că Egiptul era prieten cu Israelul şi cu America, Assad se bucura de noul aliat important din tabăra antioccidentală şi antiisraeliană. Khomeini probabil că vedea beneficiile unei relaţii de lungă durată cu Assad. Din nou, ayatollahul a ascultat cererea lui Hawwa, dar nu a răspuns.[81]

*

La 24 februarie, Husseini şi Chamran au mers împreună la Teheran. Oricât de multe ar fi ştiut despre îndoielile imamului Sadr despre Khomeini, erau încrezători că pasiunile sale militante şi radicale vor fi potolite de MEI şi de alţi clerici moderaţi. Încă mai erau imagini de-ale ayatollahului Taleghani pe zidurile din Teheran. Taleghani era cu zece ani mai tânăr decât Khomeini, avea ochi profunzi, melancolici şi era tras la faţă. Fusese eliberat din închisoare abia în octombrie 1978, astfel că pierduse o parte a elanului, recuperat acum de Khomeini, dar era extrem de popular pentru ce făcuse, fiind considerat unul dintre cei mai puternici clerici din ţară. Mai erau şi alţi clerici mai în vârstă şi mai înţelepţi, precum

Kazem Shariatmadari, blândul ayatollah cu o față binevoitoare și ochelari rotunzi, care avea o mulțime de susținători și fusese de acord cu o schimbare graduală în cooperarea cu șahul. Khomeini îi datora viața: când fusese arestat pentru rolul său în revolta din 1963 împotriva Revoluției Albe a șahului, fiind pasibil de execuție, Shariatmadari intervenise.

Husseini a stat la hotelul Intercontinental, unde cu doar trei ani înainte Andy Warhol fusese oaspete, invitat de regină pentru a-i face un portret. Nordul Teheranului arăta ca Beverly Hills[82], regina era cunoscută ca Jackie Kennedy a Orientului Mijlociu, iar Warhol comanda caviar de la room-service. Acum erau lunetiști pe stradă, iar portretele erau depozitate în subsolul Muzeului de Artă Contemporană din Teheran, laolaltă cu alte trei sute de capodopere ale celor mai mari maeștri ai picturii universale, o colecție evaluată la 3 miliarde de dolari. Nu va mai exista artă occidentală. Singura consolare era că lucrările nu fuseseră distruse.

Husseini glumise cu Bazergan că Chamran era doar împrumutat temporar de către Iran, fiindcă Libanul îl voia înapoi.[83] Bazergan i-a întors gluma: „Persanii nu înapoiază împrumuturile, ci le păstrează“. Chamran era încântat să fie acasă. Războinicul de gherilă a fost numit ministru al apărării. Nu se va mai întoarce vreodată în Liban. Probabil că voise să se întoarcă să-și viziteze prietenii, sau să privească marea, sau să se plimbe pe străzile din Tyr. Dar nebunia lui Khomeini avea să-l ucidă în curând.

*

Evenimentele din Iran se desfășurau în continuare cu o viteză ameţitoare. Mohsen era în centrul lor, încă exaltat și însufleţit de această ocazie de a construi noul Iran. Victoria venise cu mult mai repede decât se aşteptase. Avusese dreptate: înflăcărarea oamenilor era de ajuns pentru a mătura ultimele vestigii ale puterii șahului, după doar câteva lupte-cheie. Insurgența de lungă durată pe care o prezisese, cu o armată populară luptând ani întregi ca Vietcongul în Vietnam sau Frontul de Eliberare Națională în Algeria, nu se materializase. Dar, cu șahul încă viu și nu foarte departe, și cu intențiile mereu ascunse ale CIA, toată lumea se temea de o posibilă lovitură de stat. În haosul revoluției, decăderea legii și ordinii, alături de paralizia forțelor armate făceau să apară peste tot miliții, iar armele erau la discreție. În câteva săptămâni, Mohsen a ajutat la crearea unei organizații care să păzească revoluția de astfel de excese și de orice posibilă contrarevoluție. Așa s-a născut Sepah-e Pasdaran-e Enghelab-e Islami, Armata Gardienilor Revoluției Islamice: paramilitari înarmați care operau în toată țara pentru a contracara orice opoziție, orice grup contrarevoluționar și milițiile neislamice. Comuniștii și marxiștii erau încă înarmați, așa că și ei erau luați în vizor. Mohsen și unii dintre camarazii lui s-au apucat să scrie Carta Fondatoare a Gardienilor, un document care să menționeze îndatoririle și limitele organizației și să aducă toate grupurile disparate sub o singură umbrelă. Mohsen, unul dintre comandanții provizorii, a mers la sediul SAVAK. Studentul la fizică, revoluționar în suflet, dar tehnocrat în practică, a rămas dezamăgit de cerințele activității de informații. A vorbit cu alții din jurul lui și cu colegi precum Yousef Kolahdouz, fost ofițer în armata șahului. Au rescris carta și au numit noi comandanți la vârf. Consecințele pe termen lung a ceea ce Mohsen a creat nu-i erau clare – sau, dacă îi erau astfel în acel moment, nu o va

recunoaște niciodată. Mișcarea neoficială de rezistență a devenit un organ al statului, o organizație temută și atotputernică, ce lovea pe oricine se opunea revoluției. Emblema sa era un pumn ridicat care ținea un Kalașnikov. De-a lungul vremii au devenit cunoscuți drept Corpul Gardienilor Revoluției Islamice (CGRI), puterea lor extinzându-se mult dincolo de granițele Iranului.

Mohsen s-a mutat la autoritatea de radio și televiziune și ulterior la autoritatea pentru dezvoltare industrială. În timp ce încerca să-și păstreze credința în idealurile fundamentale ale revoluției și în Khomeini, va bifa dezamăgire după dezamăgire. Utopia pe care și-o imaginase cândva nu s-a materializat niciodată. În schimb, acum exista o republică islamică.

Republica Islamică Iran era acum numele oficial al țării, după un referendum ținut la sfârșitul lui martie 1979, când iranienii au mers la urne pentru a vota în legătură cu o întrebare simplă: Ar trebui monarhia înlocuită printr-o republică islamică? Nu existau cabine de vot, deci oricine putea vedea ce alegeau oamenii pe buletinele de vot. „Da“ era colorat în verde. Rezultatul a fost covârșitor, 98% alegând verdele, deși nu exista o definiție a republicii islamice. Bazergan și aliații săi lucraseră la un proiect de constituție încă din perioada când erau în Franța, inspirați de textul trasat după revoluția din 1906, care fusese apoi implementat pentru doar câțiva ani. Noul text, publicat la 14 iunie, prevedea o președinție executivă a cărei putere era legitimată de oameni, nu de un monarh. Un comitet de lideri religioși urma să aibă putere limitată de veto asupra legilor. Bărbații și femeile erau egali în fața legii. În documentul lui Bazergan nu era vreo referire la *wilayat al-faqih*.

Tensiunile au început să apară între Khomeini și ayatollahii mai progresiști și foarte bine priviți Taleghani și Shariatmadari. Copiii lui Taleghani au fost arestați pentru o scurtă vreme, în aprilie, de către membri ai milițiilor din comitetele revoluționare, *komiteh*, care apăruseră peste tot. Taleghani, al doilea cel mai înalt cleric din țară, s-a retras acasă în semn de protest, și-a închis birourile din Qom și a avertizat că națiunea putea „încă o dată să cadă în mâinile dictaturii și despotismului“[84]. După ce s-a întâlnit cu Taleghani la Qom, Khomeini l-a mustrat pe el în loc să mustre comitetele revoluționare, arătând clar cine era la putere. A evitat să i se adreseze lui Taleghani cu titlul de ayatollah, spunându-i, în schimb, domnul Taleghani. În țară au izbucnit proteste. „Lipsa de respect față de Taleghani e lipsă de respect față de națiune“[85], strigau demonstranții. Câteva luni mai târziu, în septembrie, ayatollahul Taleghani a murit în somn la vârsta de șaizeci și opt de ani. Era un om sănătos, și momentul morții sale era unul convenabil, făcându-i pe unii să creadă că la mijloc fusese o mână criminală.

Între timp, Shariatmadari, care voia și el o întoarcere la constituția din 1906, își lansase propriul partid politic. În câteva zile s-au înscris mai mult de un milion de oameni. Era unul dintre cei mai importanți competitori ai lui Khomeini și a dus o campanie pe tot parcursul anului împotriva ideii de Islam a lui Khomeini. Dar clericii radicali erau mai bine organizați, mult mai bine pregătiți și mult mai nemiloși. Încă înainte de întoarcerea lui Khomeini formaseră un soi de guvern din umbră sub stindardul Partidului Republican Islamic (PRI), pe care-l conducea Beheshti, cel mai apropiat aliat al lui Khomeini. Foarte bine organizat, autoritar, îi aduna pe toți cei care acceptau necondiționat conducerea lui

Khomeini. Beheshti folosea partidul pentru a-şi consolida controlul asupra revoluţiei şi a obţinut ajutor de la *komiteh*-uri, dar şi de la clerici, miliţiile islamice şi gărzile revoluţionare. PRI muncise din greu ca să se asigure că referendumul din aprilie va duce la o republică islamică. Partidul avea la dispoziţie bătăuşii săi: militanţii Hezbollah (Partidul lui Dumnezeu) atacau demonstranţii care se opuneau lui Khomeini, terorizau studenţii în campusurile universitare, închideau ziarele opoziţiei şi mergeau pe stradă cu convoaie de motociclete, fluturând steaguri şi stindarde negre.

În timp ce PRI punea treptat mâna pe pârghiile puterii, stângiştii laici încă dominau strada[86] şi puteau mobiliza sute de mii de marxişti, socialişti şi comunişti. Activaseră clandestin timp de decenii, erau cele mai vechi grupuri de opoziţie din ţară şi puseseră de fapt o bună parte din bazele revoluţiei, laolaltă cu forţele laice naţionaliste. Gherilele lor odinioară clandestine erau acum la vedere, luându-şi arme din bazele militare abandonate. După câteva zile distribuiau pamflete şi ziare pe stradă. Puteau mobiliza demonstraţii uriaşe: între cinci sute de mii şi un milion de oameni au ieşit în stradă de 1 mai. Organizaţiile studenţeşti de stânga încă mai aveau o putere uriaşă în ţară în campusurile universitare. Au ţinut dezbateri cu cei din Hezbollah şi au câştigat, fiindcă ideologia lor era încă actuală şi antiimperialismul, cel mai puternic semnal de adunare.

Khomeini nu îşi exprimase sentimentele antiamericane în public cât timp fusese în exil, şi abia dacă o făcuse de când se întorsese. Deplângea sprijinul acordat şahului de către Statele Unite şi tuna şi fulgera împotriva Israelului, dar nu părea că se pregătea pentru o confruntare cu America. Khomeini, guvernul provizoriu şi chiar şi Beheshti păstraseră legăturile cu Statele Unite. Negociaseră eliberarea diplomaţilor americani atunci când un grup marxist-leninist ocupase pentru scurtă vreme ambasada americană la începutul anului. Dar grupurile de stânga înălţau acum stindardul antiimperialist tot mai sus, cerându-i lui Khomeini să rupă legăturile cu guvernul american şi să încheie contractele cu companiile americane. Spre sfârşitul lui octombrie, şahul a ajuns în Statele Unite pentru tratament medical. Puţini din afara cercului de apropiaţi ai şahului ştiau despre boala lui şi, în Iran, mulţi şi-au imaginat vizita ca un preludiu al unei noi lovituri de stat a CIA. Stânga s-a folosit de prilej, mobilizând studenţii din campusurile universitare, care tocmai se deschiseseră, şi au lansat sloganul „Moarte Americii“, *Marg bar Amreeka*.

Cei mai radicali susţinători ai lui Khomeini nu au vrut să fie lăsaţi pe dinafară – era timpul să arate cine erau adevăraţii revoluţionari. La 4 noiembrie, 400 de studenţi au escaladat zidurile complexului ambasadei americane din centrul Teheranului. Conduşi de un grup care se autointitula Studenţii care Urmează Linia Imamului, au luat şaizeci şi şase de ostatici americani. Khomeini nu ordonase asaltul, dar şi-a dat imediat seama de beneficiile sale. Putea să treacă peste stânga laică, să-i submineze pe naţionalişti şi să-şi aproprieze sloganul popular antiimperialist. Urma să aibă la dispoziţie un întreg arsenal pentru a-şi întări controlul asupra ţării. Khomeini a început să folosească mai multă retorică antiamericană şi şi-a dat binecuvântarea pentru capturarea a ceea ce studenţii numeau „cuibul de spioni“. Două zile mai târziu, premierul Bazergan a demisionat în semn de protest. La fel a făcut şi Yazdi. După luni de polemici cu ayatollahul în legătură cu forma de guvernământ şi viitorul ţării, criza ostaticilor a adus ruptura finală. Radicalii aveau acum deplină libertate. Peste o lună, o nouă constituţie a fost aprobată prin

referendum. Această ultimă versiune era mult diferită față de cea schițată de Bazergan în Franța și finalizată în Iran în iunie – era aproape integral opera lui Beheshti și a aliaților săi, care își petrecuseră vara lucrând din nou la text. *Wilayat al-faqih* fusese păstrată cu sfințenie și modelată astfel încât să i se potrivească lui Khomeini. *Faqih*-ul avea puteri foarte mari[87]: i se permitea să numească lideri militari de vârf și judecători, să-l demită pe președinte și să descalifice candidați politici, cu sau fără motiv. Putea declara pace sau război. A fost convocat un referendum național pentru a se vota constituția. Prezența la vot a fost un pic mai mică decât în aprilie, dar la 3 decembrie rezultatul a fost un „da“ copleșitor.

Khomeini era acum Liderul Suprem, trimisul lui Mahdi pe pământ.

La Qom, blândul ayatollah Shariatmadari nu a votat la referendum și și-a făcut cunoscute opiniile. S-a opus vehement constituției și rolului *faqih*-ului. A avertizat că ar urma un război civil. Susținătorii lui au început o insurecție în provincia lui natală, iar el a devenit un reper pentru toți nemulțumiții. Nu a durat mult însă, fiindcă, spre deosebire de Khomeini, Shariatmadari nu voia să verse sânge. Și-a dizolvat partidul și curând a fost plasat sub arest la domiciliu și i s-a retras rangul religios.

Câteva articole ale constituției erau importante pentru susținătorii revoluției din afara Iranului. Frăția Musulmană așteptase răspunsul lui Khomeini la propunerea sa ca el să fie liderul absolut al unei renașteri islamice. Dar Articolul 12 al constituției declara că religia de stat a Iranului era tot islamul șiit. Frații care-l vizitaseră pe Khomeini[88] în Iran erau profund dezamăgiți. Khomeini voia să fie un lider în condițiile puse de el și separat de ceilalți. Nu voia să se dizolve într-o lume musulmană care era 80% sunnită; voia să conducă opoziția pentru totdeauna. Când va dori, va apela la acele grupuri sunnite care puteau să-i servească agenda. Articolul 154 al constituției era scris exact pentru asta, extinzând implicit jurisdicția *faqih*-ului dincolo de granițele Iranului. Într-adevăr, constituția declara că Republica Islamică Iran sprijinea „luptele drepte ale celor oprimați împotriva asupritorilor în orice colț al globului“. Revoluția lui Khomeini abia începea.

*

În America, milioane de oameni se uitau la televizor la știrile ABC, care relatau despre criza ostaticilor de la ambasada din Teheran. În fiecare seară, Ted Koppel prezenta ultimele știri într-un program special: Criza Iraniană – America Ținută Ostatică – Ziua a cincea. Apoi a urmat ziua a 10-a și ziua a 12-a. În zilele 14 și 15, treisprezece americani au fost eliberați. În afară de un ostatic eliberat în 1980 din motive de sănătate, ceilalți cincizeci și doi au rămas ostatici până în ianuarie 1981, un total de 444 de zile, în care Khomeini a continuat să elimine stânga și să-și întărească controlul asupra țării cu trupele lui radicale. Chiar în același timp, în Arabia Saudită, se desfășura o criză similară. Mahdi se pare că ieșise din tăinuirea sa și apăruse la Mecca. Și el, la rândul lui, luase ostatici.

3. Inimă sângerândă
Arabia Saudită, 1979

Totuși, în mod ciudat, mă întrebam dacă el văzuse mai clar decât ei, dacă simțise amenințarea pe care o implica prezența mea – dezintegrarea iminentă a societății și distrugerea convingerilor sale. În această împrejurare se părea că răul va depăși cu mult binele adus de o schimbare atât de bruscă. —Wilfried Thesiger, *Arabian Sands*

Sami Angawi a dormit mai mult în ziua de 20 noiembrie 1979 și a pierdut rugăciunea de dimineață.[89] Se ruga de cinci ori pe zi, așa cum cerea Islamul. Găsea pace în fiecare cuvânt, în fiecare mișcare, în timp ce se clătina ritmic în meditație, încercând să atingă o stare mistică de comuniune cu Atotputernicul. Îi plăceau rugăciunile de dimineață, în liniștea unei lumi încă adormite; aproape putea simți vibrațiile miilor, chiar milioanelor de oameni care se rugau de-a lungul țării în același moment, murmurând aceleași cuvinte, în aceeași direcție: Ka'aba din Sfânta Moschee din Mecca, cel mai sfânt loc din Islam. Va trebui să își ispășească vina atunci când va ajunge la Mecca. El și profesorul lui de Coran hotărâseră să facă un pelerinaj la Sfânta Moschee într-o zi fastă: începutul unui nou secol în calendarul islamic, prima zi din luna *muharram* a anului 1400. În timp ce mulți conservatori musulmani memorează cele 6.236 de versuri din Coran, Sami nu le învățase pe de rost când era copil. În adolescență plecase la școală în Marea Britanie și apoi la universitate în Texas. Revenit în Arabia Saudită, învăța să se conecteze din nou cu religia sa. Absolventul de arhitectură avea doar treizeci de ani, însă sufletul lui era bătrân. Era considerat un lider dur în Arabia Saudită, monarhie absolutistă care deținea a doua rezervă de petrol din lume, într-o perioadă când singura modă – singurul gând care părea să domine și să conducă țara – erau banii.

Descoperirea petrolului în 1938 a transformat un regat predominant deșertic într-un stat modern. Noua țară abia dacă avea șase ani, și fondatorul său, regele Abdelaziz ibn Saud, era deja curtat de marile puteri mondiale. În 1945, Franklin D. Roosevelt a încheiat o înțelegere cu monarhul saudit, la bordul navei *USS Quincy*, pe Marele Lac Amar.[2] Cei doi bărbați au hotărât că Arabia Saudită va permite Americii acces nemijlocit la exploatarea petrolului, primind în schimb protecție și sprijin militar. Prețul unui baril a rămas constant ani la rând, iar veniturile au scăzut, dar era mai mult decât suficient pentru a construi o țară. La sfârșitul anilor '60 febra construcțiilor cuprinsese totul. Nu exista experiență locală în domeniu, dar erau destui bani pentru sprijin din exterior. Însă în toamna lui 1973 prețul petrolului s-a mărit de patru ori, de la 3 la 12 dolari – echivalentul a aproape 50 de dolari în 2019. În acel octombrie, Egiptul și Siria luptau împotriva Israelului, sperând să redobândească teritoriul pierdut în Războiul de Șase Zile din 1967.

Țările arabe producătoare de petrol au declarat un embargo asupra exporturilor către Statele Unite și către alte state care sprijineau Israelul în conflict. Arabia Saudită a ezitat să-și submineze alianța cu SUA, dar în cele din urmă a condus mișcarea și a cules roadele: inimile arabilor s-au umplut de mândrie, recunoscătoare pe moment față de regat pentru că înfrunta Occidentul și Israelul – o consolare mică pentru umilințele anterioare. Cel mai important, tânăra țară era acum extrem de bogată, căci miliarde de dolari intrau în regat. Între 1970 și 1974, veniturile Arabiei Saudite din petrol au sărit de la 1,2 miliarde la 22,5 miliarde de dolari.[90]

Se construia într-o frenezie, iar macaralele puteau fi văzute peste tot. Cartiere întregi se iveau sau se transformau peste noapte. Cam toate marile lanțuri hoteliere americane erau prezente[91] în orașe: Intercontinental, Sheraton, Holiday Inn, Hyatt, Hilton, Marriott. Treizeci de mii de americani se mutaseră în regat pentru a-și oferi serviciile, de la ingineri petrolieri la directori de hoteluri și contabili, construind totul, de la drumuri și aeroporturi la spitale și școli. Americanii au folosit modelul pe care-l cunoșteau cel mai bine. Mici așezări urbane din mijlocul deșertului, precum Riad, au devenit adevărate orașe: rețele urbane de străzi late cu centre comerciale masive și fără transport public, asemănătoare orașului american Houston. Mașini americane mari, Cadillac și Chrysler, împânzeau străzile, sporind iluzia stilului de viață american, iluzie umbrită doar de minaretele moscheilor. Toți erau uluiți de inimaginabila bogăție care se pogorâse asupra lor. Două sute de companii străine și-au deschis birourile în regat în doar câțiva ani. Arhitecți faimoși în toată lumea au fost aduși în țară. Arhitectul american Minoru Yamasaki, care trasa planurile pentru World Trade Center în New York City, lucra și la aeroportul Dhahran din estul Arabiei Saudite și la sediul din Riad al nou-înființatei Autorități Monetare a Arabiei Saudite. Chiar și moneda țării erau nou-nouță.

Familia regală dădea subsidii generoase majorității supușilor săi. La marginile deșertului, în zonele îndepărtate, mulți au fost însă ignorați, trăind tot în sărăcie, în colibe acoperite cu paie și fără apă curentă. Prinții topeau averi trăind într-un lux inimaginabil: iahturi, bijuterii, noi palate fastuoase și pariuri pe sume enorme la Monte Carlo. Bugetul de stat era vistieria privată a familiei regale, așa cum și țara era, de fapt, proprietatea lor privată. Unii oameni aveau mai mulți bani decât puteau să cheltuie, și mulți își pierdeau bunul-simț și măsura. Sami a rămas însă netulburat. Era diferit și indiferent – nu era total neinteresat de lucrurile materiale, dar provenea dintr-o familie bine așezată din Mecca, descendenți ai Profetului. Tatăl lui fusese comandant al poliției din Jeddah și *mutawwif*, ghidul care instruiește pelerinii pentru ritualurile rigid codificate ale *hajj*-ului de la Mecca, pelerinajul anual și unul dintre cei cinci stâlpi ai Islamului. Era funcționar al statului, dar mai degrabă slujitor al pelerinilor, indiferent dacă erau țărani sau miniștri. Era o poziție privilegiată, deținută doar de câteva mii de familii și transmisă de la o generație la alta, poziție care preceda cu câteva secole regatul Arabiei Saudite. Odată cu statutul onorabil venea și bogăția și, mai presus de toate, o legătură adâncă cu Mecca, locul de naștere al Profetului și al Islamului.

Sami era profund neliniștit de modul în care noua bogăție bazată pe petrol nivela moștenirea țării. Casa copilăriei lui Sami din Mecca dispăruse deja. Vechea Souq el Layl,

piața de noapte cu tarabe și un amestec amețitor de mirosuri și sunete, fusese demolată în anii ’50 pentru a face loc extinderii Sfintei Moschei, ordonată de rege. Ultima extindere avusese loc în secolul al X-lea. De atunci, timp de peste o mie de ani, Sfânta Moschee fusese conservată și renovată cu deosebit devotament; forma și dimensiunea, dar mai ales istoria imprimată în zidurile și pardoselile sale nu fuseseră tulburate – până la sosirea noilor săi bogați custozi. Spre deosebire de provincia deșertică Najd, de unde proveneau noii conducători ai regatului, Mecca se afla în provincia Hejaz de lângă Marea Roșie, mai bogată, mai vie și mai cosmopolită. Hejaz, cămin al Meccăi și Medinei, cele mai sfinte locuri din Islam, și portul Jeddah din apropiere făcuseră parte din toate marile imperii islamice, cu oamenii lor deschiși către lume, cu arhitectura lor delicată și complexă, cu un Islam bogat și divers. Provincia Najd nu era săracă, dar era sterilă și xenofobă, și rămânea la periferia unei religii universale diverse și bogate din punct de vedere cultural.

De când se întorsese din Statele Unite, Sami locuia la Jeddah, oraș-port situat la răscrucea comerțului și religiei timp de secole. În secolul al VII-lea, al treilea calif după Profet, Othman ibn Affan, a declarat că acest port maritim este poarta oficială pentru toți pelerinii care veneau de pe mare. Alții veneau de pe uscat în caravane, prin Damasc sau Bagdad. De atunci, Jeddah era luat cu asalt în fiecare an de musulmani din toate colțurile lumii. Mulți se așezau în oraș, ale cărui legături cu tărâmul spiritual mergeau și mai departe. Conform unei interpretări a Coranului, după ce fuseseră exilați din paradis, Adam și Eva s-au reîntâlnit pe muntele Arafat lângă Mecca. Legenda spunea că Eva, mama omenirii, a fost ulterior înmormântată la Jeddah, care înseamnă „bunică“ în arabă. Chiar existase un mormânt în oraș despre care se spunea că era al Evei. Timp de secole, pelerinii vizitaseră locul, mai ales femeile sterpe, care se rugau pentru naşterea de prunci. Călători faimoși scriseseră despre mormânt și îl desenaseră. Acesta era lung de aproape 150 de metri, cu o piatră pătrată sculptată, reprezentând ombilicul.[92] Supraviețuise trecerii timpului și mulțimilor de credincioși, doar pentru a fi distrus în 1926, în timpul cuceririi Hejazului de către Abdelaziz ibn Saud, care trecuse la unificarea provinciilor Arabiei Saudite sub conducerea sa. Fiul său, Faisal, viitorul rege, condusese asaltul asupra Jeddahului după ce orașul fusese asediat și înfometat timp de peste un an. La doar nouăsprezece ani, Faisal a fost numit viceregе al provinciei și a ordonat distrugerea mormântului.[93] Un vechi cimitir din Medina, datând din vremea Profetului, a fost la rândul său nimicit. Noii conducători ai Arabiei vedeau peste tot pericolele idolatriei (*shirk*). Mai întâi sultan în Najd și Hejaz, apoi rege al întregii peninsule, Abdelaziz a dat numele noului regat și noilor săi supuși.

Abdelaziz era descendentul lui Mohammad ibn (fiul lui) Saud, fondatorul dinastiei Al-Saud. Din patrimoniul provinciei Najd, Abdelaziz a adus cu el două secole de Islam deosebit, pe care strămoșii lui îl adoptaseră prin alianța politică și familială cu Muhammad ibn Abdelwahhab. Ultraortodox și fundamentalist, predicatorul din secolul al XVIII-lea a condus o mișcare unică de renaștere, călcând pe urmele altora care ceruseră o întoarcere la căile *salaf*, ale strămoșilor, prima generație de musulmani. Salafiții credeau că urmarea căii salafului cel drept, *salaf al-saleh*, însemna o întoarcere la modul de viață al Profetului. La începutul secolului XX au existat salafiți moderni, precum egipteanul Muhammad Abduh, care credeau că era important să elibereze Islamul de secole de tradiții și să revină

la puritatea învățăturilor Profetului, care de fapt oferea răspunsurile necesare pentru a adapta religia la schimbările modernității. Doar după 11 septembrie 2001 termenul de „salafit“ a devenit cunoscut la nivel mondial, fiind folosit exclusiv pentru a denumi perspectiva mai strictă a jihadiștilor salafiți care recurg la violență pentru a-și impune viziunea. În vremea sa, Ibn Abdelwahhab fusese atât de radical în interpretările sale, încât era privit ca un paria de către contemporanii săi. Otomanii au fost primii care l-au numit „wahhabism“[94], desemnând o mișcare în afara liniei principale a Islamului, întemeiată pe autoritatea unui singur om, Ibn Abdelwahhab, ca și cum acesta ar fi fost un fel de profet. Wahhabiții, cu familia Al-Saud drept portdrapel, nu tolerau nimic ce putea interveni între om și Dumnezeul lui: nici mijlocirea sfinților, nici venerarea pietrelor de mormânt din cimitire sau vizitarea mormintelor de către cei dragi, nici măcar venerarea Profetului – toate erau *shirk*. Dinastia suferise schimbări majore, fiind aproape nimicită și trăind în exil două secole, dar alianța dintre Casa Saud, sau Al-Saud, și predicator, pecetluită în deșert în 1744, dăinuise. Mormântul Evei îi căzuse victimă. În 1975, ce mai rămăsese din mormânt a fost acoperit cu beton și s-a pierdut într-un mare cimitir, printre sute de morminte din ciment alb.

Această atitudine fanatică și nedispusă la compromis era cauza evenimentelor care se desfășurau în acea dimineață de noiembrie la Mecca, pe când Sami dormise ceva mai mult, fără să aibă habar de cele petrecute în Sfânta Moschee. Dis-de-dimineață Sami și-a revizuit versetele pe care le memorase cu o zi înainte. Doar ulterior va înțelege cât de profetice au fost recitările sale.

„Dar nu luptați[95] împotriva lor aproape de Moscheea Al-Haram, doar dacă ei se luptă cu voi în ea. Iar dacă luptă împotriva voastră, omorâți-i, căci aceasta este răsplata celor fără de credință!“[3]

Sami nu era singurul care se gândise că prima zi a noului secol era propice pentru inițiative religioase, mici sau mari.

*

Înainte de ivirea zorilor, șeicul Muhammad al-Subail, marele imam, conducătorul rugăciunilor și al Marii Moschei, și-a făcut abluțiunile. Bărbatul în vârstă de cincizeci și nouă de ani și-a pus pe umeri roba neagră tivită cu aur. Rugăciunile *fajr* (de dimineață) urmau peste câteva minute. Întunericul răcoros al nopții de noiembrie încă învăluia orașul, îmbrățișând dealurile stâncoase de lângă Mecca cu numele lor evocatoare – *noor*, lumină, și *rahmah*, milă. Dar centrul adevărat al orașului, inima pulsândă a Islamului, nu era niciodată întunecat (cu siguranță nu de la sosirea energiei electrice la începutul secolului, urmată de instalarea reflectoarelor). Sfânta Moschee și marea sa curte pătrată rămâneau vag luminate în timpul nopții. În centru se afla Casa lui Dumnezeu, tabernaculul musulman: Ka’aba, o structură în formă de cub de granit, înaltă de 12 metri, acoperită cu mătase neagră, brodată cu versuri aurite din Coran. Se spune că ar fi fost construită pentru prima dată de profetul Avraam (Ibrahim, în arabă).

Chemarea la rugăciune a răsunat în difuzoare la ora 5.18.[96]

Allahu Akbar – Dumnezeu e cel mai mare.

Printre credincioşii din Mecca, din jurul Arabiei Saudite şi din cele patru colţuri ale lumii musulmane erau trei sute de bărbaţi sunniţi aflaţi într-o misiune sfântă – sau cel puţin aşa credeau ei. Unii erau acolo de câteva zile, cercetând interiorul şi subsolul labirintic al moscheii. Alţii veniseră în cursul nopţii, unii cu nevestele şi copiii, pentru a domoli suspiciunea gărzilor. Majoritatea erau saudiţi, dar erau şi egipteni, pakistanezi şi chiar doi afroamericani convertiţi la Islam. Chemarea la rugăciune continua.

Ashhadu anna la ilaha illa Allah – Mărturisesc că nu există alt Dumnezeu în afară de Allah.

Credincioşii se treziseră din somn; oamenii care locuiau în apropiere intraseră deja pe rând în Marea Moschee. Şi-au făcut abluţiunile şi au început să se adune pentru rugăciuni în cercuri concentrice în jurul Ka'abei. Au îngenuncheat umili pe pavajul din marmură albă. Mulţi purtau pânza simplă netivită *ihram*, pe care pelerinii bărbaţi şi-o înfăşoară pe trup pentru *hajj* sau *umra*, micul pelerinaj. Bărbaţii cu pricina erau îmbrăcaţi în *thobe* albă sau bej, haină tradiţională saudită. Unii ieşeau în evidenţă prin aspectul neîngrijit, rezultatul a zile de pregătiri şi săptămâni petrecute în deşert.

Ashhadu anna Muhammad rasool Allah – Mărturisesc că Muhammad este trimisul lui Allah.

Grupul celor trei sute credea că un alt trimis sosise deja – Mahdi. Credinţele sunnite permiteau de asemenea existenţa unui mântuitor apocaliptic, a cărui sosire lângă Ka'aba, laolaltă cu Isus, anunţa sfârşitul lumii şi inaugurarea epocii celor drepţi. Dar, spre deosebire de şiiţi, sunniţii nu considerau asta o dogmă centrală, nici nu credeau că Mahdi se născuse cu secole în urmă şi trăia tăinuit. În schimb, urma să se reveleze ca un om din popor, cu însuşiri speciale, menţionate în documentele *hadith*, scrierile cu spusele şi faptele Profetului Muhammad, aşternute în scris după moartea lui. Adevărul prezenţei acestui Mahdi îi fusese revelat liderului grupului într-un vis, în timp ce fusese în deşert: Mahdi era unul dintre tovarăşii săi, viitorul său cumnat, Mohammad ibn Abdallah al-Qahtani. Numele şi aspectul lui fizic se potriveau cu ceea ce preziceau aceste *hadith*. Mahdi era menit să fie un descendent al Profetului prin fiica lui Fatima, şi a fost născocită o poveste pentru a lămuri cum al-Qahtani, care provenea dintr-un alt trib şi altă zonă, avea de fapt originea potrivită. La scurt timp, mai mulţi membri ai grupului au avut vise care confirmau că al-Qahtani era Mahdi.

Hayya 'ala as-salah, Hayya 'ala al falah – Ridicaţi-vă la rugăciune, ridicaţi-vă la izbăvire.

Grupul a început să se adune, pregătindu-se pentru momentul său de glorie. Credeau că izbăvirea va fi acum, în această nouă zi a unui nou început. Cei care nu credeau în ideea de Mahdi şi de apocalipsă iminentă erau totuşi devotaţi liderului grupului şi mesajului lui de puritate religioasă, criticilor lui faţă de familia regală pusă pe cheltuieli, cea care aducea corupţia şi imoralitatea Vestului păgân în locul de naştere al Islamului. Familia Al-

Saud poate că era puritană în credinţele sale, dar se pleca în faţa zeului banilor. Vocea muezinului cânta:

As-salatu khayrun min al-nawm – Rugăciunea este mai bună decât somnul.

Se antrenaseră săptămâni întregi. Şi zile în şir adunaseră arme în beciurile moscheii. Mituiseră paznicii şi duseseră trei camionete prin punctul de acces folosit de compania de construcţii care lucra la extinderea moscheii. Toyota, Datsunul şi GMC-ul erau pline de arme, muniţie şi mâncare. Bărbaţii se pregăteau pentru un asediu. Aduseseră şi mai multe arme în noaptea de dinainte, învelite în giulgiuri şi ascunse în sicrie, pretinzând că aduceau rude decedate pentru ultima binecuvântare de la marele imam al Sfintei Moschei.

Allahu Akbar, la ilaha illa Allah – Allah este cel mai mare, nu există alt Dumnezeu în afară de Allah.

Dintr-odată s-au auzit focuri de armă. Bubuitura a tulburat pacea, răsunând în curte. Altă împuşcătură. Porumbeii speriaţi au zburat. Un bărbat cu o armă în mână păşea spre Ka'aba. Credincioşii erau uluiţi. Ce căuta o armă într-un loc atât de sfânt? Chiar şi gărzile aveau doar bastoane. Violenţa era *haram*, interzisă în sfântul sanctuar. Liderul grupului a apărut apoi, flancat de militanţi înarmaţi cu puşti, pistoale şi pumnale. Era înalt şi zvelt, cu buze pline şi păr lung şi negru, care se amesteca cu barba lui neagră şi stufoasă. Arăta exact ca un Mesia; avea ceva magnetic în privire. Numele lui în arabă însemna „chip furios" sau „încruntatul". Juhayman al-Otaibi era un beduin de patruzeci şi trei de ani care servise în Garda Naţională Saudită aproape douăzeci de ani. Nu era educat, vorbea mai mult dialectul beduin şi avea puţine studii religioase, dar era un produs autentic al sistemului – sau, mai degrabă, expresia extremă a contradicţiilor şi exceselor sale ideologice intrinseci. Juhayman l-a dat la o parte pe şeicul al-Subail şi a luat microfonul. Imamul era îngrozit nu doar de întâmplarea suprarealistă, dar şi pentru că îi recunoscuse: aceşti bărbaţi îi ascultaseră predicile şi studiaseră la picioarele lui, chiar aici, la Mecca. Soarele răsărise acum şi toate cele cincizeci şi una de porţi ale Sfintei Moschei erau încuiate. Juhayman şi oamenii lui au început să-şi transmită mesajul miilor de oameni dinăuntru. Într-un dialect tribal simplu, Juhayman a dat scurte comenzi oamenilor lui: ocupaţi zona înaltă, acoperişurile şi minaretele. „*Ahmad al-Luhaybi!* Sus pe acoperiş şi, dacă vezi pe cineva opunându-se, împuşcă-l."[97] „*Abdallah al-Harbi!* Spre partea de nord, partea de nord!"

Au fost instalate mitraliere în şapte minarete. La aproape 100 de metri înălţime, le ofereau trăgătorilor o poziţie perfectă, având perspectivă asupra întregului oraş. Preluarea controlului fusese rapidă şi completă; bărbaţii erau gata de asediu. Cel mai mult se pregăteau pentru momentul în care pelerinii vor jura credinţă mântuitorului. Juhayman a dat microfonul unuia dintre aghiotanţii săi care vorbea mai bine araba clasică. Acesta a început să explice misiunea miilor de credincioşi care erau acum ostatici. Mesajul a fost transmis altor mii de credincioşi din oraş prin difuzoare, şi era un mesaj care urma să facă în curând valuri în regat şi în toată lumea. O veche profeţie fusese îndeplinită, spunea

oratorul, Mahdi era printre ei. În ora care a urmat, oratorul a citit cu voce tare *hadith*-uri vechi care preziceau sosirea lui Mahdi. Momentul instalării lui Mahdi, în care i se va jura credință, se apropia, a spus vorbitorul. Erau multe goluri în povestea lor – inclusiv controversata descendență a lui Qahtani –, dar pentru cei care nu erau versați în subtilitățile teologiei și textelor antice întregul eveniment era prea confuz. Și mai uluitor era faptul că sunniții păreau preocupați prea puțin de conceptul de Mahdi, chiar dacă existaseră câțiva sunniți cu complexe mesianice. Cei mai mulți duseseră o luptă politică, de obicei împotriva colonialiștilor, precum britanicii, francezii sau chiar otomanii. Dar Juhayman și Qahtani își fixaseră atenția asupra Casei Saud.

Rebelii și-au expus doleanțele: voiau ca țara să taie legăturile cu Vestul, să oprească toate exporturile de petrol către Vest, să expulzeze toți străinii și să înlăture de la putere Casa Saud și pe clericii care eșuaseră în a păstra puritatea Islamului. (Unele cereri sunt similare cu acelea pe care le va face Osama bin Laden peste câțiva ani.) Dar, foarte important, Juhayman a mai cerut redistribuirea echitabilă a bogăției aduse de petrol.[98] Aceasta era prima dată de la fondarea oficială a regatului când comportamentul familiei regale saudite era criticat în mod public.[99] Cu toate că rebelii erau zeloți religioși, protestul lor era unul politic și popular, lucru rar în această monarhie absolutistă. Țara asistase la lupte pentru putere între membrii familiei regale, la o provocare din partea unui prinț liberal care cerea o monarhie constituțională și chiar la asasinarea unui rege. Avuseseră loc greve ale muncitorilor în anii ’50. Dar acum era prima oară când oamenii foloseau violența pentru a protesta. Își exprimau doleanțele împărtășite de mulți saudiți săraci și dezrădăcinați, care fuseseră lăsați în urmă de modernizarea rapidă și prost planificată sau de tensiunile și inechitățile sociale în creștere. Mulți saudiți erau scandalizați de corupția familiei Al-Saud, de cheltuielile ostentative, de palatele lor doldora de aur. Aspectele economice ale protestului lui Juhayman vor fi lăsate în mod convenabil în afara versiunii saudite oficiale și abia vor fi menționate în relatarea evenimentelor inclusiv de presa internațională. Saudiții se vor folosi de afirmațiile religioase mult mai neobișnuite ale lui Juhayman și ale oamenilor lui pentru a reduce mișcarea la activitatea unor devianți religioși care își rătăciseră calea. Dar liderii „devianților“ fuseseră crescuți de personalitățile de vârf ale structurii clericale saudite. Și acest lucru va fi ascuns de către saudiți. De fapt, atunci când a început asediul, au încercat să ascundă adevărul de cetățenii lor și de restul lumii.

„Mecca, Medina și Jeddah sunt acum în mâinile noastre“, a proclamat în difuzoare oratorul. Ostaticii din curte nu aveau de unde să știe că nu era adevărat. Între timp, șeicul al-Subail reușise să se ascundă în biroul lui[100] din apropiere și să le telefoneze colegilor săi pentru a-i avertiza cu privire la ce făcuseră foștii lor studenți în locul cel mai sfânt.

Detalii despre cele petrecute s-au aflat parțial la Jeddah încă înainte ca Sami să parcurgă cele două ore din drumul spre Mecca. Arhitectul a avut o întâlnire cu un oficial guvernamental pentru a discuta despre întreținerea fântânii cu apă sfântă Zamzam din Marea Moschee. Când a intrat, oficialul a exclamat: „Mahdi a sosit!“, lucru pe care Sami l-a luat prima dată ca pe o glumă referitoare la hainele sale. Sami ieșea în evidență în mai multe moduri în Arabia Saudită a anului 1979, și nu din cauza înălțimii sale sau a părului prins în coadă. Ca mândru meccan și hejazit, rămăsese loial culturii provinciei și practicii

diverse a Islamului de la Mecca, pe care familia Al-Saud încercase din greu să le înlăture după cucerire. Purta un turban tradițional de Hejaz – un material alb cu nuanțe gri, brodat cu nuanțe portocalii, învârtit de două ori în jurul capului. Cu acest simplu gest, sfida statul. Turbanele erau considerate *haram* de majoritatea musulmanilor conservatori, și existaseră dezbateri aprinse în legătură cu ele la fondarea regatului. Familia Al-Saud inițiase uniformizarea țării[101] atât de pestrițe prin eradicarea diferențelor locale și prin declararea acoperământului de cap în Najd drept obligatoriu pentru oficialii guvernamentali: *ghutra*, o pânză în carouri sau de culoare albă, pliată în două și fixată pe cap cu *'igal*, un dublu cordon gros, de culoare neagră. Ulterior, veșmântul *thobe*, lung și curgător, devenise un element unificator neoficial, înlocuind costumele mai frumoase purtate în Hejaz. Oamenii erau iritați din cauza acestui nou puritanism; se bucuraseră de secole de guvernare semiautonomă și îi disprețuiau, dar se și temeau de noii lor stăpâni.

Sami era profund influențat de misticismul sufist, o practică profund spirituală a Islamului, care combina devoțiunea extremă și ascetismul, fiind la fel de veche ca Islamul, comună sunniților și șiiților, și integrată în istoria Meccăi. Pentru wahhabiți, practicile sufiste, inclusiv incantațiile melodioase și mai ales rugăciunile la mormintele sfinților, însemnau erezie. Ca arhitect și pasionat de istorie, Sami intenționa de asemenea să păstreze trecutul țării sale. În 1975 crease Centrul de Cercetare Hajj, într-un efort de a salva Mecca de nebunia modernizatoare a familiei Al-Saud. Ajutând la studierea fluxului în creștere de pelerini din orașul sfânt, spera să creeze o cale de a extinde și moderniza orașul, în același timp păstrând și identitatea islamică a Meccăi.

Familia Saud își folosise statutul său de custode al Meccăi și Medinei pentru a-și revendica supremația asupra musulmanilor de pretutindeni, folosind pelerinajul ca mijloc de influență în lumea islamică. Voind să primească un număr din ce în ce mai mare de pelerini în fiecare an la *hajj*, se lansase în uriașe proiecte edilitare, trecând cu buldozerele peste situri antice și de mare însemnătate religioasă. Medina – locul unde s-a născut Islamul – căzuse deja pradă modernizării fără discernământ. Vechile drumuri, flancate odinioară de case cu tencuială din stuc, cu fațadele ornamentate cu delicate șipci de lemn, fuseseră înlocuite cu străzi cu mai multe benzi și clădiri moderne, fără suflet. Moscheea Profetului, al-Masjid al-Nabawi, al doilea cel mai sfânt loc din Islam și a doua moschee construită, după cea din Mecca, fusese și ea transformată, fiind împodobită cu piatră cenușie[102], care înlocuia delicata piatră roz și armoniosul stil otoman, conferindu-i mai multă grandoare. În acea dimineață de noiembrie, Sami se întreba prin ce catastrofe mai trebuia Mecca să treacă de acum înainte.

Pe la ora 10, cel puțin șase ofițeri de poliție fuseseră împușcați mortal și treizeci și șase răniți, în timp ce încercau să se apropie de moschee într-un convoi de mașini. Întăririle erau pe drum, s-au format puncte de control, iar străzile din jurul moscheii au fost blocate. Sami a ajuns în sfârșit în orașul copilăriei sale și a găsit străzile goale. Avea dubii că Mahdi sosise: știa că adevăratul Mahdi nu ar avea nevoie de arme sau ostatici. Sami discutase cu câțiva mari specialiști în Islam și colegi sufiști, precum șeicul Mohammad al-Maliki, care își păstrase turbanul lui verde și reușise să continue să practice și să predea o versiune mai moderată de Islam în orașul sfânt. Înțelepții din Mecca nu aveau nici un dubiu că acesta nu era Mahdi. Chiar dacă mai persistau resentimente față de

familia Al-Saud și de cei din Najd fiindcă distruseseră modul de viață din Hejaz, meccanii erau gata să sacrifice orice pentru a-și salva locul sfânt, pe care familiile și strămoșii lor îl înconjuraseră cu credință și devoțiune. Toți au început să ajute trupele saudite și oficialii care începuseră să se apropie de oraș: au oferit mâncare și adăpost, ajutând la transportul proviziilor.

Sami s-a rugat, cerând divinității îndrumare, și și-a dat seama că trebuia să ajute și el. Avea ceva foarte valoros: planurile clădirii și fotografii aeriene din cadrul cercetării sale despre *hajj*. Sami a sunat la biroul prințului Ahmad, cel mai tânăr frate al regelui și ministru adjunct de interne, oferindu-și sprijinul. Autoritățile nu aveau informații clare – trupele nu știau multe despre interiorul moscheii, camerele labirintice dinăuntru și beciurile subterane. Compania de construcții care lucra la extindere avea planurile, dar întârzia să le prezinte.

Sami a fost chemat la hotelul Shoubra, un soi de post de comandă temporar, unde miniștrii de interne și al apărării, prinții Nayef și Sultan, erau și ei prezenți. Sami voia să ia parte la operațiunea de eliberare a Sfintei Moschei. A sugerat să se folosească baroase pentru a se crea breșe în jurul porților și buldozere pentru a le doborî, oferind protecție soldaților, care apoi puteau lua cu asalt curtea. Dar a înțeles repede că familia regală, dornică de a pune capăt cât mai repede posibil acestei provocări umilitoare la adresa autorității, pregătea deja folosirea tancurilor și a artileriei. Sami nu putea să fie de acord cu asta. Singurul om care folosise violența în sanctuar fusese însuși Profetul, când cucerise Mecca, după ce se întorsese din exilul de la Medina. Dar, conform celui mai de încredere *hadith*, instrucțiunile Profetului fuseseră clare: „Atenție! (Mecca este un sanctuar!)[103] Fără îndoială! Războiul dus la Mecca nu i-a fost permis nimănui înaintea mea și nici nu-i va fi permis cuiva după mine“. Viața și toate lucrurile din sanctuar trebuie să fie respectate: „În această clipă este un sanctuar; tufele sale cu spini nu vor fi dezrădăcinate; copacii săi nu vor fi tăiați“. După ce le-a dat oficialităților planurile etajelor, Sami a mers acasă cu inima grea.

Dar în amiaza acelei zile de 20 noiembrie țara era deja ruptă de restul lumii. Toate comunicațiile internaționale erau oprite, nu se puteau da telefoane, nu puteau fi trimise telexuri și telegrame. Granițele terestre erau închise pentru nesaudiți. Toate știrile au fost cenzurate. Nesiguri despre adevărata natură a chestiunii în desfășurare și despre amenințarea față de Casa Saud, toți membrii familiei regale din afara țării au fost rechemați acasă, de la cel mai neimportant prinț aflat în vacanță pe o plajă californiană la adjunctul serviciilor de informații, Turki bin Faisal, fiul fostului rege, care era la Tunis pentru întâlnirea la nivel înalt a Ligii Arabe. Prințul moștenitor Fahd, și el la Tunis, a rămas acolo. Aghiotanții săi au respins rapoartele de la Mecca, socotind faptele drept „incident domestic“[104]. Regele Khaled era la Riad, astfel că Fahd nu trebuia să plece în grabă. Trebuia să se creeze impresia că totul se află sub control.

Noaptea s-a lăsat peste Mecca, aducând un calm lugubru, tulburat de rafale răzlețe de armă. Prințul Turki a sosit în acea noapte și abia a scăpat cu viață: în timp ce intra în hotelul Shoubra, ușa de sticlă a fost lovită de un glonț și cioburile i-au rănit mâinile. Liniile de curent electric către Sfânta Moschee fuseseră tăiate, iar structura, de mărimea unui stadion, era ca o gaură neagră în inima orașului.

Veşti despre incident şi-au croit drum peste Atlantic, unde începea o nouă zi la Casa Albă şi cu toţii erau preocupaţi de criza ostaticilor de la Teheran, intrată în a treia săptămână. Ambasadorul american din Jeddah, unde se aflau pe atunci ambasadele străine, reuşise să trimită o telegramă diplomatică, mulţumită unei linii de urgenţă sigure către Departamentul de Stat, rămasă neafectată de eforturile saudiţilor de a tăia toate comunicaţiile cu lumea exterioară. În primul său mesaj, ambasadorul a subliniat cât de neclare erau evenimentele care se desfăşurau în interiorul moscheii. Atacatorii înarmaţi erau probabil saudiţi, dar şi mai probabil iranieni sau yemeniţi. Singura certitudine era că acei oameni foarte bine înarmaţi reprezentau o mare provocare pentru familia Saud. De vreme ce numele lui Khomeini era pe buzele tuturor la Casa Albă, singurul cuvânt pe care toată lumea părea să-l fi reţinut din informaţia venită din Arabia Saudită era „Iran“.

Miercuri, 21 noiembrie, două treimi din prima pagină a ziarului *New York Times* erau dedicate crizei ostaticilor din Teheran şi situaţiei de la Mecca, însă cele două evenimente fuseseră legate: „SUA avertizează că are «alte remedii» dacă democraţia eşuează; un portavion se îndrepta deja spre Iran“, suna un alt titlu. Un alt articol, intitulat „Nou atac din partea lui Khomeini“, se axa pe cererea ayatollahului ca şahul să fie retrimis în Iran pentru a fi judecat, şi pe ameninţarea lui de a-i condamna pe ostaticii americani ca spioni. În jumătatea de jos a primei pagini, o fotografie mare cu Ka'aba din curtea Sfintei Moschei era însoţită de un articol despre criza în desfăşurare din Arabia Saudită, care spunea că „Moscheea din Mecca a fost capturată de oameni înarmaţi despre care se crede că ar fi militanţi din Iran“. În articol, oficiali americani considerau că ocuparea moscheii era un răspuns la chemarea lui Khomeini pentru o „revoltă generală a fundamentaliştilor musulmani din Orientul Mijlociu“. Prezenţa unui pretins Mahdi doar întărea impresia că asta trebuie să fi fost o acţiune iraniană. Chiar şi în lumea arabă, unde Khomeini aprinsese imaginaţia tuturor, mulţi credeau că era posibil ca, indiferent dacă erau iranieni sau saudiţi, sunniţi sau şiiţi, rebelii din Mecca să fi fost inspiraţi de către ayatollah. Iranul chiar sprijinea agitaţiile împotriva Casei Saud din estul ţării, unde era pe cale să izbucnească o revoltă.

Acum, atenţia era concentrată însă asupra evenimentelor de la Mecca, şi doar se putea specula cu privire la ce se întâmpla cu adevărat. Cel mai periculos zvon era promovat de însuşi Khomeini, într-o declaraţie citită la Radio Teheran, miercuri dimineaţă. „Nu ar fi exagerat să presupunem că această acţiune a fost pusă la cale de imperialismul american criminal, astfel încât să se poată infiltra în rândurile musulmanilor... Nu ar fi exagerat să presupunem că, aşa cum a arătat adesea, sionismul intenţionează să facă vulnerabilă casa lui Dumnezeu şi să creeze revolte.“[105] Odată comunicaţiile restabilite, detalii ale uluitorului eveniment ieşeau la iveală. În acea dimineaţă, ştirea circula din Egipt până în Pakistan, unde sentimentele antiimperialiste nu aveau nevoie de un nou imbold. O mulţime agitată de studenţi s-a adunat la ambasada americană din Pakistan, un complex întins, cu locuinţe şi piscină situat la marginea Islamabadului. „Moarte câinilor americani“, strigau. „Răzbunaţi sacrilegiul de la Mecca!“[106] Mulţimea şi-a croit drum cu forţa prin complex, dând foc unor maşini şi clădiri. Atacul a durat şase ore şi jumătate, timp în care poliţia şi armata pakistaneză nu şi-au făcut apariţia. Au murit doi militari americani, doi angajaţi ai ambasadei şi doi protestatari. Clădirea ambasadei a fost distrusă.

Violența antiamericană a continuat pe tot cuprinsul țării și, până vineri, mai mult de 300 de americani fuseseră evacuați din Pakistan.

Miercuri seara, în regat, la mai mult de treizeci și șase de ore după ce zvonuri îngrozitoare se răspândiseră în lume, ministerul saudit de interne a emis un comunicat conform căruia „nu sunt indicii care să ne facă să credem că națiuni străine au fost implicate în incident... S-a confirmat că atacul a fost făcut de o grupare care a deviat de la calea Islamului“. Asta nu a fost de ajuns pentru ambasadorul american la Jeddah, John West, care era îngrijorat că ambasada lui putea să fie și ea ținta unor atacuri și voia o declarație clară și neechivocă din partea saudiților că Statele Unite nu fuseseră implicate. Ambasadele străine încă mai erau la Jeddah pe atunci, fiindcă saudiții nu voiau ca prea mulți nemusulmani să locuiască la Najd. În jurnalul său[107], West medita la îngrozitoarea și tulburătoarea zi care trecuse, precum și la gravitatea celor ce se întâmplau la Mecca. Dar simțea că înțelesese măcar un lucru: nu exista o implicare iraniană. Abia după două zile saudiții vor declara fără echivoc că nici americanii, nici iranienii nu erau implicați. Negarea timidă din partea saudiților că ar exista o implicare externă era un efort laș de a devia atenția pentru cât mai mult timp posibil de la responsabilitatea regatului în crearea monstrului care ocupase cel mai sfânt loc al Islamului. Confuzia și simularea ignoranței vor deveni metoda preferată a saudiților pentru a-și declina responsabilitatea pentru orice violență sau formă de intoleranță privind regatul.

Țara a rămas în alertă militară totală, armata păzind „industria vitală, aeroporturile și palatele“[108]. Indiferent cine era responsabil pentru atac, militanți iranieni sau paramilitari saudiți, totul arăta ca un mare eșec al saudiților. Un mesaj din Egipt era în mod special alarmant pentru saudiți. Marele șeic de la Al-Azhar[109], una dintre cele mai înalte autorități religioase din Islamul sunnit și una dintre cele mai vechi universități din lume, solicita o „acțiune rapidă și decisivă“, solicitând o întâlnire comună lângă Mecca a teologilor musulmani ca răspuns la această „agresiune brutală“. Nu era mesajul de sprijin pe care saudiții ar fi vrut să-l audă; era mai degrabă o punere sub semnul întrebării a rolului lor de custozi ai celui mai sfânt loc din Islam, o chemare pentru alte state din lumea musulmană de a ajuta la protejarea moscheilor. Față de custozii anteriori ai Meccăi și Medinei, saudiții nu erau nici descendenți ai Profetului, nici nu aveau strămoși în orașele sfinte. Când cuceriseră Hejazul în 1926 și distruseseră vechile locuri din Medina, wahhabismul era considerat încă eretic de o mare parte a lumii musulmane. Existaseră apeluri pentru crearea unui comitet de națiuni musulmane care să aibă grijă de locurile sfinte. Asta ar fi fost însă o sursă de nesiguranță și tensiune pentru noua monarhie. Regatul s-a străduit mult pentru a dovedi că putea să se ridice la înălțimea provocării, în timp ce dinastia obținea prestigiu, putere și legitimitate din acest rol. Acum, Casa Saud părea să fi eșuat în cel mai spectaculos mod cu putință.

În acea noapte, la Mecca, moscheea era învăluită în întuneric, iar orașul era în mare parte gol. Doar cerul era luminat de strălucirile loviturilor de artilerie. Regele și cei mai înalți clerici ai țării ajunseseră la o înțelegere care permitea folosirea forței letale în Sfânta Moschee. Găsiseră un artificiu ce eluda acel verset care încă răsuna în capul lui Sami:

Dar nu luptați împotriva lor aproape de Moscheea Al-Haram, doar dacă ei se luptă cu voi în

ea. Iar dacă luptă împotriva voastră, omorâți-i, căci aceasta este răsplata celor fără de credință.

Deși Juhayman și grupul lui erau musulmani, se putea argumenta că acționau ca niște păgâni, iar clericii lucrau acum la textul care să le susțină cazul. Din ce în ce mai mulți pelerini reușeau să scape. Un pelerin iranian fugise și reușise să ajungă până la Teheran, unde a vorbit cu jurnaliștii. A dat crezare teoriilor unei acțiuni șiite, spunând că rebelii îl prezentaseră pe Mahdi în conformitate cu credințele șiite, drept Al Doisprezecelea Imam, ascuns timp de unsprezece secole și reîntors acum pentru a inaugura împărăția lui Dumnezeu pe pământ. Pelerinul iranian a spus că nu a crezut nimic din această poveste. Vorbind atât despre Juhayman, cât și despre Qahtani, a spus: „În clipa în care l-am cunoscut pe acest individ, am știut că era suspect“[110].

A treia zi, presupusul Mahdi a murit. Supraviețuise unui joc periculos de prindere și aruncare a grenadelor cu soldații saudiți – până când una dintre ele i-a explodat în mâini, sfâșiindu-i trupul. Rebelii care crezuseră în misiunea mesianică pe care o desfășurau au fost la fel de uluiți pe cât au fost de tulburați. Cum putea Mahdi să moară, dacă urma să conducă lumea spre izbăvire? Și totuși luptele au continuat, în timp ce guvernul saudit mințea și își proclama victoria. În dimineața de vineri, 23 noiembrie, în Pakistan, ziarele titrau că Sfânta Moschee se află sub controlul deplin al forțelor saudite.[111] Ministrul saudit al informațiilor a repetat că situația era „sub control și liniștită“. Însă musulmanii de pretutindeni așteptau ca slujba de vineri să fie transmisă de la Mecca în direct, la radio și la televiziune.

Vineri a fost însă transmisă slujba ținută de imamul de la Moscheea Profetului din Medina. Nu se mai putea ascunde faptul că familia Saud nu mai controla Casa lui Dumnezeu. Până la sfârșitul zilei, o *fatwa*, un edict religios alcătuit de clericii regatului, era gata pregătită, dând autorităților saudite deplină legitimitate religioasă pentru asaltul pe care urmau să-l dezlănțuie. Clericii ocoliseră cu iscusință *hadith*-urile, Coranul și convingerile personale, pentru a veni în ajutorul familiei regale. Era în joc supraviețuirea tuturor, inclusiv a clericilor.

Puterea Casei Al-Saud se baza încă pe alianța lor cu clericii care aprobau moștenirea preasfântului predicator Ibn Abdelwahhab. Născut în 1703, Ibn Abdelwahhab fusese inspirat de învățăturile dogmatice ale unui teolog medieval adept al interpretării literale, Ahmad ibn Taymiyyah, care aparținea de școala de jurisprudență Hanbali, cea mai rigidă dintre cele patru școli islamice. Personaj complex, cu un destin prodigios, care trăise în timpul cruciadelor și al războaielor sfinte împotriva invadatorilor creștini, Ibn Taymiyyah va fi citat mai ales pentru edictele sale care permiteau războiul împotriva unui conducător musulman în anumite cazuri. Va inspira generații de salafiți militanți și jihadiști care ignorau nuanțele învățăturilor sale. Ibn Abdelwahhab luase spusele lui Taymiyyah literal, reducând Islamul la un monoteism pur, pe care a început să-l impună la Najd. A mers și mai departe, declarând război împotriva oricui nu urma învățăturile sale – atât nemusulmani, cât și musulmani. Predicatorul din Najd luase teologia și o transformase într-o campanie politică și militară.[112] Ibn Abdelwahhab a fost atât de intransigent, încât fratele și tatăl său l-au denunțat. A trimis misive de-a lungul Peninsulei Arabe și chiar mai

departe cărturarilor și notabilităților din lumea musulmană, invitându-i să-l urmeze pe el, cel care propovăduia autentica versiune a Islamului. A fost respins și luat în derâdere, primind răspunsuri ironice chiar din Tunisia, unde cărturarii de la Al-Zaytuna, unul dintre cele mai vechi și mai importante centre de învățătură islamică, i-au demontat rând pe rând argumentele. Localnicii din așezarea sa din deșert l-au acuzat de erezie și au încercat să-l ucidă.[113]

Ibn Abdelwahhab a căutat refugiu în așezarea Dir'iya, condusă de Mohammad ibn Saud, fondatorul dinastiei, și i-a sugerat să-și unească forțele. Sub stindardul religiei și războiului împotriva celor care nu ascultau de versiunea lui Ibn Abdelwahhab a Islamului, cei doi bărbați au putut să-și extindă și teritoriul, și averea. Predica și raidurile militare au mers mână-n mână, aducându-le noi teritorii, pradă și *zakat*, milosteniile rituale. S-au încheiat căsătorii de conveniență între cele două familii, începând cu fiica lui Ibn Abdelwahhab și fiul lui Ibn Saud. După toate tribulațiile prin care a trecut clanul Al-Saud – nimicire, exil, renaștere –, alianța a rămas o sursă-cheie de putere pentru ambele părți. Vorbim de un grup extins de membri ai familiei regale și clerici: Casa Saud, familia Al-Saud și casa șeicului Al-ash-Sheikh. Acestea nu puteau fi separate. Înțelegerea fusese ca Ibn Saud să se ocupe de politică și de guvernare, în timp ce Ibn Abdelwahhab urma să fie responsabil cu religia și propovăduirea. Când clericii care le-au urmat călcau strâmb, subminând pragmatismul esențial pentru guvernare, familia Al-Saud îi punea imediat la punct. Asta funcționa aproape de fiecare dată. Dar interacțiunea cu Vestul și sosirea a mii de occidentali pentru a ajuta la construirea țării și la extracția petrolului se dovedeau a fi un prilej de continue certuri în regatul modern al Arabiei Saudite.

Un critic virulent[114] al influenței vestice, și o stea în ascensiune, era un tânăr cleric orb pe nume Abdelaziz Bin Baz. Influența sa va modela mințile celor care vor transforma regiunea în deceniile următoare. În 1940, nici Bin Baz, nici Al-Saud și nici Al-Sheikh nu au avut curajul să ceară o interdicție asupra tuturor nemusulmanilor din Peninsula Arabă. Bin Baz a ajuns în pușcărie. După eliberarea sa, va continua să emită opinii religioase anacronice; printre ele era refuzul de a crede că americanii aselenizaseră, insistând că Soarele orbita în jurul Pământului, plângându-se de introducerea radioului și televiziunii, de educația acordată fetelor, de orice era modern și nou. Dar înțelesese lecția timpului petrecut în închisoare: niciodată să nu subminezi Casa Saud și pilonii puterii sale.

Indiferent de eșecurile familiei Al-Saud, clericii îi priveau ca pe un bastion împotriva unor pericole mai grave, precum comunismul sau secularismul. Prin urmare, clericii au oferit familiei regale o *fatwa* care să le salveze guvernarea și să permită folosirea forței în Sfânta Moschee. Familia regală a spus despre rebeli că sunt „rătăciți", dar clericii au fost mai grijulii: i-au prezentat pe oamenii lui Juhayman ca pe un „grup înarmat"[115]. Cum puteau să-i înfățișeze ca pe niște rătăciți, când unii dintre acei oameni fuseseră crescuți și învățați chiar de acești clerici? Juhayman deplângea influența occidentală asupra regatului, morala decăzută, corupția, toate lamentațiile obișnuite ale clericilor.

Cu câteva decenii înainte, Bin Baz încercase și el să păzească regatul împotriva acestei decăderi. Ca vicerector al Universității Islamice din Medina în anii '60, își folosise influența pentru lansarea unei noi mișcări misionare care să consolideze wahhabismul în Hejaz. Deși era acum parte a regatului, provincia reușise până atunci să-și păstreze o viață

religioasă mai relaxată și o cultură diversă. Mici grupuri de studenți teologi din Medina se purtau ca huliganii: rupeau imagini și afișe, vandalizau magazinele cu manechine, avându-l pe Bin Baz ghid spiritual. Juhayman, după ce se retrăsese din Garda Națională, unde nu strălucise deloc, era unul dintre membrii înflăcărați ai mișcării. Până în 1976, grupul se răspândise în marile orașe. Nu era nimic secret în legătură cu ei, cu prozelitismul lor sau cu taberele pe care le organizau în deșert pentru tineri. În 1977, Juhayman, pe atunci trecut de patruzeci de ani, căsătorit și cu copii, s-a rupt de grupul principal[116] și a început să adune susținători radicali într-o nouă mișcare de tip cult. Chiar și Bin Baz era prea moderat în ochii lor, prea binevoitor față de familia regală.

Următorul pas al lui Juhayman a fost să scrie și să dicteze mai multe pamflete care explicau vederile sale religioase și denunțau statul saudit. Unul dintre pamflete era semnat de Qahtani însuși. Abdellatif al-Derbas, un tovarăș kuweitian al lui Juhayman, a găsit un editor de stânga din Kuweit care era dispus să publice pamfletele la costul de un riyal saudit.[117] Având în vedere protestele care tulburau pe atunci Iranul, editorii credeau că sprijineau o altă revoltă a clasei muncitoare împotriva monarhului. Deși grupul lui Juhayman se distanțase de clericii oficiali, Bin Baz a aprobat pamfletele.[118]

Această retorică agresivă și agitația care a urmat au început să atragă atenția statului, ducând la arestarea unor zeloți în primăvara lui 1978. Din nou, Bin Baz i-a sprijinit pe foștii lui adepți[119] – exaltați, dar totuși discipoli ai lui, a căror fervoare o hrănise și el. Probabil că Bin Baz își dorea să mai aibă tinerețea și viziunea lor, sau poate simțea că ei treceau la acțiune acolo unde el putea doar teoretiza. L-a sunat pe ministrul de interne, prințul Nayef bin Abdelaziz, și a cerut ca oamenii să fie eliberați. Și chiar au fost. Ca să nu fie arestat, Juhayman fugise în deșert, unde și-a petrecut timpul pregătindu-se pentru a ocupa Marea Moschee și pentru apariția lui Mahdi.

Bin Baz nu și-a cerut vreodată iertare, nici nu și-a recunoscut rolul în pregătirea mișcării lui Juhayman. În schimb va folosi momentul pentru a forța familia regală să se ridice la nivelul idealurilor islamice, pe care el credea că le uitaseră. Împreună cu alți clerici, a forțat o negociere dură, care va bântui regatul și întreaga regiune timp de decenii, o negociere care îi va face pe saudiți să simtă că timpul s-a oprit în loc. Pentru a obține ce voiau, clericii au fost de acord inclusiv cu sosirea unor soldați păgâni, comandouri franceze, pentru a pune capăt asediului – un detaliu care va ieși la iveală peste mai mulți ani. Ei au venit cu 300 de kilograme de gaz lacrimogen[120] pentru a-i scoate afară pe rebeli, care se retrăseseră în mare parte în beciurile moscheii. Neavând voie să intre în Mecca, nefiind musulmani, francezii au stat într-un oraș din apropiere pentru a antrena și echipa trupele saudite în vederea lansării asaltului care să recucerească moscheea.

Chiar înainte de zorii zilei de joi, 4 decembrie 1979, la exact două săptămâni după ce Juhayman și oamenii lui ocupaseră Marea Moschee, saudiții au putut în sfârșit să anunțe sfârșitul asediului. Victoria fusese costisitoare și sângeroasă: 270 de oameni muriseră, potrivit versiunii oficiale. Guvernul saudit a declarat doar 127 de soldați omorâți și 450 răniți, pe lângă 117 rebeli și 26 pelerini. Diplomații occidentali erau sceptici, vorbind despre mult mai multe victime. Sfânta Moschee arăta ca un câmp de luptă: porțile, distruse de explozii, un jeep militar, ars și ciuruit de gloanțe, scări căzute, minarete bombardate. Marmura spartă, metalul deformat și petele de sânge se puteau vedea peste tot. Ka'aba în

sine era intactă. Dar duhoarea de la cadavrele în descompunere și de la gazul folosit pentru înfrângerea rebelilor învăluia moscheea și zona din jur. Profanarea celui mai sacru loc era o privelişte înfiorătoare, pe care însă autoritățile erau în stare să o țină departe de publicul larg: nici un ziarist străin nu a fost lăsat să intre în țară; nici un nemusulman nu a avut voie să intre în Mecca; și ziariștii saudiți din presa de stat strict controlată erau atenți să nu păteze reputația regatului. Reparațiile au durat luni întregi. Dar până în după-amiaza zilei de 6 decembrie moscheea fusese curățată îndeajuns pentru a-l primi pe însuși regele Khaled. Rugăciunile ținute în prezența monarhului au fost transmise în direct la televizor. Pentru prima dată după mai mult de două săptămâni, lumea avea dovada că moscheea, Casa lui Dumnezeu, încă mai stătea în picioare. Regele a înconjurat Ka'aba de șapte ori, s-a culcat la pământ de două ori și a luat o înghițitură din izvorul sfânt Zamzam.[121]

Înainte de asediu, lucrări de construcție executate în subteran au mărit fântâna izvorului, instalând și pompe pentru apă. Curentul electric tăiat în timpul asediului a făcut ca nivelul apei să crească, iar Sami a fost chemat la Mecca ca să intre în fântână și să verifice dacă apa fusese contaminată de amestecul toxic de gaze, lichide și fluide corporale care întinaseră subsolul moscheii. În mod miraculos, apa era limpede și curată. Dar, în timp ce supraveghea locul și testa apa, Sami a fost cuprins de neliniște. Violența era un avertisment. Ceva fusese cu totul greșit. Orice se întâmplă la Mecca, se gândea el, reverberează în jurul lumii, și orice se întâmplă în jurul lumii se răsfrânge aici, într-o infinită spirală spirituală. Mecca, inima vie a lumii musulmane, era profund rănită. De fapt, armonia fusese de mult tulburată, de când familia Al-Saud și clericii lor wahhabiți își impuseseră viziunea religioasă singulară în Sfânta Moschee.

Timp de secole, cărturari din cele patru școli diferite[122] ale Islamului predaseră în Sfânta Moschee și mulțimi de studenți veniseră de peste tot pentru a se aduna în *halaqas*, cercuri de studiu alcătuite în jurul profesorilor lor preferați. Credincioșii se rugau în spatele imamilor; exista un loc de rugăciune pentru fiecare școală: Shafi'i, Maliki, Hanafi și Hanbali. În 1924, când regele Abdelaziz a preluat controlul Meccăi, clericii wahhabiți au obiectat față de ritualul care domnise până atunci în Sfânta Moschee. Din moment ce comunitatea musulmanilor era unică și chemarea la rugăciune era unică, de ce să nu se roage toți în spatele unui singur imam? Clericii wahhabiți au câștigat dezbaterea, obținând astfel întreaga putere pentru ei. Nu a existat însă o rotație sau vreun compromis: singurul imam care urma să conducă toate cele cinci rugăciuni zilnice în Marea Moschee venea din cercurile wahhabite, cu tot ce însemna asta în termeni de intoleranță puritană. Numărul școlilor *halaqa* a scăzut rapid, de la câteva sute la circa treizeci și cinci la sfârșitul anilor '70.[123] Șeicul sufist pe care Sami îl consultase în acea primă zi a atacului de la Mecca, Mohammad Alawi al-Maliki, încă mai aduna mulțimi, ținând discursuri în colțul său din curtea Marii Moschei, pe scaunul pe care-l moștenise de la tatăl său în 1971, scaun care fusese trecut de la o generație la alta. Dar puțini alții erau în stare să reziste asaltului zelului wahhabit. Armonia putea fi restabilită, se gândea Sami, doar dacă diversitatea ar fi fost primită din nou în casa lui Dumnezeu. Dar aceasta nu era calea pe care o vor urma cei din familia Al-Saud. Nu asta era înțelegerea la care ajunseseră cu Bin Baz pentru a-și salva tronul.

2. Lac sărat în Egipt, legat de Marea Mediterană și Marea Roșie prin Canalul Suez (n. tr.).
3. *Traducerea sensurilor Coranului în limba română*, Editura Islam, București, 2006 (n. tr.).

4. Întuneric

Arabia Saudită, Iran, Irak, Afganistan
1979–1980

Precum Saturn, revoluția își devorează copiii. — Jacques Mallet du Pan, *Considérationssur la Nature de la Révolution en France* (1793)

Au fost două revoluții islamice în 1979 – una care a ajuns în presa internațională și a fost studiată până în cele mai mici detalii, și alta care a trecut aproape neobservată. Amândouă au fost greșit înțelese. Una a însemnat oprirea spectaculoasă a progresului, însoțită de respingerea a secole de istorie, iar cealaltă, o expansiune lentă, dar puternică, a puritanismului salafit. Amândouă vor transforma țările lor de origine și se vor extinde în lumea arabă și musulmană în următoarele decenii, aducând cu ele întuneric și opresiune.

În dimineața zilei de 9 ianuarie 1980, Arabia Saudită a organizat cea mai mare execuție din istoria sa. Șaizeci și trei de prizonieri s-au întâlnit cu săbiile de oțel ale justiției saudite, așa cum era obiceiul în regat. Șaizeci și trei de capete s-au rostogolit în nisip. Nu a fost nici o amnistie pentru Juhayman și acoliții săi. Femeile care ajutaseră cu mâncare și provizii au fost întemnițate timp de doi ani. Băieții minori au fost trimiși la orfelinate. Decapitările au avut loc în opt orașe de-a lungul țării, simultan. Familia Al-Saud voia să demonstreze că deținea controlul întregii țări, fiindcă se confruntase cu o altă provocare serioasă chiar atunci când încerca să reprime rebeliunea din Marea Moschee: aceasta venea din Provincia de Est, bogată în petrol.

Începând din 25 noiembrie, la cinci zile după ce începuse asediul de la Mecca, sute de oameni ieșiseră pe străzi, în zonele de coastă din Qatif, Saihat și Safwa. Strigau „Moarte familiei Al-Saud“[124]; au jefuit o bancă străină și au blocat autostrada spre o instalație petrolieră strategică. Petrolul și religia erau cele două pârghii ale puterii saudiților și sursele legitimității lor, iar ei păreau să le piardă pe amândouă. Provincia a fost blocată, iar liniile de telefon, tăiate. Guvernul a luat o parte din Garda Națională din Mecca și a trimis-o spre est. Relatările vorbeau despre douăzeci de mii de soldați care se îndreptau spre regiune pentru a înăbuși protestele. Au urmat ciocniri, apoi lupte în toată regula. Vehicule militare au fost incendiate, și muniția de război a fost folosită împotriva mulțimilor. Până la 30 noiembrie, tulburările fuseseră în mare parte potolite, dar douăzeci de protestatari erau morți.

Exista o istorie, puțin cunoscută, a protestelor din Provincia de Est[125], mergând până în primele zile ale Companiei Petroliere Arabo-Americane (ARAMCO), când sute de muncitori au început să protesteze față de condițiile de muncă precare. Anii ’50 și ’60 au fost epoca politicilor naționaliste de stânga în lumea arabă, și nici măcar regatul Arabiei

Saudite nu a rămas imun. În 1953, 13.000 din cei 15.000 de muncitori saudiți ai ARAMCO au intrat în grevă pentru două săptămâni, protestând față de arestarea colegilor care încercaseră să organizeze un sindicat. În biblioteca din Qatif se găseau operele clasicilor socialismului, inclusiv cea a lui Karl Marx. Circulau pamflete comuniste cu secera și ciocanul, care denunțau familia regală. Cu sprijin din partea ARAMCO, guvernul saudit a zdrobit mișcarea, închizându-i pe agitatori și exilându-i pe lideri. Unul dintre ei era Nasser al-Sa'id, liderul Uniunii Poporului din Peninsula Arabă, care a fugit la Beirut după 1956. Când Juhayman și oamenii lui au ocupat moscheea, al-Sa'id a spus că totul este o revoltă a poporului.[126] Câteva săptămâni mai târziu, a dispărut în mod misterios din Beirut. Se spunea că ar fi fost răpit și ucis de autoritățile saudite.

Când orașele Provinciei de Est s-au revoltat în 1979, o făceau tot în semn de protest față de exploatare și discriminare, dar, deși erau implicate atât micul Partid Comunist Saudit[127], cât și rămășițe ale grupurilor de stânga, nu mai era vorba doar de o mișcare muncitorească: în concordanță cu ideile care circulau în regiune, rebeliunea avea acum o evidentă culoare religioasă. Provincia era predominant șiită și, cu toate că acolo se găsea aurul negru al țării, și localnicii reprezentau majoritatea forței de muncă pentru extracția petrolului, ținutul nu se bucurase de beneficiile modernizării rapide a regatului și se zbătea în sărăcie. Dacă Juhayman și șiiții aveau ceva în comun, asta era ura lor față de membrii corupți ai familiei regale. Juhayman și oamenii lui erau șiiți radicali și îi urau până și pe concetățenii lor șiiți. În viziunea monoteismul absolut al lui Ibn Abdelwahhab, șiiții erau considerați eretici care respinseseră conducerea califilor, tovarășii Profetului. Având în vedere că își venerau imamii și făceau pelerinaje la mormintele acestora, erau de asemenea văzuți ca idolatri. Wahhabismul rămânea profund antișiit; clericii regatului continuau să emită edicte religioase care îi condamnau ca eretici, unii cerând chiar să fie omorâți șiiții care nu îmbrățișau Islamul sunnit. Comunitatea se confrunta cu diferite niveluri de discriminare: orașele lor erau cel mai puțin dezvoltate din regat; erau excluși de la curtea regală, de la ministerele strategice și din corpul diplomatic; nu avansau în rândurile birocrației guvernamentale sau chiar în ARAMCO; nu puteau construi noi moschei și le era interzis să își țină ritualurile în public. Cu toate acestea, șiiții din Arabia Saudită văzuseră ce obținuse puterea poporului în Iran și, cu puțină inspirație, dar și imbold din partea Teheranului, ieșiseră în stradă ca să ceară mai multe drepturi. După ce a înăbușit protestele, guvernul saudit a încercat să le ia în seamă doleanțele[128] și a anunțat proiecte de electrificare, planuri pentru noi drumuri și școli, un sistem de canalizare mai bun. Dar șiiții saudiți vor continua să fie văzuți drept „ceilalți", necredincioșii.

*

Casa Saud abia supraviețuise acestei duble subminări a legitimității sale. Pentru a-și menține puterea, știa că sosise momentul să-și respecte partea din înțelegerea pe care o încheiase cu clericii în timpul crizei provocate de Juhayman. Când ministrul de interne, prințul Nayef, a fost întrebat în timpul unei conferințe de presă, în ianuarie 1980, dacă regatul urma să ia vreo măsură împotriva celor care păreau zeloți fiindcă purtau barbă, de exemplu, acesta a izbucnit în râs. „Dacă am face asta, majoritatea saudiților ar fi în

închisoare“[129], a spus. Încă înainte de atacul de la Mecca, prințul Nayef ascultase lamentațiile șeicului orb cu privire la diferite chestiuni. Bin Baz se plânsese de „violări ale moralității islamice“ în Riad, unde femeile străine mâncau în public[130], creștinii purtau cruci la vedere, iar muzica occidentală răsuna în magazine, și unde era jucat infamul foosball, idolatru din cauza micilor jucători de plastic. Au fost trimise imediat directive pentru a rezolva plângerile lui Bin Baz – dar numai în Riad și provincia Najd.

În ciuda strictețiireligioase impuse de Casa Saud în țară, încă de la fondarea regatului, mulți cetățeni simțeau că fiecare an aduce tot mai multă modernitate și mai multe libertăți. Tensiunea dintre familia regală și clerici era alimentată și de personalitatea fiecărui rege și de atitudinea sa față de clerici. Monarhul care reușise să supună pe deplin sistemul religios voinței sale a fost regele Faisal, care a domnit din 1964 până la asasinarea sa în 1975. El a introdus televiziunea și educația pentru fete, în ciuda protestelor clericilor, și a trimis emisari buni cunoscători ai religiei ca să discute cu ei. Aceștia erau adesea membri ai Frăției Musulmane din Siria sau Egipt, care fugiseră de represiunea din țările lor și fuseseră bine primiți în regat, grație priceperii lor de a construi un stat modern – mulți erau ingineri sau profesori și s-au integrat repede în sistemul de învățământ din regat.

Auster și evlavios, descendent direct din Ibn Abdelwahhab prin mama lui, regele Faisal își petrecea timpul în casa bunicului său matern, unde lua parte la dezbateri teologice și „îmbrățișa chestiunile fundamentale ale religiei și normele șaria, potrivit prescripțiilor lui Ibn Abdel Wahhab“. Tatăl său, regele Abdelaziz, spunea că Faisal este „băiatul din familia Al-ash-Sheikh“[131]. Dincolo de orice reproș moral, regele Faisal și-a permis să insiste asupra acelor aspecte ale modernizării despre care simțea că vor fi benefice țării. Evenimentele din 1979 stinseseră curajul în sufletul urmașilor săi, iar regii se ploconeau acum în fața forțelor religioase. Juhayman murise, dar doctrina lui trăia în continuare. Impactul era imediat și se făcea simțit profund în provinciile din afara orașului Najd, pe care Bin Baz încercase atât de mult să le disciplineze, călăuzindu-le pe căile pur wahhabite.

Prezentatoarele au fost date afară din televiziuni.[132] Ziarele erau obligate să înnegrească fețele femeilor din fotografii. Autoritățile au intervenit împotriva angajării femeilor, lucru care fusese întotdeauna interzis, dar aprobat tacit. Chiar și departamentele saudite ale companiilor străine au trebuit să concedieze femeile. Cele câteva cinematografe din Jeddah au fost închise. La fel și cele mai multe cluburi de pe plaja de lângă Jeddah, patronate deopotrivă de saudiți și de străini. Au dispărut și transmisiunile concertelor lui Fairuz de la radio și televiziune. Poliția religioasă a început să impună cu strictețe orele de rugăciune, aplicând pedepse cu biciuirea. Cunoscuți drept Comitetul pentru Promovarea Virtuții și Prevenirea Viciului, acești polițiști primeau acum sume imense de bani. Aceste sume le hrăneau egourile lor de oameni mărunți și rataţi care puteau să-și impună pretinsa lor superioritate morală asupra altora. Se învârteau încoace și-ncolo în mașinile lor nou-nouțe GMC, impunând legea și terorizând oamenii oriunde mergeau. Se simțeau atât de puternici[133], încât intrau cu forța în casele oamenilor, sărind peste gardurile înalte ale grădinilor dacă auzeau cumva muzică pe acolo.

La Mecca, oameni din poliția religioasă au fost pe punctul de a se lua la bătaie cu

studenții șeicului sufist al-Maliki, prietenul lui Sami. Acesta conducea în continuare una dintre ultimele *halaqa*, predând altceva decât școala de gândire Hanbali. Zeloții din comitet nu mai voiau să-l vadă, așa că regele l-a rugat să se retragă acasă cu studenții lui.[134]

Când s-a întors în Jeddah în 1982, după șase ani în care studiase în Statele Unite la Indiana State University, Jamal Khashoggi a observat că țara sa se schimbase. Tânărul înalt, cu fața rotundă și jovială, era originar din Medina. Devenise pios în liceu citind reviste despre Islam, tipărite în Egipt. În timp ce iranienii strecurau casete video cu Khomeini în țara lor, Jamal cumpăra casete cu predicatori egipteni înflăcărați din magazinele din Jeddah pentru doi sau trei riyali saudiți. Era un idealist într-o țară care nu avea societate civilă și nici politică, iar el se simțea în minoritate. Mersul la moschee în mod regulat era considerat degradant de către tineri, mai ales în orașe precum Jeddah. Tații își aduceau copiii cu forța la rugăciunile de vineri de la moschee. Dar când a revenit în țară, căsătorit și cu un copil, Jamal a observat că erau mai multe moschei, toate pline. Segregarea, deja impusă în viața publică, își croise drum și în sânul familiilor. Înainte să plece în Statele Unite, nimeni nu concepea să nu se așeze la cină alături de verișoare și mătuși, femeile nepurtând voal. Dar când s-a întors, segregarea domnea în adunările familiale. În fiecare casă exista cel puțin o persoană care propovăduia *sahwa*, renașterea islamică. În 1981, regele Khaled va lăuda *sahwa* ca pe o reacție la asalturile culturale, economice și militare care loviseră națiunea musulmană.[135] „Binecuvântata *sahwa*“, potrivit familiei regale, era calea spre viitor, iar problemele națiunii musulmane aveau doar soluții musulmane. Jamal a început să-și petreacă timpul cu membri ai Frăției Musulmane. A încetat să mai asculte muzică. Dar nu l-a lăsat inima să-și distrugă vechile discuri, așa că le-a dăruit altora.

*

Dacă schimburile culturale din Arabia Saudită începuseră să stagneze, în Iran acestea dispăreau sub lovituri de bici, iar deceniile de progres social, politic și cultural se risipeau în neant. De-a lungul lui 1979, edictele au curs fără încetare. Khomeini a interzis muzica de la radio și televizor, declarând-o „aidoma opiului“[136]. Googoosh, îndrăgita divă pop iraniană, s-a retras din viața publică. Celor care vindeau casete cu muzică li s-a spus să se reprofileze. Alcoolul a fost interzis. Gardienii Revoluției au scos din beciul Hotelului Intercontinental lăzi de șampanie veche, vinuri europene fine și 250.000 de doze cu bere de import și au vărsat băutura care valora mai mult de un milion de dolari în canalizare.[137] Îmbăierea mixtă în piscine a fost interzisă. În vara lui 1980, Iranul a fost martorul primelor execuții prin lapidare din perioada modernă: două femei acuzate de prostituție și doi bărbați acuzați de homosexualitate și adulter. Alți infractori au fost biciuiți sau trimiși în fața plutoanelor de execuție. Nu au avut loc decapitări, ca în Arabia Saudită. Dar Iranul își avea acum poliția sa de moravuri, exact ca în Arabia Saudită: Gasht-e Ershad, sau Patrula Îndrumării. Aceștia hărțuiau femeile care nu-și acopereau capul cum trebuia, fiindcă în noul Iran al lui Khomeini femeile care nu purtau voal erau păcătoase.

La 16 martie 1979, Khomeini a declarat că femeile care lucrau în birourile

guvernamentale trebuie să poarte voal; „femeile goale“[138] nu puteau lucra în ministerele islamice. Două zile mai târziu, de Ziua Internațională a Femeii, zeci de mii de femei au ieșit spontan și au mărșăluit pe străzile din Teheran strigând: „În zorii libertății libertatea lipsește!“[139]. Unele aveau capul gol, altele purtau voal sau *chador*, mantia care învăluie totul și care era purtată doar de cele mai pioase și mai conservatoare femei. La manifestație au participat și bărbați, care au format un cordon protector în jurul femeilor când au fost atacate. Feministele din toată lumea au organizat proteste, inclusiv activista americană Kate Millett, autoarea cărții *Sexual Politics*. În curând, aproape 100.000 de femei erau în stradă. Timp de șase zile au protestat față de asaltul asupra libertății personale. Rareori – probabil niciodată până atunci – se mai organizaseră femeile atât de repede și de spontan după o revoluție. Femeile iraniene își câștigaseră multe drepturi sub domnia șahului, inclusiv dreptul de vot, de a candida la alegeri (1963) și de a purta ce haine voiau. Într-un efort de modernizare, tatăl șahului (primul Pahlavi de pe tron) încercase pentru o scurtă perioadă să interzică de tot voalul în 1935, dar asta a silit familiile conservatoare să-și țină acasă fetele. Femeile iraniene voiau să aibă posibilitatea de a alege singure: să poarte sau nu voalul.

Ghotbzadeh, revoluționarul înflăcărat, a fost ales responsabil cu radioul Revoluției Islamice, având și rolul de supraveghetor al presei de stat. Afemeiatul occidentalizat, care luptase atât de mult pentru această revoluție, nu putea suporta ideea că exista vreun dram de opoziție față de victoria sa. Și oricum, se gândea el, *hijab*-ul (voalul) nu va deveni niciodată obligatoriu.[140] Secretul era insistența asupra unității naționale și încercarea de a compromite protestele: în presă, acestea erau prezentate drept opera monarhiștilor.[141] Unele femei erau atât de furioase față de această răstălmăcire, încât au atacat mașina în care se afla Ghotbzadeh.[142] Între timp, cei care protestau au început să se întrebe dacă nu cumva erau manipulați de către susținători ai șahului pentru a submina revoluția. Femeile voiau doar ca această mișcare să se ridice la nivelul promisiunilor sale de libertate și justiție. În schimb, li se oferea un giulgiu negru. Prost înțelese și puse sub semnul întrebării, protestele au avut de înfruntat o opoziție violentă tot mai mare, până când s-au stins definitiv. Femeile s-au retras la casele lor.

Filozoful francez Michel Foucault încă mai scria în favoarea revoluției, în timp ce alții, ca Simone de Beauvoir, au dat înapoi – înspăimântați – și au trimis mesaje de sprijin femeilor iraniene. Foucault recunoștea că Islamul e un „butoi de pulbere“[143] care putea arunca în aer regiunea și echilibrul global, însă mai găsea în revoluție acel suflu care-i lipsea Vestului. Pentru el, voalul era doar un detaliu, un inconvenient. Vraja antiimperialismului îi poate orbi pe cei care nu trebuie să facă alegeri dificile sub un regim opresiv. Foucault nu se va dezice niciodată de sprijinul său față de Khomeini, nici nu va recunoaște pagubele aduse libertății personale și intelectuale.

În vara lui 1980, toate universitățile din țară au fost închise. Revoluția Culturală a Iranului era acum în plină desfășurare, coordonată de un institut care tocmai fusese însărcinat cu revizuirea generală a curriculumului, potrivit învățăturilor Islamului și noii ideologii de stat. Trei ani nu s-au ținut cursuri, timp în care corpul studențesc și cel profesoral au fost epurate de persoanele incomode. Campusurile studențești fuseseră centre de activism împotriva șahului, dar ideologiile de atunci aveau culori diferite și

combinații bizare: stângiști seculari, islamiști moderniști, naționaliști, stângiști islamiști. Acum era permisă doar o poziție, o singură narațiune ideologică. Șapte sute de cercetători calificați[144] și-au pierdut locurile de muncă, în timp ce statul a tăiat fondurile pentru o sută de mii de studenți cu burse guvernamentale în afara țării. Științele reale[145] nu au fost afectate, iar cele umaniste au fost revizuite, creându-se manuale ca *Psihologie islamică* și *Sociologie islamică*. Influența străină trebuia eliminată din cărți și din minți.

Epurarea a însemnat o domnie a terorii care a durat zece ani. Primele victime au fost regaliștii, foștii oficiali, ofițerii din armată și din serviciile de securitate; apoi au urmat comuniștii și stângiștii... Totul a devenit o crimă, paranoia se răspândea, iar întunericul s-a revărsat peste țară. Brutalitatea fostului SAVAK pălea în comparație cu ce se întâmpla în noua Republică Islamică visată de Khomeini. Închisoarea Evin din Teheran, construită de șah pentru a găzdui trei sute de prizonieri, avea 15.000 de deținuți în 1983. „Mai mult de 7.900 de deținuți politici iranieni vor fi executați între 1981 și 1985[146], de cel puțin 79 de ori mai mult decât numărul celor uciși între 1971 și 1979“ sub domnia șahului. În 1988, într-o recrudescență a terorii de stat, cel puțin 3.000 de deținuți politici vor fi executați în cinci luni. Unele rapoarte afirmau că numărul ar fi mult mai mare, până la 30.000. Pentru execuțiile în masă era nevoie de mașini pentru a transporta prizonierii și macarale pentru a-i spânzura la intervale de câte o jumătate de oră.

*

Într-un sat sărac de lângă Marea Caspică nu aveau loc marșuri împotriva voalului. Nu exista vreo influență străină de epurat. Nu exista nici măcar un liceu. Femeile își acopereau deja capul. Dar eșarfele lor erau colorate, legate cu un nod sub bărbie, în stilul lui Grace Kelly, cu șuvițe de păr la vedere. Purtau tunici lungi peste pantalonii bufanți. Se zbăteau în sărăcie și credeau că revoluția va aduce zile mai bune și mai prospere. În familia Alinejad, oamenii s-au alăturat mișcării Basij, noua forță paramilitară de voluntari care impunea securitatea și moralitatea în sat: au distrus discuri cu muzică și sticle cu alcool. Masih, cea mai tânără din familie, va crește cu un voal strâns înfășurat în jurul capului, fără vreo șuviță de păr la vedere. Nu-l dădea jos nici când dormea. În școală i se spunea mereu că va ajunge în iad dacă îl va da jos. Într-o zi va alege iadul, dar acum, în satul ei, se răzvrătea făcând lucruri mărunte, întrebând de ce fratele ei putea înota în râu, și ea nu, de ce el putea să meargă cu bicicleta, și ea nu. I se spunea că totul era pentru un scop mai înalt, unul în care părinții ei credeau: revoluția.

Dar revoluția își devora copiii. Taleghani murise deja în circumstanțe misterioase, după ce denunțase includerea conceptului de *wilayat* în constituție. Shariatmadari va muri în arest la domiciliu în 1986. Ghotbzadeh a fost acuzat de complot împotriva Republicii Islamice și a ajuns în fața plutonului de execuție în septembrie 1982. Președinte timp de un an și jumătate, Banisadr nu a fost niciodată în stare să guverneze sau să egaleze cruzimea clericilor. A ieșit repede din grațiile bărbatului pe care îl considerase odinioară ca un tată. Khomeini a insistat să fie demis, iar Banisadr s-a ascuns în iunie 1981 pentru a scăpa de închisoare, înainte să fugă din țară. Bazergan, fondatorul MEI, care demisionase în timpul crizei ostaticilor, și Yazdi, care avea un titlu de doctor și era un apropiat al lui

Khomeini la Najaf, au devenit critici duri ai regimului, dar amândoi au supraviețuit, rămânând în Iran. Baraheni, poetul care scrisese versuri înțepătoare la adresa șahului, revenise în Iran odată cu Khomeini. În primele luni de după revoluție era în stradă, luptând împotriva celor care se împotriveau nașterii unui nou Iran – nu cu stiloul, ci cu arma. Și el va ajunge în închisoare, va fi torturat și apoi silit să plece în exil. Mohsen, evlaviosul care ajutase la crearea Gardienilor Revoluției, va cădea și el victimă clericilor și va ajunge la închisoare, unde va fi torturat brutal. Se va întoarce într-o bună zi în Statele Unite și va reflecta, cu groază, la monstrul pe care îl crease.

Musa Sadr a fost însă cel dintâi care a plătit prețul pentru această speranță de libertate. Dispariția sa nu era un mister pentru cei apropiați de Khomeini, nici chiar pentru Khomeini (cu toate că nu există vreo dovadă). După Tripoli[147], în acea dimineață fatală din august 1978, imamul Sadr trebuia să călătorească mai departe spre Germania de Vest pentru întâlnirea secretă cu un emisar al șahului. Se spunea că existau planuri pentru a-l aduce pe Sadr înapoi la Teheran ca să conducă un partid religios moderat împotriva lui Khomeini, probabil chiar să fie prim-ministru într-un guvern al șahului și să ajute la salvarea monarhiei. Șahul a fost profund îngrijorat[148] când au apărut veștile că imamul dispăruse. Nu știm dacă vești despre întâlnirea secretă plănuită ajunseseră în anturajul lui Khomeini. În orice caz, era clar că Sadr constituia o amenințare la adresa planurilor ayatollahului. Sadr era singurul cleric cu prestigiul și charisma capabile să rivalizeze cu cele ale ayatollahului exilat. Era iubit și bine văzut, având strânse legături cu alți clerici-cheie care se temeau de Khomeini, inclusiv Taleghani și Shariatmadari. Cel mai important, Sadr avea experiență politică: trăise și lucrase în lumea reală, în afara mediului septic al seminariilor religioase. Ayatollahul radical Beheshti, aliatul apropiat al lui Khomeini, care trebuia să se întâlnească cu Sadr la Tripoli, îl sunase în schimb pe Gaddafi și îi ceruse să-l rețină pe Sadr – victoria împotriva șahului părea iminentă, și acoliții lui Khomeini nu aveau de gând să permită cuiva să le oprească ascensiunea spre Teheran. Se spune că Sadr și cei doi tovarăși ai lui au fost reținuți câteva luni în Libia și, pe când Khomeini și Beheshti erau ocupați să scrie noua constituție islamică a Iranului, în vara lui 1979, nu mai voiau să-l vadă pe Sadr. Au trecut ani buni până când informația a ieșit la suprafață, grație serviciilor de informații palestiniene sau americane[149]; rapoartele îl indicau pe Beheshti, dar și pe Arafat, despre care se spune că ar fi fost implicat în dispariția lui Sadr, fiind dornic să ajute la eliminarea omului care îndrăznise să-i pună pe șiiții Libanului înaintea palestinienilor.

Cine poate ști cum s-ar fi desfășurat Revoluția Iraniană dacă imamul Sadr s-ar fi întors în Iran și și-ar fi unit forțele cu ceilalți clerici moderați? Ar fi rămas la putere șahul? Dacă Sadr s-ar fi întors în Iran după plecarea șahului, ar fi supraviețuit campaniei nemiloase a lui Khomeini? Nu era nimic predestinat în legătură cu ajungerea lui Khomeini în postul de lider suprem în *wilayat al-faqih*-ul pe care îl crease. Funcția presupunea viclenie vigilentă, manevre constante, dublate de slăbiciunea sau loialitatea naivă a altora. Republica Islamică Iran s-a născut într-o baie de sânge, cruzime și întuneric.

*

În interiorul granițelor, Arabia Saudită și Iranul păreau să se imite una pe cealaltă cu privire la schimbările culturale și sociale pe care le introduceau în societățile lor – cu toate că această comparație pare a fi nedreaptă sau exagerată. Iranul avea în spate secole de civilizație și cultură, inclusiv preislamică, tezaure care vor continua să reziste khomeinizării țării. Iranul era Persia antică; regii săi Cirus și Darius cârmuiseră prima superputere a lumii, cu secole înainte de Isus și Mohamed. Puterea și mărimea Imperiului Persan au variat de-a lungul vremii, însă acesta a rezistat multă vreme. Deși divers din punct de vedere etnic, în Iran domina o identitate persană comună. Arta, literatura și cinematografia își creau propriul drum, influențând și lăsându-se influențate.

Regatul saudit se mândrea că era locul de naștere al Islamului, însă oculta cu bună știință bogata moștenire preislamică a Peninsulei Arabe, care venea de la nabateeni. Orașele antice erau uitate, ascunse de lume pentru a evita idolatria, spunându-se că aparțin „erei ignoranței", *al-jahiliyya*, care preceda Islamul. Complexa artă antică a frescelor și tradiția ca bărbații să poarte coroane de flori au supraviețuit în satele îndepărtate ale provinciei sudice Asir, departe de poliția religioasă. Chiar și în era familiei Al-Saud, înainte de 1979, un primar îndrăzneț și avangardist din Jeddah transformase drumul care mergea pe lângă mare în cea mai amplă galerie de sculpturi în aer liber din lume, comandând lucrări de la marii artiști ai vremii, precum Joan Miró și Henry Moore. (Nu existau însă reprezentări umane.) Dar poezia, literatura și arta nu au înflorit în afara unor cercuri limitate, într-o țară modelată de deșert și religie. Nu aveau loc petreceri de noapte la Jeddah, așa cum fuseseră la Teheran.

În Iran erau mai multe lucruri de controlat și de interzis. Asaltul trebuia să fie – și a fost – sistematic, rapid și extins: un efort foarte bine organizat și condus de către stat. Țara s-a schimbat în mod vizibil, în timp ce viața se retrăgea în spațiul domestic. Astfel s-au desfășurat două revoluții în 1979, una care a ajuns pe prima pagină a ziarelor, și alta care s-a desfășurat lent, un val negru cu consecințe nefaste pentru milioane de oameni. Aceste schimbări au fost amplificate de trista rivalitate care a început în același an între două țări care odinioară fuseseră aliate, o rivalitate născută din dorința lui Khomeini de a le răpi saudiților poziția de lideri ai lumii musulmane.

*

Șahul spusese odată curtenitor că regele Faisal este *Amir al-Mu'meneen*, „Comandantul Credincioșilor"[150]. Portretul unui alt rege saudit atârna într-un hotel din Ispahan. Când șahul vizitase Arabia Saudită cu câteva ocazii, fusese adeseori aclamat de mulțimi exaltate. În Jeddah, fetițe și băieței înfășurați în steagurile saudit și iranian recitaseră poezii despre dragostea dintre cele două națiuni musulmane.[151] Cele două țări erau membre ale Clubului Safari, o alianță a serviciilor de informații, creată în 1976 împreună cu Maroc, Egipt și Franța, care pregăteau operațiuni antisovietice și lovituri de stat din Angola până în Afganistan. Cele două dinastii, Pahlavi și Al-Saud, veniseră la putere cam în aceeași perioadă, și ambele trebuiau să se lupte cu efectul coroziv al modernizării rapide, determinate de valorificarea resurselor de petrol. Până în 1979, ambițiile seculare ale Iranului ca putere regională și aspirația regilor saudiți de a conduce lumea musulmană

nu se înfruntaseră pe același teren. Cu toate că wahhabismul sunnit era o erezie abominabilă pentru Islamul șiit, antagonismul era menținut între granițele regatului; nu intra în calea relațiilor dintre cele două state.

Când Khomeini s-a întors în Iran, oficialitățile din Arabia Saudită au rămas tăcute pentru câteva zile. Încă erau îngrijorate că Iranul ar fi putut deveni comunist și uluite de cât de repede Washingtonul părea să-și fi abandonat puternicul aliat din Teheran. La 14 februarie, la câteva zile după ce Khomeini declarase victoria, prințul moștenitor Fahd i-a trimis prim-ministrului Bazergan un mesaj de felicitare[152], urându-i succes și exprimându-și dorința de a continua cooperarea între „națiunile noastre frățești“. La 19 februarie, în ziua vizitei lui Arafat la Teheran, prima pagină a ziarului kuweitian *Al Ra'i al Am* declara că Arabia Saudită salută Revoluția Iraniană. Saudiții, spunea ziarul, „avertizau pe oricine ar submina sprijinul revoluției pentru lupta arabă împotriva inamicului sionist“. Sprijinul șahului față de Israel fusese un punct nevralgic în relația Arabiei Saudite cu Iranul, dar acum Khomeini promitea să susțină cauza palestiniană. Câteva luni mai târziu, prințul Abdallah, viitorul rege al Arabiei Saudite, declara că era ușurat că noul Iran „nu făcea armament greu, ci Islam, liantul cooperării“[153] dintre cele două țări. „Sfântul Coran este constituția celor două țări“, a adăugat el. Saudiții nu vedeau vreun motiv de îngrijorare în venirea la putere a lui Khomeini, un individ la fel de puritan ca ei și care promitea un stat islamic, cu toate că unul șiit. Saudiții probabil nu auziseră de cartea mai puțin cunoscută a lui Khomeini, publicată în 1945, *Kashf al-Asrar* (*Dezvăluirea secretelor*), în care nu arătase decât dispreț față de „crescătorii de cămile din Riad și barbarii [deșertului saudit] din Najd, cei mai infami și cei mai sălbatici membri ai familiei umane“[154]. Khomeini îi disprețuia atât de mult pe saudiți, încât diatriba lui împotriva lor și a wahhabismului alcătuia prima parte a cărții. În curând va ridica pretenții față de Casa Saud la titlul de custode al Meccăi și Medinei.

De-a lungul lui 1979, saudiții au priceput amploarea animozității nutrite de Khomeini. Propunerile oficiale ale țărilor din Golf au fost respinse de iranieni[155], care le dădeau lecții despre drepturile minorităților șiite din țările lor sau chiar despre consumul de alcool în Bahrain. Khomeini a răspuns etichetând în mod repetat țările din Golf ca furnizori ai „Islamului american“. Revolta șiită din Provincia de Est fusese un șoc pentru saudiți. Unii șiiți chiar au început să caute sprijin în Iran. Până la sfârșitul lui 1979, noua politică saudită a fost să „retrogradeze Revoluția Iraniană de la una a tuturor musulmanilor la una pur șiită, apoi s-o retrogradeze la una pur șiită iraniană, și în cele din urmă la revoluția unui partid al șiiților iranieni“, cei care îl urmau pe Khomeini.[156] Sperau să reducă revoluția la cel mai mic grup posibil, dar Khomeini vorbea acum în numele întregii țări.

Saudiții erau hotărâți să se poziționeze ca singurii apărători ai credinței musulmane, cu orice preț și pe orice front, de la educație la politică, de la cultură la câmpurile de luptă. În anii ’60 și ’70, regele Faisal își pusese la bătaie dolarii obținuți din petrol pentru a promova religia ca substitut al comunismului și al naționalismului panarab. Au fost fondate câteva organizații, de exemplu Liga Lumii Musulmane, Adunarea Mondială a Tineretului Musulman (AMTM) și Organizația Cooperării Islamice. Toate își aveau sediul la Jeddah și, deși nu erau organizații statale, majoritatea erau finanțate de saudiți și au devenit canale pentru influența saudită. Reflectând generozitatea regelui, impactul banilor

a fost limitat, neavând efectul scontat. Acum, aceleași mijloace urmau să susțină o campanie mult mai sistematică și mai concentrată. În 1962, fondurile saudite pentru AMTM erau de 250.000 de dolari pe an.[157] Până în 1980, robinetul fusese deschis: finanțarea a sărit la 13 milioane de dolari. Până în 1999, AMTM cheltuise 22 de miliarde de dolari pe „servicii pentru Islam și musulmani" pe întregul glob, inclusiv sprijinirea educației și a culturii. Aceste fonduri au cristalizat ideea că Islamul trebuia predat pentru a fi înțeles, el reprezentând un factor omogenizator, care izvora din regat și se revărsa către restul lumii musulmane. Discursul oficial saudit a devenit mai religios ca niciodată. Cu cât saudiții virau mai spre dreapta, revitalizând wahhabismul acasă la ei și răspândindu-l în afară, cu atât mai mult îi provocau pe iranieni. Arabia Saudită și Iranul își vor dezvolta identitatea și discursul oficial în opoziție una față de cealaltă. Vor urma multe conflicte.

*

În ajunul Crăciunului din 1979, mai multe coloane de tancuri sovietice au trecut granița din Republica Sovietică Socialistă Uzbekistan, peste râul Amu Darya, și au intrat în Afganistan. La cinci dimineața, pe 25 decembrie[158], sovieticii au început un transport aerian masiv de trupe combatante spre Kabul. Au fost raportate mai mult de două sute de zboruri care au aterizat și decolat până la ora două în acea după-amiază, sporind aproape peste noapte numărul trupelor sovietice din țară de la 1.500 la 6.000.

În anii și deceniile care au urmat, invazia va fi cunoscută ca „punctul de pornire", „provocarea". Ea a fost însă și o parte integrantă a competiției din Războiul Rece. Scorul se schimba tot timpul: America pierduse Vietnamul; războiul prin interpuși încă vuia în Liban. Egiptul, ca parte a echilibristicii pe care o făcea cu Israelul, întorsese spatele Moscovei și se alăturase taberei americane. Sovieticii nu-și puteau permite să mai piardă vreun teritoriu. Era necesar să păstreze controlul asupra Afganistanului, unde Partidul Comunist luase puterea în aprilie 1978, dar se lovea de o rezistență continuă.

Unii lideri rebeli, majoritatea islamiști, își găsiseră refugiu în Pakistan, unde, până la începutul lui februarie 1979, aproximativ 2.000 de luptători beneficiau deja de pregătire militară.[159] Saudiții insistaseră pe lângă americani să-i ajute pe insurgenți și chiar s-au oferit să finanțeze efortul.[160] În iulie 1979, președintele Carter a aprobat un mic program de asistență sub acoperire: transmițătoare radio și sprijin propagandistic, dar fără arme. Micul, dar crescândul ajutor pentru insurgenți a fost de ajuns să provoace Moscova.

La o lună după invazia sovietică, șeful serviciilor de informații saudite, Turki al-Faisal[161], care tocmai supervizase operațiunea împotriva lui Juhayman de la Mecca, a călătorit la Peshawar. A fost informat despre rezistența afgană de către omologii săi pakistanezi și a vizitat taberele de refugiați afgani. Saudiții erau îngrijorați că sovieticii vor continua și vor invada Pakistanul. Dar vedeau totodată o oportunitate: un loc unde îi puteau expedia toți Juhaymanii pe care îi crease sistemul lor, precum și o cauză nobilă în jurul căreia se puteau aduna acești zeloți, mutând atenția departe de păcatele familiei regale. Cel mai important, având în vedere că statutul Casei Al-Saud de custode al celor două moschei de la Mecca era pus sub semnul întrebării după asediu, saudiții puteau acum să-și reconstruiască reputația de campioni ai Islamului împotriva comuniștilor cei fără

Dumnezeu. Puteau impresiona lumea musulmană și cu altceva decât cu bani din petrol. Puteau să-i conducă pe credincioși într-un război sfânt.

Sau măcar să plătească pentru asta.

*

În 1979, Yassin al-Haj Saleh era student în anul al treilea la medicină, la Universitatea din Alep, plin de speranță, dar și temător față de viitor. Ochii lui sclipitori se întunecau ușor; chiar și zâmbetul îi era serios. Era plin de speranță fiindcă trăia într-o epocă de profunde schimbări, iar schimbarea întotdeauna aducea speranță de mai bine. Însă era îngrijorat fiindcă vedea multă violență în jur. Atmosfera de la universitate era tensionată, poliția secretă fiind peste tot, iar cultul președintelui sirian Hafez al-Assad apăsa greu asupra conștiințelor. Yassin era membru activ al Partidului Comunist Sirian, independent de sovietici și mai apropiat de comunismul european. Partidul se opunea vehement dictaturii lui Assad.

Assad venise la putere după o lovitură de stat fără vărsare de sânge, în noiembrie 1970, după mai multe tentative eșuate ale partidului său, naționalistul, socialistul și aparent secularul Partid Baath. Fost comandant al aviației și ministru al apărării, provenind din minoritatea alawită a Siriei, o ramură a islamului șiit considerată eretică de unii musulmani, Assad guverna acum peste o majoritate sunnită. Alawiții, multă vreme agricultorii asupriți ai Siriei, urcau acum pe scara socială și militară. Regimul lui Assad reprezenta o relativă stabilitate după ani de lovituri de stat; a construit școli și a electrificat satele sărace. Țara sa era încă dominată de sărăcie, situându-se în sfera de influență sovietică și având o economie socialistă. Partidul Baath reprimase nemilos orice opoziție, iar Assad nu era cu nimic diferit. Conflictul împotriva Israelului era folosit pentru a justifica totul: de aceea erau atât de mari cheltuielile militare, care goleau vistieria statului. În fața dușmanului, națiunea trebuia să strângă rândurile, și nimeni nu avea voie să ridice glasul și să ceară libertate. Închisorile se umpleau. Resentimentele creșteau, iar frământările sociale îi împingeau pe sunniți în brațele islamiștilor.

În 1973, Assad a anunțat o nouă constituție, care pentru prima dată în istoria Siriei nu cerea ca președintele țării să fie musulman. Frăția Musulmană a organizat proteste[162] la Hama împotriva baathiștilor seculari. Revoltele s-au extins în marile orașe precum Homs și Alep. Assad a sprijinit modificarea constituției, deși a respins cererile ca Islamul să devină religie de stat. Frământările au continuat ani întregi, având loc acte de violență împotriva ofițerilor, medicilor, șeicilor și intelectualilor alawiți. Violența nu era doar apanajul islamiștilor.[163] Găști locale de tineri, rataţi fără căpătâi, oameni care-și abandonaseră studiile, toți cei marginalizați de opresiunea lui Assad se alăturau insurgenței populare. Opoziția față de Assad era politică și pașnică, cu proteste, greve sindicale și marșuri studențești în orașele țării. Dar dictatorul era nemilos.

„Cei buni tac și violența a crescut, fiindcă poliția secretă a guvernului a reprimat disidența sau posibila disidență“, scria un profesor american, Samuel Pickering Jr., care era în Siria în 1979 cu soția sa, cu o bursă Fulbright, predând engleza în orașul Lattakia de pe coastă. „De câteva ori pe an, Alep și Hama par țări străine readuse sub stăpânirea

Damascului doar prin legea tancului. «Habar n-aveți», mi-a spus o studentă cu lacrimi în ochi. «Oamenii cad ca picurii de ploaie».“[164]

Apoi a urmat o declarație de război împotriva lui Assad. La 16 iunie 1979, inspirat probabil de evenimentele din Iran, un căpitan de la academia de artilerie din Alep și o grupare de oameni înarmați au tras asupra cadeților în uniformă, majoritatea lor alawiți. Ziarele controlate de guvern nu au scris nimic despre incident decât peste o săptămână, estimând numărul morților la treizeci și doi, fără a menționa elementul religios. Chiar înainte ca știrea să fie publicată, Yassin simțise teama plutind în aer. Erau și mai multe forțe de securitate în stradă, și tot mai multe puncte de control. Surse neoficiale afirmau că numărul celor uciși în masacrul de la școala de artilerie era de optzeci și trei. Frăția a negat întotdeauna orice implicare, dar regimul Assad tot i-a considerat responsabili și a lansat o vânătoare extinsă împotriva grupului, arestând sute de oameni și executând zeci de militanți. Assad va afirma apoi că întreaga opoziție față de regimul său nu era altceva decât o insurgență islamistă, folosind asta drept scuză pentru a-și reduce la tăcere criticii.

Sa’id Hawwa, ideologul Frăției, care mersese la Teheran în mai 1979 pentru a se întâlni cu Khomeini, era în exil în Iordania, așteptând încă sprijinul ayatollahului.[165] Nu va primi însă nici un răspuns. În 1982, regimul Assad va zdrobi Frăția Musulmană, distrugând zone întregi din orașul Hama și omorând mai mult de 15.000 de oameni. Hawwa și Frăția Siriană nu îl vor uita și nici nu-l vor ierta vreodată pe Khomeini pentru că-i abandonase. După ce îl lăudase pe Khomeini și revoluția lui, Hawwa va începe în curând să îl acuze pe ayatollah că ar fi un pericol pentru lumea musulmană sunnită.

Khomeini poate că era un revoluționar islamic, dar era pragmatic, pe cât de abil în politică, pe atât de nemilos. Îi sprijinea pe islamiștii sunniți sau șiiți dacă aceștia puteau să acționeze în favoarea frontului său antioccidental și antiisraelian – și întotdeauna potrivit condițiilor puse de el. Îi va sprijini chiar pe revoluționarii cu trecut islamic dubios (precum Arafat) atâta vreme cât îi slujeau scopurilor sale. Nu avea nevoie de lideri proamericani precum Sadat, dar Assad era deja în tabăra sa. Împreună vor forma ceea ce va fi cunoscut drept axa rezistenței pentru deceniile care vor urma. Assad, la rândul lui, învățase o lecție de când îl văzuse pe șah tras pe sfoară: zdrobește-ți fără milă dușmanii. Și, cu un nou aliat în Iran, președintele sirian vedea potențialul unei axe geografice șiito–alawite, cu care să sperie și să șantajeze țări ca Arabia Saudită.[166]

Înainte de absolvire, Yassin a fost arestat. Se ascundea de două luni, dar forțele de securitate l-au găsit la 7 decembrie 1980, la ora 1 dimineața. Evident că nu era islamist – era cât se poate de secular –, dar oricine i se opunea lui Assad era o țintă, inclusiv cei de stânga. Sute de oameni au fost arestați. De-a lungul țării, liderii se certau despre cum să gestioneze creșterea fervorii islamice, dar toți erau de acord cu un lucru: stângiștii și comuniștii erau o amenințare la adresa puterii lor și de aceea trebuiau zdrobiți. Intelectualii, scriitorii și studenții activiști reprezentau în continuare o alternativă pentru conducătorii autoritari, fiindcă aveau idei și idealuri. Yassin își va petrece șaisprezece ani în cele mai întunecate beciuri ale lui Assad. Odată ieșit din închisoare, va deveni unul dintre cei mai de seamă intelectuali sirieni, susținând fără încetare și fără teamă democrația incluzivă. Va afla însă că, pe măsură ce treceau anii, inamicii libertății se înmulțeau în țara sa, la fel și fronturile de luptă. Până în 2013, lupta lui și cea a milioanelor

de sirieni împotriva dictaturii va fi înăbușită de rivalitatea saudito–iraniană. Va fi martor al alierii Iranului cu Assad, amândoi cufundați în sânge până la genunchi.

*

În vara lui 1979, Saddam Hussein a decis că era timpul să-și consolideze guvernarea. Îl cunoștea pe ayatollah și era conștient de fascinația pe care acest om o putea exercita față de comunitatea șiită din Irak. L-a forțat pe vărul său, vârstnicul și suferindul președinte Ahmed Hassan al-Bakr, să demisioneze și, la 16 iulie 1979, Saddam a devenit al cincilea președinte al Irakului. I-a zdrobit pe toți cei care reprezentau o alternativă. I-a strâmtorat și mai tare pe șiiți, expulzându-i cu sutele în Iran și plasând clericii sub arest la domiciliu. Nu mai aveau nici o scăpare împotriva brutalității regimului Baath. Erau prinși acum între doi nebuni: Saddam și Khomeini. Președintele irakian a distrus de asemenea coloana vertebrală a unei societăți irakiene progresiste, și anume stânga, hărțuind și închizând oamenii cu nemiluita: intelectuali, profesori, jurnaliști, artiști, activiste feministe – toți au plecat în exil. Într-un final s-a îndreptat împotriva kurzilor, urmărind luptătorii de gherilă chiar și dincolo de graniță, în Iran, prin raiduri aeriene. Saddam își ruina societatea.

Exista un grup în formare pe care Saddam nu îl putea identifica foarte bine. Membrii lui erau foarte evlavioși, se rugau mereu, predicau. Deși declarau erezie secularismul Partidului Baath, nu chemau la răsturnarea acestuia. Saddam i-a acuzat că organizau un sistem de asistență socială ilegal.[167] Vor fi eliberați după câțiva ani, apoi închiși din nou. În închisoare îi vor racola pe alții, vor forma celule și își vor extinde rețeaua prin moscheile țării. Își spuneau al-Muwahidoun, „cei care impun monoteismul absolut“, așa cum predicase Ibn Abdelwahhab. Îl venerau pe un singur om: șeicul Abdelaziz Bin Baz. Îl numeau *al-sheikh al-waled*, „șeicul-tată“. Opresiunea lui Saddam nu era sectară *per se* la început; și-a concentrat furia împotriva șiiților pentru că, fiind majoritatea asuprită, erau cea mai mare amenințare față de puterea sa. În același timp, Muwahidoun vor continua să crească, să se organizeze, să predice și să stea ascunși. Va veni și timpul lor.

La 1 aprilie 1980, vicepreședintele lui Saddam, Tariq Aziz, a supraviețuit unei tentative de asasinat la Bagdad. Irakul i-a acuzat pe activiștii șiiți sprijiniți de Iran. Saddam și-a ales cu atenție țintele războinării. La 8 aprilie 1980, ayatollahul Mohammad Baqer al-Sadr și sora sa Amina Bint al-Huda al-Sadr au fost executați. Sadr fondase partidul islamic Da’wa (Chemarea Islamică), creat după modelul Frăției Musulmane din Egipt. El era singurul cleric din Najaf care sprijinise public *wilayat al-faqih*-ul lui Khomeini și stârnise agitații împotriva guvernului irakian, emițând edicte religioase împotriva înscrierii în Partidul Baath. Susținătorii lui îl prezentau ca pe viitorul Khomeini al Irakului. Acum era martir. Khomeini a cerut răsturnarea lui Saddam.

La 6 august 1980, Saddam a plecat într-o vizită surpriză[168] de douăzeci și patru de ore în Arabia Saudită pentru a se întâlni cu regele Khaled la reședința sa de vară din Taef, profitând de răcoarea munților înalți de 1.800 de metri de lângă Mecca. Saddam călătorea rar; asta era prima lui deplasare externă ca președinte și prima vizită a unui președinte irakian în Arabia Saudită de la răsturnarea monarhiei irakiene în 1958. Irakul făcea parte din lagărul sovietic, iar Moscova era principalul furnizor de arme al țării. Irakul nu avea

nici măcar legături diplomatice formale cu America. Ziarele controlate de stat au dat obișnuitele știri anoste: liderii discutaseră chestiuni care țineau de Golf și de unitatea arabă în fața inamicului sionist. Israelul tocmai anexase unilateral Ierusalimul de Est și declarase Ierusalimul capitala eternă și indivizibilă a statului evreu. Asta era în contradicție cu legile internaționale și rezoluțiile ONU, dar, mai ales, presăra sare pe rănile arabilor. Prințul moștenitor Fahd a cerut un război sfânt împotriva Israelului.[169]

În schimb, la 22 septembrie, la amiază, Saddam a declarat război Iranului. Două sute de avioane cu reacție de producție sovietică au bombardat zeci de ținte din Iran. Tancuri irakiene și zece mii de infanteriști au trecut în teritoriul iranian prin nouă puncte de-a lungul graniței. Saudiții au negat întotdeauna că i-ar fi dat undă verde lui Saddam, dar vizita sa la Taef rămâne învăluită în mister. Probabil că nu a presupus mai mult decât un gest tacit de aprobare pentru a găsi modalități de a-l pune la punct pe Khomeini. Oricum, în următorul an, țările din Golf i-au acordat Irakului prosper și bogat în petrol împrumuturi de 14 miliarde de dolari pentru a-i sprijini efortul de război.[170] Taberele s-au aliniat: Iordania a trimis voluntari pentru a lupta cu Saddam. Kuweitul și Arabia Saudită au continuat să-i dea miliarde de dolari. Rândurile armatei irakiene au fost întărite de șiiții care luptau pentru țara lor – războiul devenise o confruntare între națiuni. Siria s-a alăturat Iranului. Chamran era ministrul apărării în Iran, iar câteva sute de foști camarazi de-ai lui Amal din Liban au zburat în Iran pentru a lupta de partea lui. S-au întors însă acasă atunci când Amal a fost ucis în 1981 pe câmpul de luptă. Îl idolatrizaseră, dar nu puteau rezona cu Iranul lui Khomeini. Existau zvonuri că Chamran fusese de fapt împușcat în spate, un alt act de trădare, parte a campaniei de eliminare a rivalilor lui Khomeini.

Conform unei evaluări militare irakiene, Iranul era slab și izolat, incapabil de a se apăra sau de a efectua operațiuni ofensive. Cel mai important lucru era absența unor aliați puternici. Saddam credea că putea câștiga războiul repede și ușor, arătându-se astfel și mai puternic, în timp ce-i nimicea ambițiile lui Khomeini. Dar războiul a fost un dar pentru ayatollah, care putea acum să-l folosească pentru a-și consolida puterea asupra țării în fața unui inamic extern, trimițând mii de tineri iranieni, chiar adolescenți, la moarte. Conflicte vechi, îngropate și uitate de mult, au fost redeschise de Saddam și de Khomeini, doi bărbați cu aspirații de mărire care mergeau până la istoria persană antică și arabă pentru a-și motiva modernele lor campanii criminale. Puternicul Imperiu Persan Sasanid căzuse în fața cuceririi arabe în 636, după bătălia de la al-Qadisiyya. Acum, un mileniu mai târziu, Khomeini și Saddam voiau o reconstituire a evenimentului. Sau o răzbunare. Irakul va începe să numească războiul *Qadisiyya* lui Saddam. Și astfel a început un conflict de opt ani, care va devasta Iranul și va genera fisuri adânci în regiune. 1979 a fost un punct de cotitură, 1980 a fost punctul fără întoarcere.

*

În 1980, șahul încă trăia, dar era un monarh fără țară. După scurta sa oprire în Assuan în 1979, călătorise mai departe în Maroc, Bahamas, Mexic și New York, căutând azil și îngrijire medicală. Primirea sa în Statele Unite pentru îngrijire medicală generase criza ostaticilor din Teheran. Temându-se de extrădare, șahul zburase în Panama și într-un final

aterizase înapoi în Egipt, în martie 1980. Sadat credea că orașul Cairo îi va oferi prietenului său o bună bază pentru a face o contrarevoluție, sau măcar putea să aștepte aici căderea unui om pe care Sadat îl considera cu dispreț un cleric nebun, care era menit să se prăbușească în curând. Dar și în Egipt existau destui oameni care se uitau spre Iran și se simțeau inspirați de ayatollah.

Partea a doua
COMPETIȚIA

5. Eu l-am ucis pe faraon

Egipt
1977–1981

Nu vă împăcați cu ei,
Chiar dacă așa ar fi scris în stele,
Iar astrologii vă aduc vestea.
I-aș fi iertat dacă muream în chip necugetat...
Nu vă împăcați cu ei
Până ce viața nu revine în matca sa,
Iar martirul se întoarce la fiica sa care îl așteaptă.
— Amal Dungul, *Nu vă împăcați cu ei*, (1976)

Nageh Ibrahim era uimit de Revoluția Iraniană, fascinat de masele de oameni care protestau și de spectacolul puterii poporului dezlănțuit, care dobora un tiran, un trădător al țării sale și al Palestinei. Studentul cu barba neagră stufoasă și ochi inteligenți era în ultimul an la medicină, la Universitatea Asyut din Egiptul de Sus și privea la știri mulțimile care se îngrămădeau pe străzi, plecarea șahului, întoarcerea triumfală a ayatollahului Khomeini și victoria exaltată a Islamului. Îi plăcea ce vedea – îi dădea idei lui și prietenilor săi. Anul revoluției era și anul apariției filmului *Păsările migratoare*, care s-a bucurat de mari încasări, în care juca actrița Shams al-Baroudi și care rula în toate cinematografele. Dar Nageh nu l-a văzut.

Nimeni nu interzisese filmul, nimeni nu-l oprise pe Nageh să meargă la filme și nimeni nu incendiase cinematograful. Aici nu era nici Iranul revoluționar, nici Arabia Saudită puritană. Copil fiind, Nageh citise Shakespeare și Agatha Christie; ascultase concertele lui Umm Kulthum la radio în fiecare primă zi de joi a lunii, la fel ca milioane de egipteni. Fiică de cleric, numită după una dintre fiicele Profetului, Umm Kulthum își cultivase talentul muzical recitând Coranul. Din anii ’30 până la moartea sa în 1975, cea cunoscută drept Kawkab al Sharq, Steaua Orientului, a cântat despre nemurire și dragoste neîmpărtășită. A mai cântat și despre război și națiune. A fermecat lumea arabă cu vocea ei; concertele sale au făcut milioane de oameni să plângă și au mișcat o țară întreagă.

În anii de după Războiul de Șase Zile fuseseră multe frământări în Egipt. Nasser murise în 1970, iar Sadat preluase puterea și mutase Egiptul din tabăra sovietică în cea americană. Mersese la Ierusalim și făcuse pace cu Israelul. Reformele sale agresive, după modelul occidental, și programele economice care au dus la o creștere solidă, dar și la inegalități profunde, provocau multă angoasă și sărăcie, precum și dislocări sociale, așa cum se întâmplase în Iran. Mândria țării era încă rănită de moarte din cauza pierderilor

teritoriale în beneficiul Israelului. Asta îl făcuse pe Nageh, și pe mulți alții, să caute răspunsuri într-un mod mai angajat și mai ascetic. Nageh fusese întotdeauna pios; până în 1979 devenise fundamentalist și membru fondator al recent formatului Gama'a Islamiyya, sau Grupul Islamic, care urmărea aplicarea strictă a legilor islamice în societate. Nu era de acord cu cinematografia și cu toată această aiureală actoricească.[171] Era un om neliniștit.

Actrița Shams al-Baroudi venea dintr-o lume diferită. Se număra printre cele mai mari stele ale cinematografiei egiptene. Brunetă, cu părul lung, era fermecătoare și întorcea capetele tuturor. În *Păsările migratoare* juca rolul unei tinere muncitoare care își urmează un coleg de muncă în Australia, la mijloc fiind o poveste de dragoste. Chiar și afișul filmului era ofensator în ochii islamiștilor: Baroudi, într-o fustă scurtă roz, aplecându-se spre bărbatul care o sărută pe obraz. Nu conta că bărbatul în cauză era soțul ei din viața reală. Actrițele egiptene erau printre cele mai apreciate din Orientul Mijlociu. Concertele lui Frank Sinatra de lângă piramide erau pentru elite, dar toată lumea mergea la filme în Egipt, la comedii ușoare sau drame sociale. Odinioară disprețuită ca profesie, o carieră în actorie era acum visul oricărei fetițe. Într-o regiune cu diverse dialecte arabe, egipteana trecuse granițele ca lingua franca a epocii de aur a cinematografiei egiptene, din anii '40 până la începutul anilor '70. În anii '50, industria cinematografică egipteană era a treia cea mai mare din lume – Hollywoodul lumii arabe.

Fiecare avea actrița favorită. Erau fani care o adorau pe Baroudi, prolifică, cu un repertoriu vast; mai era și Cenușăreasa Egiptului, Soad Hosny, cu părul castaniu lucios și mișcări de felină; alții o preferau pe îndrăzneața Madiha Kamel, care se putea mlădia ca Marilyn Monroe. Ea a jucat rolul unei spioane în Franța, într-un film din 1978 care includea o scenă în care apărea îmbrățișând o altă femeie într-un pat, într-un gest cu evidente conotații erotice. Nu trebuie uitată nici Faten Hamama, diva strălucitoare care începuse actoria în 1939, la șapte ani, încurajată de tatăl său matematician. Era elegantă și avea o voce blândă, și dădea interviuri într-o franceză perfectă. Era ingenuă, dar avea opinii politice și credea în rolul său de agent al schimbării sociale prin filme care criticau societatea. Împingea tot timpul limitele unei societăți tradiționaliste care se deschidea lent către modernitate.

În 1975 Hamama jucase rolul Doriei, o femeie care încerca să divorțeze de soțul său abuziv – o chestiune dificilă în Egipt, care pe atunci le acorda doar bărbaților dreptul de a cere divorțul. *Vreau o soluție*, una dintre perlele cinematografiei egiptene, a fost nominalizat la Oscar, provocând o discuție despre statutul femeilor în Egipt. La începutul lui 1979, după multe îndemnuri din partea primei doamne Jehane Sadat, președintele a emis un decret care modifica legea stării civile: femeile puteau acum să ceară și să primească divorțul în anumite cazuri. Perioada nu ducea lipsă de cenzură, iar o bună parte a artei progresiste și seculare era de asemenea rezultatul sprijinului și finanțării de stat. Nasser chiar o promova pe Umm Kulthum ca pe un bun de valoare al statului, de vreme ce unele cântece ale sale lăudau națiunea egipteană.

Femeile egiptene se aflau în avangardă, erau luminile călăuzitoare ale feminismului arab, care-și croia drumul într-o societate conservatoare, nu în afara ei. Ele au fondat prima uniune feministă în 1923 și au publicat ziare, precum actrița și jurnalista Rose al-Youssef și publicația sa omonimă din 1925; erau regizoare, ca Aziza Amir, care a produs

Leila în 1927, primul film de lung metraj din Egipt. La sfârșitul anilor ’70, femeile erau tot mai prezente în societate și ocupau poziții înalte în ministere.

Amir, Hamama, Baroudi, regizori, feministe, dreptul de a divorța, femei care lucrau – totul era un univers paralel, o țară cu totul diferită de cea în care locuia Nageh. Campusurile universitare fuseseră întotdeauna centre ale activismului în Egipt, ținând pasul cu mișcările timpului: liberalism, anticolonialism, naționalism sau socialism. Acum era islamismul. Nageh și prietenii săi promovau idealul unei societăți islamice în universitate. Au început să ceară segregare oriunde puteau, au impus rugăciuni înaintea orelor, au oprit cursurile de muzică, au organizat rugăciuni publice vinerea în campusurile universitare.[172] Erau o forță care creștea încet, umplând un gol lăsat de o stângă în declin și de Frăția Musulmană, pe care Nasser o interzisese în 1954. Frații fuseseră arestați sau exilați; majoritatea plecaseră în Arabia Saudită. Dar în anii ’70 studenții din Grupul Islamic și alți islamiști găsiseră un aliat neașteptat în președintele Sadat, care aproape că le-a dat libertate deplină.

După ce Nasser a murit de un atac de cord în 1970, Sadat, vicepreședintele său, a preluat funcția de președinte. Trebuia să fie în funcție pentru șaizeci de zile, dar a rezistat mai mult decât și-ar fi imaginat cineva. În timp ce-și consolida poziția, fiecare mișcare a lui părea mânată de obsesia de a ieși de sub umbra gigantică a lui Nasser. Sadat era ținta multor glume la începutul mandatului său.[173]

> Limuzina prezidențială a lui Sadat oprește la un semafor.
> Sadat îl întreabă pe șofer: „Și aici în care parte a luat-o Nasser?“
> Șoferul răspunde: „La stânga, domnule președinte“.
> Sadat îi spune șoferului să semnalizeze la stânga și apoi să vireze la dreapta.

Alții l-au zugrăvit pe Sadat gravând același desen ca Nasser, dar cu o radieră în mână. Nasser scăpase țara de monarhie și de puterile coloniale. Naționalizase economia. Sadat va începe ceea ce el va numi *infitah*, „deschidere economică“. A relaxat restricțiile, a liberalizat economia și a încurajat investițiile private și străine. Dacă Nasser îi îndemnase pe concetățenii săi să coopereze pentru a construi țara, Sadat a încurajat migrația egiptenilor în țările din jur, mai ales în Golful bogat în petrol, pentru a trimite acasă bani. Nasser fusese un războinic ezitant în ceea ce privește acțiunile militare. Sadat i-a surprins pe israelieni și a lansat un război pentru a lua înapoi Sinaiul în octombrie 1973. Nu a câștigat, dar succesul inițial al atacului a revigorat mândria națională.

Dar schimbarea uriașă care a modificat cu adevărat geopolitica Orientului Mijlociu în toiul Războiului Rece a fost decizia lui Sadat de a se împrieteni cu America. Sadat credea că Nasser falimentase Egiptul pentru că devenise aliatul sovieticilor și întorsese spatele Vestului. Și, mai rău, sprijinul sovietic nu ajutase la obținerea victoriei împotriva Israelului. Sadat era convins că doar America îl putea ajuta să redobândească teritoriul arab pierdut. Legăturile cu Statele Unite, rupte după Războiul de Șase Zile, au fost restabilite la 7 noiembrie 1973, la doar două săptămâni după armistițiul cu israelienii. Sadat l-a primit pe secretarul de stat american, Henry Kissinger, la Cairo, și a început să-l numească „prietenul meu Kissinger“[174]. Au existat proteste în tabăra sovietică

antiimperialistă, în Siria, Irak și Libia.

Sadat făcea mici ajustări care erau la fel de semnificative ca apropierea sa de America. Era înconjurat de o birocrație loială nasserismului. Nu era un orator la fel de bun ca predecesorul său, dar guverna într-o vreme când țara avea nevoie de o direcție și un ideal bine conturate. Credea că religia va oferi un răspuns la ambele probleme. Sadat a purces la o epurare a nasseriștilor dezlănțuind asupra lor ce credea el că ar fi forța benignă a Islamului, salafiții. S-a prezentat ca „Președintele Credincios", încurajând etalarea publică a pietății și asigurându-se că i se fac fotografii în cursul rugăciunilor de vineri. Discursurile lui Nasser începuseră cu un grandios *Ayyuha al muwatinun*, „O, dragi concetățeni"; Sadat își începea acum adresările cu *Bismillah al Rahman al Raheem*, „În numele lui Dumnezeu cel mai mare Binefăcător și Preamilos". Într-o țară care se simțea în derivă în mijlocul prefacerilor economice și schimbărilor geopolitice, religia era o unealtă care îl ajuta pe Sadat să-și asigure legitimitatea.

Nu juca teatru. Președintele chiar era pios, precum era și soția lui, Jehane. Sadat se ruga și postea; avea un ceas elvețian cu o busolă care arăta spre Mecca.[175] Era un băiat de la țară care studiase cu un *kuttab*, un învățător din școlile rurale tradiționale, care preda Coranul și știa toate versetele cărții sfinte musulmane. Le-a recitat într-o înregistrare pentru copiii și nepoții lui – „Cuvântul lui Dumnezeu, rostit de Sadat"[176].

Fără să vrea, el iniția o mișcare care va continua mult timp după el. Transformarea Egiptului era un exemplu excelent al felului în care dinamica locală urma să fie exacerbată și amplificată de Revoluția Iraniană. Sadat modifica echilibrul fin dintre pietatea privată și politicile publice, injectând religie în politică. În septembrie 1971 modificase deja constituția, transformând șaria în sursă a legislației. În 1980, la un an după Revoluția Iraniană, o va face „principala" sursă a legislației – o schimbare pe care nici un lider următor nu a îndrăznit să o anuleze, de teama de a fi catalogat ca inamic al Islamului. Fără să își dea seama, Sadat a sprijinit și a dat putere unei noi generații de militanți islamiști, dintre care unii vor îmbrățișa ulterior violența.

Deși Sadat nu le îngăduise celor din Frăția Musulmană să se reconstituie legal ca grupare, relaxase restricțiile, permițând publicației lor, *Al-Da'wa*, să apară din nou, mergând până acolo încât a ajuns să-i elibereze pe unii dintre ei din închisoare. Dar Frații nu mai aveau puterea de odinioară, și o generație mai tânără, mai nerăbdătoare și mai militantă de islamiști se năștea din moștenirea lor. Acesta era terenul pe care grupul lui Nageh, Gama'a, îl revendica. Președintele voia să curețe campusurile universitare, centre ale activismului, de orice urmă a lui Nasser și orice posibilă provocare față de regulile lui. În numele democrației, a permis grupărilor islamiste să candideze la alegerile studențești[177] – cu sprijin masiv din partea serviciilor de securitate.

Până la sfârșitul lui 1979, la fel cum Khomeini își impunea al său *wilayat al-faqih* în Iran, Gama'a câștigase controlul asociațiilor studențești în majoritatea marilor universități din țară, din Alexandria la Asyut. Islamiștii propovăduiseră masiv în campusuri, dornici de a eradica secularismul păcătos al socialiștilor și comuniștilor. Erau bine organizați și ofereau servicii nou-veniților în marile orașe. Într-o perioadă a marii migrații și urbanizări din Egipt și din lumea arabă, tensiunea rural–urban a constituit o slăbiciune pe care islamiștii de pretutindeni erau în stare s-o exploateze. În Egipt țineau studenții din clasele

de jos sau din cele de mijloc, copii ai birocraților care se mutaseră din sate și micile orașe în metropole, unde nu aveau familie sau rude. Gama'a oferea un nou „trib" și un sentiment de apartenență[178], înlesnind acomodarea la viața de oraș. Multe dintre cadrele Gama'a, precum Nageh, erau studenți foarte buni la medicină și politehnică. Mulți dintre cei care se alăturau, devenind ulterior nume însemnate ale mișcării islamiste începuseră ca tineri socialiști și nasseriști. Erau tineri deziluzionați care căutau îndrumare. Gama'a oferea idealuri similare – patriotism, loialitate față de Palestina, lupta armată împotriva Israelului – într-un nou ambalaj atrăgător care includea disciplină, rugăciune și promisiunea mântuirii. Aproape peste noapte, taberele socialiste de vară au fost redenumite după Abu Bakr al-Siddiq, primul calif de după Profet.[179] De-a lungul Orientului Mijlociu, stânga în diversele sale forme – progresistă, seculară, socialistă, naționalistă – era dată uitării. În Egipt s-a risipit cu totul. Noile generații de arabi vor crește fără pletora haotică, dar fertilă, de partide și ideologii politice care îi însuflețiseră pe părinții lor. Aveai de ales între dictatură și Islam, sau și mai rău: dictatura Islamului. Sadat credea că îi folosea pe islamiști, dar de fapt ei îl foloseau pe el, iar el le contabiliza greșelile, hrănindu-le furia.

Era obsedat să ia înapoi Sinaiul. Încercase războiul; nu funcționase. Va încerca apoi pacea. Omul pe care toți îl subestimaseră, considerându-l umbra lui Nasser, se dovedea un lider îndrăzneț care putea să ia decizii nesăbuite și să facă mișcări spectaculoase. Nimeni nu știe exact când și cum i-a venit prima dată ideea de a merge în Israel. Contacte diplomatice secrete avuseseră loc cu israelienii în septembrie 1977, dar un astfel de proces era lent. Sadat a ales să-și ia inamicul prin surprindere. La 9 noiembrie 1977, în timpul unui discurs ținut în fața parlamentului egiptean, a lansat o propunere: „Voi merge până la capătul lumii pentru pace, chiar și la Knesset". A găsit un partener deschis dialogului și de cealaltă parte: Menachem Begin, prim-ministru din partidul de dreapta Likud. Șoimul a simțit că putea îndrăzni să înceapă negocieri pentru pace. La 18 noiembrie 1977 Sadat a zburat la Tel Aviv. Mai mult de două mii de ziariști așteptau vizita, iar lumea era încremenită de uimire. Pe pistă, un ofițer de armată israelian l-a salutat pe liderul egiptean. Sadat a inspectat apoi garda de onoare a Forțelor Defensive Israeliene. În Ierusalim a vorbit în fața Knessetului. Radioul armatei israeliene a transmis cântecele lui Umm Khultum. Arafat era furios.

Egiptenii au fost inițial euforici. Recepția de bun venit cu care Sadat a fost întâmpinat la Cairo după vizita sa de două zile în teritoriul inamic a fost uluitoare – mare parte din ea organizată probabil de stat, dar nu conta. Era o profundă ușurare că adevărata pace ar putea fi realizată într-o țară epuizată de războaie repetate. „Sadat! Sadat! Omul păcii!" strigau oamenii din Cairo, în timp ce Sadat se plimba prin oraș într-o limuzină decapotabilă.

Dar, de-a lungul lumii arabe și chiar dincolo de ea, furia înlocuise repede neîncrederea inițială.[180] Au avut loc proteste pe străzile din Beirut; ambasadele egiptene au fost atacate în Tripoli și Atena. Ziarele din Irak și Siria au numit-o „călătoria trădării și rușinii"[181], denunțându-l pe Sadat pentru că distrusese unitatea arabă și recunoscuse unilateral „entitatea sionistă". Ziarul de stânga libanez *As-Safir* a subliniat izolarea lui Sadat în lumea arabă și a cerut Siriei, Libiei și OEP să strângă rândurile împotriva Israelului și a lui Sadat. Acesta a fost momentul când Arafat a luat prima dată legătura cu Khomeini,

datorită prietenului său clericul Hani Fahs. Saudiții au fost iritați, dar au păstrat distanța – nici nu au condamnat, nici nu au aplaudat, dar regele Khaled se rugase în secret ca avionul lui Sadat să se prăbușească pe drumul spre Tel Aviv.[182]

Când Sadat a lansat negocierile de pace cu Israelul în 1978, Siria și OEP au început să protesteze, cerând ca Egiptul să fie dat afară din Liga Arabă, și insistând chiar pentru sancțiuni. Saudiții sprijineau în privat eforturile lui Sadat, dar nu spuneau nimic în public, așteptând să vadă dacă negocierile egiptene vor fi de asemenea benefice pentru palestinieni și restul regiunii. L-au apărat pe Sadat de represalii diplomatice și au oferit miliarde de dolari[183] pentru a-i liniști pe nemulțumiți: Iordania, Siria și OEP, arabii din teritoriile ocupate de Israel. Când Sadat a semnat tratatul bilateral cu israelienii la Casa Albă, la 26 martie 1979, recuperase Sinaiul, dar făcuse de asemenea și concesii, acceptând relații diplomatice depline cu Israelul. Tratatul de pace cu Israelul nu îi menționa pe palestinieni: era doar un acord bilateral, și foarte clar. Și cu toate că exista o scrisoare adiacentă despre autonomia palestiniană în Cisiordania și Fâșia Gaza, fără a menționa Ierusalimul, palestinienii, și mai ales Arafat, s-au simțit trădați. Aceste discuții avuseseră loc fără ei, iar palestinienii nu voiau să se limiteze la autonomie, voiau un stat. Sadat distrusese irevocabil frontul arab unit în fața Israelului, și alesese un moment prost să o facă. Adâncit în căutarea păcii, Sadat nu a înțeles cum regiunea din jurul lui se schimbase după vizita sa la Ierusalim. Khomeini era acum la Teheran, iar Arafat avea un nou prieten foarte bun.

La 31 martie, la câteva zile după ce Sadat semnase tratatul de pace, Arafat a ajuns la Bagdad pentru a participa la întrunirea Ligii Arabe, imediat după vizita sa triumfală la Teheran și gata să conducă asaltul împotriva lui Sadat, împreună cu alți radicali, precum președintele sirian, Assad. A prezis public că Sadat va fi asasinat. A cerut ca țările arabe să rupă toate legăturile diplomatice și economice cu Egiptul. Ministrul de externe saudit, Saud al-Faisal, a respins propunerea ca „slogan și retorică goală de conținut și exagerată“[184]. Discuțiile tensionate au continuat vreme de trei zile. Disputa dintre OEP și saudiți a izbucnit public, până când într-o seară Arafat a părăsit ședința. Arabia Saudită era prezentată ca o țară slabă și dispusă la compromisuri. Incapabilă să îi convingă pe radicali, Arabia Saudită a trebuit să li se alăture: țările arabe au tăiat legăturile cu Egiptul, dându-l afară din Liga Arabă și mutând sediul organizației de la Cairo la Tunis. Ca să nu fie dat deoparte, Khomeini a rupt și el legăturile cu Egiptul o lună mai târziu. Sadat s-a pomenit izolat în regiune, dar părea să nu-i pese mai deloc. I-a persiflat pe liderii monarhiilor din Golf[185], spunând despre ei că sunt o clică măruntă și fără vreo relevanță culturală, economică sau politică. L-a ironizat pe Khomeini, despre care a spus că e un lunatic care „transformase Islamul într-o glumă“[186], un impostor care va fi înlăturat în curând de o lovitură de stat.

Arabia Saudită vedea în Egipt un rival regional cu care luptase în trecut, dar care era în tabăra moderaților. Khomeini vedea însă în Egipt o țară despre care a spus că e numai bine coaptă pentru o revoluție islamică. Pe străzile din Teheran s-a cerut moartea lui Sadat. S-au făcut comparații între șah și Sadat, dar și între cele două țări, din punct de vedere economic și politic. În primele zile ale revoluției, înainte de criza ostaticilor americani, Yazdi văzuse Revoluția Iraniană ca o sursă de inspirație pentru alte țări, inclusiv Pakistan

sau chiar Arabia Saudită. „Succesul Revoluției Islamice le-a arătat vecinilor noștri arabi că Islamul oferă baza ideologică pentru schimbare... Toate mișcările islamice care erau adormite sau moderate în abordarea lor se vor trezi peste tot în lumea arabă și musulmană.“[187] Khomeini a mers mai departe într-un interviu din presa americană: „Cer ca poporul egiptean să îl răstoarne [pe Sadat] așa cum am făcut noi cu șahul“[188].

Asemănări între Sadat și șah erau într-adevăr multe: amândoi erau occidentalizați, cu soții progresiste, reprezentând chei de boltă ale strategiei americane în regiune, amândoi erau prieteni ai Israelului, imperialiști și autoritari. Cu cât Sadat occidentaliza mai mult Egiptul, așa cum făcuse șahul în Iran, cu atât se extindea fundamentalismul, așa cum se întâmplase în Iran. Totuși, spre deosebire de șah, Sadat nu a întors niciodată spatele clericilor sau religiei. Sadat continua să insiste, în public și în privat, că țara sa nu era Iran, că nu va exista un Khomeini în Egipt. În tot acest timp începea să creadă că exista o conspirație împotriva lui. Comparația a devenit și mai greu de negat atunci când șahul a sosit în Egipt la 25 martie 1980, căutând refugiu și îngrijire medicală, iar cei doi bărbați s-au întâlnit la aeroport. Sadat, invocând ospitalitatea arabă și loialitatea față de un om care-i fusese bun prieten, i-a oferit azil permanent. Au izbucnit proteste peste tot, de la Cairo la Asyut. La Universitatea din Asyut, Nageh a ajutat la organizarea celui mai mare protest pe care Egiptul îl văzuse în istoria sa recentă – cu siguranță cel mai mare făcut de forțele islamiste. Mai mult de douăsprezece mii de oameni au ieșit în stradă, protestând față de sosirea monarhului iranian. Au avut loc ciocniri în urma cărora un demonstrant și-a pierdut viața. În mintea lui Nageh, asta a însemnat un punct de cotitură, ca prima scânteie a unei confruntări mai mari care urma să vină. Vizita șahului a fost scurtă – a murit câteva luni mai târziu, fiind înmormântat la Cairo cu mare pompă. Dar guvernarea lui Sadat suferise deja daune ireversibile.

Pentru mulți egipteni, străini de detaliile oribile care întinau nașterea Republicii Islamice, Revoluția Iraniană fusese un vis. Stângiștii vedeau doar puterea maselor care doborau un tiran – ca acela care-i asuprea și pe ei –, dar și o nouă eră de justiție socială. Inspirate de evenimentele din Iran, multe femei egiptene și-au pus voalul pentru a-și afirma opoziția față de conducătorul lor occidentalizat. Nageh și prietenii lor vedeau victoria finală a Islamului într-o țară care era acum pe calea ce dreaptă, urmând să devină o societate islamică model. Khomeini arătase că viitorul nu trebuie să fie secular și occidentalizat; nu trebuia să includă prieteni ai Americii precum șahul. Sau pe Sadat.

> Bună dimineața, dragă Teheran... Bună dimineața victoriei... și țelului împlinit. Ne-am cântat fericirea, am spus poezii, am visat...

Astfel suna oda pentru Iranul revoluționar semnată de popularul poet egiptean Ahmad Fouad Negm. Cântat în versuri ireverențioase de către partenerul său, foarte popularul cântăreț orb Sheikh Imam, *Buna dimineața, Teheran* era fredonat pretutindeni în lumea arabă.

Revoluția din Iran a ridicat multe întrebări pentru islamiștii din Egipt: de ce nu putem copia asta aici?[189] De ce opoziția din Egipt e incapabilă să canalizeze repulsia față de sistem într-o revoltă similară care să răstoarne guvernul? Studenții islamiști au conchis că

era o problemă structurală. Sistemul religios din Iran era independent de guvern; era mult mai organizat, având la activ multe mișcări împotriva conducătorului. În Egipt, sistemul religios era subordonat guvernului. Cea mai înaltă instituție a țării, Al-Azhar, nu jucase niciodată un rol în opoziție, nici măcar împotriva colonialismului britanic. Fiecare guvern, începând cu 1800, încercase să controleze Al-Azhar, dar Nasser înțelesese provocarea pe care o astfel de instituție putea să o lanseze față de guvernarea sa în timp ce el se lupta împotriva Frăției Musulmane. De aceea a transformat-o într-un braț al statului, punând guvernul să-i controleze strict finanțele și conducerea.[190] În afară de Al-Azhar mai existau și alți predicatori care întărâtau mulțimile, precum Abd al-Hamid Kishk, ale cărui predici erau copiate pe casete care se vindeau cu zecile de mii – cele pe care Jamal Khashoggi le asculta în Jeddah. Kishk nu era însă Khomeini. Și totuși vârtejul forțelor care se dezlănțuia în 1979 era pe cale să producă încă un eveniment important: o întâlnire între doi tineri absolvenți de universitate. Această pereche de islamiști vor introduce violența la scară națională, schimbând cursul istoriei egiptene și a Islamului politic.

*

Karam Zuhdi, de douăzeci și șapte de ani, absolvent de studii de agronomie, provenea dintr-o familie săracă și conservatoare și studia legea islamică. Era unul dintre membrii fondatori ai Gama'a, însă nu avea deloc răbdare – prozelitismul era o activitate prea lentă. Mohammad Abd al-Salam Farag era un inginer electrician de aceeași vârstă și lucra ca administrator la Universitatea din Cairo. Slab și musculos, cu o barbă scurtă și atent tunsă, Farag era un reacționar împătimit; în predicile sale din moschei, propovăduia revoluția. Era inspirat de marii ideologi ai tinereții sale: Sayyid Qutb din Frăția Musulmană Egipteană, care fusese executat în 1966, și Abu A'la al-Mawdudi, fondatorul Jamaat-e Islami din Pakistan. Qutb luase contact cu ideile lui Mawdudi prin unul dintre discipolii gânditorului pakistanez, iar în închisoare citise un exemplar al cărții lui Mawdudi *Cele patru expresii*.[191] Fusese profund influențat de ea și dezvoltase în scrierile sale concepte-cheie elaborate de Mawdudi, cum era ideea că *jahiliyya*, epoca păgână de dinainte de Islam, nu se încheiase de fapt cu Profetul Muhammad, fiindcă nici un conducător nu guverna cu adevărat conform prescripțiilor Islamului. Răspunsul, în viziunea lui Mawdudi, trebuia să fie *hakimiyya*, guvernarea lui Dumnezeu, sau suveranitatea lui Dumnezeu, prin deplina aplicare a cuvântului lui Dumnezeu: Coranul. Khomeini optase pentru revoluție, dar Mawdudi credea că un adevărat stat al Islamului urma să se nască atunci când societatea, prin prozelitism treptat și metodic și prin educație, urma să îmbrățișeze singură șaria. Chiar și Qutb – deși se întreba nerăbdător în scrierile sale „Ce e de făcut?" – recomanda răbdare.

Farag nu avea însă răbdare: trebuia să acționeze imediat. În opinia lui, societatea egipteană îmbrățișase deja religia și era sănătoasă în sine. Problema era cu guvernanții: trebuiau înlăturați, și o nouă societate islamică urma să se nască. A publicat *Datoria neglijată*, o carte scrisă prost și în grabă, compilând înțelepciunea teologilor radicali din trecut. Acea datorie, obligația fiecărui musulman, era jihadul, o chemare urgentă la acțiune pentru a-i înlătura pe liderii care nu guvernau conform șariei. În arabă *jihad* înseamnă „a

se sili din răsputeri sau a lupta“, iar în context religios „marele jihad“ este lupta continuă împotriva răului pentru a te conforma idealurilor lui Dumnezeu, în timp ce „micul jihad“ este lupta armată pentru a apăra religia sau comunitatea. Dus mai departe de jihadiștii salafiți, jihadul devine un război pentru a impune o singură interpretare a idealurilor lui Dumnezeu și o societate islamică. Farag îl luase pe Sadat în colimator și îi convinsese pe Zuhdi și pe cei din Gama’a să i se alăture în această misiune. Qutb urma să fie întotdeauna amintit ca ideologul învățat ale cărui scrieri erudite au inspirat generații de salafiți și jihadiști. Dar Farag scrisese pamfletul care chema la acțiune și fondase Jihadul Islamic, aceeași organizație pe care Ayman Zawahiri, infamul membru al viitoarei Al-Qaeda, o va prelua în anii ’80.

Inspirați de Iran, furioși pe țara lor, islamiștii au început să adune arme. Violența plutea în aer. Rezultatele păcii cu Israelul și cele ale prieteniei cu America nu puteau fi văzute nicăieri în afară de reclamele de la televizor făcute unor produse de lux pe care majoritatea egiptenilor nu-și permiteau să le cumpere. Corupția era endemică, decalajul dintre bogați și săraci creștea rapid, iar proasta gestionare a economiei ducea spre dezastru: Egiptul, țară care fusese exportatoare de bunuri agricole, depindea acum de importuri pentru jumătate din necesarul de hrană. Opoziția față de tratatul de pace creștea.

„Tremurând de frică, tremurând de frică“, spunea mai departe poemul lui Negm. „Cei care au dansat în poala lui Carter, cei care au mers la Golda Meir, aceia tremură de frică.“

La începutul lui septembrie 1981, simțind pericolul, Sadat a lansat o epurare. A ordonat un val de arestări, punând în spatele gratiilor circa trei mii de persoane, nu doar islamiști, ci și stângiști, socialiști de frunte, inclusiv pe activista feministă Nawal al-Saadawi și pe cunoscutul ziarist și scriitor Mohammad Heikal. Sadat reușise să unească un grup eterogen de oameni care aveau un singur lucru în comun: opoziția față de tratatul său de pace cu Israelul.

Sadat, președintele tiran, s-a ținut pe poziție, ținând discursuri și dând interviuri pentru a-și justifica acțiunile. Nu a făcut însă altceva decât să înrăutățească lucrurile. După ce hărțuise și hăituise stânga atâta timp, îi ironiza pe islamiștii pe care-i legitimase. Le ironiza pe femeile care purtau voalul islamic complet, „umblând ca niște corturi negre“[192], și a interzis *niqab*-ul, voalul de pe față cu o despicătură pentru ochi; a dizolvat toate organizațiile studențești religioase și a închis taberele de vară ale grupurilor islamiste. Într-un final a declarat că „nu va exista politică în religie și nici religie în politică“[193]. Sadat nu a renunțat și l-a atacat pe un popular predicator, șeicul Ahmad al-Mahallawi, vocea săracilor, ale cărui slujbe înregistrate pe casete se vindeau ca pâinea caldă și care o criticase pe prima doamnă. „Acum, acest șeic păduchios s-a pomenit aruncat într-o celulă, ca un câine.“

Nageh și prietenii săi din Gama’a, Farag și Zuhdi, precum și cei din Jihad, se înecau de furie. După mai mulți ani, Nageh se va întreba ce s-ar fi întâmplat dacă islamiștii ar fi găsit cumva o cale de a accepta tratatul de pace al lui Sadat. Președintele ar fi fost de acord probabil cu multe dintre cererile lor, ceea ce ar fi pavat calea spre scopul lor final: o republică islamică în stare să rivalizeze cu Iranul. Gama’a nu ar fi trebuit să recurgă la violență; atâtea lucruri ar fi fost diferite. Dar în acele săptămâni de toamnă din 1981, toamna furiei[194], Nageh și camarazii săi din Gama’a erau pe cale să comită actul violent

suprem: asasinarea unui lider. Sadat comisese atâtea greşeli, încât îşi semnase singur condamnarea la moarte.

Farag şi Zuhdi scăpaseră atunci când Sadat lansase valul de arestări. Amândoi erau fugari, ca Nageh şi Abboud Zomor, ofiţer de armată decorat care era la rându-i membru fondator al Jihadului. Farag îşi rupsese piciorul fugind de poliţie.[195] Toţi se simţeau vânaţi. Nu conta că stângiştii şi nasseriştii fuseseră de asemenea arestaţi. Islamiştii simţeau că ei erau adevărata ţintă şi se temeau de o represiune a lui Nasser similară cu cea din 1954, care decimase rândurile Frăţiei, hrănindu-şi furia cu poveşti despre torturile din închisori – asta era o chestiune de supravieţuire[196]; era necesar să lovească primii, şi să lovească tare.

Pericolul iminent a accelerat procesul. Prilejul s-a ivit de îndată: o paradă militară la 6 octombrie, la care urma să participe un tânăr ofiţer care se împrietenise cu Farag cu un an înainte. Khaled Islambouli provenea dintr-o familie naţionalistă şi conservatoare, într-un stil foarte egiptean: mersese la o şcoală misionară, iar surorile lui erau toate absolvente de universitate. Dar tânărul de douăzeci şi patru de ani era şi recrutul tipic al islamiştilor: fiu de avocat dintr-un orăşel, sosit recent la Cairo şi căutându-şi un nou grup social. Farag îl luase pe Islambouli sub aripa sa şi îi dăduse un exemplar din *Datoria neglijată*. Islambouli era credincios, dar nu ridica suspiciuni printre superiorii săi – deşi fratele lui fusese arestat. Nu trebuia să facă cercetări secrete: participase la paradele militare anterioare şi urma să fie în curând o repetiţie pentru evenimentul din acel an. I-a raportat lui Farag în seara repetiţiei: putea să ducă la bun sfârşit misiunea. Ofiţerul Zomor voia să aştepte. Nu credea că Islambouli putea să ducă la bun sfârşit misiunea. Dar, şi mai important, avea în vedere un plan mult mai larg de a prelua ţara, omorându-i pe liderii săi cheie şi ocupând cartierul general al armatei, radioul şi televiziunea de stat. Asta cerea cel puţin doi ani de pregătire, aşa cum fusese în Iran, crearea de comitete revoluţionare care să organizeze proteste atât de mari, încât armata şi poliţia să fie copleşite. Dar Farag era încrezător că asasinarea lui Sadat urma să creeze un nou context social: îi va elibera pe oameni de temeri, care „se vor ridica asemenea poporului iranian“[197], iar pilonii statului se vor prăbuşi. Farag l-a contrazis pe Zomor, iar Islambouli i-a convins pe ceilalţi că putea s-o facă.

La 26 septembrie, decizia de a-l ucide pe Sadat a fost supusă votului. Consiliul de conducere al Gama’a a aprobat-o. Nageh se va minuna adeseori în anii care vor urma cum totul păruse să se fi aliniat perfect pentru a face asasinarea posibilă: acelaşi mod de gândire fatidic, prietenii potrivite, acces liber, dar mai ales prilejul favorabil. Complotul lor era îndrăzneţ, dar totuşi simplu. În final, Zomor a avut dreptate. Deşi asasinarea a decurs conform planului, revolta a eşuat.

*

Sadat iubea pompa paradelor militare, iar cea care comemora Războiul din Octombrie, războiul lui, era favorita sa. Purta o uniformă nouă, de culoare albastru cenuşiu, împodobită cu decoraţii militare. A refuzat, ca întotdeauna, să poarte o vestă antiglonţ. Era relaxat şi zâmbea în timpul ceremoniei, pufăind din pipă din când în când, în timp ce şedea în primul rând în spatele unui zid de un metru şi jumătate înălţime, decorat cu

simboluri faraonice în relief. Tensiunile de după epurare și rapoartele despre comploturile zădărnicite păreau să fi fost date uitării. La două ore după începerea paradei militare, la 12.40, lumea se uita pe cer, minunându-se de avioanele cu reacție Mirage, care treceau pe deasupra, lăsând în urmă o dâră de fum alb, roșu și albastru. Nimeni nu a luat în seamă camionul militar sovietic care se mișca încet și a virat la dreapta, în afara convoiului, oprindu-se în fața tribunei oficiale. Sadat, flancat de vicepreședintele său, Hosni Mubarak, și de ministrul apărării, s-a ridicat, așteptându-se probabil ca oamenii din vehicule să-l salute. În schimb, Islambouli și trupa lui au coborât din camion, au aruncat două grenade înspre zidul de beton al tribunei oficiale și au început să tragă cu automatele AK-47. Atacul a fost atât de uluitor, încât nu a existat nici o reacție pentru o jumătate de minut. Unii au crezut că grenadele erau parte din spectacol. Împușcăturile au durat vreo două minute. S-a iscat haos în rândul celor două mii de invitați, în timp ce Islambouli a strigat: „L-am omorât pe faraon“. Sadat fusese împușcat în gât. Alți zece oameni erau morți. Televiziunea și radioul de stat și-au întrerupt transmisiunea în direct de îndată ce au început exploziile și au dat cântece patriotice. Abia la 18.25 după-amiază au început să se transmită recitări din Coran, recunoscând faptul petrecut: Sadat era mort. În câteva ore, radioul din Teheran aplauda „moartea unui mercenar trădător“[198] care „se dusese la vechiul lui prieten, șahul Mohammad Reza“.

În orele care au urmat împușcăturilor de la tribuna oficială, autoritățile au fost cuprinse de panică. Nimeni nu cunoștea exact amploarea complotului din spatele asasinatului. Zomor a plecat la Asyut, unde era universitatea lui Nageh și o fortăreață a Gama'a. De acolo spera să poată porni revolta, făcând din Asyut nucleul noii sale ordini mondiale, până când Cairo și restul țării i se vor alătura.[199] Complotiștii reușiseră să recruteze un oficial al radiodifuziunii de stat și i-au dat o declarație scrisă și înregistrată de însuși Farag, care le cerea egiptenilor să se ridice în numele religiei. Declarația îndemna forțele armate să rămână neutre dacă nu puteau sprijini Revoluția Islamică.[200] Dar declarația nu a mai fost transmisă pe post. Timp de trei zile, radioul a transmis recitări din Coran. Cam tot atât a durat și insurecția. Masele nu s-au ridicat niciodată.

La un anumit nivel, Gama'a judecase greșit întreaga societate egipteană. Nageh și prietenii săi fuseseră încurajați de succesele lor din campus, îmbărbătați de predica despre *da'wa* cea dreaptă, chemarea la Islam. Au fost încurajați de cititorii în creștere ai publicațiilor lor; și de mulțimea de femei care-și puneau voalul. Erau tineri, nesăbuiți și încrezători în răspândirea mesajelor. Nu se amestecaseră mult cu cei care aveau opinii și viziuni diferite, așa că ajunseseră să creadă că reprezentau o majoritate tăcută care aștepta această clipă pentru a fi eliberată de opresiune. Dar Gama'a era încă un grup marginal într-o țară de peste 45 de milioane de oameni. Egiptenii nu îl iubeau pe Sadat – dar de asemenea nu exista o înclinație către o revoltă islamistă care să răstoarne sistemul peste noapte. Iranienii au redenumit o stradă în Teheran pentru a-l onora pe Islambouli, dar și ei judecaseră greșit Egiptul. Asemănările dintre cele două țări, la fel ca acelea dintre șah și Sadat, erau multe, dar Egiptul nu avea un Khomeini care să conducă o revoluție după asasinarea lui Sadat. Și, chiar dacă societatea egipteană era într-adevăr conservatoare și credincioasă, nu trecuse printr-o secularizare forțată ca în Iran, așa că nu trebuise vreodată să jinduiască la ce era interzis, precum voalul, interzis de primul șah Pahlavi. Nu trebuiau

să se revolte ca să ceară mai multă religiozitate în viața lor; cei care o voiau o puteau avea. Vicepreşedintele lui Sadat, Hosni Mubarak, a ocupat imediat funcția de preşedinte şi a preluat repede controlul.

La câteva săptămâni după asasinat, norocul lui Nageh s-a sfârşit. Se afla pe drumuri de mai bine de o lună, ascunzându-se şi supraviețuind din generozitatea țăranilor şi a rețelei de camarazi islamişti – dar cineva îl trădase. A fost arestat într-un sătuc din provincia Asyut. Auzise despre moartea lui Sadat la radio şi trăia un sentiment calm de împlinire[201], evaluându-şi lucid isprava. Mii de islamişti fuseseră deja arestați, iar liderii-cheie şi membrii complotului din Gama'a şi Jihad erau deja în închisoare când Nageh a ajuns şi el într-o celulă. Majoritatea detaliilor complotului fuseseră smulse prin tortură de la deținuți, scutindu-l pe Nageh de ce era mai rău în furia anchetatorilor.[202] Sau, cel puțin, asta a fost versiunea sa, pe care a susținut-o în anii care au urmat. Nageh nu va vorbi niciodată despre tortură. Îşi amintea de furia care se isca în inimile tinerilor când auzeau despre Frații care sufereau în închisoare sub Nasser. Frustrarea a crescut ani de-a rândul, până când Sadat nu a mai avut ce face, deşi el interzisese legal tortura în închisoare. Acum, sub Mubarak, tortura revenea oficial, iar metodele folosite de forțele de securitate erau mai sadice şi mai umilitoare decât fuseseră vreodată. Nageh va petrece douăzeci şi patru de ani în închisoare; se va potoli şi va renunța la violență. Într-o bună zi îşi va cere scuze de la poporul egiptean şi chiar de la fiica lui Sadat pentru asasinarea Preşedintelui Credincios.

Dar, cu mult înainte de asta, alții vor fi eliberați, încă tineri şi plini de furie, cu trupurile marcate de abuzuri de nedescris. Unul dintre ei era un tânăr doctor din bogatul cartier din Cairo Ma'adi, Ayman al-Zawahiri. Fusese condamnat fiindcă participase la planificarea asasinatului şi făcuse trafic de arme. A fost condamnat la trei ani de închisoare. Era un membru de seamă ai Jihadului Islamic şi va prelua organizația de la Zomor. Zawahiri mersese la Peshawar în 1980 pentru muncă voluntară la Semiluna Roşie şi chiar a trecut de câteva ori în Afganistan. După ce a fost eliberat în 1984, s-a întors la practica lui medicală. În 1985 era la Jeddah.[203] Osama bin Laden era de asemenea acolo, controlând deja o „conductă" prin care circulau bani şi mujahedini (luptători de gherilă islamici) către Afganistan.

*

La 10 octombrie 1981, Ebtehal Younes, profesoară de literatură franceză în vârstă de treizeci de ani, cu ochi migdalați şi păr șaten revărsat pe umeri, urmărea acasă, în liniște, ceremonia de înmormântare a lui Sadat. Cairo era tăcut (atât de tăcut, încât a devenit titlul unui documentar BBC despre asasinat şi înmormântare: *De ce era Cairo tăcut?*). Străzile nu erau pline de milioane de oameni, așa cum fuseseră la funeraliile eroului arab Nasser, când timpul se oprise, iar oamenii îndoliați au coborât în stradă cu cinci ore înainte de începerea procesiunii funerare, urcându-se pe stâlpi şi pe balcoane pentru a putea vedea. În acea zi, o mulțime de bărbați şi femei plângeau în delir pe stradă, iar stațiile de radio din lumea arabă transmiteau evenimentul sau recitări din Coran. În ziua funeraliilor lui Sadat, liniștea era sinistră.[204] Preşedintele Credincios uluise națiunea şi lumea arabă cu tratatul lui

de pace cu Israelul și povestea lui de dragoste cu America. În plus, murise ca un președinte american, la televizor.

Trei foști președinți americani au participat la funeralii, dar Ronald Reagan – care supraviețuise unui atentat în același an – a stat deoparte din rațiuni de securitate. Au fost prezenți președinți în exercițiu și prim-miniștri din Germania, Italia, Franța și, bineînțeles, Israel. După cum se știe, era o sărbătoare musulmană, Eid al-Adha, iar tulburări încă aveau loc în unele părți ale țării, dar, dacă egiptenii l-ar fi purtat în inimă pe președintele lor, ar fi înfruntat frica și restricțiile de securitate. Doar doi lideri arabi, din Sudan și Somalia, au mers la Cairo pentru a se alătura procesiunii. Pe prima pagină a oficiosului sirian *Tishreen* era un titlu brutal: „Egiptul își ia azi adio pentru totdeauna de la trădătorul absolut“[205].

Ebtehal nu sărbătorea, dar nici nu vărsa lacrimi. Și ea îl considera pe Sadat un trădător față de națiune și față de Palestina. Dar în acea clipă ea trecea cu vederea un detaliu crucial: că asasinii lui erau radicali islamiști cu o viziune diferită asupra viitorului Egiptului. Nu avea nimic în comun cu Nageh sau Farag. Asemenea altor oameni nici ea nu simțea pericolul. Islamul politic și islamiștii violenți erau încă o forță marginală, neidentificați și nerecunoscuți, iar asasinatul părea un caz izolat; nimeni nu era amenințat, în afară de cei care făcuseră pace cu inamicul. Ar fi trebuit să-și amintească imaginile cu femei tinere îmbrăcate în negru din cap până-n picioare, distribuind voaluri în campusuri, sau autobuzele speciale pentru femei care începuseră să-și ofere serviciile studentelor. Cel mai important, ar fi trebuit să-și amintească de zelotul fundamentalist care se năpustise în sala sa de curs de la Universitatea din Cairo în toamna lui 1979 și îl bătuse pe profesorul ei de franceză cu un lanț. Franceza era limba necredincioșilor; nu-și avea locul în Egipt. Omul îi păruse un lunatic, o excepție. În mai puțin de un deceniu, această nouă generație de zeloți și însuși Zawahiri vor veni după Ebtehal și îi vor distruge viața.

La sute de kilometri distanță, în Pakistan, creșterea fervorii religioase hrănite de un alt dictator transforma de asemenea viețile a milioane de oameni, mai ales pe cele ale femeilor.

6. Fără dupatta

Pakistan
1978–1986

Sfinţenia cetăţii Mecca este mai presus de orice îndoială,
Cu toate acestea, un măgar nu va ajunge pelerin al hajj-ului
Doar călătorind până acolo. — Rahman Baba, poet sufist paştun din sec. XVI, *Peshawar*

În 1976, când Mehtab Channa a zburat în Statele Unite ca să-şi ia diploma de masterat la Amherst College, Pakistanul pe care-l lăsa în urmă era o democraţie tânără şi imperfectă. Când s-a întors acasă, doi ani mai târziu, în vara lui 1978, devenise o dictatură. A observat schimbările din jurul ei, cum se îmbrăcau oamenii sau cum prezentatorii de la televizor îşi începeau transmisiunea de seară – detalii mici şi ciudate care nu puteau fi explicate prin simplul fapt că ţara se afla sub legea marţială.

Mehtab, în vârstă de douăzeci şi nouă de ani, auzise ştirile despre lovitura de stat în timp ce era în Statele Unite. În primele ore ale zilei de 5 iulie 1977, prim-ministrul Zulfiqar Ali Bhutto, popular şi charismatic, a fost arestat şi aruncat în temniţă. Omul care-l înlăturase pe Bhutto era şeful armatei sale, generalul Zia ul-Haq. Zia, după cum a devenit cunoscut, a promis că acest lucru va fi temporar. „Singurul meu scop este să organizez alegeri libere şi corecte, care urmează să fie ţinute în octombrie anul acesta“[206], declarase la televizor. „Imediat după aflarea rezultatelor, puterea va fi transferată reprezentanţilor aleşi ai poporului. Dau o asigurare solemnă că nu mă voi abate de la acest plan.“ Nu vor urma însă alegeri. În septembrie 1978, Zia s-a autoproclamat preşedinte. Bhutto era încă în închisoare.

Înainte de a studia relaţii internaţionale în Statele Unite, Mehtab fusese prezentatoare la radio şi televiziune şi predase la Universitatea Sindh, pe care o şi absolvise. Mignonă şi drăguţă, având o privire hotărâtă, era cel mai mic copil dintr-o familie din clasa de mijloc. Tatăl său era profesor şi voia ca toţi copiii săi, fiul şi fiicele sale, să se bucure de educaţie. Nu exista liceu pentru fete în sătucul lor, Naudero, în apropiere de Larkana, în provincia sudică Sindh, aşa că s-a mutat cu familia în oraşul Hyderabad şi apoi şi-a îndemnat toţi copiii să meargă la facultate. Mehtab reuşise să ajungă până în America: America cea mare, fabuloasă şi plină de promisiuni. Nemăritată, practic fată bătrână în acea perioadă, într-o societate conservatoare, şi trăind singură într-o ţară îndepărtată, s-a bucurat de sprijinul familiei sale. Se simţise liberă în copilărie, încurajată fiind de tatăl ei. Nu simţea că ieşea în evidenţă; dimpotrivă, era în pas cu vremea. La mijlocul anilor ’70, mai mult de jumătate dintre studenţii din această ţară în curs de dezvoltare erau femei. *Purdah*,

separarea tradițională a femeilor de bărbați, nu fusese vreodată cu adevărat o opțiune pentru femeile clasei muncitoare, prinse cu munca de pe ogoare sau slujind în casele de la oraș. Însă acum segregarea începea să revină în orașe. Bunica lui Mehtab nu purtase vreodată voal sau *burqa*, voalul pentru față, care avea o crăpătură în fața ochilor și se continua cu o pelerină care acoperea tot corpul. Mama ei își punea *burqa* doar când mergea la țară. Sora ei mai mare o purtase, dar renunțase la ea atunci când a ajuns profesoară și în cele din urmă directoarea școlii. Surorile mergeau cu bicicleta, cu eșarfele lor tradiționale colorate (*dupatta*) în jurul gâtului, fluturând în urma lor. Tatăl lor le lăsa în pace, mândru de ele.

Când a preluat puterea, Zia s-a înfățișat ca un „soldat al Islamului“. Puțini au stat să se gândească ce însemna asta într-o țară musulmană. Mehtab a început să se întrebe despre acest lucru atunci când a mers să-l viziteze pe îndrăgitul vicecancelar al Universității Sindh, Shaikh Ayaz. Și-a dat seama imediat că ceva nu era în regulă. Shaikh Ayaz era un renumit poet și revoluționar romantic, cu versuri scrise în limba provinciei Sindh, provincie cu o lungă tradiție a sufismului și loc al primei capitale a Pakistanului, orașul-portuar Karachi. În acea zi, Ayaz era amărât și sărac. Nu purta pantaloni și cămașă, ci tradiționalele *kurta* și șalvari, adică o tunică lungă peste pantalonii bufanți. Ayaz scrisese versuri înflăcărate împotriva puterilor coloniale, pe când se afla în India Britanică. Își îmbiba poezia cu naționalism *sindhi* în noul Pakistan, dar nu purtase niciodată șalvari la universitate, faptul nefiind vreodată considerat drept un act de rezistență culturală sau un simbol al Islamului. Dar Zia impusese șalvarii ca îmbrăcăminte națională pentru oficialii guvernamentali, studenți și copiii de grădiniță. Tinerii din Pakistan erau dezgustați în fiecare dimineață înainte să-și îmbrace noua uniformă, urâtă și bufantă. Și iată-l pe Ayaz, rebelul, încercând să se adapteze noilor rigori ale modei, în timp ce poezia lui vorbea despre libertate:

> Cine poate spune că nu este libertate aici?
> Șacalii sunt liberi; muștele sunt libere;
> Aici intelectualii sunt liberi; poeții sunt liberi să recite versete din Coran la TV.
> Țăranul este liber; poate să-și adune sau nu păduchii din cap.
> Toți sunt liberi în această țară care se dărâmă,
> Unde șerpii se ascund în crăpături, și lupii sapă adăposturi pentru puii lor.[207]

Ora de rugăciune era acum impusă în birourile guvernamentale și instituțiile publice (inclusiv la Universitatea Sindh) în timpul orelor de lucru. Așa că Ayaz, poetul secular și progresist care scria despre sfinții sufiți și sânii femeilor, trebuia să conducă rugăciunile din timpul zilei pentru personalul din departamentul său. Pietatea devenise exhibiționism, competiție. Mehtab a simțit cum inima i se strânge în piept. Nu-i venea să creadă ce vedea.

*

Schimbările fuseseră mici și lente la început. După ce preluase puterea, generalul promisese să instaureze legea islamică, dar puțini oameni l-au băgat în seamă. Și, chiar dacă nu a organizat alegeri atunci când spusese că o va face, nimeni nu credea că Zia va

rezista. Timp de mai multe decenii, lobby-ul islamist fusese activ în Pakistan, dar țara era prea turbulentă, prea diversă, conservatoare și progresistă, cu o lungă tradiție de politicieni seculari. Oamenilor le plăceau băutura, poezia și modul colorat și neortodox de a ține sărbătorile religioase. Un uriaș cazinou se construia la Karachi pentru a-i atrage pe chefliii din Orientul Mijlociu care-și pierduseră locurile de distracție din Libanul sfâșiat de război. Dar, în toiul verii toride a lui 1978, în primul an al guvernării lui Zia, și pentru prima dată în istoria țării, luna sfântă a postului musulman a fost impusă cu strictețe și toate localurile au fost închise. Comunicatele guvernamentale, emisiunile de știri și discursurile lui Zia începeau acum toate cu *Bismillah al-Rahman al-Raheem* – „în numele lui Dumnezeu Binefăcătorul, Milostivul și Iubitorul".

Pakistanul a fost fondat în 1947 ca patrie a musulmanilor din subcontinentul indian, născut din împărțirea Indiei, dar era și căminul multor minorități. Muhammad Ali Jinnah, părintele națiunii[208], era un șiit secular care a numit alți șiiți și un musulman, Ahmadi, în cabinetul său. Primul lui ministru de justiție a fost hindus[209], pentru a dovedi tuturor că legile urmau să fie scrise de juriști seculari, nu de clerici sau teologi. În primul său discurs prezidențial, care marca nașterea națiunii, la miezul nopții de 11 august 1947, Jinnah le-a spus noilor săi compatrioți: „Sunteți liberi să mergeți la templele voastre, liberi să mergeți la moscheile voastre sau la orice loc de rugăciune din acest stat al Pakistanului. Puteți alege orice religie, sau denominație, sau credință – asta nu are nimic de-a face cu activitatea statului"[210]. Jinnah prezentase o viziune a pluralismului religios într-o democrație seculară, majoritar islamică, unde musulmanii și nemusulmanii erau cetățeni egali. Nu a vorbit despre un stat islamic, nici măcar despre o republică islamică. Dar această viziune a unei diversități tolerante nu s-a realizat vreodată. Jinnah a murit un an mai târziu și, cu toate că succesorii săi au încercat să încurajeze această perspectivă, ei au revenit în curând la principalul motiv care a dus la crearea țării: Islamul.

Pakistanul s-a născut în urma unor violențe îngrozitoare, care au dislocat nenumărați oameni – circa 6,5 milioane de musulmani s-au mutat din India în Pakistan, în timp ce 4,7 milioane de hinduși și *sikh* au plecat în India. Islamul militant renăscuse și se răspândise în India Britanică parțial ca reacție la stăpânirea colonială, dar și ca opoziție față de majoritatea hindusă. Numele „Pakistan" era un acronim care combina primele litere ale diferitelor provincii care formau țara. Dar în urdu, limba noii națiuni, înseamnă de asemenea „țara celor puri", și erau mulți care doreau s-o purifice și mai mult. În 1956, Constituția Pakistanului a declarat țara republică islamică și le-a interzis nemusulmanilor să ocupe postul de șef de stat. În anii '60, dictatorii militari au folosit religia ca factor unificator împotriva Indiei, hrănind și mai mult intoleranța împotriva hindușilor și musulmanilor concilianți. Viața socială și culturală a continuat neperturbată, dar unii prezentau acum Pakistanul ca o citadelă a Islamului.[211]

Arhitectul acelei citadele va fi Abu A'la al-Mawdudi, omul care-i inspirase pe Qutb în Egipt și pe Khomeini în Iran. Mawdudi nu fusese dintotdeauna un fundamentalist religios. Născut în 1903 în India Britanică, era jurnalist, poet și patron al unui ziar. Parcursul său intelectual, mistic și teologic l-a făcut cel mai mare gânditor al renașterii islamice din secolul XX. S-a transformat dintr-un tânăr în costum, cu fața rotundă și mustață într-un predicator bărbos, cu o cușmă *karakul* (din blană creață de miel). Mawdudi se bălăcea în

marxism și filozofie occidentală, fiind îndemnat să scrie de către un prieten. Îl admira pe Mahatma Gandhi și chiar a fost pentru o scurtă vreme naționalist indian. Dar, asemenea contemporanului său egiptean Hassan al-Banna, fondatorul Frăției Musulmane, Mawdudi era și el nemulțumit de căderea Imperiului Otoman în 1922[212] și de secularismul fondatorului Turciei moderne, Mustafa Kemal Atatürk. Ideile lui Mawdudi despre Islam[213] și identitatea musulmană reflectau propriile întrebări existențiale și au evoluat într-o perioadă de transformări profunde pentru musulmanii din India. Într-un teritoriu presărat cu vestigiile puterii musulmane decăzute, Imperiul Mughal, musulmanii erau prinși între nesiguranța produsă de puterea colonială care părăsea țara și naționalismul hindus în creștere. Mawdudi credea că răspândirea naționalismului occidental printre musulmani condusese la căderea otomanilor, permițând puterilor europene să intre în regiune. Era convins că răspunsul nu rezidă în și mai mult naționalism sau într-o nouă țară pentru musulmani, ci doar în renașterea Islamului și implementarea adevăratei guvernări musulmane.

În 1932, Mawdudi încă scria o poezie foarte pământească, respingând promisiunea mântuirii cerești.

> Dă băutorilor, o, paharnice, vinul care aduce extazul.
> Tulbură taverna cu fiecare pas strâmb al bețivilor...
> Credem în bani peșin, nu în credit
> Și atunci, pentru ce să ne mai spună cineva povestea paradisului?[214]

În 1941, la Lahore, fondase Jamaat-e Islami, avangarda revoluției islamice din visurile sale. Susținătorii lui vor nega că ar fi scris vreodată versuri atât de profane. Mawdudi se opusese creării Pakistanului. Dar, din momentul în care a apărut, a lucrat neobosit pentru a-l transforma în statul său islamic utopic. Din filozof și ideolog a devenit strateg și politician cu un program dinainte stabilit. Jamaat a organizat o rețea foarte bine structurată de activiști pentru a-și răspândi mesajul, încercând să instituționalizeze valorile islamice la fiecare nivel al societății și vieții publice, inclusiv în politică. Mawdudi era de părere că nici un conducător și nici un sistem nu fusese cu adevărat islamic, fiindcă musulmanii se îndepărtaseră de preceptele adevărate ale religiei lor, iar guvernele care nu aplicau strict șaria, legea islamică, erau apostate. *Jahiliyya*, epoca ignoranței preislamice, continua din această cauză, iar răspunsul lui Mawdudi era *hukm*, guvernarea suverană a lui Dumnezeu pe pământ prin domnia șariei. Potrivit sensului rădăcinii sale arabe, cuvântul *hukm* trimite la cuvântul și conceptul *hakimiyya*: un stat islamic care era rezultatul islamizării societății și a vieții private și publice, un model totalitar în care legea lui Dumnezeu era atotputernică și alegea oficialii care să guverneze numai sub îndrumarea clericilor.

Acestea erau ideile care îi vor fi ulterior atribuite gânditorului egiptean Qutb, dar ele îi aparțineau fără îndoială lui Mawdudi. El era veriga lipsă dintre concepția neclară a lui Banna despre o societate islamică și manifestul politic al lui Qutb, *Pietre de hotar*. Noi și radicale pe atunci, ideile lui Mawdudi stau la baza islamului politic modern, a salafismului radical și a jihadismului. Ele au inspirat contemporanii și generațiile care au urmat, șiiți și

sunniți deopotrivă. Influența profundă a lui Mawdudi asupra politicii pakistaneze este liantul care îi unește pe mujahedinii din Afganistanul anilor ’80 cu jihadiștii Orientului Mijlociu. Peste câteva decenii, când autorii și ziariștii occidentali vor căuta neobosiți motivele care au dus la 11.09.2001, ei se vor opri asupra lui Qutb, pe care îl vor considera sursa unei mari părți a răului, oferind doar o explicație parțială a celor întâmplate. Influența-cheie a lui Mawdudi va fi în mare parte uitată, inclusiv legăturile sale cu Iranul revoluționar.

Lucrarea lui Mawdudi a fost tradusă în persană și publicată în Iran la începutul anilor ’60. Gânditorul pakistanez și Khomeini s-au întâlnit în 1963 la Mecca[215], unde Mawdudi a ținut un discurs despre îndatoririle tineretului musulman, care l-a impresionat pe Khomeini. Cei doi bărbați au discutat timp de o jumătate de oră la hotelul lor, cu ajutorul unui traducător. Khomeini și-a explicat campania împotriva șahului. Era anul protestului împotriva Revoluției Albe, iar Khomeini urma să fie exilat în curând în Irak. Mawdudi nu credea într-o revoluție în Pakistan; predica islamizarea societății drept calea naturală spre un stat islamic. Dar majoritatea pakistanezilor erau indiferenți față de mesajul lui. Nu era popular nici în ochii liderilor țării. Mawdudi a fost încarcerat de patru ori, abia scăpând de o condamnare la moarte, grație intervenției Arabiei Saudite în 1953.[216] În timpul alegerilor din 1970[217], Jamaat a câștigat doar patru dintre cele trei sute de locuri din Adunarea Națională. Dar, în Pakistanul lui Zia, Mawdudi a devenit dintr-odată foarte util.[218] Piosul general îi căuta sfatul, iar opiniile gânditorului erau acum publicate pe prima pagină a ziarelor.

La fel ca în Egipt, ridicarea Islamului ca forță politică și tendință socială în Pakistan nu a fost un rezultat de moment, nici rodul activității unei singure persoane – a fost o evoluție lentă, în etape și fluctuantă. A fost uneori susținută de lideri slabi care-i foloseau pe islamiști pentru a-și asigura legitimitatea, precum Sadat în Egipt, sau chiar secularul și socialistul Bhutto, care a interzis pentru prima dată alcoolul și a instituit vinerea ca zi de odihnă săptămânală în locul duminicii. Și în Egipt, și în Pakistan, liderii foloseau religia ca pe o modalitate de consolare după trauma națională a unei înfrângeri militare. Pentru Pakistan era vorba de pierderea în 1971 a Pakistanului de Est, Bangladeshul de azi. Și, la fel ca în Egiptul de dinainte de asasinarea lui Sadat, munca neobosită a islamiștilor din Pakistan nu adusese vreo schimbare majoră – trudeau la marginea societății și converteau oamenii pentru cauza lor.

În primăvara lui 1978 când Zia vorbea[219] despre misiunea lui de a purifica țara, societatea pakistaneză era departe de a fi cuprinsă de fervoarea islamică. Ca să se întâmple așa ceva era nevoie de convergența mai multor factori sociali și economici: munca lui Mawdudi timp de mai multe decenii, acapararea puterii în mod violent de către Zia și sprijinul generos al Arabiei Saudite.

*

Influența saudită în Pakistan nu era nouă. Până acum luase forma generozității benevole pentru mari proiecte, precum o moschee națională pentru care regele Faisal donase 120 de milioane de dolari în anii ’60. Dar subcontinentul era pătruns de cultura indo-persană, iar

moştenirea pakistaneză era influenţată de seculara identitate persană, de la literatură şi poezie la mâncare şi muzică – dar şi limba sa naţională. Urdu este plină de mii de cuvinte persane, iar imnul naţional este aproape complet în persană. Din punct de vedere istoric şi cultural, Pakistanul se simţea mai apropiat de Iran, la graniţa sa de vest, decât de ţările de dincolo de Marea Arabiei. Cărturarii religioşi cu legături la Mecca şi Medina[220], ca Mawdudi, simţeau însă altceva. Gânditorul îi impresionase de multă vreme pe regii saudiţi, cărţile lui fuseseră citite în regat încă din anii ’50, Jamaat avea legături vechi cu unii clerici saudiţi, iar Mawdudi era în conducerea Universităţii Islamice din Medina, unde şeicul orb Bin Baz era vicerector.

La 25 septembrie 1978, când revoluţia cuprindea Iranul şi Khomeini era pe cale să plece în Franţa, un articol apărut în *Dawn*, cel mai mare cotidian de limbă engleză din Pakistan[221], anunţa sosirea „asistentului special al regelui Khaled al Arabiei Saudite“ pentru a sfătui Consiliul Ideologiei Islamice în legătură cu „islamizarea legilor din Pakistan“, la cererea specială a lui Zia. Maarouf Dawalibi era un fost premier sirian, înlăturat din Siria şi închis în 1963. Fusese şi ministru de externe[222] şi legase o prietenie cu omologul său saudit, prinţul Faisal. Eliberat din închisoare în 1964, Dawalibi a fost invitat să lucreze la curtea regală saudită de către prietenul său Faisal, care ajunsese rege. Om de stat şi profesor de drept islamic, cu studii la Sorbona, Dawalibi era exact genul de om învăţat cu care se înconjurau pe atunci regii saudiţi, în cele din urmă numindu-i pe unii dintre aceştia guvernatori, emisari sau ambasadori. Dawalibi, căsătorit cu o franţuzoaică pe care o cunoscuse pe când studia la Paris, era credincios, dar progresist, iar regele Faisal îl folosise adesea pentru a discuta raţional cu clericii extremişti ca Bin Baz.[223] Dawalibi îl dispreţuia pe Bin Baz[224] şi îl considera cel mult un predicator oficial mediocru. Şi totuşi, în 1978, Dawalibi, pe atunci consilier al regelui Khaled, urma să joace un rol-cheie în impunerea în Pakistan a unui sistem social mai apropiat de viziunea lui Bin Baz despre societate, aruncând Pakistanul în cel mai negru deceniu al său.

Ziarele au relatat despre întâlnirile lui Dawalibi cu diverşi oficiali, printre care s-au numărat ministrul justiţiei, membrii Consiliului Ideologiei Islamice şi, bineînţeles, Mawdudi. S-au scris articole elogioase despre „renumitul jurist musulman“[225] care venea din ţara binecuvântată cu mesajul Islamului şi cu bogăţiile petrolului, ţara unde câteva sute de mii de pakistanezi lucrau acum în toate domeniile, de la construcţii la minerit şi servicii, trimiţând milioane de rupii în ţară. Însă nu se ofereau alte informaţii pentru majoritatea pakistanezilor care citeau ştirile. Contextul a fost lămurit doar în privat, în timpul întâlnirilor şi la o recepţie dată de ambasadorul saudit pentru Dawalibi. Erau simple afirmaţii retorice, fiindcă Dawalibi a declarat că „eliminarea sistemelor seculare şi înlocuirea lor cu legea şaria reprezintă cea mai mare speranţă pentru omenire“. L-a lăudat pe Zia, despre care a spus că este un musulman sincer, şi şi-a exprimat speranţa că ţări precum Egiptul ar putea urma exemplul Pakistanului. În mesajele lor către Washington, diplomaţii americani îşi exprimau nedumerirea, şi prezentau faptele ca pe un soi de moft, *islamania*, adăugând că nu existau propuneri concrete: „implementarea rămâne greu de realizat“.

În spatele uşilor închise, Dawalibi era de fapt foarte ocupat să pună pe hârtie şi să transforme această viziune nebuloasă în realitate. A ajutat Consiliul Ideologiei Islamice să

alcătuiască noile legi islamice, scrise în arabă. Legile erau apoi traduse în engleză și în urdu de o echipă de cincisprezece oameni. La începutul lui 1979, totul era gata.

În Iran, guvernul lui Bakhtiar căzuse la 11 februarie 1979, și Revoluția Islamică fusese declarată victorioasă. Dar la 10 februarie, cu doar o zi înainte, Zia ținuse un discurs de patruzeci și opt de minute[226] și anunțase că urma să impună *Nizam-i-Islam* în Pakistan – cu alte cuvinte, Pakistanul urma să fie guvernat din acea clipă de legea șaria (islamică). *Nizam*, cuvântul arab pentru „sistem", este folosit adesea pentru a desemna un regim, și astfel, în mod adecvat, regimul dictatorial al lui Zia urma să conducă acum printr-un sistem islamic de guvernare. Asta însemna schimbarea codului de legi al țării și introducerea unor pedepse grele pentru fapte care încălcau interdicțiile date de Dumnezeu în Coran: consum de alcool, adulter, mărturii mincinoase, furt. Ordonanțele, cunoscute ca *hudood*, „granițe" în arabă, erau foarte detaliate și ocupau pagini întregi în ziarele pakistaneze. Din acel moment, bețivii vor fi biciuiți, soții vinovați de adulter vor fi executați prin lapidare, iar hoților li se vor tăia mâinile. Mai mult, Zia voia să islamizeze întreaga economie, sistemul juridic, societatea, totul.

Anunțul a uimit-o pe Mehtab, care era pe atunci prezentatoare de televiziune. Văzuse schimbările din jurul ei, simțise teama, știa că avuseseră loc biciuiri publice, dar totul părea trecător ca un vis urât. Și, cu toate că probabil cea mai mare parte a țării era la fel de uimită, se părea că Pakistanul sărbătorește, fiindcă Zia, un scenarist și un manipulator desăvârșit, alesese ocazia fericită a zilei de naștere a Profetului pentru a-și face anunțul. *Eid-e-milad-ul-nabi* în urdu, sau *mawled al-nabi* în arabă, ocazia era la fel de favorabilă în Pakistan, precum în Maroc sau Indonezia. În orașele și satele din Pakistan, steaguri și flamuri verzi atârnau pe străzi, care erau pline de standuri cu mâncare și evenimente culturale. Ghirlande cu becuri strălucitoare luminau zidurile moscheilor. Pregătirile pentru sărbătoare începuseră cu mai multe zile înainte. În ziua respectivă, rugăciunile, procesiunile și copiii care se jucau pe străzi i-au distras pe pakistanezi în timp ce națiunea se scufunda mai departe în întuneric. Regele saudit Khaled a trimis o telegramă pentru a-l felicita pe Zia, spunând că se simte emoționat și abia așteaptă să vadă „aplicarea legilor islamice în toate țările musulmane"[227].

În ciuda articolelor de presă despre vizita lui Dawalibi în Pakistan, măsura implicării sale în scrierea legilor nu a fost făcută publică. A existat multă secretomanie în jurul rolului său, și numai după mai mulți ani un jurist pakistanez care dădea un interviu[228] despre activitatea Consiliului Ideologiei Islamice va dezvălui detalii „revoltătoare" despre ce se întâmplase în interior în timp ce Arabia Saudită își impunea dominația în Pakistan, scriind un capitol însemnat al istoriei țării. La 11 februarie, a doua zi după anunțul lui Zia despre Nizam-i-Islam, în aceeași zi în care Khomeini își declara victoria în Iran, barurile și bordelurile au fost închise oficial în Pakistan.[229] Berăria Murree din Rawalpindi, fondată în 1860, a trebuit să-și închidă porțile, iar stocurile i-au fost confiscate. Până atunci, străinii sau nemusulmanii avuseseră voie să consume sau să producă alcool, iar hotelurile încă îl serveau. Dintr-odată însă zece mii de licențe au fost revocate în întreaga țară. În Iranul lui Khomeini încă erau haos și lupte de stradă, dar și aici zeloții distrugeau sticle de șampanie și vinuri fine.

La 14 februarie, Zia a vorbit la televiziunea CBS[230] și a fost întrebat dacă se puteau

face comparații între ce încerca el să obțină și ce se întâmpla în Iran. „Da“, a răspuns generalul, „se pot face comparații în sensul că am fost primii“. Pakistanul reușise să impună legea islamică cu mai puțină violență și mișcări sociale decât Iranul, a adăugat el cu mândrie. Din Egipt în Pakistan, peste tot, se putea observa o puternică dorință de a emula sau depăși Iranul. Probabil că Mawdudi accelerase calea spre islamizarea legilor Pakistanului când văzuse revoluția lui Khomeini luând avânt în 1978, și pe ayatollah devenind o vedetă a presei din Paris. Se grăbise și mai mult după ce Khomeini se întorsese în Iran la 1 februarie. În definitiv, Mawdudi cunoscuse marile ambiții ale ayatollahului încă de când se întâlniseră în 1963, și îl inspirase pe Khomeini.

O săptămână mai târziu, Mawdudi a primit primul Premiu Internațional Regele Faisal pentru servicii aduse Islamului[231], un premiu ce are venea laolaltă cu un cadou de 200.000 de dolari bani gheață, pe care saudiții îl vor acorda anual, adeseori cărturarilor și clericilor cu viziuni radicale. Dawalibi l-a vizitat pe Mawdudi la el acasă în Lahore ca să-l felicite pentru munca lui. Saudiții nu-și vor recunoaște niciodată pe deplin rolul în transformarea Pakistanului, la care contribuiseră înainte de 1979. Transformarea era în armonie cu viziunea lor asupra lumii, care nu avea absolut nimic de-a face cu Iranul sau cu mișcările lui Khomeini. Revoluția Iraniană demonstra că tendințele care mocniseră în lumea musulmană erau acum consolidate și accelerate. Fortărețele cădeau rând pe rând.

Pentru Pakistan, evenimentele din 1979, mai ales invazia sovietică în Afganistan, au făcut ca Zia să devină un aliat indispensabil al Arabiei Saudite și al Statelor Unite, fiind în stare să reziste revoltelor populare repetate față de stăpânirea sa opresivă.

*

Mawdudi a murit în septembrie 1979. Nu a trăit să vadă rezultatul a ceea ce începuse în Pakistan, dar el își făcuse treaba. Încă de la proclamarea independenței, pakistanezii dezbătuseră rolul islamului în țara lor, de la guvernare la viața cotidiană. Dezbaterea se încheiase, iar islamiștii câștigaseră – chiar dacă erau încă o minoritate. În anul care a urmat, savanții islamici se vor sfădi în legătură cu detaliile oribile ale pedepselor care urmau să fie aplicate: ar trebui ca tânărului care fură ceasul unei moschei să i se amputeze toată mâna, sau doar degetele?[232] Membrul amputat urma să fie proprietatea hoțului, sau a statului? Un șofer de autobuz condamnat la execuție prin lapidare pentru adulter lâncezea în închisoare în timp ce se analiza trecutul celor patru martori – erau ei destul de credincioși?

La începutul primăverii lui 1979, Mehtab încă avea speranțe. Prezenta din nou o emisiune de la televiziunea locală din Sindh, intervievând diverși cântăreți, filozofi și poeți. Emisiunea era vie și se bucura de succes, reflectând milenii de cultură sindhi, cea născută în Valea Indusului, care era încă înfloritoare în Pakistanul modern. Îi plăceau atât de mult aceste întâlniri, încât sorbea fiecare cuvânt al invitaților, iar inima i se umplea de mândrie. Simțea că sufletul Pakistanului, născut în aceeași zi ca ea, era mai puternic decât dictatorul. Încă era la televiziune.

În dimineața zilei de 4 aprilie 1979, Mehtab a plâns însă pentru țara ei. La 2.04 dimineața, fostul prim-ministru, Zulfiqar Ali Bhutto, a fost spânzurat în curtea închisorii

districtului Rawalpindi. Bhutto fusese judecat pentru că ar fi ordonat uciderea unui opozant politic. Verdictul de la finalul controversatului proces nu a fost unanim, dar tot a fost condamnat la moarte. În ciuda apelurilor în instanțe și a cererilor pentru clemență din partea unor lideri mondiali, Zia și-a trimis opozanții la închisoare. Au avut loc ciocniri cu poliția când susținătorii lui Bhutto au ieșit să protesteze în parcul Liaqat din Rawalpindi. Femeile strigau „Moarte lui Zia, moarte copiilor lui Zia“[233]. În birourile guvernamentale din Islamabad, bărbații plângeau. „Suntem exact ca Iranul acum“, a spus unul dintre ei.

1979 era un an uluitor, cu cascada sa de evenimente, de la ayatollahul din Teheran la Mesia cel fals din Mecca, de la masacrele din Alep la execuțiile din Islamabad, încât unora li se părea că se prăbușește cerul peste ei. Într-un fel bizar, chiar asta s-a și întâmplat. Acea vară a însemnat distrugerea stației spațiale Skylab a NASA, aflată pe orbită din 1973. În după-amiaza zilei de 12 iulie, stația de 77 de tone s-a prăbușit pe Pământ, dezintegrându-se într-o explozie de artificii și împrăștiindu-și resturile peste deșertul australian. Între timp, lucrurile se schimbau spectaculos: în Marea Britanie, în mai 1979, Margaret Thatcher, liderul Partidului Conservator, devenea prima femeie prim-ministru. În China, Deng Xiaoping își consolida puterea și crea China comunistă. Ambii au introdus o revoluție a pieței în cele două părți ale planetei. În Statele Unite, republicanul Ronald Reagan devenea președinte în 1981, inaugurând un deceniu de conservatorism social în SUA, care a pus punct unei epoci de fervoare revoluționară de stânga. Mari evenimente, ca lovitura de stat a lui Zia și spânzurarea lui Bhutto, întunecau din ce în ce mai mult viața oamenilor. În timp, imperceptibil, amintirile oamenilor despre cultura și istoria lor vor fi schimbate. Privind în urmă, se vor strădui să indice momentul exact când totul se schimbase.

Dar Mehtab nu va uita niciodată când i s-a spus pentru prima oară că trebuie să poarte un voal la televiziune. A simțit cum o străpunge un fior rece. Fusese naivă și greșise. Nu doar că Zia rămânea la putere, dar chiar schimba țara. Instrucțiunile venite de la Islamabad în primele luni ale lui 1980 pătrundeau încet în provincii: *dupatta* tradițională trebuia purtată strâns în jurul capului, ca un voal. Mehtab era credincioasă, dar seculară: în lumea în care crescuse, religia era o chestiune privată. Relația ei cu Islamul era marcată de tradiții sufiste: vizite la altarul șahului Abdullatif Bhittai, sfântul de secol XVIII, alături de serile petrecute ascultând poezia lui Rumi. De când fusese lansată în 1964, televiziunea pakistaneză difuzase spectacole de balet[234] și dansuri populare, iar femeile purtau orice, de la sari la pantaloni evazați și bluze fără mâneci. Mehtab purta un costum *shalwar kameez* tradițional, cu *dupatta* în jurul gâtului, marginile atârnându-i pe spate. I-a și spus coprezentatorului: „Nu îmi voi acoperi capul fiindcă un dictator vrea să mă acopăr. Are propria lui idee despre cum ar trebui să arate femeile pakistaneze și vrea să spună lumii «Uitați, femeile noastre sunt atât de modeste, încât își acoperă capul!»“[235]. Asemenea lui Khomeini, Zia voia o expresie vizibilă a pietății așa-zis regăsite a țării, ceea ce el credea că e adevărata ei identitate. Dar Mehtab era fermă: ea nu era așa, la fel nici familia și nici prietenii ei, iar *dupatta* ei va sta exact acolo unde era, pe umeri. Departe de capitală, la emisiunile din provincia Sindh, difuzate după ora de vârf, a stat liniștită o perioadă.

Era o stea în ascensiune, zâmbetul ei era contagios, se purta firesc, iar într-o bună zi i s-a cerut să prezinte la televiziunea națională o emisiune de seară, realizată în Karachi. L-a

avertizat pe producător: „Nu port voal“. El a fost de acord. Frica nu se generalizase în Pakistan; încă mai erau acte de sfidare peste tot, mari și mici, și încă se mai strâmba din nas la instrucțiunile venite de la Islamabad. Când Zia a interzis machiajul femeilor care prezentau emisiuni la televizor[236], ele au refuzat să citească știrile timp de o săptămână, până când regulile au fost relaxate. Acum, în fața celor din studio, Mehtab întreba despre speranțele și visurile tinerilor pakistanezi: tineri ziariști în căutarea adevărului, arhitecți care preconizau o mai bună planificare urbană, poeți care scriau versuri despre libertate. Emisiunea a făcut senzație la nivel național, iar jurnalista a fost lăsată din nou în pace pentru o vreme. Până la finele lui 1980 a prezentat singură emisiuni, citind și răspunzând scrisorilor de la telespectatori la televiziunea națională. Era sclipitoare. Cu pomeții ei înalți, părul prins sus într-un coc strâns, cercei delicați și un machiaj abia vizibil, Mehtab semăna cu Audrey Hepburn. Timp de câteva luni și-a prezentat emisiunea fără să i se reproșeze ceva legat de *dupatta*. Nu a aflat niciodată dacă șefii ei amânau deciziile venite de la Islamabad sau dacă instrucțiunile din capitală ajungeau mai greu la Karachi. Într-o zi au primit un telefon de la biroul prezidențial: Mehtab va purta voalul acum, sau va fi concediată. Producătorul ei a sunat-o acasă la Hyderabad înainte de înregistrarea următoarei emisiuni. „Avem probleme“, i-a spus. „Acestea sunt instrucțiunile. Te rog, ajută-ne.“ Nu i-a trebuit mult ca să ia o decizie. „Bine, vă voi ajuta“, a spus. „Nu voi mai veni.“

Producătorul a fost atât de ușurat, încât i-a mulțumit din inimă. Nu au avut curajul să o dea afară, însă nimeni nu mai putea refuza instrucțiuni directe de la dictator. Nu au fost date explicații despre plecarea ei bruscă. Săptămâni întregi, telespectatorii s-au întrebat ce se întâmplase cu prezentatoarea lor preferată. Într-o zi, un amic ziarist a vizitat-o la Hyderabad. Călătorise trei ore de la Karachi doar pentru a o vedea. Mehtab i-a oferit o ceașcă de ceai și i-a spus povestea ei. A doua zi, *Evening Times* publica un articol pe prima pagină despre ea, cu o fotografie și titlul „*La dupatta*“ – „Fără *dupatta*“. (*La* este un cuvânt arab, probabil o aluzie răutăcioasă la influența arabă care aducea aceste schimbări.) Mehtab a ajuns să fie cunoscută în Pakistan drept „femeia care a spus nu“. Familia ei, mai ales tatăl, era mândră de ea. Luni la rând, telespectatorii indignați au trimis scrisori: o voiau înapoi pe Mehtab. Unul dintre ei se plângea că Mehtab, „cea mai bună prezentatoare de la televiziunea pakistaneză“, fusese înlăturată pentru „o chestiune foarte frivolă și minoră“. Altul se plângea că autoritățile care se ocupau de televiziune cu siguranță nu aveau vreun respect față de miile de „telespectatori, tineri și vârstnici, copii și femei, educați sau nu, care doresc să o vadă pe Mehtab“. Scrisorile nu erau semnate, ar fi fost prea periculos. Dar erau tipărite – un mic act de sfidare. Mehtab a fost înlocuită cu o femeie care purta conștiincios voalul. Cine era acest bărbat mediocru, se gândea Mehtab, care le spunea femeilor cum ar trebui să se comporte ca musulmane? Ce știa el cu adevărat despre Islam? Îl ura pe Zia și și-a jurat că nu se va întâlni niciodată cu el. A continuat să predea. Universitatea a încercat de asemenea să o forțeze să poarte voalul, dar ea a refuzat. Le-a spus superiorilor ei că studenții o ascultau și o respectau cu sau fără o bucată de pânză pe cap. Avea curaj și-și cunoștea religia și cultura. Dar era și norocoasă: avea din ce trăi și își putea permite să piardă slujba de la televiziune. Universitatea a lăsat-o să predea.

În 1981, femeia care-i spusese „nu“ lui Zia a spus „da“ iubirii vieții ei, Akbar Rashdi,

membru al înstăritei familii Sindh din Larkana. Nunta a fost un eveniment memorabil, și foarte mulți din provincia Sindh au venit la petrecere în Hyderabad, inclusiv cea mai faimoasă familie din regiune: familia Bhutto, care trăia aproape în izolare sub dictatură. Ziarul de seară *Star* a publicat un articol special de patru pagini, cu imagini color, despre nuntă, intitulat „Mehtab se mărită“. Mehtab Channa era acum Mehtab Rashdi, și a urmat tradiția – nu islamul lui Zia –, punându-și *dupatta* ei roșie și brodată pe cap pentru ceremonie. Pe pakistanezi încă nu-i părăsise simțul umorului, legenda de sub fotografia ei sunând astfel: „Mehtab, să nu-ți alunece *dupatta*!“ Sub altă poză în care apăreau Mehtab și o femeie îmbrăcată în verde, cu părul descoperit, legenda suna astfel: „Mehtab și oaspetele său“. Oaspetele misterios era Benazir Bhutto, fiica lui Zulfiqar, liderul familiei sale, dar al cărei nume nu putea fi menționat în ziare. Deși îl omorâse pe fostul șef de stat, Zia încă se temea de numele Bhutto. Benazir și mama ei trăiau în arest la domiciliu la Karachi[237], casa lor din anii ’30 din zona Clifton fiind înconjurată cu sârmă ghimpată.

Exemplarele din *Star* s-au vândut ca pâinea caldă. Oamenii voiau să știe totul despre viața prezentatoarei lor favorite de la televizor. Dar erau avizi și de orice fel de știri despre familia Bhutto, o imagine cu Benazir, o confirmare că era încă vie. Toate criticile față de tatăl ei – excesele și greșelile lui pe când avusese puterea – erau date uitării acum, fiind făcut martir de către Zia. Sub jugul dictaturii, pakistanezii jinduiau după perioada Bhutto. Autoritățile erau consternate. Au ordonat guvernului provincial să cumpere toate exemplarele ziarului și să-l aresteze pe editor.[238] Acesta a dispărut o perioadă, iar ziarul nu a mai fost tipărit câteva zile.

Atmosfera devenise sufocantă pentru pakistanezi.[239] Întunericul și tăcerea învăluiau țara. Liniștea era greu de străpuns din lumea de afară. Frica îi oprea pe oameni să vorbească, presei locale i se pusese botniță, iar știrile despre Pakistan nu pomeneau deloc despre abuzurile regimului lui Zia, ci elogiau rolul său în promovarea și sprijinirea războiului împotriva sovieticilor din Afganistanul vecin – războiul Americii. Peste decenii, gândindu-se la anii ’80, pakistanezii își vor aduce aminte cu groază de acea perioadă. Cenzura se intensifica; ziariștii erau biciuiți, unii erau spânzurați. Au început să dispară oameni, ridicați în miez de noapte de poliție, iar rudele lor și prietenii au fost lăsați fără nici un ajutor sub legea marțială. Nu mai existau cafenele și cluburi, iar frica sporea necontenit. În afară de unele spectacole folclorice ocazionale, dansul a fost interzis. Zeci de artiști au părăsit țara. Sub povara cenzurii, spectaculoasa industrie cinematografică decădea, și cinematografele se închideau. Multă vreme nu au fost construite altele noi. Viața s-a retras în spațiul privat.

Ziduri invizibile se înălțau și între comunități, între vecini și chiar în interiorul familiilor. Sămânța intoleranței fusese semănată încă de la crearea Pakistanului, cu toate că încă nu încolțise. Acum, Zia o iriga abundent, iar saudiții adăugau îngrășământ. Mehtab crescuse cu vecini hinduși; se vizitau reciproc și se jucau împreună. De aici înainte însă unii pakistanezi sunniți au refuzat chiar și prezența unui bucătar hindus în casa lor, fiindcă socoteau mâncarea gătită de acesta impură. În timp ce tot mai mulți pakistanezi au început să adere la ideile puritane răspândite în timpul lui Zia, tensiunile au crescut în familii.[240] Fiii își criticau mamele, nepoții își luau la rost bunicii și refuzau să se alăture tradiției vechi de sute de ani a sărbătorilor religioase bogate în tradiții folclorice locale, precum

vizite la altarele sfinților, sau Shab-e-Barat, cunoscută în arabă ca Laylat al Bara'a, noaptea mântuirii, când se crede că rugăciunile sunt ascultate. Copiii aruncau întotdeauna petarde în seara acestei sărbători, iar lumânările rămâneau aprinse toată noaptea. Însă acest ritual era considerat acum erezie, iar cei care îl practicau erau vânați de sute de clerici ultraconservatori, împrăștiați prin țară, proaspăt împuterniciți de Zia. Erau un soi de adepți locali ai unor „treziri", precum clericii instruiți de Jamaat și predicatorii din școala de gândire Deobandi, echivalentul wahhabismului pe subcontinentul indian. Și mai erau, bineînțeles, influențele care veneau dinspre Arabia Saudită.

Clericii câștigau influență peste tot[241]: în birocrație, funcționarii publici erau promovați pe criterii religioase; echipei naționale feminine de hochei pe iarbă, una dintre cele mai bune din lume, i s-a interzis să mai iasă din țară. Istoria era rescrisă.[242] Portretele lui Jinnah, părintele secular al națiunii, au suferit o modificare: nu mai era zugrăvit în haine occidentale, ci doar cu straie tradiționale. Referințele la pluralism și libertatea credinței din discursul ținut în 1947 de Jinnah au fost eliminate. Schimbările metodice, constante, care afectau întregul sistem erau similare unei revoluții culturale, unice în istoria Islamului de pe subcontinent, însă asemănătoare cu situația din Iran și Arabia Saudită. Deși Jamaat fusese impresionat de Revoluția Iraniană, liderul său considera că modelul perfect era Arabia Saudită, cu segregare completă, unde femeile nu puteau nici lucra, nici șofa, fiind supuse unor tutori masculini.

Zia stârnise consternare la nivel internațional atunci când îl spânzurase pe Bhutto. Își atrăsese multe critici din Vest în legătură cu încălcarea drepturilor omului în primii săi ani de conducere. Dar, odată ce a început războiul împotriva sovieticilor, nimic nu a mai contat. Zia era acum un partener esențial al Statelor Unite, iar banii curgeau în țară – ajutorul oficial din Vest și asistența camuflată din Golf îi finanțau pe mujahedini. Supraviețuirea regimului Zia era asigurată, longevitatea sa se datora sprijinului venit din afară – un sprijin pe care pakistanezii se vor strădui să-l uite, mai ales femeile. Mehtab avusese probabil dreptate – Zia nu ar fi rezistat în Pakistanul neliniștit și turbulent fără jocurile geopolitice ce i-au asigurat supraviețuirea.

Nimeni nu știe câtor hoți li s-au tăiat mâinile, nici câți oameni au fost biciuiți în acei ani – mulți, prea mulți. Informațiile erau puține. În primii ani ai regimului lui Zia, biciuirile și spânzurările aveau loc în public, în piața satului sau pe stadioanele din orașe, dar după câțiva ani opoziția populară a forțat autoritățile să le țină departe de ochii publicului. Un lucru era sigur, fiind dovedit cu certitudine: femeile aveau cel mai mult de pierdut sub regimul lui Zia. În anii '60 și la începutul anilor '70, Pakistanul[243] adoptase legi foarte moderne, care asigurau dreptul femeilor de a divorța, restrângând poligamia și chiar interzicând discriminarea pe bază de sex. Rata de alfabetizare la nivel național era încă mică, și mai redusă în cazul femeilor, dar se afla în continuă creștere. Înscrierea fetelor la școli era tot mai frecventă în mediul urban. Femeile începeau să ia parte viața politică, și tot mai multe erau alese judecători. De aceea, în ciuda progreselor evidente din această societate profund conservatoare, Mehtab crezuse că făcea parte dintr-o țară care privea către un viitor mai luminos pentru femei. Nici ea, nici prietenele ei nu doreau drepturi ca ale femeilor din Occident; nu vorbeau în termenii radicali ai feministelor americane. „Trebuie să trăim alături de bărbați", le spunea Mehtab celor din jurul ei – cu

bărbații și în interiorul societății lor, respectând convențiile ei. Atitudinea lipsită de compromis[244] a „libertarienelor americane“ pe care le cunoscuse în America reprezenta „o poziție extremă, confruntarea nu aducea nimic bun“. Schimbarea graduală își arătase roadele. Acum Zia amenința să arunce femeile înapoi în izolare.

*

Femeile au contraatacat însă. Au început să se organizeze eficient. Mișcările civice erau conduse adesea de elitele urbane, dar femei din toate clasele s-au alăturat în curând cauzei, fiindcă erau iritate de povara ordonanțelor *hudood*, ce erau folosite abuziv de bărbații care își trimiteau fiicele, soțiile sau surorile fără apărare la închisoare sub acuzații false de adulter sau de alte fărădelegi. În 1983, Zia și Consiliul Ideologiei Islamice au conlucrat pentru a introduce o serie de legi care urmau să reducă femeile la statutul de cetățeni de rangul doi, totul bazat pe șaria: în instanță, mărturia lor era egală cu doar jumătate din cea a unui bărbat; viața unei femei valora jumătate din cea a unui bărbat în cazul despăgubirilor. Protestele au început, mici la început, luând amploare apoi de-a lungul anului, răspândindu-se în țară, adunând laolaltă femei din toate clasele: țărănci și profesoare, activiste și casnice.

La 3 martie 1983, 200 de femei au protestat la Lahore. S-au confruntat cu poliția într-o ciocnire care a durat câteva ore.[245] Câteva femei au smuls bâtele din mâinile polițiștilor și i-au lovit. În alt protest, care va readuce în atenția publicului un personaj simbolic, femeile și-au ars *dupatta*. Și bărbații li s-au alăturat, precum soțul lui Mehtab, sau Salman Taseer, o stea în ascensiune din Partidul Poporului al lui Bhutto și apropiat al fiicei sale Benazir. Fusese întemnițat de Zia în 1977 și plecase apoi în exil câțiva ani. Dar se întorsese la Lahore cu tânăra sa soție, Aamna, și va ajunge înapoi în închisoare de mai multe ori, timp de câteva luni de fiecare dată. Peste trei decenii va fi guvernator al Punjabului, iar rezistența sa continuă față de nebunia dezlănțuită de islamizare îi va aduce moartea, fiind asasinat nu de Zia, ci de forțele monstruoase pe care dictatorul le crease. În acel moment însă Taseer protesta, cu o speranță aproape naivă că dictatura putea fi înlăturată.

Au urmat mai multe demonstrații de-a lungul anului. Mii de femei și bărbați, pakistanezi din toate păturile sociale și de toate religiile, au incendiat clădiri guvernamentale, au dislocat șine de cale ferată și s-au ciocnit cu poliția. Până în octombrie, patru mii de oameni fuseseră arestați. Relatări despre felul în care pakistanezii încercau să-i reziste lui Zia abia dacă ajungeau în presa străină, preocupată de războiul din Afganistan. Într-o bună zi, lumea urma să se trezească în fața unei țări schimbate, și va crede că întotdeauna fusese așa. Dar Zia abia a supraviețuit presiunii neîncetate a protestelor și a trebuit să folosească fiecare stratagemă nu doar pentru a rămâne la putere, ci și pentru a transforma variatul, pasionalul și coloratul Pakistan, astfel încât să se conformeze imaginii monocrome a societății islamice perfecte pe care o preconiza, la fel ca Mawdudi.

Zia a promis că va organiza în sfârșit alegeri în 1985, dar mai întâi abilul dictator a aranjat un referendum cu o întrebare ambiguă: pe scurt, i-a întrebat pe pakistanezi dacă

voiau ca Zia să continue să facă din Pakistan o țară islamică model, în conformitate cu Coranul. Era o întrebare-capcană. Nu mai era nimeni altcineva pe buletinul de vot în afară de Zia care să ducă la îndeplinire această sarcină – dar cine putea cu adevărat să introducă în urnă buletinul de vot și să spună „nu“ Islamului? Opoziția nici nu a fost lăsată să ducă o campanie pentru „nu“. Votând „da“, oamenii îi cereau lui Zia să mai rămână. Rezultatul, la 20 decembrie 1984, a fost un răsunător 97,2% pentru „da“. Dar secțiile de votare fuseseră goale toată ziua.[246] Zia a pretins o prezență la vot de 62%; opoziția a estimat 10%, cu numeroase nereguli.

Faiz Ahmad Faiz, unul dintre cei mai mari poeți de limbă urdu pakistanezi din secolul XX, și-a petrecut primii ani ai regimului Zia în închisoare și apoi în exil la Beirut, preferând haosul războiului civil din Liban întunericului represiunii. Unchi și mentor al lui Taseer, om de stânga și poet care cânta dragostea și revoluția, Faiz îmbrățișase efervescența intelectuală a Libanului și găsise spirite înrudite printre revoluționarii palestinieni care ședeau la terasele cafenelelor în timpul armistițiilor. Palestinienii continuau să fie victimele represaliilor israeliene din ce în ce mai dure și, în vara lui 1982, tancurile israeliene au ajuns la Beirut. Faiz și soția lui au fost forțați să fugă și să se întoarcă în Pakistan. A murit în țara sa natală cu o lună înainte de referendumul lui Zia, probabil pentru că nu a mai suportat certitudinea că generalul găsise din nou o cale ca să rămână la putere. Poezia revoluționară a lui Faiz era încă interzisă de regim, însă o cântăreață a îndrăznit să-l sfideze pe Zia. Dintotdeauna femeile pakistaneze i-au provocat lui Zia cele mai mari probleme.

La un an după moartea poetului, Iqbal Bano, un simbol al națiunii, a primit rara permisiune de a ține un concert la Lahore. Erau unele lucruri pe care nici măcar Zia nu le putea refuza. Și exista o cale de a ocoli interdicția cântecului și dansului: cereai permisiunea de a organiza un „eveniment cultural“. Bano purta un sari, o haină interzisă sub Zia pentru că era asociată cu inamicul secular India și fiindcă dezgolea mijlocul femeii. Glasul său, puternic și melodios, stăpânit și plin de pasiune, a cântat cele mai sfidătoare versuri ale lui Faiz, scrise în 1979 ca protest față de Islamul autoritar al lui Zia. *Hum dekhenge*, cânta ea, „vom fi martori“. Minute întregi a cântat aceste versuri, în timp ce peste 50.000 de pakistanezi erau copleșiți de emoție, aplauzele punctând fiecare pauză.[247]

Vom fi martori,
Fără îndoială și noi vom fi martori
ai zilei care ne-a fost făgăduită,
despre care s-a scris pe lespedea eternității
Când uriașii munți ai tiraniei se vor risipi în vânt
ca bumbacul.
Sub picioarele noastre – picioarele asupriților – când pământul
va fremăta asurzitor
și peste creștetul celor ce ne cârmuiesc se va abate trăsnetul
venit din casa lui Dumnezeu
Când idolii falsității vor fi azvârliți afară,
Când noi, credincioșii cărora ne-au fost răpite

locurile sfinte,
ne vom așeza pe divanurile încărcate cu perne,
Când coroanele vor fi azvârlite,
Când tronurile vor fi doborâte,
Doar numele Tău va dăinui.

Versurile lui Faiz erau profund subversive. Și păreau îndreptate nu doar către asupritorul Zia, ci și către cei care se autoproclamau păzitorii locurilor sfinte: saudiții. S-a strigat *Inqilab zindabad* la concert: „Trăiască revoluția!“ (în urdu), „Trăiască lupta împotriva lui Zia!“. Cântecul a fost înregistrat, iar copii făcute pe casete audio circulau peste tot, până dincolo de granițele țării. Pakistanul pe care Faiz îl cunoscuse murea. La fel și Beirutul pe care-l iubise și-l părăsise. Libanul lui Musa Sadr și Hussein al-Husseini nu mai exista.

7. Karbala în Beirut

Liban
1982–1988

Suntem cei din Beirut, vai nouă, ne-am născut
Cu chipuri și cugete de împrumut.
Gândurile noastre sunt târfe zămislite prin taverne,
Care își duc viața lăudându-se ca niște fecioare neprihănite.
— Khalil Hawi, *Râul de cenușă*

În vara lui 1982, Beirutul a fost victima unei invazii, urmată de un masacru și valuri de refugiați. Ideile și ideologiile au murit, însă au fost urmate de un val negru. Dar mai întâi Beirutul de altădată trebuia să piară. În acea vară, înainte de a fi silit să plece, Faiz a scris o odă de bun-rămas orașului care-l adăpostise timp de cinci ani de mânia lui Zia. Poetul pakistanez ajunsese aici în 1978, la trei ani după ce izbucnise războiul civil din Liban. Preferase asta în locul întunericului greu care cobora peste țara lui. Bezna se lăsa peste Beirutul tulburat de lupte armate și căderi de curent, care păreau simple întreruperi ale plimbărilor de dimineață pe drumul de coastă sau o simplă tulburare a serilor învăluite în abur de cafea și fum de țigară, petrecute în cafenelele de pe strada Hamra, pe partea vestică din Ras Beirut (literal: „Capul Beirutului“ – vârful orașului care pătrundea în mare). Adesea asemănat cu Champs-Élysées, Hamra era mai mult un fel de Greenwich Village, un loc al experimentelor intelectuale și artistice din anii ’50, unde fiecare curent politic sau artistic își avea cafeneaua.

Odată cu sosirea pe coastele Levantului a războaielor prin interpuși, specifice Războiului Rece, faliile lăuntrice ale Libanului s-au accentuat. Beirutul era tot mai divizat, iar centrul ruinat era împărțit între estul musulman și vestul creștin. În afară de nimicitoarele explozii zilnice, orașul își păstrase până atunci statutul de capitală a modernității arabe, adăpost pentru exilați și emigranți ca Faiz, fiind și o platformă pentru dezbateri. Pe strada Hamra, vânzătorii încă mai vindeau ziare și reviste tipărite de fiecare partid sau tabără ideologică din regiune: proirakiană, prosiriană, nasseristă, atee, pro-Khomeini, comunistă sau proamericană. Nu era altceva decât testamentul unei lumi arabe care încă mai năștea idei și visuri într-un oraș liber și luminat, aflat la răscrucea dintre modernitate și tradiție. Într-o regiune aflată în plină criză de autoritate, Beirutul, deși cuprins de război, încă oferea libertate și un mediu prielnic pentru intelectualii din Egipt și Pakistan. Faiz era profund implicat în Lumea a Treia și în politicile revoluționare, sprijinind cauza palestiniană, scriind ode luptătorilor de gherilă palestinieni și dedicându-i volume de poezii lui Yasser Arafat, ai cărui luptători pentru libertate erau considerați

teroriști și criminali de țări precum Statele Unite și Israel. În Beirut, Faiz a editat revista *Lotus*, o publicație trimestrială de literatură universală, finanțată de Uniunea Sovietică, Egipt, Germania de Est și OEP. Deși studiase în arabă, Faiz era primul editor nearab al revistei. Împreună cu aventuroasa lui soție britanică, Alys, s-a așezat într-un oraș care îi permitea să îl sfideze pe Zia de la distanță. Decenii întregi Libanul atrăsese nu doar revoluționari, ci și poeți, ideologi, artiști și tot felul de rebeli și conspiratori. Un stat slab era și o binecuvântare, și un blestem. În Beirut nu exista o dictatură care să limiteze libertatea de exprimare sau să controleze armele. Războiul făcuse din mica țară mediteraneeană mai mult decât un adăpost, un loc viu, cu un cazinou și restaurante care încă serveau somon afumat și caviar în timpul armistițiilor. Erau cozi la pâine și felurite greutăți economice, aveau loc masacre, dar și conferințe literare. Fiecare agenție de spionaj era prezentă în oraș: CIA, KGB, Mossad.

Arafat, oamenii lui și o mulțime de facțiuni palestiniene încă se mai comportau de parcă dețineau jumătate din țară, tentaculele prezenței lor extinzându-se mult dincolo de postul lor de comandă din sud, de lângă granița cu Israelul. Susținătorii cauzei lor din Liban nu luau în seamă acest abuz asupra suveranității țării. Dușmanii lor erau mulți, nemiloși și se dedau la sângeroase masacre pentru a elimina stindardul palestinian din Liban.

Dar mai întâi, în vara lui 1982, Beirutul s-a stins, golit de spiritul său, pierzându-și strălucirea și inocența pe care încă le mai avea după cinci ani de război fratricid. Husseini, politicianul șiit, plecase deja de la conducerea Amal, incapabil să accepte că partidul pe care-l fondase împreună cu imamul Sadr era părtaș la asemenea crime. La ora 11 dimineața, pe 6 iunie, sute de tancuri israeliene Merkava și de transportoare blindate au intrat în Liban.[248] Începuse operațiunea „Pace pentru Galileea“. Israelienii încercaseră o operațiune similară în 1978, invadând Libanul în timpul unei incursiuni de o săptămână care a dislocat zeci de mii de oameni și a ucis câteva sute, de partea libaneză a graniței. Israelienii au lăsat în urmă o zonă controlată de o miliție aliată, în mare parte creștină. Au încercat să se înțeleagă cu șiiții din zonă, permițându-le să lucreze în Israel, organizând sărbători Ashura și mijlocind accesul pentru câteva mii de șiiți la un altar aflat în Israel.[249] Sătenii îi disprețuiau pe israelieni, dar îi urau și mai mult pe palestinieni. Gherilele palestiniene nu s-au lăsat intimidate, lansând rachete și chiar trecând în Israel pentru operațiuni împotriva civililor israelieni. În vara lui 1981 a fost declarat un armistițiu, care a ținut mai multe luni. Motivul operațiunii „Pace pentru Galileea“ fusese asasinarea ambasadorului israelian la Londra, ceea ce Israelul considera o încălcare a acordului de armistițiu de la granița cu Libanul.

Aparent, scopul era de a-i împinge pe palestinieni la 40 de kilometri dincolo de graniță. În realitate, invazia va ajunge până la Beirut, cu scopul de a-i sprijini pe aliații creștini ai israelienilor. Capitala Libanului va fi asediată, bombardată, înfometată și pustiită săptămâni la rând, până când Arafat și oamenii lui au fost de acord să părăsească țara unde provocaseră un război civil, asmuțindu-i pe naționaliști împotriva revoluționarilor, pe cei de stânga împotriva celor de dreapta, pe musulmani împotriva creștinilor. Luptătorii palestinieni au fost evacuați prin nordul Libanului și în cele din urmă au aterizat la Tunis, unde OEP și-a stabilit cartierul general. În sudul Libanului, șiiții

i-au întâmpinat pe israelieni cu urale, uşuraţi că au scăpat de Arafat şi oamenii lui. Amal îşi instruise iniţial luptătorii din sud să nu opună rezistenţă şi să-şi predea armele dacă li se cerea aşa ceva. Pentru scurt timp, soldaţii israelieni s-au plimbat[250], au făcut cumpărături şi au mers la cinematograf în oraşele Tyr şi Sidon din sud. Oamenii de afaceri israelieni treceau cu maşina peste graniţă pentru a găsi oportunităţi de afaceri în Liban. Nimic nu va dura însă. Eliberatorii vor deveni foarte curând ocupanţi detestaţi.

La ora 10.30, în acea seară de 6 iunie, Khalil Hawi, unul dintre cei mai mari poeţi ai Libanului, a luat o puşcă de vânătoare[251] şi s-a sinucis pe balconul casei sale din Beirutul de Vest, în apropiere de campusul Universităţii Americane din Beirut, unde era profesor. În tumultul războiului, nimeni nu a auzit împuşcătura. Creştin ortodox grec, născut în 1919 la Shweir, un sătuc din munţii Libanului, Hawi scrisese despre dragoste şi dorinţă, dar mai ales despre năzuinţa către înnoire politică şi culturală într-o regiune care se zbătea în nevoi şi disperare. Renaşterea arabă, culturală şi politică, din secolul al XIX-lea şi începutul secolului XX era de domeniul trecutului. Constituită ca reacţie împotriva stagnării intelectuale sub Imperiul Otoman şi a superiorităţii militare europene, renaşterea, cunoscută ca *al-Nahda* („Trezirea“), s-a manifestat în multe domenii, de la literatură, cinematografie, muzică, presă şi până la reforme ale educaţiei. Renaşterea a lansat gânditori moderni, cărturari seculari şi religioşi, inclusiv salafiţi modernişti, precum Muhammad Abduh. De la Cairo, efervescenţa intelectuală se mutase în Beirutul celei de-a doua jumătăţi a secolului XX. Însă nu se instaurase nici o ordine socială mai bună. Erau multe motivele pentru care această renaştere a eşuat, cum ar fi represiunea colonială, dar şi lovituri de stat repetate, orchestrate de americani, şi care au adus la putere lideri autoritari în Orientul Mijlociu. Maturizarea politică şi culturală a regiunii era zădărnicită. Generaţia de oameni luminaţi a lui Hawi încă mai spera să întindă o punte către tânăra generaţie. Hawi scria aceste lucruri în poemul *Podul*, din 1957[252]:

Dis-de-dimineaţă străbat voioşi podul
Coastele mele alcătuiesc un pod statornic.
Din grotele şi din mlaştinile Răsăritului
Către Noii Zori
Coastele mele alcătuiesc un pod statornic pentru ei.

Dar în acea seară de iunie, în timp ce tancurile israeliene huruiau spre Beirut, Hawi îşi dăduse seama că acel pod este iluzoriu, sau poate înţelesese că nu există un Nou Răsărit. Om profund sensibil şi meditativ, mistuit de poezia lui, îmbrăţişase naţionalismul arab şi era zdrobit de eşecurile suferite. Dezamăgit de visurile sale măreţe şi mâhnit de frământarea care îi înghiţea ţara, Hawi îmbătrânea şi era tot mai întunecat. La şaizeci şi doi de ani, umerii săi osteniţi nu mai puteau purta povara indolenţei şi a lipsei de putere a liderilor arabi în faţa invaziei israeliene. „Unde sunt arabii?“[253] îşi întrebase colegii în acea dimineaţă în campusul universităţii. „Cine va şterge pata ruşinii de pe fruntea mea?“ Hawi a fost găsit mort a doua zi dimineaţă, pe balconul lui.

De parcă ar fi înţeles că invazia avea să le aducă ceva şi mai rău decât văzuseră până atunci, Hawi a plecat spre ceruri, în timp ce Faiz şi Alys au hotărât să revină în iadul

dictaturii lui Zia, părăsind în acea vară orașul asediat și lăsând în urmă o scrisoare de dragoste către Beirutul[254] pe care amândoi îl iubiseră atât de pătimaș.

Beirut, giuvaier al lumii,
Un adevărat rai pe pământ!
Când oglinda

Ochilor zâmbitori ai copiilor
A fost spartă în bucăți,
Aceste mărunte stele
Luminează nopțile orașului
Și înseninează pământul Libanului.
Beirut, giuvaier al lumii...
Acest oraș a fost aici dintotdeauna și
Va fi mereu aici...
Beirut, giuvaier al lumii,
Un adevărat rai pe pământ!

Însă Beirutul era iadul pe pământ în acea vară. Faiz și-a intitulat poemul *Vers pentru Karbala din Beirut*, tribut către un oraș martirizat de nedreptate. Deși era profund secular, Faiz nu era ateu. Era înclinat mai mult către spiritualitate; imaginarul și alegoriile islamice îi străbat scrierile. Fără să știe, referirea lui la Karbala din Beirut vestea sosirea cultului martiriului și a doliului etern pentru imamul Hussein. Unii au crezut că acesta era răspunsul la întrebarea lui Hawi despre cine va șterge pata rușinii de pe fruntea sa.

*

Când a auzit știrile despre coloana de tancuri israeliene[255] care treceau granița Libanului în acea dimineață de iunie, șeicul Sobhi Tufayli nu a simțit nici teamă, nici presimțiri rele – doar exaltare. Era în aeroportul din Damasc, așteptând un zbor spre Teheran, pentru a participa la o conferință organizată de Gardienii Revoluției și Biroul lor pentru Mișcări de Eliberare. Tufayli se gândea la posibilitățile pe care le putea oferi invazia. Tufayli era un bărbat hotărât, de treizeci și cinci de ani, cu înfățișare sobră. Purta mereu un turban alb, și era originar din sătucul Brital de lângă Baalbek, ținut aflat în afara legii, rebel și cu puternice legături tribale. Zona era faimoasă pentru plantațiile de canabis. Studiase la Najaf aproape un deceniu cu Mohammed Baqer al-Sadr, fondatorul partidului Shia Da'wa, clericul irakian care sprijinise *wilayat*-ul lui Khomeini și fusese executat în 1980. Tufayli se afla la Najaf în aceeași perioadă cu Khomeini, alături de alți clerici șiiți tot din zona Beqaa, Sayyed Abbas Mussawi și șeicul Mohammad Yazbek. Mai era și tânărul student de optsprezece ani Hassan Nasrallah, care va ajunge lider într-o bună zi. Era uluit de ayatollah și de „prezența sa fascinantă"[256], un om în a cărui companie „timpul și spațiul nu mai existau". De când se întorsese în Liban, în preajma Revoluției Iraniene, clericii mai în vârstă continuaseră să vorbească cu iranienii despre cristalizarea rezistenței islamice față de Israel. Existaseră diferite tentative, dar nu se făcuse nimic concret. Războiul cu Irakul

consuma multe din resursele iraniene și nu mai erau bani pentru alte operațiuni. Mai exista și conflictul intern dintre moderniștii naționaliști și khomeiniștii radicali, care credeau în exportarea revoluției peste granițe. Până în 1982, radicalii controlau tot: Bazerganii, Yazdiii și Chamranii erau toți morți sau fără funcții. Dar în acel an, Iranul se simțea învingător în fața Irakului. Timpul acțiunii sosise, se gândea Tufayli – iar israelienii începuseră invazia. La conferință, el și alți clerici cu o agendă similară au cerut ajutor.

Șase zile mai târziu, soldații iranieni au început să sosească pe aeroportul din Damasc, sperând să-și croiască drum spre frontul din Liban. Au fost întâmpinați de ambasadorul iranian în Siria, Ali-Akbar Mohtashamipur, un discipol loial al lui Khomeini, care studiase cu ayatollahul la Najaf și era unul dintre puținii clerici care-l însoțiseră la Neauphle-le-Château. În total, circa cinci mii de iranieni au zburat spre Siria.[257] Ei nu au ajuns însă să se lupte cu israelienii în Beirut sau în Libanul de sud; majoritatea s-au întors acasă sau au fost trimiși pe frontul irakian. Dar 1.500 de Gardieni ai Revoluției din Biroul pentru Mișcări de Eliberare au rămas și au creat o bază de operațiuni în Siria, la granița cu Libanul. De acolo au făcut incursiuni în Valea Beqaa, unde au închiriat case în Baalbeck și zonele din jur; ulterior vor ocupa cazărmile armatei regulate libaneze din zonă și un hotel elegant pe care-l vor transforma în cartier general. Unul dintre gardieni era Mahmoud Ahmadinejad, viitorul președinte al Iranului.

Gardienii Revoluției purtau uniforme militare, dar nu luptau: erau misionari care aduceau revoluția islamică a lui Khomeini pe malurile Mediteranei. Pentru mulți locuitori din Baalbek, care nu vedeau lumea ca șeicul Tufayli, asta era o invazie străină. Pentru alții, iranienii era o bine-venită schimbare, comparativ cu milițiile insubordonate care dictau legea aproape peste tot în Libanul lovit de război. Dar cel mai important lucru era că iranienii ofereau servicii acolo unde statul eșuase. Câteva decenii mai târziu, cei care fuseseră martori la sosirea Gardienilor încă mai aveau amintiri vii despre cum orașul lor se schimbase aproape peste noapte. Baalbek, un oraș în care locuiau laolaltă șiiți, sunniți și creștini, a devenit Micul Teheran, Teheranul lui Khomeini. Festivalul Internațional de la Baalbek nu mai avusese loc de când începuse războiul civil din Liban, dar acum muzica era cu totul interzisă, la fel și nunțile. Un nou post de radio, Vocea Revoluției Iraniene, a început să transmită slujbe, cântece religioase și interviuri cu susținători ai Islamului. Statuia președintelui Nasser de la intrarea în oraș a fost aruncată în aer[258], și afișe cu Khomeini au fost lipite peste tot. Steagurile iraniene fluturau pe stâlpi, iar zidurile erau împânzite cu sloganuri despre imamul Hussein, Ierusalim și martiriu. Arhiepiscopul orașului a fost răpit și eliberat după două zile, dar mesajul era clar. Creștinii au părăsit orașul. Alcoolul a fost interzis. Femeile au început să poarte voalul, fie constrânse, fie din proprie inițiativă sau din precauție[259]: dacă ieșeau afară fără voal, puteau să aibă probleme. *Chador*-ul negru în stil iranian, înfășurat în jurul capului și corpului, și-a făcut apariția. Unele relatări vorbesc despre familii[260] răsplătite cu sume între 100 și 150 de dolari dacă fetele lor purtau voalul – o sumă mare în acele zile într-un oraș și într-o comunitate marcate de sărăcie. Iranienii au venit cu o mulțime de bani: au distribuit combustibil ieftin în timpul iernilor aspre, au construit un spital (botezat după Khomeini), au întreținut școli și au oferit burse de studiu în Iran. Au predat cursuri despre Coran și viziunea lui Khomeini asupra Islamului. Erau calmi și metodici, acaparând în liniște orașul și

împrejurimile sale. Ideile și simbolurile noi îi fascinau pe oameni, strecurându-li-se în minte și sedimentându-li-se treptat în conștiință.

Mai era și instrucția militară. Iranienii nu s-au luptat deloc împotriva israelienilor, dar au început să recruteze și să instruiască tineri șiiți în Valea Beqaa. I-au atras pe radicali, aflați încă în minoritate; era vorba de cei care priveau spre Khomeini cu admirație sau simțeau că Amal era prea moderat și îi trădase pentru a fonda Amal Islamic. Unii se antrenaseră alături de palestinieni, dar se săturaseră de modul lor de viață secular, precum Imad Mughniyeh, un tânăr de douăzeci de ani, cu înfățișare sobră și ascetică, pios, dar înzestrat și cu simțul umorului, care făcuse parte din Forța 17, trupa de elită a lui Arafat. Mulți dintre tinerii recruți șiiți veneau din Beqaa, alții, printre care și Mughniyeh, veneau din mahalalele din sudul Beirutului, o zonă săracă, plină cu refugiați în urma atacurilor israeliene. Sărăcia, frustrarea și nedreptățile inerente ocupației israeliene se vor dovedi prielnice pentru planurile iraniene. Nu avusese loc nici o revoluție islamică după asasinarea lui Sadat în Egipt. În Irak, șiiții nu se revoltaseră pentru a-l da jos pe Saddam, iar revolta șiită din Provincia de Est a Arabiei Saudite fusese repede potolită. În Siria, Khomeini nu avusese nici un motiv să sprijine o revoltă împotriva lui Assad. Dictatorul sirian deja se alăturase Iranului împotriva lui Saddam. Dar în Liban, în haosul războiului, într-un colț prăpădit și uitat al țării, revoluția islamică se instala fără să i se opună careva.

În tabăra instalată de Gardienii Revoluției lângă Baalbek, tinerii primeau instrucție religioasă de la clerici precum Tufayli și Mussawi, care purtau acum haine militare pe sub robele clericale.[261] Oamenii învățau să folosească puști AK-47 și aruncătoare de grenade, deprinzând lupta corp la corp și arta camuflajului. În aceeași Vale Beqaa unde cu doar câțiva ani înainte gherilele palestiniene instruiseră revoluționarii iranieni, iranienii erau acum cei care îi instruiau pe șiiții libanezi, punând bazele unei noi mișcări, care va schimba pentru totdeauna comunitatea șiită din Liban și relația Americii cu Orientul Mijlociu. În curând, libanezii se vor ocupa ei înșiși de tabere, iar mișcarea încă amorfă nu va avea nume pentru încă doi ani. În acest fel a fost fondat Hezbollahul, Partidul lui Dumnezeu, modelat după Hezbollahul iranian. Va fi cel mai de succes produs de export al revoluției. Deși nu era bine cristalizat, grupul se coagula în jurul unor dogme clare: Islamul era un program complet pentru o viață mai bună. Oferea bazele intelectuale, religioase, ideologice și practice pentru noua lor mișcare. Rezistența împotriva Israelului era prioritatea sa, iar distrugerea totală a statului evreu era scopul final. Mișcarea s-a subordonat față de *wilayat al-faqih* și asculta de conducătorul *faqih*-ului, Khomeini. În manifestul său oficial, publicat în 1985, sub forma unei scrisori deschise de patruzeci și opt de pagini, Hezbollah arăta clar că dorea un stat islamic în Liban, unul șiit ca în Irak, deși grupul era atent să nu amenințe explicit cu impunerea lui. Societatea urma să-l accepte, credeau ei, inclusiv creștinii, fiindcă era calea cea dreaptă.

În deceniile care vor urma, se va spune că Hezbollahul s-a născut din cenușa invaziei Israelului în Liban din 1982. După petalele de trandafiri au urmat gloanțele, apoi mașinile-capcană. Lucrurile nu stau însă deloc așa. Fără invazia și ocupația israeliană, Hezbollahul probabil că nu ar fi reușit să prindă rădăcini în țară. Dar asta nu e întreaga poveste. Revelația avută de șeicul Tufayli în aeroportul din Damasc a precedat nebunia ocupației. Chiar și înainte de 1979, discipolii lui Khomeini își dăduseră seama că Libanul poate fi un

teren fertil pentru proiectele lor revoluționare.

Mostafa Chamran și MEI nu erau singurii care folosiseră Libanul drept rampă de lansare pentru activitățile lor împotriva șahului. Stângiștii și marxiștii iranieni erau și ei acolo, antrenându-se cu OEP înainte de doborârea monarhiei. Dar celălalt grup de iranieni care cunoscuseră Libanul în deceniul de dinainte de revoluție erau khomeiniștii radicali, iar ei se ciocniseră adesea cu MEI. Unul dintre ei era Mohtashamipur. El se antrenase cu palestinienii la Beirut și petrecuse ceva timp la Beqaa, așa că știa terenul. Ca ambasador al Iranului la Damasc, Mohtashamipur va avea un rol esențial în formarea Hezbollahului, asigurând tranzitul armelor prin Siria spre Liban.

Alt khomeinist era Mohammad Montazeri, un cleric tânăr, agresiv și mereu gata să pună mâna pe armă, poreclit Ringo, care se instruise în taberele Fatah din Libanul de dinainte de revoluție. Fiu al celui mai apropiat discipol al lui Khomeini, un ayatollah și un jurist care jucase un rol-cheie în schițarea și implementarea noii constituții iraniene, Montazeri era un internaționalist radical tipic[262], care avusese contacte cu mișcările musulmane de eliberare, din Filipine până în Sahara de Vest, în anii ’70. În decembrie 1979, la o săptămână după începutul crizei ostaticilor de la ambasada americană din Teheran, organizase un grup de trei sute de voluntari care să meargă în Liban.[263] Unii voluntari erau adolescenți, alții aveau în jur de treizeci de ani. O parte purtau uniforme militare, iar alții erau în haine civile. Grupul număra și cincisprezece femei. În mod bizar, nu aveau nici bani gheață, nici bilete. Unii nu aveau nici măcar pașapoarte valabile. Au așteptat câteva ore până să se urce la bordul unui avion, în aeroportul Mehrabad, strigând: „Glorie lui Khomeini, pace lui Arafat!“ Strigătele lor de *Allahu Akbar* se auzeau în zona de plecări. Nu aveau arme, dar se îndreptau spre Liban ca să lupte alături de OEP împotriva Israelului. Sau așa sperau. Strigau neîncetat: „Azi Iran, mâine Palestina!“

Când veștile despre acest ajutor nesolicitat au ajuns în Liban, guvernul a închis spațiul aerian pentru avioanele iraniene[264] și a ordonat consulatelor din străinătate să refuze toate cererile de viză ale iranienilor pentru Beirut. Președintele a obținut asigurări din partea Siriei că nici unui iranian nu i se va permite să treacă spre Liban. La Beirut, Husseini l-a declarat pe Montazeri alienat mintal.[265] Un învățat șiit i-a scris ayatollahului Shariatmadari la Qom pentru a-i spune că șiiții din Libanul de sud nu-i voiau pe voluntarii lui Montazeri, fiindcă sosirea lor i-ar fi provocat și mai tare pe israelieni, semnând astfel condamnarea la moarte pentru șiiții din Liban. Pe Montazeri îl interesa foarte puțin ce voiau libanezii sau șiiții. Cu o sută dintre oamenii lui, a regizat o manifestație și greva foamei la Ministerul de Externe iranian, cerând bani pentru drum. A izbutit să ajungă ilegal în Liban, în ianuarie 1980, posibil prin Siria, împreună cu alți două sute de iranieni.[266] Într-o conferință de presă ținută la Beirut, Montazeri a anunțat că sute de voluntari iranieni erau pe drum. Oficialii de securitate libanezi au amenințat că-și vor da demisia dacă lui Montazeri i se va permite să rămână. Aceste prime încercări ale radicalilor iranieni și legăturile la nivel local pe care le-au cultivat au pus bazele fondării Hezbollahului. Mișcarea s-a extins din Beqaa până în suburbiile Beirutului și sudul Libanului.

În timp ce Iranul căuta războiul, Arabia Saudită căuta pacea. În toamna lui 1981, prințul moștenitor saudit Fahd alcătuise un plan de pace în opt puncte pentru a încheia conflictul arabo–palestinian. Deși planul nu-i făcea Israelului nici o concesie, nici nu-i

conferea legitimitate, era o recunoaștere a faptului că negocierile reprezentau o opțiune. La Teheran, mii de oameni au mărșăluit, cerând moartea prințului moștenitor.[267] Pancartele îl declarau inamic al Islamului. Iranul se prezenta acum ca ultimul apărător al Palestinei și al patriei arabe, construind o mișcare de rezistență islamică împotriva inamicului.

*

Totul a început incredibil de violent, cu nori de fum, metal contorsionat și trupuri sfârtecate. În noiembrie 1982, postul de comandă israelian din Tyr a fost aruncat în aer, fiind uciși șaptezeci și cinci de militari israelieni. În aprilie 1983, ambasada americană din Beirut a fost bombardată: șaizeci și trei de oameni au murit. În octombrie același an, cazarma infanteriei marine americane și cartierul general al parașutiștilor francezi au fost aruncate în aer. Americanii și francezii se aflau în Liban ca parte a unei forțe multinaționale pentru menținerea păcii în urma retragerii israeliene. Mai mult de trei sute de oameni au fost uciși, inclusiv 241 de americani, în cel mai mare dezastru pentru Statele Unite de la Războiul din Vietnam, fiind totodată și ziua cea mai sângeroasă pentru Corpul de Infanterie Marină de la Bătălia de la Iwo Jima din al Doilea Război Mondial. Exploziile au fost provocate de tineri care au intrat cu camioane pline cu explozibili direct în clădiri: primii sinucigași cu bombă din istoria Orientului Mijlociu, o armă nouă și letală. Era o combinație de atentat cu bombă plasată într-o mașină (tehnică pe care chiar Israelul o folosise pentru prima oară în Liban, la începutul lui 1979) și conceptul japonez de kamikaze (folosit împotriva țintelor americane din al Doilea Război Mondial). Aceste atentate sinucigașe cu bombă erau opera unor șiiți pioși, umiliți de către propriul lor stat și de către Israel, mânați de o fervoare proaspăt descoperită către martiriu. Recrutorii lor erau foarte abili – Mughniyeh, de exemplu, fost membru al forței de elită a lui Arafat.[268] Mughniyeh venise cu ideea unui atentat sinucigaș cu bombă împotriva israelienilor la Tyr. Colegii lui militanți au crezut că ideea lui era ridicolă: cine ar fi atât de nebun încât să se arunce în aer? Dar el găsise pe cineva – un prieten din copilărie pe care l-a trimis la moarte. Mughniyeh va deveni cea mai diabolică eminență cenușie militară a Hezbollahului. Alături de cumnatul său, Mustafa Badreddine, va superviza în anii ’80 deturnări de avioane și răpiri. Va dezvolta aripa militară a Hezbollahului, transformând-o într-o miliție foarte eficientă și sofisticată, beneficiind de ajutor constant din partea Iranului. Hezbollahul va nega întotdeauna implicarea în atentatele sinucigașe împotriva americanilor și francezilor din Liban, precum și luarea de ostatici occidentali în anii ’80 și la începutul anilor ’90, pretinzând că nici nu exista ca organizație în 1983. Un grup care se autointitula Jihadul Islamic le-a revendicat. Dar oameni precum șeicul Tufayli vor recunoaște ulterior, cu mândrie, că membrii nucleului inițial al Hezbollahului erau adevărații responsabili.

Încă din prima jumătate a lui 1983, influența Hezbollahului se muta din Valea Beqaa în suburbiile Beirutului, unde valuri de refugiați șiiți se stabiliseră aproape de aeroport, familii și clanuri rurale. Influențele erau diferite în funcție de locul unde te aflai: cea a moderatului Amal sau a unui islamist din Hezbollah, clerici moderați sau clericii conservatori și militanți. Familiile vor evolua în direcții sensibil diferite, și abia după ani

buni vor afla că unii purtau *chador* și barbă, iar alții beau vin și purtau cravată. Până în 1984, împărțirea Beirutului în sectoarele de est și vest era deja o realitate, armata libaneză era și ea divizată, iar brigada sa musulmană era responsabilă cu păstrarea ordinii în partea occidentală a orașului. Ea nu reușea însă să facă față tinerilor șiiți care patrulau înarmați pe străzi, răzbunând astfel ani de excludere și discriminare prin etalarea autorității lor pe străzile din Beirutul de Vest. Flamuri negre de doliu fluturau pe stâlpii de pe străzile unde hălăduiseră Faiz și Hawi, flamuri care îi chemau pe tineri să se sacrifice în lupta cu Israelul. *Chador*-ul și-a făcut apariția pe strada Hamra. Când oamenii din Ras Beirut au auzit prima dată de Hezbollah, mulți au râs. Hazem Saghieh, ziarist și intelectual de vârf al stângii libaneze, se întreba: „Partidul lui Dumnezeu? Și cine e secretarul general? Însuși Dumnezeu?“ Saghieh era creștin ortodox, fusese un susținător feroce al Revoluției Iraniene și al promisiunii sale de justiție, dar s-a lecuit repede de entuziasm.

Curând oamenii au încetat însă să mai râdă. Pe zidurile orașului ruinat de bombe au apărut graffitti proclamând *Kulluna Khomeini*, „Toți suntem Khomeini“. În fiecare noapte, exploziile au început să lovească barurile și magazinele care vindeau alcool în Beirutul de Vest, în jurul străzii Hamra și pe strada Fenicia, centrul vieții de noapte a Beirutului, unde cluburile și barurile înfloreau în anii ’60 și ’70. Într-o seară, un grup de o sută de femei[269] îmbrăcate în *chador* și-au făcut de cap pe strada Fenicia, spărgând sticle și mobilier în restaurante și baruri. Oameni înarmați au dat buzna în hoteluri, împușcându-i pe toți cei care stăteau la bar. Militanți agresivi le hărțuiau pe femeile de la Universitatea Americană, cerându-le să poarte voal. Au apărut afișe pe ziduri și copaci, de doar câteva rânduri, imprimate cu litere negre, care chemau la susținerea unei cauze sfinte și făgăduiau răsplăți pământești: „un apartament mare, o mașină rapidă, o soție supusă“. Puritanismul Iranului lui Khomeini întuneca faimoasa *joie de vivre* a Beirutului. Hezbollahul își consolida poziția în interiorul comunității șiite și construia ceea ce se va numi o „societate de rezistență“, prin prozelitism, recrutare sau constrângere. Identitatea comunității șiite se va schimba în urma acestei campanii neobosite și metodice, care a trecut neobservată până când a fost prea târziu. Hezbollahul a fost văzut ca întruparea voinței lui Dumnezeu pe pământ, partidul lui Dumnezeu potrivit Coranului, aflat în luptă cu partidul lui Satan, fiind mai puțin un partid politic cât o mișcare – oricine era credincios putea să adere. În Iran, liderii se adresau mulțimilor cu „O, partid al lui Dumnezeu!“ Hezbollahul va cita Coranul în discursul său propagandistic: „Oricine îi acceptă pe Allah și pe Trimisul Său, cei care cred și îi devin prieteni vor intra în partidul lui Allah și vor triumfa“[270]. Hezbollahul va adopta o variantă a emblemei Gardienilor Revoluției ca simbol: un pumn ridicat care ține un Kalașnikov.

În timp ce Hezbollahul pătrundea în societate, rezistența armată împotriva ocupației israeliene din sud era încă dominată de o coaliție de miliții stângiste și comuniste, precum și de Amal, care era bine reprezentată în sud. Chiar și după spectaculoasele atentate sinucigașe din 1982 și 1983, islamiștii nu erau încă forța dominantă. Frontul Rezistenței Naționale Libaneze luptase alături de palestinieni în timpul invaziei israeliene, dar acum erau pe cont propriu, punând la cale atacuri mărunte împotriva ocupației israeliene din sudul Libanului. În 1985 au fost mai mulți atentatori sinucigași cu bombă, un adevărat val. Nu erau șiiți gata să moară în numele Domnului, ci naționaliști seculari care mureau

pentru națiune, printre care și o fată de șaptesprezece ani din Beirutul de Vest, Sana Mohaydali, care s-a aruncat în aer într-un Peugeot la un punct de control israelian. O tânără comunistă a detonat o valiză la un alt punct de control; alți atentatori erau stângiști creștini și comuniști sunniți. Spre deosebire de grupul Jihadul Islamic, care îi aruncase în aer pe francezi și pe americani, dar rămăseseră în umbră, acești atentatori sinucigași *voiau* să li se recunoască meritul și să fie aureolați de prestigiul teatral și morbid al martiriului. Voiau să arate că erau la fel de curajoși precum fanaticii religioși – dacă nu chiar mai curajoși.[271]

Astfel au introdus o nouă modă în lumea războiului de gherilă și a atentatorilor sinucigași: își înregistrau pe bandă video cuvintele de adio. După școală, tânăra Sana lucra într-un magazin care vindea casete VHS, și îl ajutase pe un atentator sinucigaș să-și înregistreze mesajul de adio. „Mireasa sudului“, după cum va fi cunoscută după moarte, a înregistrat și mesajul său de adio: „Sunt un viitor martir. Fac ce am hotărât cu sufletul împăcat“, a spus tânăra ca de dincolo de mormânt. „Îmi fac datoria din dragoste pentru poporul meu și țara mea.“

Revista franceză *Paris Match* a publicat un articol de două pagini despre ea, intitulat „La Kamikaze“. Revistele din Orientul Mijlociu au publicat fotografii cu fața sa drăgălașă și zâmbitoare, încadrată de un păr negru lung, acoperit cu o beretă roșie. Scopul, conform unui politician de atunci, era de a dovedi că rezistența națională seculară împotriva ocupației israeliene era alternativa la un jihad al fanaticilor religioși. Hezbollahul era doar o nebunie de moment, un fenomen bizar, zămislit din haosul războiului. Dar în final stânga nu a putut face față zelului cu care Hezbollah s-a dedicat luptei, nu doar împotriva israelienilor, ci și împotriva propriilor rivali. Stânga din Liban va fi eliminată fără milă în curând, așa cum se întâmplase și în Iran.

Și Hezbollah a folosit tactica atentatorilor sinucigași, dar mai moderat – nu voia să rămână fără oameni. Suicidul este interzis în Islam (*haram*), dar sacrificiul absolut, făcut voluntar în timpul luptei, sau moartea ca *shaheed*, martir, era o provocare pe care recruții Hezbollah au început să o caute cu entuziasm. Khomeini a inspirat un fanatism nebunesc și exaltat, precum și o obsesie față de martiriu care schimba profund șiismul din Iran și Liban. După patru ani de război cu Irakul, Iranul trimitea valuri de tineri neînarmați la moarte. Purtând banderole roșii[272] și înarmați doar cu o cheie metalică (despre care se spunea că deschide porțile raiului), mii de adolescenți străbăteau câmpurile minate pentru a deschide calea tancurilor, trupurile lor fiind sfârtecate de explozii. Voluntari sau nu, aceste talazuri umane rupeau liniile inamice. Fervoarea religioasă pătrunsese în trupele iraniene și forțele de voluntari Basij, pregătiți să moară pentru națiune, pentru Khomeini și pentru imamul Hussein. După ce convingerea ideologică și moartea ca martir au devenit țeluri mult râvnite, sărbătoarea Ashura avea loc în fiecare zi – cel puțin pentru Khomeini, care insista ca războiul să continue până la victoria deplină. Asta nu era o interpretare a credinței șiite pe care Husseini o putea accepta, nici nu era cea pe care o predicase imamul Sadr. Chiar și martiriul imamului Hussein fusese deformat de Khomeini, potrivit fostului prim-ministru Bazergan, care a scris o celebră scrisoare deschisă către ayatollah în 1986, în care se deplângea faptul că revoluția făcuse din martiriu un scop în sine.[273]

Înlăturat de la putere, Bazergan a rămas în Iran, fiind membru al parlamentului până

în 1984. A continuat să lupte pentru un Iran diferit, mai democratic și mai puțin teocratic. Bineînțeles că nu a avut succes, dar în scrisoarea sa îl trăgea la răspundere pe Khomeini pe temeiuri politice și ideologice. În cartea lui Fuad Ajami *Palatul de vis al arabilor*, care prezintă eșecul generației lui Hawi, Ajami se ocupă în detaliu de scrisoare, istorisind cum Bazergan îi amintea lui Khomeini că imamul Hussein nu mărșăluise de bunăvoie către o moarte sigură. De fapt, Hussein cel din viziunea lui Bazergan și a imamului Sadr, era un bărbat înțelept care se hotărăște să se întoarcă de unde venise atunci când își dă seama că oamenii care îl chemaseră în ajutor împotriva lui Yazid și-au retras invitația. Încerca să evite o ciocnire cu inamicii săi, dar era prea târziu. Războiul lui a fost defensiv, nu o căutare a martiriului. De aceea, Karbala nu poate fi folosită pentru a justifica „un război, războiul până la victoria finală“ împotriva Irakului sau împotriva altora.[274] Bazergan a spus că și Khomeini se îndepărtase de la „realitățile obiective și lecțiile apostolilor și ale imamilor“.

Scrisoarea va fi dată uitării, îndemnul său la moderație fiind irelevant în toiul războiului cu Irakul, care era copleșit de îndoctrinarea sistematică, de fervoarea nebunească a celor care căutau martiriul pe câmpul de bătălie și de elogiile aduse imamului Hussein, care se revărsau peste comunitatea șiită din Liban.

*

În 1985, Israelul s-a retras din cea mai mare parte a teritoriului pe care-l ocupase în 1982, inclusiv din marile orașe Sidon și Tyr. A început să creeze o zonă-tampon de-a lungul granței, lată de câțiva kilometri. Zeci de mii de libanezi, musulmani și creștini deopotrivă, vor continua să trăiască sub ocupația israeliană pentru următorii cincisprezece ani. În satele eliberate acum de trupele israeliene, Hezbollahul nu stătea degeaba. Se proceda la fel ca în Baalbek, dar cu mai multă severitate: raiduri violente împotriva magazinelor care vindeau alcool, închiderea cafenelelor, interzicerea muzicii și a partidelor politice de opoziție. Frica i-a cuprins pe oameni când Hezbollahul și-a impus legea și a început asasinatele. Critici și rivali, mai ales stângiști și comuniști, au fost eliminați fără milă. Crimele nu au fost investigate; nimeni nu a fost arestat. Dar toți știau cine se afla în spatele crimelor. Hezbollahul a recrutat și a organizat rezistența: mulți s-au alăturat voluntar, alții au fost racolați. Cu cât erau mai mulți bărbați care luptau efectiv împotriva israelienilor, cu atât erau mai mulți martiri, și, cu cât erau mai mulți martiri, cu atât mai mult familiile deveneau îndatorate unui sistem de patronaj care avea grijă de văduve și de orfani, asigurând loialitatea față de Hezbollah. Afișele care anunțau moartea celor ce muriseră luptând împotriva ocupației au început să arate altfel: nu mai erau fețele zâmbitoare ale tinerelor sau ale bărbaților proaspăt bărbieriți și cu perciuni, care își dăduseră viața pentru nație. Războiul era dus acum în numele Islamului; bărbații aveau bărbi, iar culorile folosite erau negrul – de la doliu și verdele – culoarea simbolică a Islamului, afișele fiind semnate cu „Rezistența islamică“. Multe afișe erau copii exacte ale celor de pe zidurile din Iran – făcute cu ajutorul artiștilor care veniseră special din Teheran pentru a-i instrui pe artiștii locali să alcătuiască astfel de necrologuri propagandistice.

În 1986, întunericul opresiv și nemilos din Iran devenise insuportabil pentru familia

Fahs, care a decis să părăsească Teheranul. Noua realitate creată de împlinirea năzuinţelor sale devenise o povară zdrobitoare pentru Sayyed Fahs. Nimic nu se schimbase; totul devenise mai rău: sprijinul lui Khomeini pentru cauza palestiniană nu adusese victorii; o miliţie islamistă radicală se constituia în ţara lui, iar prietenii săi erau executaţi în Iran. Epurarea care vizase la început stânga seculară şi alţi oponenţi ai lui Khomeini se extindea, reducându-i la tăcere chiar pe foştii revoluţionari. Un val nou de execuţii urma să aibă loc. Nu era deloc uşor să plece nevătămat. Sayyed Fahs a tot şovăit câţiva ani, până când a tăiat toate legăturile în 1988. La fel ca ruperea relaţiilor cu cineva drag, procesul de eliberare a fost greu, mereu amânat, aşa cum cineva se agaţă de speranţa că probabil celălalt se mai poate schimba. În cazul regimului iranian, exista întotdeauna speranţa că probabil înţeleptul Khomeini pur şi simplu nu era conştient de abuzurile comise în numele lui. Însă era.

Fahs a fost cutremurat până în străfundurile sufletului[275] când unul dintre cei mai apropiaţi prieteni ai săi a fost caterisit, întemniţat, torturat oribil şi apoi executat. Dincolo de această tragedie, mai era şi spulberarea marelui vis. Fahs îşi imaginase o comunitate musulmană fără graniţe şi mersese în Iran crezând că valul va începe de acolo. În schimb, găsise sectarism şiit şi naţionalism persan. Combinaţia era toxică. Şi-a redescoperit propria identitate, apartenenţa sa arabă, „libanismul“ său. La Teheran plânsese ascultând-o pe Fairuz. S-a întors împreună cu familia în Liban doar pentru a afla că întunericul începuse să se întindă. În satul lor, Jebsheet, singura femeie care purtase voalul negru în anii ’70 fusese soţia lui Fahs, aşa cum se cerea de la soţia unui cleric. Acum erau *chador*-uri peste tot. Până şi rudele sale care nu se acoperiseră niciodată o făceau acum. Fiica lui, Badia, se simţea ca şi cum ar fi avut loc o lovitură de stat în absenţa lor, o acţiune de preluare a puterii în timpul nopţii. Plecând în Iran, a părăsit o ţară în care încă se mai produceau acte zilnice de sfidare a noului regim. Revenind acasă a descoperit că ţăranii asimilaseră complet ideile lui Khomeini. Departe de inima revoluţiei, fără a-i cunoaşte ororile, oamenii râvneau ceva din strălucirea ei. Existau, firește, şi beneficii. Cu finanţare generoasă din Iran, Hezbollahul crea o copie a sistemului iranian în Liban: şcoli, instituţii caritabile, asociaţii ale martirilor, cercetaşi Mahdi, seminarii religioase legate de Qom, şi nu de Najaf. La toate astea se adăugau recitatorii. Cântăreţi profesionişti de imnuri religioase pentru imamul Hussein sau pentru alţii au venit din Iran pentru a învăţa şi a propaga acest stil muzical printre şiiţii din Liban.

Badia abia dacă-şi putea crede urechilor când a auzit prima dată incantaţiile răsunând în difuzoarele montate pe o maşină care trecea prin sat. Ritmice, repetitive, te duceau în transă. Nu mai auzise aşa ceva în Liban înainte. În Iran, da, dar nu aici. Badia îşi petrecuse un an studiind în *hawza* pentru femei din Qom, dar o asemenea evlavie care friza patologicul era prea greu de suportat. Prea multe fabule şi prea multă semeţie persană. S-a mutat la o *hawza* pentru studenţi arabi şi a găsit un mediu şi mai nociv, fiind înconjurată de studenţi care abandonaseră totul pentru a se alătura la ce credeau ei că era un stat islamic utopic. Erau rupţi de realitate, înecându-se într-un fanatism care le va îngreuna întoarcerea în ţările de origine. A plecat şi de acolo.

În Liban, sărbătoarea Ashura fusese întotdeauna un prilej pentru imnuri şi pentru a spune din nou povestea imamului Hussein. Bărbaţii plângeau şi-şi loveau piepturile cu

palmele, șezând pe podeaua unei *husseiniyya*, o sală de adunare rezervată în mod special pentru ceremoniile care-l comemorau pe imamul Hussein. Gestul de doliu și de autoflagelare era cunoscut drept *latmiya*. În multe colțuri ale lumii erau șiiți care practicau o *latmiya* mai dură, uneori mai sângeroasă, autoflagelându-se cu lanțuri, tăindu-și frunțile și lovindu-le cu mâinile ca să sângereze – așa cum se întâmplă la procesiunile Pătimirii lui Isus de Paște prin satele din Italia sau la crucificările care au loc în Filipine. În Liban lucrurile erau mai blânde. Dar acum Ashura și fiecare înmormântare a unui luptător Hezbollah erau un prilej de mobilizare, îndoctrinare și de izbire cu pumnul în piept.

Un faimos cântăreț religios din regiunea arabă Ahwaz din Iran venise în Liban pentru a propaga *latmiya* în stil iranian. Cunoscut ca Asakiri, vocea lui cu inflexiuni militare era cea care răsuna din difuzoarele mașinilor care treceau prin sate. Era înconjurat de adepții lui Hussein, bărbați cu bărbi mari, îmbrăcați în uniforme militare, care conduceau mulțimea și își fluturau brațele pe deasupra capului, lovindu-și pieptul cu palmele. Asakiri cânta în arabă:

O, iubitor al jihadului
O, iubitor al jihadului

„Flutură, încrucișează, lovește! Flutură, încrucișează, lovește!“ „Toți împreună acum, toți laolaltă!“ Unii din mulțime priveau pierduți, doar aplaudând. Alții foloseau doar o mână, lovindu-se ușor peste piept, așa cum făcuseră toată viața lor. Cei mai entuziaști păreau a fi tineri din primul rând, care dădeau energic din mâini.

O, iubitor al jihadului, o, iubitor al jihadului
Ruhollah Khomeini, Ruhollah Khomeini
Pe câmpul de bătălie al jihadului
O, iubitor al jihadului, o, iubitor al jihadului
Puneți mâna pe arme, puneți mâna pe arme,
Să mergem pe câmpul de bătălie, Hezbollahul vă cheamă,
Hezbollahul vă cheamă pentru a înlătura răzvrătirea.
Războiți-vă împotriva dușmanului!

Chiar și coloana sonoră a revoluției se schimbase. Stânga cântase alte cântece, pe acorduri de chitară. Bardul lor era compozitorul libanez Marcel Khalifeh, cu al său *oud*, instrumentul cu coarde de forma unei pere care este nelipsit din muzica arabă. Khalifeh cânta versurile celui mai faimos poet palestinian, Mahmoud Darwish:

Între mine și Rita e o pușcă, iar cei care o cunosc pe Rita
Fac plecăciuni și se închină ochilor ei de chihlimbar.

Khalifeh încă mai cânta, dar accesul pe stadioane îi era interzis. Publicul său devenise țința islamiștilor, într-o campanie menită să-i reducă la tăcere fără milă pe cei care puteau oferi o alternativă intelectuală comunității șiite. Viziunile antagonice asupra lumii iscau violență între șiiți.

În Pakistan se producea un nou fenomen, fără precedent în istoria recentă: masacre reciproce între sunniți și șiiți.

8. Shia kafir!

Pakistan
1980–1988

Am călătorit spre apus și am întâlnit Islam,dar nu și musulmani;
M-am întors către Est și am întâlnit musulmani, dar nu și Islam. — Muhammad Abduh, cărturar religios modernist de secol XIX

În vara lui 1987, sunniți pakistanezi au intrat într-un sat din zonele tribale de la granița cu Afganistanul și au ucis șiiți, concetățeni de-ai lor. Apoi șiiții i-au ucis pe sunniți. Aproape două sute de oameni au murit. Violența nu a fost rezultatul revoltelor comunitare, nici al unei răfuieli între triburi. Nu a fost nici un război între națiuni, așa cum se întâmpla între Iran și Irak. Cele două țări vecine se războiau deja de aproape șapte ani, dar șiiții irakieni luptau în mod loial sub steagul țării lor împotriva Iranului, iar proclamarea unei pretinse ciocniri persano–arabe era o simplă propagandă sectară. Nu, vărsarea de sânge din Pakistan era primul atac premeditat și sprijinit de stat al unei miliții sectare împotriva altei secte, primele crime de acest fel la care lumea islamică era martoră în timpurile moderne. Omorurile sectare s-au născut din semințele Revoluției Islamice și din ciocnirea sa cu wahhabismul saudit, cu o doză de zelotism de la Zia ul-Haq, încă la putere datorită referendumului său din 1985, care-l numise „păstrător al credinței patriei“.

Fiecare tabără își avea soldații ei. Dar înainte de vărsarea de sânge și de milițiile sectare au fost „evangheliștii“: doi *allama*[4] pakistanezi – cărturari religioși cu viziuni opuse asupra lumii – unul aliniat Irakului, celălalt, Arabiei Saudite. Cei doi bărbați s-au întâlnit o singură dată[276], dar liniile paralele ale vieții lor spun povestea războiului prin interpuși dus de Casa Saud și Khomeini în Pakistan, în anii ’80. Cuvintele lor surprind radicalizarea comunităților respective, iar morțile lor brutale marchează începutul violenței sectare din timpurile moderne dintre sunniți și șiiți, care se va răspândi în Pakistan înainte să cuprindă Orientul Mijlociu. Cei doi bărbați trăiau într-o lume separată, într-o țară diferită de cea a prezentatoarei de televiziune Mehtab, dar, în timp, Pakistanul lor va ajunge să-l înfrângă pe al ei.

Allama Ehsan Elahi Zaheer studiase la Universitatea islamică din Medina și era un protejat al puternicului vicerector al acesteia, șeicul orb saudit Bin Baz. *Allama* Arif Hussaini studiase la Najaf, numărându-se printre primii studenți religioși pakistanezi[277] care s-au apropiat de ayatollahul Khomeini, participând la rugăciunile și prelegerile sale de seară și îndemnându-i pe colegii pakistanezi să-l sprijine pe reacționarul iranian.

Allama Zaheer avea o voce mereu mânioasă și purta uniforma unui naționalist: o cușmă de *karakul*, tipică fondatorului Pakistanului, Jinnah, și un *shalwar kameez*[5] cu o

vestă pe deasupra. Cu scurta lui barbă șaten închis, purtând ochelari cu rame aurite și lentile fumurii, arăta mai mult ca un agitator decât ca un teolog.

Allama Hussaini era înalt și ieșea în evidență în mulțime, îmbrăcat cu lunga robă de cleric, turbanul său negru fiind un semn al descendenței sale de *sayyed*, urmaș al Profetului. Discursurile lui erau înflăcărate, dar nu furioase. Amândoi vorbeau araba, Hussaini cu un accent fin, inspirat de persană, Zaheer cu accentul prelung și mai gutural pe care-l deprinsese în Golf.

Zaheer și Hussaini se născuseră la un an diferență, în părți opuse ale țării, chiar când planul de împărțire a țării din 1947 dădea naștere unui Pakistan independent. Hussaini provenea din sătucul Paiwar, aflat în districtul Kurram, situat în zonele tribale de la granița cu Afganistanul – singurul district cu o însemnată minoritate șiită, estimată la aproape 40% din populație. Provenea din tribul șiit Turi; alte triburi erau împărțite între sunniți și șiiți, precum Bangash. Zaheer provenea din Punjab, unde proprietarii de pământ bogați erau adesea șiiți, iar forța de muncă, sunnită.

Șiiții din Pakistan erau cea mai însemnată minoritate a țării, a doua populație șiită ca mărime din afara Iranului, dar, față de alți șiiți din lumea arabă, nu se simțiseră niciodată asupriți. Sentimente antișiite existaseră pe subcontinent, chiar și în India de dinainte de împărțire, dar, la fel ca în restul lumii musulmane de până atunci, exprimarea lor publică era limitată la o minoritate a clericilor și a susținătorilor acestora. Nu exista un curent de gândire antișiit care să submineze stabilitatea țării. Violența comunitară izbucnea din când în când, mai ales în preajma festivalurilor religioase. Uneori erupea din cauza unor dispute minore, precum înălțimea unui minaret sau calea urmată de o procesiune, sau pentru chestiuni mai serioase (dar nu vitale), precum disputele funciare. Liderii șiiți pretindeau drepturi pentru toți pakistanezii, dar solicitările specifice unei comunități minoritare erau și ele ascultate.

Șiiții din Pakistan fuseseră elementul-cheie în fondarea țării, laolaltă cu părintele națiunii, Mohammad Jinnah, el însuși șiit. Pakistanul nu era privit doar ca o patrie a sunniților, ci și ca o țară incluzivă. În primele decenii de existență, identitățile sectare ale liderilor săi nu avuseseră vreo relevanță. Șiiții erau atât proprietari bogați de terenuri în Punjab, cât și generali și politicieni proeminenți. Zulfiqar Ali Bhutto s-a căsătorit cu o șiită iraniană. Nu era străin de simbolismul șiit – chiar numele său, *zulfiqar*, era numele sabiei cu vârful despicat a imamului Ali.

Dar Zia punea capăt naționalismului musulman incluziv cu mișcarea sa Nizam-i Islam. Când a impus noile legi în februarie 1979, a promis de asemenea că va crea un fond de întrajutorare (*zakat*) până la finalul anului. *Zakat*, unul dintre pilonii Islamului, este o contribuție caritabilă de 2,5% din venitul anual personal, cerută de Dumnezeu, dar rar impusă de către guverne (cu excepția câtorva, precum Arabia Saudită). Cu 225 de milioane de dolari alocați în acest sens[278] de Arabia Saudită, Emiratele Arabe Unite și de guvernul pakistanez, Zia plănuia să facă retrageri obligatorii din toate conturile bancare personale și ale companiilor deținute de musulmanii din țară. A spus că asta va ajuta la combaterea sărăciei și cerșetoriei și va transforma Pakistanul într-o societate mai justă. Anunțul a provocat consternare în rândul pakistanezilor. Unii au început să-și retragă banii din bănci pentru a scăpa de taxarea suplimentară; alții s-au plâns de această devoțiune

forțată, întrebându-se dacă nu cumva guvernul va distribui apoi cartele[279] pe care oamenii vor trebui să le prezinte pentru a dovedi că merseseră la moschee să se roage de cinci ori pe zi. Pakistanezii au început să se refere la taxa *zakat* drept „taxa Zia“, glumind că toți banii merg în buzunarele celui mai mare cerșetor.

Dar pentru șiiții pakistanezi planurile pentru *zakat*-ul obligatoriu nu erau o glumă; erau un semn că Zia nu doar islamiza țara, ci o „sunnitifica“. Legea islamică sunnită și șiită diferă în unele aspecte și, dacă ar fi impus șaria, după cum intenționa, Zia ar fi legitimat o versiune sunnită a legii islamice. Pentru șiiți, încă de când partizanii lui Ali aleseseră să nu mai presteze jurământ sau să plătească taxe primului calif de după Profet, *zakat*-ul putea fi doar un act individual voluntar și nu putea fi impus de stat. Diferențele mărunte de interpretare a legii islamice, care nu fuseseră niciodată o problemă până atunci, creau brusc o falie majoră în societatea pakistaneză. Nu e clar dacă saudiții sau emisarul lor, Dawalibi, ignorau sau nu le păsa de reacția unei țări cu o populație șiită atât de mare.

În aceeași zi de februarie 1979 când Zia a făcut anunțul în legătură cu legea islamică, grupuri sunnite din Karachi[280] au organizat proteste, cerând impunerea imediată a legii islamice sunnite hanafite peste tot în Pakistan, și numirea de judecători sunniți în toate curțile șaria. Clericii șiiți au hotărât să se organizeze, fiind îngrijorați că acesta era doar începutul unei campanii împotriva lor. În zilele de 12 și 13 aprilie 1979, mii de șiiți din diferite organizații s-au adunat în orașul Bhakkar din provincia Punjab pentru un congres. Au format Tehrik-e-Nifaz-e-Jafariya (TNFJ), Mișcarea pentru Implementarea Legii Jaafari (șaria). TNFJ nu cerea să fie aplicată legea șiită în Pakistan, dar voia, printre altele, să fie recunoscută de curțile de justiție și să fie numiți mai mulți judecători șiiți în Consiliul Ideologiei Islamice. Zia nu a impus *zakat*-ul. Apoi, după câteva luni, la 20 iunie 1980, Zia a anunțat că legea privind *zakat*-ul va fi implementată oficial. A doua zi, băncile din toată țara au fost închise pentru colectarea imediată a celor 2,5% din toate conturile.[281]

Înfuriați de faptul că Zia le ignora drepturile, șiiții din țară s-au adunat la Islamabad la începutul lui iulie. TNFJ, organizațiile studențești șiite și clericii radicali au strâns o sută de mii de oameni care au luat cu asediu clădirile guvernamentale. Înfruntând o furtună, gaze lacrimogene și bătăi din partea poliției, au stat acolo timp de trei zile. Niciodată înainte nu se mobilizaseră astfel șiiții din Pakistan, sau nu avuseseră un motiv atât de serios. Trezit brusc la realitate, Zia a trebuit să dea înapoi peste câteva zile, anulând *zakat*-ul obligatoriu. Activiștii șiiți erau exaltați: erau primul grup din Pakistan care îl sfida cu succes pe dictator și legea lui marțială. Protestele însemnau o victorie pentru comunitatea lor. Dar clericii și activiștii sunniți fierbeau: cedând în fața șiiților, Zia subminase viziunea lor despre un Pakistan devenit stat islamic model. Se trasau granițe în interiorul societății pakistaneze, între cei care plăteau *zakat* și cei care nu plăteau, între sunniți și șiiți – „ceilalți“ musulmani.

Odată cu asediul Islamabadului, șiiții realizaseră încă o premieră: ceruseră sprijin extern[282] pentru comunitatea lor. Iar Khomeini răspunsese, avertizându-l pe Zia că, dacă mai continua să-i persecute pe șiiții din Pakistan, va avea aceeași soartă ca șahul.[283] Iranul și Pakistanul erau prieteni apropiați. Fiind o țară tânără, Pakistanul și-a scris constituția preluând modelul iranian[284] și s-a grăbit să compună un imn dedicat vizitei șahului în Pakistan în 1950. Șahul se arăta binefăcătorul mai tânărului său vecin, cu toate că uneori îi

vorbea de sus, spre indignarea pakistanezilor. Dar nu existaseră niciodată ingerințe directe în afacerile interne.

Iranul revoluționar făcea altfel lucrurile – se prezenta ca protectorul șiiților de pretutindeni. Khomeini vedea în șiiți un mijloc de a exporta revoluția – în același fel ca Hezbollahul din Liban –, dar și niște supuși ai *wilayat*-ului său fără granițe. Mai ales studenții erau vizați. Organizația Studențească Imamiyat (ISO), șiită, a devenit o structură revoluționară, promovând viziunea și agenda lui Khomeini în Pakistan. Peste câțiva ani, ISO va fi direct legată de biroul Liderului Suprem.[285] Imagini ale lui Khomeini au apărut în birourile sale, iar tinerii studenți le lipeau prin camere. Studenții religioși erau curtați agresiv: în trecut, pakistanezii mergeau să studieze la Najaf, dar după un an de la revoluție patru mii de studenți[286] au primit burse de la guvernul iranian pentru a studia la Qom timp de aproape un an. Când s-au întors, mulți îmbrățișaseră deja conceptul *wilayat*-ului, predicându-l altora în Pakistan.

Nu avem de unde ști cât de receptivi ar fi fost șiiții din Pakistan la mesajul lui Khomeini dacă Zia nu i-ar fi provocat, dar provocarea le-a dat clericilor precum Hussaini o puternică unealtă de propagandă. *Allama* Hussaini era revoluționar în adâncul sufletului, un agitator care i-a iritat pe irakieni cu protestele lui în legătură cu opresiunea șiiților pe când locuia la Najaf. Când fusese la Qom, trimisese scrisori de protest șahului. Când asediul *zakat*-ului a avut loc în 1980, a adunat mii de voluntari din familia lui de la Kurram. Pe atunci, Hussaini era încă un personaj relativ necunoscut dincolo de Kurram, dar până în 1984 clericul de treizeci și șapte de ani devenise șeful TNFJ. A mers să-l viziteze pe Khomeini[287] pentru a primi sprijin oficial. Hussaini fusese numit reprezentant al lui Khomeini, *wakil*, dar recunoașterea oficială purta o greutate mai mare. Însemna de asemenea că putea colecta *khums*, o taxă religioasă șiită, o parte în beneficiul comunității șiite din Pakistan și altă parte pentru a o trimite lui Khomeini. Liderul Suprem iranian era și un *marja'a taqlid*, un prilej de emulație pentru susținători. Majoritatea clericilor de rang înalt care dețineau poziția de *marja'a* erau în Irak și Iran, iar reprezentanții lor în lumea musulmană colectau o parte din taxa *khums* de la credincioși. În anii '80, Pakistanul a devenit o uriașă sursă de astfel de venituri pentru Iran.[288]

Hussaini era fascinat de ayatollah. Credea că Khomeini era binecuvântat[289], fiind adevăratul reprezentant al Imamului Ascuns pe pământ și singurul om care putea înlătura dominația globală a marilor puteri – SUA și URSS –, inclusiv în Pakistan. Preluând modelul Iranului revoluționar, Hussaini a încercat să introducă noua tradiție a „Zilei Ierusalimului" în Pakistan[290], în 1984; ulterior a mai adăugat o zi de sărbătoare, numită „Moarte Americii". Pentru Hussaini, doar o revoluție islamică modelată după Revoluția Iraniană ar fi rezolvat nenorocirile Pakistanului, deși era atent să nu dea vreodată impresia că voia să doboare regimul folosind violența. Poate că Zia era „dușmanul din apropiere", dar Hussaini avea „dușmani îndepărtați", aceiași pe care Khomeini îi ura atât de mult: Arabia Saudită și wahhabismul. Vorbea despre ei cu dispreț, ca despre acei „wahhabiți care se ascund după mantia Islamului"[291], tunând și fulgerând împotriva Casei Saud, atacându-i unde-i durea cel mai tare. Reluând replica favorită a lui Khomeini, Hussaini spunea că saudiții erau custozi nepricepuți ai Meccăi și Medinei. Sarcina aceasta, insista el, trebuia dată unui comitet de țări islamice. Ascensiunea lui Hussaini a provocat fisuri în

comunitate, iar clerici care urmau tradiția nu erau de acord cu iranizarea șiiților pakistanezi.

Cu cât Hussaini și TNFJ se agitau și își etalau puterea proaspăt descoperită, cu atât mai mult întărâtau grupurile radicale sunnite. Era efectul firesc al saudiților înfuriați de zelul revoluționar exportat de Iran. Pe atunci, Hussaini conducea un seminar religios la Peshawar, propagând învățăturile lui Khomeini. Nu a fost singurul care s-a stabilit în oraș. Acei „wahhabiți care se învelesc în mantia Islamului“ pe care îi ura atât de mult se aflau și ei acolo. Luptătorii arabi care se alăturau războiului împotriva sovieticilor se adunaseră la Peshawar. Conduceau mașini mari, purtau arme și aruncau bani peste tot.

*

Au venit în număr mic la început, dar au ieșit în evidență imediat. Până la mijlocul anilor ’80 ocupaseră cartiere întregi, închiriind zeci de case pe străzile mărginite de pini ale Orașului Universitar, o zonă liniștită din Peshawar, chiar în afara zidurilor de secol XIX ale orașului-citadelă, o regiune prosperă, plină cu bungalouri văruite în alb și *bougainvillea* înflorite. Conduceau organizații de caritate și seminarii religioase, își aduseseră soțiile și copiii, numărul lor crescând simțitor. Nu erau toți wahhabiți, nici măcar nu erau toți saudiți, dar *wahhabi* era termenul general folosit în chip peiorativ de oameni precum Hussaini și Khomeini pentru a-și întărâta susținătorii împotriva acelor sunniți care adoptau practica saudită a Islamului. Pentru luptătorii arabi, Peshawar era baza perfectă – Afganistanul era la doar o oră și jumătate depărtare, după Poarta Torkham și faimoasa trecătoare Khyber, imortalizată de Rudyard Kipling în *Balada glumei regelui*:

Când primăvara
se revarsă peste iarba deșertului,
Caravanele noastre trec prin Pasul Khyber.
Cămilele sunt zvelte, iar coșurile încăpătoare,
Burdufurile sunt ușoare, iar mărfurile sunt grele,
Când negustorii de dincolo de zăpezile din miazănoapte coboară
În piața orașului Peshawar.

Destinul a vrut ca Peshawarul să se afle pe Calea Marelui Trunchi, cel mai vechi și cel mai lung drum al Asiei. De la intrarea lui Alexandru cel Mare în India la coloniștii britanici care l-au transformat în sediul lor administrativ al provinciei; de la caravanele de negustori de pe Drumul Mătăsii la hipioții care călătoreau în India în anii ’60, Peshawar putea fi orice pentru oricine: *purushapura*, în vechea sanscrită, un „oraș al oamenilor“. Orașul cosmopolit avea un trecut complex unde *sikh* și hinduși trăiseră în mijlocul paștunilor tribali înainte de câștigarea independenței. Fost oraș al florilor, încă mai avea grădini frumoase și luxuriante la intrare, rămășiță a vremurilor când era condus de moguli și britanici. Conservator, dar tolerant, era un ținut al faimoșilor războinici paștuni care puteau recita pe de rost două cărți: Sfântul Coran și versurile sfântului lor sufist din Peshawar, Rahman Baba. Sute de vizitatori se îngrămădeau zilnic la altarul poetului de secol XVII, în timp ce bunicile își adormeau nepoții cu stihurile de dragoste și pace ale lui

Baba.

Multă vreme neînțeles de către străini, Peshawar fusese considerat un „oraș cu chip malefic“ de Kipling și de alți scriitori și ziariști interesați de Orient, și care perpetuau mitul despre „ochii reci și negri“[292] care străluceau „prin alei înguste“ și războinici înfricoșători și „nedeslușiți“, care vorbeau vechea limbă din Peshawar (altfel spus, își rezolvau problemele trăgând direct cu arma). E adevărat, întotdeauna fuseseră arme de vânzare în piețele din Peshawar, la fel și droguri, dar în anii ’80 „orașul cu chip malefic“ și-a câștigat în sfârșit reputația pe care i-o acordase Kipling. La început, locuitorii orașului nu și-au dat seama ce se întâmplă. Fără a fi consultați, orașul lor a devenit un laborator pentru experimente ideologice, care va produce într-o zi o explozie de ură în cealaltă parte a lumii. Însă ei au fost primele sale victime. Destinul a făcut ca Peshawarul să devină sediul liderilor mujahedini în exil, cămin al câtorva sute de mii de refugiați afgani și sute de asistenți sociali veniți din Vest, precum și reședința multor organizații caritabile occidentale și agenții ONU; nu lipsea nici contingentul în creștere de activiști islamiști, luptători și ziariști arabi, atrași de cântecul de sirenă al jihadului și de fiorul acțiunii.

Contingentul egiptean era cel mai mare. Ayman Zawahiri era acolo; eliberat din închisoare după asasinarea lui Sadat, și devenit acum lider al Jihadului Islamic Egiptean, el va ajunge numărul doi în al-Qaeda în anii următori. Mohammad Islambouli, fratele asasinului lui Sadat, și el eliberat, venise la Peshawar pentru jihad după ce fratele lui îl ucisese pe „inamicul din apropiere“. El a jucat un rol-cheie în direcționarea luptătorilor spre Peshawar și va încerca ulterior să-l asasineze pe președintele egiptean Hosni Mubarak. Issam Berqawi, cunoscut și ca Abu Muhammad al-Maqdissi, un palestinian care crescuse în Kuweit, a sosit aici prin 1985. Studiase la Medina, unde venise în contact cu Bin Baz și se bucurase de acces la cărți despre wahhabism. Cumnatul lui Maqdissi era Abdellatif al-Derbas, asociatul lui Juhayman al-Otaibi, care ajutase la tipărirea pamfletelor incendiare ale lui Juhayman din Kuweit, în 1979. Maqdissi îl admira foarte mult pe Juhayman, scriind în Peshawar cărți care vor duce viziunea acestui zelot și mai departe, apostrofând statul saudit și inspirând o nouă generație de fanatici. Acum era în umbra unor oameni ca Osama bin Laden. Încă tânăr și timid când a apărut prima dată la Peshawar, bin Laden era foarte bogat, fiind vlăstarul unei familii bogate care deținea o mare companie de construcții și era apropiată de familia regală. La început, făcea naveta de la Jeddah, dar în cele din urmă s-a stabilit la Peshawar cu familia pe la mijlocul anilor ’80.

Arabii locuiau în case cu chirii mari. Deși mulți locuitori din Peshawar îi disprețuiau și pe ei, și comportamentul lor arogant, era greu să le refuze banii. În zonă au apărut sigle de magazine cu denumiri arabe, iar ei erau clienți buni, astfel încât băcanii îi aprovizionau cu tot ce aveau nevoie. Circulau în mașini cu geamuri fumurii, administrau școli și moschei, publicând cărți în arabă, care vor hrăni generații de militanți violenți. Creau un mic Arabistan[293] în mijlocul Pakistanului (așa cum iranienii creau un mic Teheran în Baalbek).

Jamal Khashoggi, tânărul absolvent saudit de la Indiana University, era și el acolo. Devenit jurnalist, scria pentru publicații saudite și trimitea știri entuziaste de pe front, vorbind despre viața zilnică și faptele de arme ale luptătorilor arabi, care, în opinia lui, reprezentau unitatea națiunii islamice[294] – acest război afgan era un război bun, un război

al credincioșilor împotriva păgânilor. Era și un război care servea intereselor tuturor: saudiților care aveau nevoie să-și reclădească reputația după dezastrul de la Mecca, americanilor, care voiau ca sovieticii să aibă și ei Vietnamul lor[295], și lui Zia, care se folosea de asta ca să se agațe de putere.

Până la începutul anilor ’80, revoluționarii și militanții islamiști erau încă axați pe lupta împotriva guvernelor lor, îngrădiți de granițele naționale, precum în Siria și Egipt. Deși scopurile lor erau în mare aceleași – să instaleze un guvern islamic în țările lor –, nu exista o cauză superioară unificatoare. (Luptătorii arabi se alăturaseră OEP ocazional, dar nu existase acolo o legiune internațională de luptători.) Ei priviseră succesul Revoluției Iraniene și se minunaseră de puterea cuvântului rostit și de abilitatea Islamului de a scoate milioane de oameni în stradă. Odată cu războiul împotriva sovieticilor în Afganistan, au descoperit câmpul de luptă și s-au descoperit unii pe alții. Jihadiștii islamiști de toate naționalitățile și credințele s-au adunat laolaltă și s-au lăsat purtați de beția puterii.

Dacă Beirutul era creuzetul stângii în anii ’70, unde marxiști, comuniști, egipteni, irakieni și toate facțiunile palestiniene dezbăteau și teoretizau, publicau și beau în baruri, certându-se și apoi încăierându-se în plină stradă, Peshawar era creuzetul islamiștilor în anii ’80 – dar fără băutură: discuțiile de acolo erau despre legea islamică, *fatwa*, războiul credincioșilor, unitatea națiunii musulmane și nevoile refugiaților afgani.

Se găsea însă alcool în Pakistanul lui Zia, făcut sau introdus ilegal, servit în bodegi clandestine sau în barurile din hoteluri, inclusiv la Peshawar, care scăpaseră întotdeauna controlului guvernamental și unde spionii, jurnaliștii și asistenții sociali vestici luau o pauză de la ororile războiului din vecinătate. Unele baruri erau doar pentru occidentali, precum American Club, care s-a deschis în 1985[296] și care servea băuturi și cheeseburgeri, organizând și cursuri de gimnastică aerobică. Bin Laden era cel mai faimos vecin al său. Hotelul Intercontinental, cu priveliște spre terenul de golf cu optsprezece găuri al armatei pakistaneze, inaugurat în 1975, era locul unde se înghesuiau occidentalii, liderii mujahedini și jurnaliștii. Când se afla în Pakistan, Jamal stătea în grădina Hotelului Intercontinental[297] cu mujahedinii, în timp ce aceștia discutau despre următoarele mișcări și se uitau disprețuitor la occidentalii de la bar. Unul dintre luptători i-a strigat chelnerului: „Trage draperiile, nu vrem să-i vedem pe oamenii ăia dinăuntru“. Nu a avut loc nici un act de violență, nu au fost distruse baruri, nu au fost atacuri împotriva occidentalilor – nu încă. Barul a reușit să vândă alcool până în anii ’80, dar tensiunea creștea. Jamal era tânăr și entuziasmat că făcea parte din ceva măreț. S-a lăsat fotografiat cu un Kalașnikov și a petrecut zile, uneori săptămâni, cu luptătorii arabi, atașându-se de ei și punând suflet în articolele sale. Dar în acea clipă de grație din grădină a simțit aroganța luptătorilor arabi și ciocnirea dintre lumi și culturi. Unul dintre prietenii săi islamiști îl criticase odată pentru că ajutase o agenție europeană de asistență socială să descarce un transport pentru refugiații afgani – de ce îi ajuta Jamal pe *kuffar*, pe păgâni?[298] „Fiindcă acești *kuffar* dau bunuri de milioane de dolari refugiaților afgani“, a răspuns el. „Tu ce dai?“

Arabii care ajungeau la Peshawar erau de tot soiul: rebeli nedoriți de guvernele lor, adevărați credincioși aflați în căutarea unei cauze juste, doritori de senzații tari într-o scurtă vacanță dedicată jihadului, medici, pe scurt un amestec bizar de luptători în războiul sfânt, voluntari din Peace Corps și o versiune musulmană a Brigăzilor Internaționale

Comuniste din Războiul Civil Spaniol. Majoritatea erau inspirați de Abdallah Azzam.[299] Palestinian charismatic din Cisiordania, având o barbă memorabilă, punctată de două șuvițe albe, Azzam a fost unul dintre primii arabi care au ajuns în Pakistan, punând bazele logistice și teologice pentru cei de după el.

Pios de la o vârstă fragedă, Azzam avea experiență militară, pentru că luptase cu OEP în Iordania împotriva Israelului. Absolvent al Universității Al-Azhar din Egipt, a mers să predea la Jeddah, unde dorința sa arzătoare de jihad l-a adus mai aproape de războiul din Afganistan, precum și în Pakistan, unde a început din 1981 să predea araba și Coranul la Universitatea Islamică din Islamabad. Proaspăt inaugurata Moschee Regele Faisal, la fel ca universitatea, era finanțată de saudiți. Azzam s-a stabilit după puțin timp la Peshawar și l-a convins pe bin Laden, pe care îl cunoscuse la Jeddah, să vină și el. Cei doi bărbați voiau să pună în mișcare valul de luptători arabi care începuse să prindă contur în 1980. Bin Laden a venit cu finanțarea; Azzam s-a ocupat de mobilizare. Bin Laden a început prin a aduna o avere[300] pentru mujahedini la Jeddah, în 1984, aproape 10 milioane de dolari, contribuții de la rude și prinți. El a anunțat că va oferi transport gratuit, cazare și bani de cheltuială pentru fiecare arab (și familia lui) care s-ar alătura luptei. Apoi Azzam a emis un edict religios[301] care a răsturnat tradiția modernă: *fatwa* lui spunea că jihadul din Afganistan era *fard ayn*, o obligație personală pentru fiecare musulman.

Asta nu mai fusese făcut înainte; *fard ayn* se aplica în general îndatoririlor precum rugăciunile și postul, pilonii Islamului. *Fard ayn* putea fi aplicat luptei împotriva unui lider, așa cum Farag o declarase împotriva lui Sadat în Egipt. Dar Azzam o transforma în obligația pentru fiecare musulman de a apăra împotriva nemusulmanilor orice teritoriu musulman, fie că le aparținea sau nu. Cauzele mai măreț erau clasificate într-o categorie aparte, *fard kifaya*, o îndatorire a întregii comunități, deci fără a obliga individul. Unii clerici au ridiculizat *fatwa* lui Azzam. Bin Baz i-a denaturat cuvintele, cerând sprijin financiar și moral. În timp, diferențele s-au estompat și ridicolul a dispărut atunci când clericii au văzut că luptătorii arabi răspundeau chemării lui Azzam.

Prin 1985, Azzam și bin Laden au creat Maktab al-Khadamat, Biroul de Servicii, la Peshawar: jumătate era casă de oaspeți, jumătate birou, fiind situat într-o casă spațioasă, cu o grădină mare, în Orașul Universitar. Această instituție a devenit nucleul jihadului arab. Folosea Biroul ca să adune fonduri și să ofere bani refugiaților, să distribuie arme sau să recruteze și să trimită la luptă mujahedini. Bin Laden a plătit 25.000 de dolari în fiecare lună ca să-l facă să funcționeze. În următorii ani, cei doi bărbați o vor apuca pe căi separate, din cauza planurilor lui bin Laden de a duce jihadul la nivel global; Azzam va fi asasinat în 1989 la Peshawar, iar Maktab al-Khadamat se va transforma în nucleul al-Qaeda.

Greul luptelor împotriva sovieticilor va fi dus de către afgani, un sfert de milion de luptători[302] *part-time* sau *full-time*, pe parcursul războiului. Ajutorul american oficial sau camuflat va merge spre ei, 3 miliarde de dolari de-a lungul războiului, saudiții contribuind cu aceeași sumă. Luptătorii arabi, sau Afganii Arabi, după cum au ajuns să fie cunoscuți, erau o minoritate, câteva mii, numărul lor total fiind estimat la treizeci și cinci de mii pe tot parcursul războiului.[303] Alte mii au venit ca voluntari, inclusiv în domeniul medical, nu pentru a simți fiorul războiului, ci pentru a pătrunde în atmosfera fascinantă a

Peshawarului și pentru a lua parte la acest nou jihad transnațional. Nici un stat nu i-a finanțat sau organizat sistematic pe Afganii Arabi; au strâns bani în privat și s-au organizat singuri. Neoficial, erau un proiect saudit, o cauză națională. Șeful informațiilor saudite, prințul Turki al-Faisal, fiul defunctului rege, era un vizitator frecvent al Peshawarului. La fel era și șeful său de stat-major, care aducea plase cu bani pentru mujahedini.[304] Granițele dintre guvernamental și neguvernamental erau fluide într-un regat absolutist. Saudi Airlines oferea reduceri uriașe celor care cumpărau bilete pentru Peshawar.[305] Salariul lui Azzam era plătit de Liga Mondială Musulmană.[306] Liga avea de asemenea un birou la Peshawar, care opera ca paravan pentru fluxul de bani și recrutarea de voluntari. La Cairo, biroul grupului de construcții al familiei lui bin Laden, care angaja muncitori calificați pentru construcții în regat, a devenit o platformă pentru cei care căutau să se alăture luptei.[307] Cetățenii saudiți au strâns[308] și au donat bani sau alte lucruri valoroase: oamenii de afaceri scriau cecuri grase, iar femeile donau bijuterii. Guvernatorul Riadului[309], prințul Salman, viitorul rege saudit, era responsabil cu colectarea de fonduri private pentru mujahedini, trimițând milioane de dolari pentru cauză. Organizații caritabile precum Semiluna Roșie Saudită și Organizația Internațională de Întrajutorare Islamică, toate legate de stat, și-au stabilit birouri la Peshawar, lucrând îndeaproape cu grupările de mujahedini sprijinite de saudiți, care se ocupau de taberele de refugiați. Jamal era îngrijorat de felul în care saudiții își cheltuiau banii. Fondurile mergeau la grupuri sectare marginale care nu erau populare în rândul populației afgane, dar erau mai aproape de interpretarea Islamului specifică regatului. Se spune că Bin Baz fusese foarte iritat de promovarea în rândurile mujahedinilor a unui rebel popular și înclinat spre sufism. Jamal se gândea că nu putea veni nimic bun din susținerea grupurilor afgane sectare și puritane, și i-a spus asta prințului Salman.[310]

În 1980 erau deja peste un milion de refugiați afgani în Pakistan, pe atunci o țară cu 80 de milioane de locuitori. Până în 1990, numărul refugiaților afgani înregistrați se va ridica la 3,27 milioane.[311] În acei primi ani, refugiații din Pakistan trebuiau să se afilieze unuia dintre cele șapte partide oficiale mujahedine din Peshawar, sprijinite de Arabia Saudită, pentru a primi mâncare și bunuri. Odată cu întreținerea venea și loialitatea. Taberele de refugiați au devenit centre de recrutare pentru soldați, în timp ce seminariile religioase îndoctrinau tineretul cu o nouă viziune asupra lumii.

Cu aprobarea lui Zia, organizațiile caritabile saudite au construit sute de medrese[312], seminarii religioase, de-a lungul graniței cu Afganistanul, favorizând astfel învățăturile exclusiviste ale școlilor fundamentaliste de gândire din subcontinent care erau cele mai apropiate de puritanismul saudit – precum Deobandi și *Allama* Zaheer's Ahl-e Hadith. Studenții afgani au umplut sălile de curs, dar înscrierea pakistanezilor la școli religioase era și ea în creștere. În țară, dar mai ales de-a lungul graniței vestice a Pakistanului cu Afganistanul și Iranul, fondurile din *zakat* și banii saudiți întrețineau școlile religioase. Creșterea numărului de absolvenți în anii '80 depășea creșterea populației cu un procent estimat la 300%.[313] Calitatea învățământului lăsa de dorit, iar programa școlară s-a schimbat: nu mai era vorba despre excelența în cunoștințele religioase, ci despre îndoctrinare și mobilizare, școala producând ori activiști militanți pentru război, ori birocrați pentru continua islamizare a țării. *Madrassa*, cuvântul arab pentru a desemna o

şcoală de orice fel, seculară sau religioasă, creştină sau musulmană, a dobândit o semnificaţie negativă în acest context. Unii dintre absolvenţii acestor şcoli religioase sunt fondatorii mişcării talibane, care a terorizat Afganistanul în anii ’90. Finanţarea saudită a Afganilor Arabi va duce la ridicarea al-Qaeda. Problema imperialismului saudit, mai ales din punct de vedere cultural, a fost proasta gestionare a proiectelor. De cele mai multe ori saudiţii au pierdut controlul – au simulat ignoranţa sau inocenţa.

La fel de des, presa occidentală s-a concentrat pe fanatismul unora dintre seminariile religioase, dar a ignorat o problemă mult mai gravă: chiar şi minţile celor care nu agreau violenţa erau mărginite, devenind tot mai dogmatice şi mai puţin tolerante spre deosebire de perspectiva mai moderată pe care o aveau părinţii lor. Bigotismul era inculcat elevilor în şcolile normale şi în Pakistan, unde programa şcolară se schimba. Manualele erau îmbibate de religie, iar istoria a fost distorsionată pentru a se potrivi ideologiei curente, definind naţionalismul pakistanez ca exclusiv musulman şi prezentând din ce în ce mai mult membrii minorităţilor ca pe oameni inferiori. Saudiţii sprijineau crearea unui mediu în care ideile şi acţiunile puteau fi duse la extrem şi erau orbi faţă de consecinţele creaţiei lor, fiindcă nu recunoşteau intoleranţa propriei lor ideologii.[314]

*

Dintre toate oraşele transformate de anul 1979 şi cufundate în întuneric, Peshawar a suferit cel mai mult, peste el revărsându-se un potop de refugiaţi, de arme şi de ură. Oraşul era schilodit de islamizarea lui Zia, de fervoarea şi de căutarea martirului de către mujahedinii afgani care se aflau acolo, precum şi de aroganţa luptătorilor arabi care se comportau de parcă stăpâneau oraşul. Slujbele de vineri au devenit din ce în ce mai tensionate. „Ucideţi în numele lui Dumnezeu!“ strigau predicatorii. „Jihad în numele Domnului!“ Veninul ce se revărsa din boxele moscheilor se răspândea în oraş, ajungând în casele oamenilor prin ferestrele deschise sau crăpăturile uşilor, marcându-le conştiinţa. *Allama* Hussaini încă era acolo predicând în moscheea lui din Peshawar, unde ideologia sa religioasă era foarte populară, atrăgând adepţi ai mesajului lui Khomeini. Două lumi se înfruntau, la început doar verbal. Din boxele moscheilor sunnite din Peshawar răsunau cuvinte pe care localnicii nu le mai auziseră, sau dacă le auziseră, fuseseră rostite doar în şoaptă: „Siiţii sunt *kafir*!“ urlau predicatorii, „şiiţii sunt *kafir*!“. „Şiiţii sunt necredincioşi!“

Jamal Khashoggi mai auzise aceste cuvinte, sau unele similare, nu doar pentru că fusese crescut în Arabia Saudită, ci fiindcă în decembrie 1981 acceptase să expună un pamflet antişiit şi antiiranian la târgul de carte al Asociaţiei Tineretului Arab Musulman, el sprijinind organizarea acestuia în Springfield, Illinois. Cineva venise la el cu copii ale unei cărţi arabe lansate de curând, intitulată *Şi acum a sosit vremea magului*, care argumenta că Revoluţia Iraniană nu era decât un şiretlic pentru dominaţia şiită în Orientul Mijlociu. Autorul semnala că iranienii nu erau cu adevărat musulmani, ci zoroastrieni (*mag* fiind termenul care desemna un preot zoroastrian) care se infiltraseră în Islam imediat după moartea Profetului. De aceea ei reprezentau un adevărat pericol pentru unitatea naţiunii musulmane. Cartea era plină de inadvertenţe istorice şi teologice, dar nimic din toate acestea nu conta pentru cei care nu aveau încredere în Iranul revoluţionar. Studenţii

egipteni au protestat față de apariția la târg a unei asemenea cărți denigratoare. Khashoggi s-a gândit mult și bine, dar a ales să continue – existau valori și existau interese. În 1981, lumea arabă era prinsă deja de un an în războiul dintre Irak și Iran, iar uimirea față de instaurarea teocrației de către Khomeini scăzuse în lumea sunnită. Geopolitica dicta acum subminarea cu orice preț a Iranului. Deși Saddam fusese cel care invadase Iranul și începuse războiul, arabii îl vedeau pe Khomeini ca agresor.

Autorul pamfletului antișiit încercase să-și publice cartea la începutul lui 1980, dar nici o editură din lumea arabă nu s-a arătat interesată[315] – nimeni nu voia să contribuie la o polemică sectară. Scrierile antișiite nu erau noi în lumea musulmană, dar publicul lor fusese întotdeauna restrâns, iar mesajul lor – venind din zona fundamentalistă – era respins de cei mai mulți. Schisma istorică și teologică dintre sunniți și șiiți nu-i preocupa pe oameni în viața de zi cu zi. De fapt, autorul cărții despre *magi* se temea atât de tare de reacția publicului, încât a scris sub pseudonim. Dar în septembrie 1980, chiar când izbucnea războiul dintre Irak și Iran, autorul găsise o editură și un sponsor excelent: Bin Baz. Vicerectorul Universității din Medina era acum șeful Consiliului Saudit al Înaltelor Ulemale. El a cerut unui comitet să evalueze cartea și a devenit pe dată interesat de ea: a comandat trei mii de exemplare[316] și a ajutat la promovarea ei. În scurt timp au fost tipărite nu mai puțin de 120.000 de exemplare, ele ajungând în Arabia Saudită, Kuweit și în alte țări arabe. Difuzarea cărții despre *magi* a fost un moment de cumpănă, permițând apariția unui potop de publicații antișiite în anii ’80. Numele autorului cărții despre *magi* va fi deconspirat două decenii mai târziu – Mohammad Zayn al-Abidin Surur, un Frate Musulman sirian în exil, care locuise o scurtă perioadă în Arabia Saudită înainte să se stabilească în Kuweit. Opiniile sale antișiite erau motivate de resentimentele lui față de Assad și față de alianța lui Assad cu Iranul. Scrierile și influența lui Surur vor face valuri timp de decenii, alimentând ura multor militanți reacționari, care se vor întoarce în cele din urmă împotriva statului saudit. Dar, la început, cărțile lui Surur au servit unui scop strategic.

Celălalt autor antișiit pe care saudiții l-au promovat constant a fost eminentul student al lui Bin Baz, pakistanezul Ehsan Elahi Zaheer, considerat cel mai influent cleric[317] implicat în tensiunile sunnito–șiite tot mai mari, din Asia de Sud. Student la recent inaugurata Universitate Islamică din Medina, între 1963 și 1968, a absolvit în mod strălucit și a fost încurajat de Bin Baz să-și publice opiniile. A scris polemici antișiite și înainte de Revoluția Iraniană. Zaheer a fost școlit în tradiția Ahl-e Hadith, care respingea șiismul. Anii petrecuți în Arabia Saudită i-au cimentat cu siguranță teoriile, iar revoluția a pus gaz pe foc. Zaheer, care ulterior a fondat partidul politic Jamiat Ahl-e Hadith, a îndeplinit speranțele finanțatorilor săi saudiți[318] și a publicat paisprezece cărți antișiite, care au avut mulți admiratori. A scris multe dintre ele în arabă, traducându-le ulterior în urdu. Nucleul argumentelor sale era similar cu al lui Surur, dar fără implicații politice: șiiții nu erau adevărați musulmani, erau infiltrați de evrei, de magi și de alții. La fel ca în cazul cărții lui Surur, asta nu era o dezbatere teologică, ci un atac personal împotriva șiiților. Clericii obișnuiți și moderați au încercat să reziste adoptării unei atitudini rigide împotriva Fraților Musulmani, dar vocile radicale au devenit din ce în ce mai răsunătoare. Și mai multe cărți au fost publicate, cu titluri precum *Revolta șiită împotriva Coranului*

sau *Șiiții se răscoală împotriva Islamului*. Saudiții nu doar că au încurajat această perspectivă toxică[319], dar au sprijinit traducerea cărților în mai multe limbi și distribuirea lor în lumea islamică. Ambasadele saudite de la Washington sau Islamabad împărțeau mereu asemenea cărți.[320] Nu mai era vorba despre persuasiune, ci despre o condamnare politică.

Deși nu s-a axat mult pe politică în scrierile sale, Zaheer a reușit să îi unească pe credincioși, în timp ce războiul dintre Irak și Iran intra în cel de-al treilea an al său. Propaganda iraniană înfiera guvernul irakian drept un regim necredincios, iar Saddam a căutat sprijin în lumea islamică. Ca baathist secular[321], avea puțină experiență cu lumea organizațiilor islamice, așa că s-a orientat spre Arabia Saudită. Saudiții l-au trimis pe omul lor favorit: Maarouf Dawalibi. Consilierul sirian al regelui saudit, care era și șeful Congresului Musulman Mondial, a avut un rol esențial pentru coeziunea actorilor importanți din lumea islamică la Conferința Islamică Populară (CIP), organizată în aprilie 1983: 280 de cărturari religioși au fost prezenți, dar și activiști din cincizeci de țări. Delegația pakistaneză a fost cea mai mare.[322] Erau acolo islamiști care speraseră inițial că ayatollahul Khomeini le va sprijini propria lor revoluție islamică, precum Fratele Musulman Sa'id Hawwa; mai veniseră și islamiști antiiranieni, care îl considerau pe Khomeini o amenințare pentru națiunea arabă; se mai găseau și cei apropiați de saudiți, alături de cei care îi considerau pe iranieni niște magi necredincioși. Era o priveliște ciudată să-i vezi stând cu turbanele lor și robele clericale într-o sală de conferințe, alături de bărbați în uniformă, baathiști declarat seculari.

Zaheer, care acum era destul de faimos în lumea arabă datorită cărților sale, a ținut un discurs în care-i denunța pe iranieni și chema lumea musulmană să se adune în jurul lui Saddam: „Ei nu înțeleg decât limbajul sabiei, oamenii aceștia au nevoie de o sabie deasupra gâtului, nu doar sabia lui Saddam și cea a eroilor săi"[323]. Vorbind liber într-o arabă fluentă, Zaheer a spus că iranienii sunt niște oameni malefici, aliați cu alți lideri malefici, președinții din Siria și Liban. Dar conspirația va eșua, a insistat Zaheer, agitându-și pumnul și aproape strigând la finalul discursului său. Aflat în primul rând, Saddam asculta impasibil, înainte să se ridice pentru a-i strânge mâna călduros lui Zaheer.

După pamflete, cărți și conferințe, au urmat *fatwa* și milițiile. În 1985, Armata Însoțitorilor Profetului, miliția Sepah-e Sahaba Pakistan (SSP), a fost formată la Punjab, cu aprobarea tacită a lui Zia și a serviciilor sale de securitate.[324] Singurul scop al SSP era să-i denunțe și să-i atace pe șiiți, fiind prima miliție sectară din lumea musulmană, cu strigătul său de luptă sinistru „*Kafir, kafir, Shia kafir*" – „șiiții sunt necredincioși". În 1986, o serie de *fatwa* au început să circule pe scară largă, interzicându-le sunniților să mănânce mâncare gătită de șiiți sau să participe la înmormântările lor. Au urmat apoi alte *fatwa* care îi declarau pe șiiți în mod explicit *kafir* – un adevărat mandat pentru crimă. Apostazia forțată nu era un fenomen nou în Pakistan sau în lumea musulmană – mai fusese aplicată unor minorități musulmane mai mici –, dar acum devenea o chestiune obișnuită în cazul șiiților, minoritatea care număra milioane de oameni în Pakistan. Ce a urmat apoi a fost inevitabil. În 1986, otrava sectară[325] pe care Zia și saudiții o răspândiseră în Pakistan s-a amestecat cu jihadul afgan, în ținutul lui *allama* Hussaini, din districtul Kurram de la granița cu Afganistanul. Tribul șiit al lui Hussaini, Turi, era tulburat de afluxul de refugiați

din Afganistan, fiind de acord ca zona lui să fie folosită ca bază de lansare a atacurilor din Afganistan și ca zonă de tranzit pentru luptători și arme. Triburile locale s-au mobilizat[326] pentru a-i dezarma pe luptători, de vreme ce se spunea că guvernul voia să transforme Kurram într-o bază permanentă pentru mujahedini. Zia nu putea accepta ca cineva să se opună jihadului său, de vreme ce era o afacere bănoasă care îi ținea economia pe linia de plutire și îl păstra la putere. Au avut loc ciocniri sporadice în 1986 și 1987, când Zia a trimis militanți sunniți afgani și pakistanezi ca să atace satele șiite ale tribului Turi. Luptele au durat două săptămâni; șiiții au contraatacat: 52 de șiiți și 120 de sunniți au fost uciși, iar 14 sate au fost distruse parțial sau total. Aici era pe atunci epicentrul înfruntării sectare din timpurile moderne, prima de acest fel din perioada contemporană. Sectarismul era acum înarmat.

Au urmat apoi asasinatele. În dimineața zilei de 23 martie 1987, Zaheer ținea un discurs în fața unui public format din aripa tânără a partidului său din Lahore. A fost întrerupt la mijlocul discursului de explozia unei mici bombe plantate în apropiere. Opt oameni au fost uciși pe loc, iar Zaheer a fost grav rănit. Și Saddam, și regele Fahd[327] au oferit ajutor medical. Saudiții au plătit un avion special care să-l aducă la Riad pentru îngrijiri medicale, împreună cu tatăl său. Zaheer a murit în dimineața zilei de 30 martie, la Spitalul Regele Faisal. I s-au acordat două onoruri supreme: rugăciunile înmormântării sale, la care au participat mii de oameni, au fost conduse personal de șeicul Bin Baz și, mai mult, Zaheer a fost îngropat la Medina. În Pakistan au izbucnit proteste[328]; mii de oameni au ieșit în stradă la Lahore, ciocnindu-se cu poliția și incendiind mașini; „sânge pentru sânge“ și „Zia ucigașul“ strigau aceștia. Zaheer avusese neînțelegerile lui cu Zia – credea că generalul folosea religia drept unealtă pentru a rămâne la putere. La fel ca mulți fundamentaliști, simțea că dictatorul subminase identitatea și ideologia Pakistanului cedând în fața șiiților în chestiunea *zakat*-ului. Se descotorosise Zia de un cleric puternic care devenea incomod? Sau șiiții voiseră să reducă la tăcere un om care îi ura? Însuși Bin Baz a încercat să afle și să forțeze o investigație. Nimeni nu va fi arestat vreodată pentru uciderea lui Zaheer, primul asasinat important al unui cărturar religios în Pakistan. Dar în anii ce vor urma se va da vina doar pe șiiți, acei magi *kafir*.

Peste mai puțin de un an, după rugăciunile de dimineață din 5 august 1988, câțiva bărbați înarmați au dat buzna în medresa lui Hussaini din Lahore și l-au împușcat. A murit pe loc. Garda sa de corp se pare că a încercat să se sinucidă fiindcă eșuase să-l apere. După moarte, și lui Hussaini i s-au acordat două onoruri: iranienii au trimis o delegație, și un reprezentant al lui Khomeini a rostit un elogiu la înmormântare. Iranul a emis ulterior o marcă poștală în onoarea lui. Zia a venit la înmormântare și a fost întâmpinat cu strigăte de felul: „Zia ucigașul, Zia ucigașul“. De această dată, ucigașii fuseseră de fapt angajați de guvernatorul provinciei, generalul Fazle Haq, un personaj-cheie al erei Zia, care lucra cu un membru al echipei de securitate a lui Zia la complotul pentru asasinat. Câțiva membri ai complotului au ajuns în închisoare. Haq va fi ulterior asasinat. Implicarea directă a președintelui nu a fost niciodată dovedită.

Totul îi despărțea pe Zaheer și Hussani, dar în același timp totul îi unea: morțile lor violente, eforturile lor de a-și radicaliza comunitățile și rolul pe care fiecare l-a îndeplinit în războiul prin interpuși dintre Arabia Saudită și Iran. Pakistanul fusese acum martorul

primelor două asasinate motivate sectar din istoria modernă.

*

Zia încerca să joace un joc periculos al politicii sectare fără să stârnească un război civil în Pakistan. Făcea și o echilibristică primejdioasă între Iranul vecin și Arabia Saudită, generosul său finanțator. La începutul anilor ’80, când devenise clar că războiul dintre Irak și Iran nu avea să se încheie rapid, Pakistanul a trimis un contingent de circa 11.000 de soldați în Arabia Saudită, inclusiv o unitate de elită de tancuri, foarte mobilă, și piloți de avioane de vânătoare, pentru a consolida securitatea internă a regatului și a familiei regale. Saudiții nu aveau experiență în războaiele convenționale cu armament modern, dar aveau bani, iar pakistanezii erau soldați buni. În 1987, saudiții au început să fie deranjați de soldații șiiți[329] din contingentul pakistanez, punându-le la îndoială loialitatea. I-au cerut lui Zia să trimită doar sunniți. Nici un oficial saudit nu a confirmat asta public și nici un oficial sau ofițer pakistanez nu a răspuns vreodată unei întrebări despre această chestiune într-un mod clar – vor spune doar că dacă Zia ar fi primit o astfel de cerere, ar fi știut că împărțirea armatei pakistaneze după un criteriu sectar era rețeta pentru războiul civil. Varianta oficială a fost că respectivul contract ajunsese la final. Trupele pakistaneze s-au întors.

Două evenimente-cheie avuseseră loc în anul anterior, care îi speriaseră pe saudiți: războiul dintre Irak și Iran devenea tot mai violent, iar Iranul lansa o ofensivă la scară largă, masând 600.000 de soldați la granița cu Irakul[330] în vara lui 1986 și amenințând cu atacuri împotriva altor țări. Dar și mai îngrijorător pentru saudiți a fost masacrul petrecut acasă, la Mecca, din ziua de 31 iulie 1987. Pelerini iranieni se ciocniseră cu forțele de ordine saudite, rezultând moartea a patru sute de oameni. Saudiții s-au temut că existase un complot iranian pentru a ocupa Marea Moschee. Khomeini chema acum musulmanii la război împotriva Casei Saud, iar ambasada saudită de la Teheran fusese jefuită.

Saudiții voiau să sporească protecția tronului și a conducerii lor islamice. Pentru a face asta, trebuiau să strângă rândurile populației arabe și musulmane. În 1987, la o întrunire a Ligii Arabe din Iordania, Arabia Saudită a emis un comunicat tăios împotriva Iranului. Ziarele au remarcat că un astfel de ton era de obicei rezervat Israelului. Saudiții au folosit de asemenea ocazia ca să reia legăturile cu Egiptul, ostracizat de la întrunirea Ligii Arabe din Bagdad, în martie 1979.

Dar violența în locul de naștere al Islamului și în casa lui Dumnezeu era întotdeauna vestitorul unor schimbări turbulente. Cel puțin asta credea arhitectul saudit Sami Angawi, șeful Centrului de Cercetare Hajj, care fusese martorul asediului asupra Marii Moschei din Mecca din noiembrie 1979. Angawi era din nou în orașul sfânt atunci când sute de pelerini au murit în urma evenimentului cunoscut ca Vinerea Însângerată.

---

4. Titlu onorific în lumea islamică pentru o persoană de o vastă cultură și erudiție (n. tr.).

5. Costum bărbătesc format din pantaloni și o cămașă lungă până la genunchi (n. tr.).

9. Mecca e a mea

Arabia Saudită

1987

O, pelerin al hajj-ului, încotro te îndrepți?
Cei pe care îi iubești se află chiar lângă tine,
Aproapele este chiar vecinul tău;
De ce rătăcești prin pustiu căutând în zadar?
Dacă vezi Chipul cel mai presus de chip al Celui Iubit
Vei fi uns stăpân al casei și te vei preface în Ka'aba.
Ești apoi preschimbat în Stăpânul Casei și devii Ka'aba.
— Rumi, *Divanul*, 648.

Mecca se schimbase deja. Nu doar orașul, ci și Sfânta Moschee în sine. Cel mai sfânt loc pentru toți musulmanii, tronul lui Dumnezeu pe pământ, nu mai semăna cu cel din copilăria lui Sami Angawi, și cu siguranță nu cu cel din vremea când tatăl său era *mutawwif*, ghid al pelerinilor. Familia Al-Saud considera Marea Moschee drept sursa puterii și supremației ei în lumea musulmană. Scopul lor era să atragă cât mai mulți pelerini la *hajj*. Pentru a face asta aveau nevoie de mai multe drumuri, mai multe hoteluri și de mai mult spațiu în moschee. Sami credea că întreg orașul Mecca ar fi trebuit să fie un sanctuar, dar familia Al-Saud plănuia o adevărată metropolă în jurul Ka'abei.

Cu turbanul său de Hedjaz, Sami încă ieșea în evidență la fel de mult cum o făcuse în 1979 în țara cu un cod vestimentar neoficial. În acea zi de 31 iulie 1987, trecea pe deasupra Meccăi într-un elicopter, fotografiind schimbările din oraș.[331] Fotografiile urmăreau fluxul pelerinilor pentru a calcula cât de mult trebuiau extinse căile de acces în moschee pentru a înlesni ritualurile religioase dinăuntrul și din afara zonei sacre. De sus putea vedea o îmbulzeală de oameni, o mulțime care se aduna la doar un kilometru și jumătate de moschee. După ce răul și violența tulburaseră pacea Sfintei Moschei în noiembrie 1979, Sami trăia cu spaima că acea violență ar putea erupe din nou. Oare nu chiar asta vedea acolo jos? Putea să-și dea seama că erau probleme mari. Poate chiar sânge. Inima i se strânsese în piept. Mai mult de o mie de pelerini veneau spre Mecca. *Hajj*-ul începea oficial peste câteva zile.

Sami era nostalgic după vechea Meccă, după timpurile de mult apuse, când *mizan*, echilibrul dintre modernitate și tradiție era mai simplu de obținut și de păstrat. Căutarea perpetuă a armoniei spirituale era perturbată constant de zgomotele produse de macarale, buldozere, generatoare și boxe. Sami credea într-o revoluție care să respecte istoria, dar legăturile Meccăi cu trecutul erau rupte. Viitorul sanctuarului principal al Islamului era în

pericol. Scopul centrului său de cercetare era să dezvolte moscheea și spațiul din jur, dar în ton cu istoria și cu mai mult respect pentru tradiție. Era o luptă sisifică.

Fiecare rege încercase să-și pună amprenta asupra orașului și moscheii; unii au făcut mai mult rău decât bine. Regele Faisal fusese parcimonios, și lucrările sale reflectau asta – măsurate și raționale, nimic prea ostentativ. Actualul conducător, regele Fahd, era un risipitor căruia îi displăcea tot ce era vechi. Adora fastul și aurul. Cartiere mai vechi erau demolate, iar arhitectura islamică clasică a Meccăi dispărea rapid. Se ridicau clădiri moderne lipsite de eleganță și se construiau tot mai multe hoteluri pentru a primi pelerini. Sami nu era împotriva modernizării orașului, dar oare asta trebuia să însemne neapărat distrugerea istoriei sale? Cel mai dureros lucru pentru arhitect era continua nepăsare față de siturile istorice islamice, chiar și față de acelea care datau din zilele Profetului. Familia regală nu aprecia deloc istoria, în timp ce sistemul clerical, obsedat de ținerea idolatriei în frâu, ovaționa dărâmarea relicvelor. Ultima dramă a lui Sami fusese eșecul lui de a opri distrugerea casei lui Abu Bakr, tovarășul și socrul Profetului, primul calif. În locul său s-a ridicat Hotelul Hilton.[332] „Trecutul nu moare niciodată. Nici măcar nu trece“, spune William Faulkner în *Recviem pentru o călugăriță*. Dar, pentru Casa Saud și pentru urmașii lui Muhammad ibn Abdelwahhab, trecutul nu exista; istoria era moartă, iar relicvele ei, îngropate.

Din ce în ce mai mulți pelerini veneau la Sfânta Moschee pentru *hajj*-ul anual și pentru pelerinajul minor, *umra*, care poate fi făcut în orice moment al anului. În 1987, 1,8 milioane de pelerini au participat la *hajj*, față de 232.971 în 1954.[333] Adică de opt ori mai mulți, deși populația lumii crescuse de doar două ori și jumătate în acea perioadă. Regatul a continuat să mărească Sfânta Moschee și să lărgească drumurile, astfel încât tot mai mulți pelerini să poată veni la Mecca, unde urmau să fie întâmpinați de o variantă unificată a Islamului, golit de toate nuanțele și lipsit de vechea lui libertate de gândire. Saudiții au uniformizat și Coranul: la sfârșitul lui octombrie 1984, regele Fahd a inaugurat Complexul Editurii Sfântului Coran Regele Fahd.[334] Era una dintre cele mai mari edituri din lume și putea să publice anual opt milioane de exemplare din Coran și să producă treizeci de mii de casete audio și video ale recitărilor din Coran.

Complexul a fost construit de Rafiq Hariri, un contractor libanez care va face o avere în regat în anii ’80, când va deveni prieten al Casei Saud și se va întoarce în țara sa pentru a fi prim-ministru după sfârșitul războiului civil. O comisie de cărturari lucraseră luni întregi pentru a întocmi un Coran presupus „perfect“ și fără greșeli în adnotările și comentariile sale. Toate celelalte exemplare au fost confiscate, iar în locul lor a fost distribuită versiunea „perfectă“. Altă comisie lucra la traducerea lui în engleză. Milioane de exemplare au fost date pelerinilor și au fost distribuite în exterior pe diferite căi, inclusiv prin departamentele de afaceri islamice ale ambasadelor, care înlocuiseră departamentele de afaceri culturale în misiunile diplomatice saudite din orașele importante.

Traducerile sprijinite de saudiți[335] au venit cu modificări sau note de subsol foarte ample, transformând noile ediții în polemici împotriva evreilor și creștinilor. Coranul publicat în 1985 și răspândit la scară largă se baza masiv pe explicațiile gânditorilor medievali, inclusiv pe cele ale studenților lui Ibn Taymiyyah, introducând comentariile lor

de-a dreptul în versete. Un vers din „Fatiha“, de la începutul Coranului, avea cuvintele „evrei“ și „creștini“ trecute între paranteze, transformându-i în ținta urii printr-o chemare adresată tuturor credincioșilor de a rămâne pe calea cea dreaptă: „Pe Drumul Drept Tu fii-ne călăuzitor, Drumul celor cu care fost-ai Tu dăruitor, nu al celor pe care Tu Te-ai mâniat [precum evreii], nici al rătăciților [precum creștinii]“. Politica vremii apărea și ea în această versiune a Coranului, prin adăugarea cuvântului „Palestina“ într-un vers despre Pământul Sfânt: „O, popor al meu! Intrați în Pământul Sfânt pe care Allah vi l-a hărăzit“ a devenit „O, popor al meu! Intrați în Pământul Sfânt, Palestina“. Versiunile aprobate de saudiți rămân cele mai răspândite, oferindu-le nevorbitorilor de arabă o variantă aparte și unilaterală a Islamului, lucru greu de contestat fără cunoștințe de arabă. Aceste explicații medievale, limitative, polemice, ale versurilor din Coran au reprezentat baza studiilor religioase în arabă, fiind considerate de unii ca Bin Baz drept cele mai bune interpretări ale Coranului. Se putea învăța mult din acestea dacă erau puse față în față cu altele pentru un studiu comparativ, dar prezentarea lor drept singura versiune oficială și corectă punea probleme mari.

Sami era furios din cauza viziunii limitate a celor din jurul lui. Mintea oricând putea fi resetată, inima putea fi convertită, încerca el să se convingă. Dar istoria izgonită din spațiul sfânt al Marii Moschei nu putea fi recuperată. Poarta arcuită[336], cunoscută drept Bab el-Salam, Poarta Păcii, prin care Profetul intrase pentru a se ruga lângă Ka'aba, fusese înlăturată de mult. Chiar și lespezile de marmură neagră cu care a fost pavată podeaua de piatră pentru a marca locul istoric al porții fuseseră înlăturate. *Mataf*, zona deschisă și circulară unde pelerinii se învârt în jurul Ka'abei, fusese lărgită în câteva rânduri, fiind repavată cu marmură albă care nu absorbea căldura. Pentru a permite această extindere, amvoane istorice, vechi porți, totul fusese eliminat, inclusiv clădirea care acoperea fântâna miraculoasă Zamzam, cea care ostoise setea lui Hagar, concubina lui Avraam, și a fiului lor Ismael. Apa fântânii fusese deviată pe dedesubt și deschiderea originală astupată, locul său fiind marcat cu un cerc negru pe marmura albă. Clădirile din jurul moscheii se înălțau tot mai sus, iar vederea de la Ka'aba către dealurile care înconjurau orașul sfânt era blocată. Sami se tot gândea la un *hadith* care părea să atragă atenția în legătură cu acest lucru: „Dacă vezi clădiri care se înalță peste munții [Meccăi], atunci ai grijă, pentru că a sosit clipa umbrei“. Existau câteva variații în ordinea cuvintelor în diverse *hadith*-uri, dar toate arătau spre apropierea Zilei de Apoi.

Fiecare piatră sfărâmată, fiecare manevră a unui buldozer era o lovitură în inima lui Sami, de parcă trupul său era sfâșiat în bucăți. „Asta nu e voia lui Dumnezeu“, se gândea el. „Asta e parte din încercare.“

*

Acum Casa Saud era încercată din nou. Ceea ce văzuse Sami din elicopterul care zbura deasupra orașului nu era un alt episod Juhayman; era întruparea competiției saudito–iraniene pentru controlul lumii musulmane, competiție care se desfășura în cel mai sfânt loc al Islamului. Războiul dintre Irak și Iran intrase în al șaptelea an, iar saudiții încă îl plăteau generos pe Saddam pentru eforturile sale, cu miliarde de dolari pentru cheltuieli

militare și civile: 10 miliarde de dolari până în decembrie 1981, apoi (laolaltă cu Kuweitul) alte 20–27 de miliarde până la sfârșitul lui 1982.[337] Arabia Saudită însăși era atrasă în conflict. Iranul voia să împiedice petrolierele care transportau petrolul irakian să treacă prin strâmtoarea Hormuz și atacase un petrolier saudit; avioanele iraniene și saudite se înfruntau acum în mod direct.

În ciuda tuturor ajutoarelor primite, irakienii nu au fost în stare să câștige războiul. Deși aveau puțini aliați și erau blocați în tranșee, iranienii au rămas pe poziții, refuzând să accepte o încetare a focului. De fiecare dată când iranienii ripostau mai dur sau se părea că au un ușor avantaj pe câmpul de luptă, saudiții se grăbeau să ceară încetarea ostilităților. Odată le-au oferit iranienilor 25 de miliarde de dolari[338] drept compensații de război. Au încercat să ducă negocieri secrete, apoi au tratat în mod deschis. În 1985, ministrul de externe saudit, Saud al-Faisal, a mers la Teheran. Omologul său iranian, Ali Akbar Velayati, a vizitat Riadul. În februarie 1986, când iranienii au ocupat Al-Faw, un important port petrolier irakian, saudiții au încercat din nou să ajungă la o încetare a focului prin înțelegeri de culise[339], disperați să evite o victorie iraniană clară. Dar Khomeini și aghiotanții săi neînduplecați nu voiau altceva decât înlăturarea lui Saddam. Nu se putea negocia așa. La fel de inacceptabilă pentru saudiți a fost cererea Iranului privind „drepturi de observator“ asupra Meccăi și Medinei. Acest tip de solicitări semăna mereu panică printre saudiți. Au aprobat repede încă un împrumut de 4 miliarde de dolari pentru Irak.

Încă de când Khomeini triumfase asupra șahului în februarie 1979, își ațintise privirea asupra locurilor sfinte ale Islamului – îi considera pe cei din familia Al-Saud uzurpatori, custozi nedemni, „cămilarii“ despre care scrisese cu mai mulți ani în urmă. Mecca, tronul lui Dumnezeu pe pământ, poarta spre paradis a musulmanilor, avea atât importanță religioasă, cât și politică și financiară. Timp de secole orașul se aflase în centrul Islamului, dar la periferia puterii. Nici un calif nu mai domnise la Mecca[340], ori la Medina, de când fondatorul Califatului Umayyad, Mu’awiya bin Abi Sufyan, alesese Damascul drept capitala sa, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, și a făcut planuri să transforme o veche biserică într-o uluitoare moschee care să rivalizeze cu cea de la Mecca. Moscheea umayyadă avea nu o Ka’aba, ci o relicvă a Sfântului Ioan Botezătorul. Hejazul a dobândit la scurt timp mai multă autonomie, ca emirat de sine stătător, sub un conducător nobil, un *sharif*, care era tot timpul ori un meccan, ori un descendent al familiei Profetului prin celălalt nepot al său, Hassan, fratele lui Hussein. Exclusă din politică, ținută departe de urzelile califilor și de conflictele interne, Mecca și-a creat aura unui oraș mistic și celest. Timp de secole, șeriful din Mecca fusese supus al califilor, care se legitimau de la locurile sfinte în timp ce obțineau câștiguri financiare din colectarea de taxe de la pelerini.

Khomeini a recunoscut *hajj*-ul drept o ocazie unică pentru a ajunge la milioane de musulmani și a-și răspândi revoluția. Încerca asta metodic de ani buni. În 1981 au avut loc ciocniri violente[341] între poliția saudită și pelerinii iranieni care distribuiau fotografii cu Khomeini strigând: *Allahu Akbar va Khomeini rahbar* („Dumnezeu e mare, Khomeini este conducătorul“). Khomeini voia să schimbe însăși natura *hajj*-ului, transformând un eveniment spiritual într-un protest, pentru a submina Casa Saud. Înainte de 1984, Khomeini crease Organizația pentru Înzestrarea Hajj-ului și Caritate, care opera sub directa lui supraveghere. Persoanele care ghidau caravanele[342] cu pelerini iranieni treceau

printr-o intensă instrucție ideologică și erau responsabili cu răspândirea mesajului Liderului Suprem prin broșuri (tipărite în diverse limbi) și prin organizarea de întâlniri cu pelerini neiranieni și cu oficiali străini. Ei nu-și propuneau doar răspândirea mesajului revoluției, ci și prozelitismul activ și convertirea pelerinilor la șiism. În doi ani, iranienii, sau cel puțin cea mai radicală facțiune a conducerii, au prins curaj în privința planurilor lor pentru Mecca. În 1986, 113 pelerini iranieni și libieni au fost arestați la sosirea în Jeddah, sub acuzația că ar transporta cantități uriașe de explozibili. Iranienii au fost acuzați că erau Gardieni ai Revoluției. Saudiții credeau că plănuiseră să ocupe Sfânta Moschee. Regele Fahd se săturase de cei care contestau permanent legitimitatea Casei Saud ca gardian al celor două locuri sfinte. În octombrie 1986, în fața unei adunări formate din membri ai familiei regale și clerici, așezați în fotolii baroce aurite, regele Fahd a anunțat că înlocuia oficial titlul de „Maiestatea Sa Regele“ cu acela de „Custode al Celor Două Sfinte Moschei“. Introdus pentru prima oară de către Saladin în timpul Cruciadelor[343], titlul nu fusese niciodată folosit oficial, până când regele Fahd – cu reputația sa de parior și afemeiat – a avut nevoie de prestigiul conferit de acest titlu mai mult decât oricare dintre predecesorii săi.[344] Dar nici un titlu nu putea alunga mesagerii lui Khomeini. Înainte de *hajj*-ul din 1987, Khomeini i-a îndemnat pe pelerinii iranieni să-l transforme într-un „câmp de bătălie“[345], să mărșăluiască „cu cât mai mare solemnitate în timpul *hajj*-ului“[346] și să „își exprime ura față de inamicii lui Dumnezeu și ai umanității“. Iranul ajunsese la limitele capacităților sale militare și începea să piardă bătălia. Saudiții tocmai prăbușiseră piața petrolului prin supraproducție, scăzând prețul unui baril de la 30 la 13 dolari, făcând astfel ca economia iraniană să sângereze și mai mult. Khomeini avea nevoie de un imbold, de ceva care să-i reînsuflețească pe cei credincioși.

La 31 iulie 1987, cu doar câteva zile înainte de începutul oficial al *hajj*-ului, pelerinii iranieni care părăseau moscheea după rugăciuni au organizat un marș. S-a spus că ar fi existat o înțelegere tacită cu saudiții, care ar fi tolerat doar un marș pașnic fără sloganuri politice. Șeful serviciilor de informații, prințul Turki al-Faisal, care era responsabil cu securitatea pentru *hajj*, a negat că ar fi avut loc un astfel de acord.[347] În orice caz, procesiunea s-a ciocnit cu poliția saudită care încerca să oprească demonstranții. La 18.30, protestatarii au incendiat steaguri americane. La ora 19.00 a avut loc un alt incident. Poliția a folosit gaze lacrimogene, iar mulțimea de 60.000 de oameni a făcut un pas în spate;[348] aleile de acces erau însă blocate. Martorii spun că pelerinii au atacat poliția cu cuțite. S-au tras focuri de armă. Prințul Turki a spus că pelerinii aveau bâte și macete asemănătoare săbiilor, ascunse sub *ihram*-ul lor alb ritual, fiind gata să lovească în polițiști. Iranienii, în schimb, au spus că saudiții au recurs la violență excesivă și neîntemeiată. Saudiții au negat întotdeauna că ar fi tras în mulțime, dar există martori care au văzut rănile provocate de gloanțe la piept, mâini și glezne. „Împușcăturile puteau fi auzite foarte clar“[349], și „cartușe au fost găsite pe strada principală“. Până la opt seara, totul se terminase. Mai mult de patru sute de oameni muriseră, dintre care 275 de iranieni, conform oficialilor saudiți. Iranienii au raportat 400 de oameni uciși și 4.000 de răniți.[350]

Sami a fost din nou devastat de cele petrecute în ceea ce trebuia să fie un sanctuar al păcii. Politica nu-și avea locul aici – nici politica Iranului, nici cea a altui stat. Timp de trei zile, presa oficială saudită nu a relatat nimic – ca de obicei. Chiar și ziarul panarab *Asharq*

al-Awsat, citit de mii de oameni din regiune, a vorbit despre un *hajj* liniștit și pașnic, ignorând tragedia. La 2 august a fost consemnat un avertisment oficial împotriva tuturor protestelor, după ce iranienii provocaseră tulburări minore, conform ziarului. Apoi relatările au schimbat tonul, insistând pe sprijinul pe care regatul îl primea din lumea arabă și musulmană în fața „gloatei iraniene“[351]. Incidentul sângeros nu a putut fi ascuns și în presa internațională, el fiind relatat de către zeci de mii de pelerini care fuseseră martori sau auziseră despre masacru. Apărea o nouă pată pe onoarea Casei Saud în calitate de custozi ai locurilor sfinte.

Iranienii turbau de mânie. O mulțime de peste un milion de oameni s-a adunat două zile mai târziu la Teheran, strigând: „Răzbunare“ și „Moarte conducătorilor saudiți“. Președintele parlamentului, ayatollahul Akbar Hashemi Rafsanjani, a chemat credincioșii să răzbune sângele martirilor, „să-i smulgă din rădăcini pe conducătorii saudiți“[352] și să „elibereze altarele sfinte de întinații wahhabiți, simpli huligani“. „Adevărata răzbunare“, a adăugat el, „este să eliberăm bogăția colosală și prețioasă care aparține lumii islamice și care se află sub solul Peninsulei Arabe [...] de sub controlul criminalilor“ și să o folosim pentru a combate „necredincioșii, păgânismul și aroganța“. O mulțime turbulentă a jefuit ambasadele saudită, kuweitiană, franceză și irakiană de la Teheran. Un diplomat saudit a fost ucis.

Luni întregi, iranienii și saudiții au încercat să atragă simpatia lumii musulmane, transmițându-și mesajele prin intermediul presei și organizând conferințe rivale. Saudiții au adunat 600 de susținători din 134 de țări[353] pentru o conferință organizată de Liga Islamică Mondială la Mecca. Ea a costat peste 400 de milioane de dolari. Iranienii au organizat conferința lor sub numele de „Congresul Internațional pentru Salvgardarea Sanctității și Securității Marii Moschei“, adunând laolaltă trei sute de participanți din treizeci și cinci de țări. Acuzațiile pe care le-au făcut saudiților au scos la iveală revendicări istorice care rămăseseră în general în stare latentă cât timp Arabia Saudită și Iranul fuseseră aliați și prieteni, în timpul domniei șahului. Rafsanjani a cerut „eliberarea“ Meccăi, în timp ce un alt cleric a acuzat Casa Saud că era „o adunătură de agenți englezi din Najd, care nu au respect nici pentru casa lui Dumnezeu, nici pentru pelerinii care sunt oaspeții lui Dumnezeu“. Referirea era evidentă la modul în care fondatorul statului saudit se bazase pe sprijinul englez pentru a-și elimina rivalul, pe șeriful Hussein din Mecca.

Când a lansat primele raiduri pentru a recupera pământul strămoșilor săi din Najd, la începutul anilor 1900, regele Abdelaziz ibn Saud a pus ochii și pe restul peninsulei, mai ales pe Mecca și Medina, locurile sfinte care urmau să sporească gloria islamică a coroanei sale. Orașele erau încă sub conducerea șerifului Hussein, descendent al Profetului și vechi aliat al britanicilor. În 1916, în timp ce Imperiul Otoman se clătina în Primul Război Mondial, șeriful Hussein s-a autoproclamat rege al Hejazului. Britanicii și francezii au fost de acord. Dar și Abdelaziz îi curta pe britanici, sperând să-i convingă că el era varianta mai bună pentru a domni nu doar în Hejaz, ci în întreaga Peninsulă Arabă. Alături de războinicii săi cucerea din ce în ce mai mult teren, învingând altă dinastie rivală, Al-Rashid, care condusese mari părți ale peninsulei timp de aproape un secol. În martie 1924, după colapsul Imperiului Otoman, fondatorul laic al Turciei moderne, Mustafa Kemal Atatürk, a dizolvat califatul, trimițându-l pe ultimul calif al dinastiei

otomane, Abdulmedjid II, în exil. Șeriful Hussein a emis pretenții pentru puțină vreme la titlul de calif, dar în curând a pierdut sprijinul britanicilor (unul dintre fiii lui a devenit rege al Irakului, celălalt a fondat monarhia care încă domnește în Iordania). Abdelaziz și-a trimis trupele să cucerească Hejazul, începând cu un masacru brutal la Taef. Când familia Al-Saud a ajuns la locurile sfinte, în decembrie 1924, zeloții wahhabiți au distrus cimitirul Jannat al-Baqi din Medina, locul de odihnă al multora dintre rudele și tovarășii Profetului, inclusiv fiicele și soțiile sale. Această distrugere și profanare a produs consternare în lumea musulmană, dar mai cu seamă șiiții au fost revoltați. Au cerut tuturor musulmanilor să se adune și să-i expulzeze pe saudiți din Hejaz.[354]

Abdelaziz s-a mișcat repede. A invitat două delegații din Persia să investigheze presupusele daune.[355] Una dintre delegații a relatat că Mecca era într-o stare mai bună decât fusese sub șeriful Hussein. Cealaltă a părăsit Medina cu inima grea din cauza distrugerii pe care o văzuse. O altă delegație a venit din India, cerând să fie cedat controlul asupra orașelor sfinte unui comitet care să reprezinte toate țările musulmane. Abdelaziz i-a trimis repede acasă. Alți călători au vorbit despre daunele teribile aduse unui loc atât de bogat în „rămășițele unor mari sfinți, încât aproape că și-au pierdut importanța lor individuală, în timp ce doar relicvele unuia dintre aceștia ar fi de ajuns să aducă faimă oricărui alt oraș musulman“[356].

Războinicii zeloți voiseră să se asigure că cimitirul și domurile sale nu vor mai fi reconstruite vreodată – era a doua oară când forțele wahhabite încercaseră să-l distrugă. Primul val de zel distructiv s-a dezlănțuit la începutul anilor 1800, când descendenții lui Mohammad ibn Saud, fondatorul dinastiei Al-Saud, încercaseră să cucerească mai mult teritoriu din afara emiratului lor, Najd. Au făcut raiduri sângeroase în teritoriile Qatif și Bahrain, care erau vasale Persiei, și în Irak, care era sub conducere otomană. În 1801 au jefuit Karbala, în Irak, într-unul dintre cele mai cumplite masacre din istoria Islamului, 2.000 de oameni pierzându-și viața (conform relatării unui cronicar local).[357] Au jefuit orașul și au luat toate bogățiile din altarul imamului Hussein, care avea un acoperământ împodobit cu perle și pietre prețioase. În 1803, drept răzbunare, unul dintre membrii familiei Al-Saud a fost asasinat în moscheea din Dir’iya, locul lor de baștină. Două secole mai târziu, când vor fi întrebați despre istoria sângeroasă a strămoșilor și despre jaful din Karbala, saudiții vor replica imediat că totul începuse cu o dispută în legătură cu rutele comerciale, iar irakienii atacaseră primii, „ucigând 300 de wahhabiți“[358]. Puțini istorici au consemnat acel eveniment, însă cronicarii saudiți ai vremii îl menționează, iar pe saudiți îi nemulțumește faptul că acest episod e ignorat, nefăcându-se astfel dreptate înaintașilor. Jefuirea Karbalei a fost oribilă. Prada a fost folosită pentru a organiza campania saudiților de cucerire a Meccăi și Medinei, pe care le-au ocupat pentru scurtă vreme, jefuind bogățiile de la mormântul Profetului și distrugând cimitirul Jannat al-Baqi. Lumea musulmană a fost îngrozită. Meccanii i-au numit pe atacatori fanatici periculoși, necredincioși travestiți în musulmani. Dar în 1810 otomanii nu i-au mai tolerat pe wahhabiți și și-au trimis armata să-i zdrobească. Dir’iya a fost transformată în ruine. Abdallah ibn Saud, descendent al părintelui fondator, a fost capturat și dus la Constantinopol pentru a fi decapitat. Un bine-cunoscut jurist și cărturar din Damascul de atunci, Muhammad Amin ibn Abidin, sufist și muftiu (jurist islamic) din școala hanafită,

nu avea nimic altceva decât dispreț pentru „cei care-l urmau pe Abdelwahhab“. În cartea sa fundamentală *Călăuza celor nelămuriți cu privire la perla cea prețioasă*, a scris despre nimicirea celor care credeau că doar ei erau adevărați musulmani, ucigând alți musulmani până când „Dumnezeu în sfârșit i-a stârpit și le-a distrus țara“.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Ahmad ibn Zayni Dahlan, muftiu din Mecca aparținând școlii Shafi'i, a scris mult despre rebelii wahhabiți, relatând cum Egiptul marcase vestea arestării lui Abdallah ibn Saud cu o mie de salve de tun, împodobind orașele și sărbătorind timp de șapte zile. Dahlan nu avea multe cuvinte frumoase despre Abdelwahhab și discipolii lui, pe care îi considera impostori. A dedicat două cărți respingerii wahhabiților: una care spunea povestea prăbușirii lor și alta care le respingea doctrina, intitulată *Perle strălucitoare pentru respingerea wahhabismului*. Dahlan era profund îngrijorat că unicitatea doctrinei predicate de cineva ca Ibn Abdelwahhab ar putea reprezenta destrămarea națiunii musulmane.

Fondarea regatului Arabiei Saudite trebuie să fi fost percepută ca o dulce răzbunare pentru Casa Saud și aliații lor din familia Al-ash-Sheikh. Disprețuiți timp de două secole, anihilați de către otomani, exilați în Kuweit, se întorseseră, cu ajutorul britanicilor, și erau plini de bani. Puteau reduce la tăcere pe oricine.

*

În 1987, Sofana Dahlan era la ora de artă plastică la școala din Jeddah și a trasat o linie neagră groasă peste gâtul personajului pe care-l desena – în esență, tăindu-i gâtul. Copilul de zece ani nu avea tendințe violente. Doar făcea ce i se spunea de la catedră. Trebuia de asemenea să înnegrească toate fețele din manualele ei. Creativitatea era ucisă în mod regulat în școlile saudite. Sofana era descendentă a muftiului Dahlan, ale cărui preziceri se adeveriseră.

Fetița trăia cu îndoita moștenire a învățăturilor fundamentaliste ale lui Ibn Abdelwahhab, pe de o parte, și cu viziunea iertătoare și incluzivă a strămoșului ei, muftiul Dahlan, pe de altă parte. La școală, Sofana învăța totul despre versiunea lui Ibn Abdelwahhab cu privire la Hanbali, Islamul extremist salafit. Părinții ei îi spuseseră să o studieze pentru examenele școlare, și apoi să o uite cu totul – să rețină doar ce învăța la cursurile private despre învățăturile islamice Shafi'i. La școală era învățată că nu putea fi prietenă cu evreii și creștinii; acasă și în călătorii, părinții ei socializau cu tot felul de nemusulmani. La școală era învățată că toate reprezentările unor ființe umane reprezentau un păcat, chiar și fotografiile, care erau numite *al-shirk al-asghar*, idolatrie minoră. În casă aveau însă portrete de familie și fotografii. Erau prea multe contradicții care să fie înțelese și acceptate de mintea unui copil. Era prea tânără ca să înțeleagă pe deplin separarea vieții private de cea publică, și de aceea aceste discrepanțe o tulburau profund. Va depăși cu timpul această contradicție și va contesta în cele din urmă sistemul, devenind una dintre primele avocate din Arabia Saudită. Dar singura învățătură pe care nu o putea lăsa în urmă, și care va rămâne înscrisă în mintea ei, va fi ideea că muzica e *haram*, interzisă. „Ascultă muzică“, îi spusese învățătorul ei pe când avea doar șase ani, „și ți se va turna fier topit în urechi la Judecata de Apoi“. Nu va putea trece niciodată peste acea

imagine înfricoșătoare. Întotdeauna va tresări când va auzi muzică, ea, o avocată care călătorise pretutindeni, o femeie matură de peste patruzeci de ani. Va fi impresionată și când un tânăr și puternic prinț moștenitor va deveni conducătorul *de facto* al Arabiei Saudite și va inaugura săli de concerte în regat, unde-i va invita pe John Travolta și Cirque du Soleil.

*

La un deceniu după ce se prăbușise cerul pe pământ, după revoluții și revolte, un nou șir de evenimente uluitoare erau pe cale să se producă, deschizând o altă eră și pregătind scena pentru următoarea fază a rivalității saudito–iraniene. Războaiele se vor încheia și dictatorii vor cădea, dar noua pace nu mai putea anula transformările profunde care prinseseră rădăcini în mentalul națiunilor și oamenilor din anii ’80.

10. Războaiele culturale

Pakistan, Afganistan, Iran, Liban

1988–1990

Cum te comporţi când ai învins?
Când duşmanii se află la mila ta.
Cum te comporţi atunci?
Compromisul e ispita celor slabi.
Aceasta este o încercare pentru cei puternici.
—Salman Rushdie, *Versetele satanice*[6]

La 17 august 1988, un avion C-130, cu patru motoare, în care se afla şi Zia ul-Haq s-a prăbuşit.[359] Era 16.30, la doar câteva minute după decolarea de la Bahawalpur, în provincia pakistaneză Punjab, aproape de graniţa cu India. Toţi cei treizeci de pasageri au murit, cadavrele lor fiind împrăştiate peste o câmpie nisipoasă, la doar câţiva kilometri de aeroport. S-a vorbit despre o bilă de foc care înghiţise avionul înainte să se prăbuşească. A fost sabotaj? Atac cu rachetă? O defecţiune tehnică? Sabotajul a fost cel mai probabil răspuns, dar investigaţiei nu i s-a permis niciodată să ajungă la vreo concluzie. Exista o singură certitudine: dictatorul era mort.

Acasă, la Karachi, fosta prezentatoare de televiziune Mehtab Rashdi nu era sigură de nimic. Nu la început. Era adevărat oare că Zia, bărbatul care redusese la tăcere femeile din Pakistan şi exploatase ţara, murise într-adevăr? Femeia care spusese aceste lucruri aşteptase ani întregi o astfel de veste. Nu ştia cum sau când ţara va fi izbăvită de bufonul malefic. Acum posturile de radio şi televiziune transmiteau recitări din Coran. Nu era tristă, dar nici nu îndrăznea să se bucure. Străzile erau liniştite, iar inima ei, calmă. Spre seară, a putut respira din nou, probabil pentru prima oară după atâţia ani. Simţea de parcă un pietroi îi fusese luat de pe piept, de pe pieptul întregii ţări. El murise într-adevăr.

Condoleanţele au început să curgă, chiar şi din India. Secretarul de stat american, George P. Schultz, l-a numit pe Zia „un mare luptător pentru libertate“[360]. Vicepreşedintele George H.W. Bush l-a numit „un mare prieten“, iar pierderea lui – o tragedie. Dar nimeni din ţară nu simţea că ar fi o tragedie – o prevestire sumbră, probabil, dar nu o tragedie. În casele lor, mulţi pakistanezi au sărbătorit în linişte, unii chiar cu whisky de contrabandă. De-a lungul graniţei cu Afganistanul, în districtul Kurram, căminul clericului şiit asasinat Arif Hussaini şi locul unde au avut loc primele crime sectare, şiiţii au sărbătorit zgomotos[361], trăgând rachete şi gloanţe în aer, înfuriindu-i pe vecinii lor sunniţi, care îl considerau pe Zia eroul şi apărătorul lor. În urma altor ciocniri sectare, doisprezece oameni au murit. Magazinele şiite au fost incendiate şi jefuite.

Pentru majoritatea pakistanezilor, dictatorul primise ce merita. Nu era un luptător pentru libertate. La mijloc era mânia lui Dumnezeu, s-a gândit Mehtab.[362] Un om care însemna totul se preschimbase într-o clipă în cenuşă.

„Nu regret moartea lui Zia“[363] a fost prima reacţie a lui Benazir Bhutto când a auzit că omul care-l executase pe tatăl său era mort. Revenise în Pakistan de mai bine de doi ani, după o triumfală întoarcere din exil în aprilie 1986. Zia anunţase că în sfârşit avea de gând să organizeze alegeri şi îi permisese să se întoarcă acasă, dar nu luase în calcul mulţimea de sute de mii de oameni care au împânzit străzile ca să o salute şi să strige împotriva „câinelui de Zia!“. Dictatorul a hotărât să pună piedici în calea ascensiunii ei. A menţinut interzicerea partidelor politice[364], ceea ce însemna că Bhutto şi al său Partid Popular din Pakistan nu puteau fi pe buletinul de vot, în ciuda deciziei Curţii Supreme că ar trebui să li se permită să candideze. A programat alegerile generale pentru 16 noiembrie 1988, cu câteva zile înainte ca Benazir să nască primul ei copil.[365] Dar acum că dictatorul era mort, Benazir urma să candideze practic fără opoziţie. Exista totuşi dreptate, se gândea Mehtab.

Câteva săptămâni mai târziu, fosta prezentatoare de televiziune a primit un telefon de la biroul central din Islamabad al televiziunii pakistaneze. Ar dori să transmită alegerile generale? „Cum ai vrea să apar pe ecran?“ a întrebat ea. Întrebarea ei a fost întâmpinată cu un râs sănătos. „Oricum vrei“, a venit răspunsul. *Dupatta* nu va mai fi impusă femeilor. A fost de acord. Asta era victoria ei asupra întunericului, asupra bărbatului care crezuse că era un musulman mai bun decât ea. Prima sa apariţie televizată după opt ani semnala că venise ora schimbării. Partidul lui Benazir Bhutto, Partidul Popular din Pakistan, a câştigat destule voturi pentru a forma guvernul.

Timp de cinci zile s-a cântat şi s-a dansat pe străzile din Pakistan, o euforie dezlănţuită după ani de teamă, o celebrare a vieţii după ce totul în afară de religie fusese interzis. Oamenii sărbătoreau primele alegeri democratice din ultimul deceniu – sau era o celebrare întârziată a morţii lui Zia? Probabil ambele, dar altă dictatură, mai amorfă, punea stăpânire pe ţară, născută din seminţele plantate acolo de Zia, cu ajutorul generos al Arabiei Saudite şi al Statelor Unite.

Benazir era acum prim-ministru, prima femeie şef de guvern musulman – şi una dintre puţinele femei lider de pe scena internaţională. Dar nu va mai apărea niciodată în public – în Pakistan sau în străinătate – fără voal, o eşarfă albă de pânză înfăşurată lejer pe cap, care va deveni semnul ei distinctiv. Ea va încerca să diminueze efectele islamizării iniţiate de Zia şi să ducă mai departe idealul tatălui ei, cel al unei ţări progresiste, unde să nu existe discriminare bazată pe sex, rasă sau religie. Va eşua însă în acest demers, fiind asaltată de sistemul religios şi de securitate bine consolidat, care era iritat că la conducere se afla o femeie, şi încă una care promova o guvernare secularistă. Odată cu sprijinul clericilor saudiţi, fuseseră emise chiar şi câteva *fatwa* împotriva candidaturii ei.

Benazir va fi înlăturată de la putere în august 1990, pierzând lupta cu manevrele sistemului militar împotriva ei şi cu acuzaţiile de corupţie. Majoritatea pakistanezilor speraseră că venirea ei la putere va însemna reîntoarcerea la viaţa normală, la era de dinainte de Zia, fără clerici care să incite la ură sau grupuri de indivizi înarmaţi – religioşi sau criminali – care să controleze străzile. Sperau la o întoarcere deplină a guvernării civile. Dar armata Pakistanului, puternică înainte, era acum atât de angajată politic, încât

nici nu avea nevoie de un general-președinte care să guverneze țara. Bhutto a fost înlocuită de un protejat al lui Zia și prieten al Arabiei Saudite, Nawaz Sharif, un bărbat de patruzeci de ani, cu vorbă dulce, o față rotundă și chelie. Sharif părea un tip șters și greu de definit, dar era un politician nemilos și viclean, care va domina politica pakistaneză în următoarele trei decenii, preluând și pierzând puterea de mai multe ori, mergând și revenind din exilul politic din Arabia Saudită. El a continuat programul de islamizare și sectarizare a țării după modelul lui Zia.

*

Când Zia ul-Haq a murit în vara lui 1988, războiul dintre Irak și Iran tocmai se încheiase. Vara adusese ruina forțelor armate ale Iranului. Saddam dezlănțuise iadul și furia asupra orașelor iraniene, folosind chiar armele chimice. Rachetele căzuseră ca ploaia asupra Teheranului în iarna anterioară, ucigând un sfert dintre locuitorii săi. În dimineața zilei de duminică, 3 iulie, nava *USS Vincennes* a doborât zborul *Iran Air 655* deasupra strâmtorii Hormuz, în timp ce avionul se îndrepta spre Dubaiul învecinat. Erau 290 de civili la bord, inclusiv 66 de copii.[366] Nimeni nu a supraviețuit. Trupurile fără viață pluteau pe mare printre resturile avionului.

Un purtător de cuvânt al US Navy a spus că *Vincennes* confundase avionul Airbus A300 cu un F-14 iranian. Cu o oră înainte, unul dintre elicopterele de pe *Vincennes*, zburând peste strâmtoare, fusese ținta focului tras de o navă iraniană. Americanii au răspuns cu foc și au scufundat două nave iraniene. Președintele american Ronald Reagan a spus că nimeni nu putea minimaliza oroarea celor întâmplate, prezentând evenimentul drept o „mare tragedie“, dar un „accident de înțeles“. Iranul a încercat să obțină o condamnare la ONU. Nu a fost posibil. Nu a existat nici măcar o scuză oficială. Diplomații iranieni au văzut în doborârea avionului „un act de agresiune premeditat și o crimă cu sânge rece“. Iranul a jurat răzbunare. Au urmat demonstrații antiamericane în țară, dar nu și alte reacții. Iranienii erau prea epuizați ca să protesteze, fiind uluiți de lipsa empatiei internaționale pentru tragedie, de parcă pierderile iraniene erau un cost firesc al războiului. Țara nu mai putea suporta presiunea.[367] Doborârea avionului a fost un punct de cotitură pentru conducerea iraniană, inclusiv pentru Khomeini. Luni la rând, apropiații lui Khomeini, inclusiv fiul lui, susținuseră că era timpul să accepte un armistițiu. Au argumentat că războiul împotriva lui Saddam nu putea fi câștigat fără ani de sânge și pierderi. Acum aveau dovada că pentru ceilalți conta prea puțin câți iranieni mureau, și dacă acest lucru s-ar întâmpla într-un război sau într-un accident de avion. Supraviețuirea regimului și chiar a revoluției erau în joc.

Într-un discurs ținut la radio, la 20 iulie, Khomeini a susținut un armistițiu cu Irakul. „Fericiți sunt aceia care au plecat prin martiriu. Fericiți sunt aceia care și-au pierdut viețile în acest alai al luminii. Nefericit sunt eu că încă trăiesc și am băut din potirul otrăvit“[368]. Dezastrul de la Mecca și eșecul repetat al lui Khomeini de a convinge lumea musulmană să impună un control internațional asupra orașelor sfinte ale Islamului încă îl apăsau. Ayatollahul avea nevoie de o nouă unealtă pentru a revitaliza fervoarea revoluționară.

*

În Afganistan, alt război se apropia de sfârșit. Sovieticii erau obosiți de un conflict pe care se părea că nu-l puteau nici câștiga, nici pierde. Erau epuizați, depășiți de banii și armele pe care americanii, pakistanezii și saudiții îi investeau în conflict. Rachetele Stinger, care puteau doborî avioane, erau ultimele achiziții din arsenalul mujahedinilor, schimbând balanța puterii. Cu 15.000 de soldați uciși, câteva sute de mii răniți și zeci de mii morți din cauza bolilor, președintele Gorbaciov voia să părăsească cumva teritoriul afgan. Nimeni nu o știa încă, dar colapsul Uniunii Sovietice tocmai începuse.

Înainte să moară în accidentul de avion, Zia semnase Acordurile de la Geneva din 15 aprilie 1988, care puneau capăt implicării sovietice în Afganistan și prevedeau retragerea a 150.000 de soldați sovietici până în februarie 1989. La 15 februarie 1989, după mai multe săptămâni în care își retrăseseră încet trupele, ultimii soldați sovietici au trecut podul Termez peste Amu Darya, în direcția opusă față de cea în care merseseră în decembrie 1979 – ieșind din Afganistan și intrând în Republica Sovietică Uzbekistan.

Biroul CIA din Islamabad a trimis o telegramă sediului principal al agenției: „Am CÂȘTIGAT“. La sediu s-au desfăcut sticle de șampanie.[369] Ambasada SUA din Pakistan sărbătorea. Saudiții simțeau și ei că învinseseră. Banii lor plătiseră pentru ceea ce ei considerau drept victoria Islamului. Nu s-a desfăcut șampanie, dar erau pătrunși de un sentiment liniștit de împlinire. Khomeini voia să aibă un cuvânt de spus pentru viitorul Afganistanului. Cu două zile înainte de finalizarea retragerii sovietice, titlurile din ziarul panarab *Asharq al-Awsat* spuneau că Iranul amenință mujahedinii și se aliază cu șiiții.[370] Șiiții reprezentau doar 15% din populația totală a Afganistanului, dar Iranul a solicitat o reprezentare mai mare în timpul negocierilor care aveau loc la Peshawar pentru formarea unui guvern în exil și a consiliului consultativ, *shura*. Iranul sprijinise și el grupurile mujahedine, majoritatea șiiți Hazara, deși aceștia nu prea luptaseră. Era un spectacol regizat de saudiți, rodul muncii regatului de-a lungul anilor. Banii și armele dăruite mujahedinilor afgani loiali dădeau roade. Facțiunile islamiste sunnite radicale erau în avantaj. Grupurile sprijinite de Teheran au plecat de la negocieri, și Iranul a fost lăsat cu mâna goală. Totuși, Khomeini nu voia să cedeze. Cu o zi înainte ca sovieticii să treacă podul care-i ducea în afara Afganistanului, chiar în ziua de dinaintea victoriei obținute tacit de Arabia Saudită, Khomeini a început un război cultural care va transforma profund lumea islamică pentru deceniile următoare.

*

La 14 februarie 1989[371], chiar înainte de ora 14.00, prezentatorul știrilor de la Radio Teheran a citit o declarație semnată de Khomeini: „Informez mândrul popor musulman de pretutindeni că autorul *Versetelor satanice*, care este împotriva Islamului, Profetului și Coranului, și toți cei implicați în publicarea sa, care au fost conștienți de conținutul romanului, sunt condamnați la moarte. Le cer tuturor musulmanilor să-i execute oriunde s-ar afla“[372]. Orice musulman care ar fi muri făcând asta, a adăugat Khomeini, va fi considerat martir.

S-ar putea să nu aflăm niciodată dacă Khomeini și-a planificat mișcarea în mod abil

pentru a pune în umbră titlurile despre retragerea sovietică din 15 februarie și victoria saudită. Paradoxal e că el termina ceea ce saudiții și prietenii lor începuseră.

Autorul *Versetelor satanice*, scriitorul britanic de origine indiană Salman Rushdie, era deja laureat al Booker Prize în 1981. *Versetele satanice* era cea de-a patra carte a lui, fiind publicată în septembrie 1988 și având drept subiect doi emigranți indieni musulmani în Marea Britanie care mor într-un avion deturnat ce explodează deasupra Canalului Mânecii. Se prăbușesc și sunt transformați în mod magic în simboluri vii ale binelui și răului. Poveștile lor se întrepătrund cu aceea a profetului Mahound, într-un ținut numit *jahiliyya*. Rushdie și-a prezentat cartea ca pe o lucrare despre „migrație, metamorfoză, suflete divizate, dragoste, moarte, Londra și Bombay“[373]. Musulmanii au văzut în ea referiri la Profetul Mohamed și la soțiile lui, ale căror nume au fost date unor prostituate din carte. Edictul lui Khomeini de a-l condamna la moarte pe Rushdie a făcut vâlvă în lumea literară și editorială. În aceeași noapte, Rushdie a primit protecție din partea poliției și s-a ascuns. Khomeini devenise purtătorul de cuvânt al musulmanilor care se simțeau jigniți și disprețuiți, chiar și cei care nu citiseră *Versetele satanice*. Având 600 de pagini și un sfert de milion de cuvinte, cartea poate că era o capodoperă, dar era și dificil de interpretat. Totuși, cineva o citise cu foarte mare atenție în India, țara natală a lui Rushdie. Și, după o lună de la publicarea *Versetelor satanice*, în toamna lui 1988, îl sunase pe un prieten din Leicester, spunându-i că exista o campanie pentru interzicerea cărții în India, îndemnându-l să facă aceeași „lucrare a lui Dumnezeu“ în Marea Britanie.

În Leicester, Faiyazuddin Ahmad, un tânăr care părea jovial, a fotocopiat extrase din carte și le-a trimis diverselor organizații musulmane și ambasadelor a patruzeci și cinci de țări musulmane din Marea Britanie. Sosit recent în țară, Ahmad lucrase în Pakistanul de Est[374] și Arabia Saudită ca redactor de ziar, iar acum era la Fundația Islamică din Leicester, filială locală a organizației pakistaneze Jamaat-e Islami, care primea bani din Arabia Saudită.[375] Ahmad, care avea legături și cu Adunarea Mondială a Tineretului Musulman, finanțată de saudiți, a călătorit în octombrie la Jeddah pentru a-i informa pe membrii Organizației Cooperării Islamice. La ambasada saudită din Londra, șeful departamentului afacerilor islamice, Mughram al-Ghamdi, a ajutat la crearea Comitetului de Acțiune pentru Afaceri Islamice din Marea Britanie, însărcinat să ducă o campanie pentru interzicerea cărții. Doar câteva țări musulmane au răspuns apelului. Dar în decembrie musulmanii britanici au ieșit să protesteze, arzând un exemplar al cărții în timp ce mărșăluiau prin orășelul Bolton. Rivalitatea subcontinentală dintre Deobandi și Barelvi se transfera și în comunitatea islamică din Marea Britanie, alimentând o competiție pentru proteste tot mai mari. O lună mai târziu, în ianuarie 1989, un protest și mai mare a avut loc la Bradford, oraș situat la doar o oră distanță de Bolton. Furia s-a revărsat peste subcontinent. Ca să nu se lase mai prejos, Jamaat a organizat o demonstrație la Islamabad, la 12 februarie, strângând o mulțime imensă care să protesteze în fața centrului cultural al SUA din Islamabad. Mai mult de optzeci și cinci de oameni au fost răniți, iar cinci au fost împușcați mortal.[376] Se spune că Khomeini se uita la știri în seara aceea și a fost atât de mișcat de moartea acelor tineri pakistanezi, încât a emis o *fatwa*. Cartea fusese tradusă în persană și era disponibilă în librăriile din Teheran, dar nimeni nu s-a arătat îngrijorat de ea până la discursul lui Khomeini.

Saudiții nu puteau pierde acest tren. Au mers pe calea legală. Șeicul Bin Baz a declarat că Rushdie trebuia judecat *in absentia* pentru a se determina dacă lucrarea sa era blasfematoare. Șeicul Gad al-Haq, șeful celei mai înalte autorități religioase egiptene, Al-Azhar, s-a exprimat împotriva acelei *fatwa* a lui Khomeini.[377] Dar ei nu se ridicaseră pentru libertatea de exprimare, nici vorbă – Al-Azhar spunea pur și simplu că nimeni nu putea fi executat înainte să aibă loc un proces corect care să determine dacă într-adevăr fusese comisă o blasfemie. Orice verdict într-un astfel de caz ar fi trebuit dat de un șef de guvern. Rushdie nu a apărut în vreun proces și a supraviețuit amenințărilor cu moartea. Dar traducătorul japonez și cel turc al cărții sale, precum și editorul versiunii norvegiene au fost cu toții asasinați pentru asocierea lor cu Rushdie. Alții, fără vreo asociere cu Rushdie, vor avea de suferit în curând sau își vor vedea viața distrusă de acuzații de blasfemie, din Egipt până în Pakistan. Pedeapsa cu moartea pentru blasfemie fusese introdusă în lumea musulmană în urma competiției dintre Iran și Arabia Saudită pentru dobândirea poziției de portdrapel al Islamului global. Dar rolul Arabiei Saudite în această dinamică va fi uitat, iar *fatwa* împotriva lui Rushdie va deveni doar o poveste iraniană.

La 3 iunie 1989, Khomeini, în vârstă de șaizeci și opt de ani, a murit de infarct. În testamentul său a lăsat o remarcă usturătoare împotriva saudiților. Documentul de douăzeci și nouă de pagini a fost citit de Ali Khamenei, președintele, și în curând, Liderul Suprem: „Musulmanii ar trebui să-i blesteme pe tirani, inclusiv familia regală saudită, acești trădători ai marelui altar al lui Dumnezeu, fie ca blestemul lui Dumnezeu și acela al profeților și îngerilor săi să se abată asupra lor... Regele Fahd cheltuie o mare parte a averii poporului în fiecare an pe credința lui wahhabită superstițioasă, lipsită de temei și care este împotriva Coranului. Abuzează de Islam și de iubitul nostru Coran“[378].

Moartea lui Khomeini va aduce o relaxare a tensiunii dintre Iran și Arabia Saudită. Președintele țării, Ali Khamenei, a devenit Lider Suprem, iar cel al parlamentului, Ali Akbar Rafsanjani, a fost ales președinte. În ciuda invectivelor pe care le aruncase împotriva saudiților în timpul crizei *hajj*-ului din 1987, Rafsanjani era un tip pragmatic, dornic să reconstruiască economia țării după războiul cu Irakul. În august 1990, inamicul Iranului Saddam Hussein a invadat și a anexat Kuweitul; trupele sale erau la granița cu Arabia Saudită. Iranienii și saudiții erau brusc uniți de teama față de același om imprevizibil. În septembrie, miniștrii de externe ai ambelor țări erau la New York în vederea unei Adunări Generale ONU.

Invazia Kuweitului a adus o altă schimbare geopolitică în Orientul Mijlociu. Președintele George H.W. Bush a alcătuit cea mai mare coaliție militară posibilă, fiind dornic să implice cât mai mulți participanți arabi, inclusiv Siria. Hafez al-Assad a fost de acord să ia parte. În consecință, Statele Unite au închis ochii atunci când trupele siriene au invadat zonele creștine care rămăseseră în afara controlului lor în Liban, la 13 octombrie 1990.

Tancurile siriene au biruit și au impus *Pax Syriana*. Aliații și interpușii se schimbaseră de-a lungul războiului în Liban. Siria invadase de câteva ori și controla zonele predominant musulmane ale țării, precum și Beirutul de Vest. Organizația pentru Eliberarea Palestinei plecase; dar refugiații palestinieni erau încă acolo. Creștinii se măcelăriseră între ei. Israelul încă ocupa mari părți din sudul Libanului. Influența

Hezbollahului devenise tot mai mare, iar campania sa nemiloasă de a elimina opozanții intelectuali din cadrul comunității ajunsese la Beirut, curmând viețile unor bine-cunoscuți scriitori și ziariști.

Unul dintre cei mai faimoși, Hussein Mrouweh, a fost împușcat mortal la el acasă, pe patul de suferință. Puterea ideilor era pur și simplu prea mare ca să fie tolerată de Hezbollah. Și totuși criticii nu au fost reduși la tăcere. Asta nu se va petrece niciodată. La fel ca în Pakistan, unde Zia fusese nevoit să-i reprime mereu în chip violent pe critici pentru a rămâne la putere, așa și Hezbollahul va trebui să-i lovească în mod repetat pe oponenți. În iulie 1990, cu doar câteva luni înainte de sfârșitul oficial al războiului din Liban, mii de oameni au protestat la Tyr. „Vrem să spunem adevărul!“ strigau ei. „Nu vrem să mai vedem iranieni!“ Clerici șiiți libanezi au cerut stoparea „invaziei iraniene“ și plecarea Gardienilor Revoluției care veniseră în Valea Beqaa după invazia israeliană din 1982. Însă Gardienii puteau pleca liniștiți; Hezbollah, asociatul lor local, era pe poziții. Permițându-i lui Assad să trimită trupe în Liban, America oferise Iranului, fără să-și dea seama, o cale de a-și păstra un cap de pod la Mediterana. Valul negru dinspre Iran nu se va retrage. Celălalt, dinspre Arabia Saudită, se revărsa rapid de-a lungul Nilului.

---

6. Tr. Dana Crăciun, Polirom, Iași, 1988 (n.tr.).

11. Valul negru

Egipt
1992–1995

Aceşti nesăbuiţi, mânaţi de-al neştiinţei duh,
Socot că sunt mai înţelepţi decât întreaga omenire;
Şi iute-i osândesc ca pe necredincioşi
Pe oricine nu-i măgar ca ei.
—Omar Khayyam, *Catrene*, 156

Nasr Abu Zeid nu a vrut niciodată să fie un Salman Rushdie al Egiptului. Nu voise niciodată să dea impresia că „era împotriva Islamului. Departe de el asta“[379]. Printre cele mai rele temeri ale sale era aceea că vesticii vor vedea în el un critic al Islamului. Nu era vorba de aşa ceva. Profesorul progresist de studii islamice şi de arabă de la Universitatea din Cairo se născuse musulman, crescuse ca musulman şi, după cum îi plăcea să repete, *inshallah*, „cu voia lui Allah“, va muri ca musulman.[380] Voia doar să-şi facă religia mai accesibilă pentru lumea de azi, mai blândă şi mai puţin dogmatică.

Când Nasr a fost acuzat de apostazie în Egipt, la doar câţiva ani după *fatwa* împotriva lui Rushdie, comparaţia cu romancierul indiano-britanic a fost lesne de făcut de presa occidentală. Dar susţinătorii lui Nasr din Egipt preferau să-l compare cu fizicianul şi astronomul italian Galilei. Cu vreo 350 de ani înainte, Biserica Catolică îl persecutase pe Galilei ca eretic în timpul Inchiziţiei Romane deoarece susţinuse că Pământul gravita în jurul Soarelui. A trebuit să se dezică de afirmaţiile lui, ceea ce i-a produs multă suferinţă cât timp a mai trăit. Mai târziu, Biserica şi-a revocat condamnarea şi, în octombrie 1992, papa, în urma unei investigaţii de mai mult de un deceniu în legătură cu condamnarea, a recunoscut oficial greşeala Bisericii.[381] Chinul lui Nasr a început cam în acelaşi timp în care declara că nu are nimic împotriva Islamului şi, la fel ca Galilei, a crezut în ştiinţă şi raţiune, insistând că va continua să „lupte în favoarea Islamului, înarmat cu raţionamente ştiinţifice şi metodologie solidă“[382].

Criticii lui Nasr îl disprețuiau, numindu-l un tip gras şi placid, „scriitoraş“ secular şi necredincios. Susţinătorii lui au izbucnit: Nasr era Galilei al lor, singura diferenţă fiind că Vaticanul îl achitase pe savantul italian, pe când „unii din universităţile noastre încă mai cred că Pământul nu se mişcă“[383]. Aceasta era teama gânditorilor progresişti din Egipt, că întunericul care se răspândea în afară, „terorism îmbrăcat în straiele religiei“[384], lua acum cu asalt zidurile universităţilor, transformându-le în curţi ale inchiziţiei. Raţiune şi credinţă, ştiinţă şi dogmă – toate erau angrenate în lupta pentru Cairo. O vreme, intelectualii Egiptului au fost sfidători, încurajaţi şi însufleţiţi de provocare. „Libertate

până la moarte, sau martiriu“[385] declara Mohammad Said al-Ashmawy, un vârstnic judecător progresist în curțile de apel.

În cele din urmă vor muri mulți oameni.

Pentru Nasr, totul a început în 1992, când a înaintat o cerere directă de promovare pentru postul de profesor plin la Departamentul de arabă al Universității din Cairo. Comitetul a trimis dosarul său, inclusiv toate publicațiile, la trei profesori pentru evaluare. Unul dintre ei, dr. Abdel Sabour Shaheen, era predicator fundamentalist la moscheea de secol VII Amr ibn al-As din Cairo, prima moschee construită în Egipt. Lui Shaheen nu i-a plăcut ce a citit.

Exegeza, interpretarea critică a scripturii, nu aparține tradiției islamice, iar pentru musulmanii ortodocși ca Shaheen, Coranul este cuvântul necreat, etern și de neatins al lui Dumnezeu. Nasr publicase între timp o carte intitulată *Critica discursului și raționalismului islamic în exegeză: un studiu al problemei metaforei în scrierea lui Mu'tazilah*.

Cercetătorul timid, cu ochelari, era un liber-cugetător care a provocat tradiția ortodoxă a Islamului, spunând despre Coran că trebuie înțeles atât metaforic, cât și în contextul lui istoric. Era un om al timpului său, dornic să-și ajute coreligionarii musulmani să concilieze învățăturile Coranului cu lumea modernă. Pentru a face asta, credea că „dimensiunea umană a Coranului trebuie să fie reconsiderată“[386]. În consecință, deși Coranul era într-adevăr cuvântul lui Dumnezeu, Nasr afirma că el fusese revelat Profetului Mohamed într-un limbaj anume, chiar într-un dialect local, înrădăcinat într-un context specific: limba arabă a Peninsulei Arabe de secol VII. Dacă cuvântul lui Dumnezeu nu s-ar fi întrupat în limbaj uman, cum ar fi putut să-l înțeleagă cineva?[387]

Nasr nu începea de la zero: se baza pe o moștenire măreață care cobora până în secolul al VIII-lea. Teza lui de masterat fusese despre Mu'tazilah, mișcarea islamică raționalistă influențată de filozofia greacă și care stârnise pentru prima dată o mare dezbatere între rațiune și dogmă la nici două sute de ani după fondarea Islamului.

Mu'tazilah a apărut prima dată în secolul al VIII-lea, în Basra, în sudul actualului Irak. Adepții acestei școli credeau că, deși graiul lui Dumnezeu era necreat și revelat Profetului, scrierea Coranului era un fenomen pământesc: cuvinte, cerneală, hârtie. Mai mult decât atât, Coranul a fost scris la câțiva ani după revelația și moartea Profetului. Mu'tazilah studiau cartea sfântă cu ajutorul rațiunii și credeau în liberul-arbitru. Mișcarea lor reflecta timpurile în care trăiau – perioada abbasidă, epoca de aur a Islamului, a științei și filozofiei, a poeziei libertine a lui Abu Nuwas despre dragoste și vin, precum și a celor o mie și una de zile și nopți ale Șeherezadei și ale califului abbasid Harun al Rașid. Faimoasa bibliotecă din Bagdad, Casa Înțelepciunii, a devenit depozitara cunoștințelor lumii, adăpostind nenumărate lucrări originale și traduceri. În același timp, în Bagdad, tot sub califatul abbasid, lucra Ahmad ibn Hanbal, fondatorul școlii Hanbali de jurisprudență. Ibn Hanbal era un musulman ortodox, literalist și potrivnic doctrinei Mu'tazilah, care devenise doctrină de stat. Opoziția l-a aruncat în închisoare, dar susținătorii lui s-au înmulțit neîncetat. Adepții școlii Hanbali credeau că musulmanii își pierduseră calea și, în timp ce Califatul Abbasid slăbea, susținătorii lui Ibn Hanbal au devenit mai organizați,

luptând împotriva raționalismului și a orice îi putea distrage de la forma cea mai pură[388] a credinței originare, inclusiv muzica. Ei au „creat de fapt un soi de «inchiziție sunnită»“[389].

Pe când cele patru școli de jurisprudență s-au cristalizat treptat, ortodoxia și-a stabilit și ea forma finală. Unii lideri religioși sunniți credeau că cele mai importante chestiuni religioase fuseseră tranșate și au început să cenzureze acea *ijtihad*, gândirea independentă, pentru a favoriza emulația. Citirea, înțelegerea și explicarea Coranului vor trebui să se bazeze pe volumul de cunoștințe acumulate până atunci – perioada Mu'tazilah se sfârșise. Școala Hanbali se va dezvolta ulterior și se va răspândi în Persia și în zona din jurul Palestinei, unde Ibn Taymiyyah a fost unul dintre cei mai faimoși reprezentanți, înainte ca mișcarea să intre din nou în declin în epoca otomană, sub greutatea propriei sale rigidități și intoleranțe. Influența sa geografică se va reduce treptat în interiorul Peninsulei Arabe, la platoul arid Najd, căminul primului regat saudit – unde Muhammad ibn Abdelwahab o va duce la un alt nivel.

Peste douăsprezece secole, Nasr relua discuțiile despre *ijtihad*. Atacul lui Shaheen a fost necruțător: l-a acuzat pe Nasr de „atrofierea conștiinței religioase“, judecându-i mai degrabă credința decât lucrările. Shaheen l-a numit eretic și ateu care face „o încercare marxist-secularistă de a distruge societatea musulmană a Egiptului“[390]. Predicatorul mai spera că „Dumnezeu îi va pregăti un loc în paradis datorită atacurilor sale împotriva savantului care-și pierduse calea“[391]. Dorința de a fi răsplătit de Dumnezeu pentru că i-ai arătat altuia calea dreaptă în Islam va deveni o temă recurentă în anii care vor urma, prin atacurile, verbale și fizice, împotriva gânditorilor progresiști sau a oricui era catalogat drept apostat. În Pakistan era folosită drept justificare pentru convertirea forțată a hindușilor și a creștinilor la Islam.

La începutul lui 1993, universitatea cedase și refuzase promovarea lui Nasr. Vineri, 2 aprilie, de la amvonul său din moscheea Amr ibn al-As, în timpul rugăciunilor de la amiază, victoriosul Shaheen l-a declarat pe cercetător apostat. Ca un bumerang, cuvântul „apostat“ a ricoșat în Cairo din minaret în minaret și, până vinerea următoare, s-a răspândit în toată țara. Clericii l-au atacat pe Nasr – chiar și cei din satul lui. Ca apostat, sub legea islamică, își pierduse dreptul de a trăi și – probabil mult mai important pentru el, ca bărbat proaspăt căsătorit – dreptul de a se însura cu o femeie musulmană. Soția lui era Ebtehal Younes, studenta la literatură franceză care aprobase tacit uciderea lui Sadat în 1981.

Povestea lor de dragoste a fost neobișnuită într-o societate tradiționalistă, fiind un adevărat act de rebeliune într-o perioadă a conformismului, o oază de liniște într-o vreme de agitație mocnită. Erau un cuplu aparte. Ebtehal era acum profesoară de literatură franceză la Universitatea din Cairo. Nasr era pasionat de studii islamice și de Coran. El era un băiat sărac – de la sat, ea o egipteancă din clasa superioară; tatăl lui era băcan, al ei – diplomat; ea era mignonă, el era corpolent. Ea era focoasă și, la treizeci de ani, deja fată bătrână, după standardele egiptene; el era cu cincisprezece ani mai în vârstă și divorțat, un stigmat într-o societate conservatoare.

Ei nu-i păsa însă. Erau diferiți, dar vorbeau aceeași limbă, aveau aceleași visuri. Prietenia lor s-a transformat în iubire și, când s-au căsătorit, chiar înainte să înceapă problemele lui, Nasr a simțit că viața lui avea sens, că în sfârșit ajunsese la destinație. Dar

fundamentaliștii care nu-i cunoșteau și nu le cunoșteau dragostea voiau să îi despartă. Acuzația de apostazie nu era nici măcar inclusă în legislația oficială din Egipt, așa că Nasr a fost dat în judecată pentru opinie separată la curtea de justiție pentru afaceri de familie, pe temeiul principiului islamic cunoscut drept *hisba*, care îi permite oricărui musulman să intenteze proces dacă descoperă în viața partenerului ceva care dăunează Islamului – o găselniță inventată de curând de islamiști, care vor abuza de ea ani întregi. Sub legea islamică, o femeie musulmană nu se poate mărita cu un nemusulman, iar Nasr era considerat acum apostat, ceea ce însemna că Ebtehal trebuia să se despartă de eretic.

Procesul a durat doi ani. Nu mai avuseseră loc niciodată astfel de dezbateri teologice. A fost un punct de cotitură pentru Egipt și islamiști, în vreme ce lumea musulmană urmărea cu atenție totul. Între timp, la Cairo, cărțile lui Nasr erau tot mai căutate în librării. Știrile vorbeau mai mult de Nasr, dar Ebtehal era și ea profund rănită. Se simțea violată moral, redusă la un produs pe care islamiștii îl foloseau pentru a-l răni pe Nasr[392], un obiect care era trimis înapoi pe piață: Shaheen chiar se oferise să îi găsească un nou soț.

Devotamentul lui Ebtehal nu s-a ofilit niciodată. Dacă cineva slujea Islamul, acela era soțul său, insista ea. Ambii erau musulmani credincioși și practicanți, așadar de ce mai voiau acești oameni să-l declare apostat, să judece cine era un bun musulman și cine nu? Într-un fel, „acești oameni“ erau parte din aceeași mișcare ce pavase drumul spre asasinarea lui Sadat. Înțelegea acum că nu fusese niciodată vorba despre Palestina. Uciderea lui Sadat fusese un asasinat religios deghizat într-un act politic[393], iar acum ea era victima acestuia, dar și a fundamentalismului care mătura Egiptul în anii ’90.

Farag Foda, cel mai vocal intelectual secular egiptean, înțelesese acest lucru cu mult înaintea ei. Dacă Nasr aborda dezbaterea dintr-un unghi istoric, teologic și lingvistic, Foda era agronom, om de știință care lua apărarea unui stat secular în fața fundamentalismului care se strecura în societatea egipteană. Cu zece ani înainte, bestsellerul lui *Înainte de cădere*, un eseu scurt, dar incisiv, sintetiza curentele care modelau fervoarea islamică tot mai mare, într-o societate care căuta răspunsuri după eșecurile repetate și depline ale naționalismului arab în fața Israelului.

Foda identificase trei curente islamice în Egipt. Primul era cel politic și tradițional al Frăției Musulmane, cu rădăcini istorice în Egipt – era cel mai slab, dar cel mai pragmatic, conform lui Foda. Apoi venea Islamul revoluționar, inspirat de Iran, care voia să răstoarne cu totul sistemele politice, curent pe care Nageh Ibrahim, Abdelsalam Farag și alți tineri egipteni îl îmbrățișaseră în anii ’70. În opinia lui Foda, acesta era cel mai periculos, dar și cel mai puțin răspândit, fiindcă se baza pe tineri plini de înflăcărare. În fine, ultimul era ceea ce el numea Islamul banilor, Islamul bogățiilor – Islamul petrodolarilor.[394]

Acest al treilea Islam, al banilor, era cel mai puternic, conform lui Foda, fiindcă *arăta* modern și contemporan, dar era de fapt înșelător, infiltrându-se încet în toate straturile societății. Violența putea fi potolită, militanții închiși, dar, odată ce gândirea oamenilor fusese afectată de o nouă viziune asupra lumii, era nevoie de generații întregi pentru a repara daunele. Islamul financiar își etala bogăția pentru a promova căi noi și aparent mai drepte[395]: se creau bănci islamice, dar femeile angajate erau obligate să poarte voalul; se fondau edituri, erau oferite uriașe sume de bani autorilor ca să scrie cărți, dar numai acelora care promovau o anumită perspectivă, o interpretare specifică și puritană a religiei;

erau angajați ziariști care să scrie pentru publicații panarabe finanțate de saudiți, precum *Asharq al-Awsat*. Un colaborator obișnuit al ziarului putea câștiga 3.000 de dolari pe lună, mai mult decât salariul anual pentru același post la alte publicații egiptene.[396] Dar odată cu cecul veneau și diverse interdicții politice, cenzura intelectuală și autocenzura, de felul celei care atrofiază gândirea societăților entuziaste. Strategia, potrivit lui Foda, era să-i facă pe oameni dependenți de acei petrodolari, condiționându-le securitatea financiară de slujirea viziunii saudite privind societatea și politica.

În 1990, poetul sirian Nizar Qabbani, autoexilat la Londra, a scris un poem nemilos și profetic, *Abu Jahl cumpără Fleet Street*[7], o critică a bogaților din Peninsula Arabă, îmbrăcați în robe albe, care abia descinseseră în oraș și păreau să-l cumpere cu totul. *Abu Jahl* înseamnă „tatăl ignoranței" în arabă, iar titlul poemului lui Qabbani era o aluzie la un contemporan al Profetului, numit Abu Jahl, un păgân care luptase împotriva lui Mahomed și respinsese Islamul.

În poemul său, Qabbani întreba: „Devenise cumva Anglia capitala Califatului? Și petrolul se purta ca un rege din Fleet Street?" În general, poemul era un avertisment pentru ziariștii și intelectualii arabi, ca să nu se lase înrobiți de banii unor stăpâni filistini. Intelectualii de stânga îi „întorseseră spatele lui Lenin și călăreau cămile", cei care voiau să fie editori de succes „trebuiau să sărute, zi și noapte, genunchiul prințului". Qabbani îi cerea acestui lider nenumit să ia orice voia, dar să aibă milă de lume, de literatură:

> O, tu, cel trecut prin viață, cumperi penițele cu barilul,
> Nu vrem nimic de la tine,
> Așa că fă dragoste cu sclavele tale după cum dorești
> Și continuă să-ți ucizi supușii după cum dorești,
> Înconjoară poporul cu foc și oțel...
> Nimeni nu vrea să-ți fure mantia califatului,
> Așa că bea liniștit vinul petrolului tău,
> Dar lasă-ne cultura și literele.[397]

Foda era profund îngrijorat în legătură cu imperialismul cultural saudit, care dădea tonul în regiune. Dar curentele pe care le identificase nu operau pe căi separate și paralele. Se sprijineau unul pe celălalt: opinii și evoluții locale, alimentate de noi factori și exacerbate de curente regionale. Membri ai Frăției Musulmane se întorceau din Arabia Saudită și lucrau ca să schimbe sistemul și societatea din interior, adăugând noi dimensiuni înțelegerii și practicării religiei în țara lor de baștină. Gama'a Islamiyya și Jihadul Islamic erau produse ale unor grupuri locale, frustrate de abordarea pasivă a celor de la putere – ei credeau în violență; merseseră să lupte în Afganistan, unde influența și banii saudiților erau decisive, iar unii au revenit acasă. Cele două curente, al banilor și al revoluției, se amestecau acum în Egipt.

Foda era neobosit în atacurile lui împotriva tuturor tipurilor de islamiști. Bărbat masiv, cu voce tunătoare și mărgele printre degete, Foda îi ocăra și îi ironiza, demontându-le pas cu pas argumentele. Era un orator iscusit, întotdeauna pregătit să-i doboare pe alții prin interviurile și scrierile sale furibunde. La 8 ianuarie 1992, a făcut-o public, în fața a 15.000 de oameni – moment ce avea să-i fie fatal.

La a douăzeci și patra ediție anuală a Târgului Internațional de Carte de la Cairo se organizase o dezbatere publică avându-l ca invitat pe Foda, alături de alți trei vorbitori: Mohammad Khalafallah, care era secularist ca Foda, și doi islamiști. Unul din ei, Mohammad al-Ghazali, era un cercetător islamic de frunte, absolvent de Al-Azhar, și un predicator charismatic care predase la universitățile islamice din Mecca și Doha, dar și în Algeria în anii ’80. Celălalt, Ma’moun al-Hodeibi, locuise în Arabia Saudită în anii ’70 și ’80. Era fiul celui de-al doilea Murshid A’am (ghid general) al Frăției, Hassan al-Hodeibi, și va deveni într-o bună zi el însuși ghid general.

Chiar și titlul evenimentului stârnise dezbateri aprinse: „Egiptul, stat secular sau islamic?“ – dar asta era varianta preferată a islamiștilor. Voiau să-i prezinte pe opozanții lor ca atei. Târgul de carte stabilise alt titlu „Egiptul: stat laic, sau stat religios?“ Pentru egipteni, o asemenea dezbatere publică asupra subiectului era o premieră. Atmosfera era tensionată, iar publicul, agitat. Se striga: *Allahu Akbar wal Jihad sabeeluna* („Dumnezeu e cel mai mare și jihadul este calea noastră“). Sala de conferințe era arhiplină, iar accesul publicului la târg a fost oprit. Înăuntru mai erau locuri doar în picioare, oamenii fiind înghesuiți de-a lungul pereților și chiar în spatele boxelor. Nu se luaseră măsuri de securitate.

Ghazali și Hodeibi au argumentat în favoarea a ceea ce au numit democrație islamică, condusă de șaria, în timp ce deplângeau invazia culturală a Vestului. Foda și-a apărat identitatea de musulman: „Pot să accept că atât comunismul, cât și socialismul pot fi insultate, dar nu pot să accept ca Islamul să fie insultat“[398]. Dar, și-a întrebat el oponenții, care stat islamic să fie luat drept model? Nu existau exemple de succes; Iranul, Arabia Saudită și Sudanul eșuaseră. A mers și mai departe: de ce această bruscă obsesie pentru un stat islamic? „Timp de 1.300 de ani [din primul secol de după Profet] doar 1% dintre oameni au crezut într-un stat islamic, în timp ce 99% au pledat pentru ceea ce noi cerem, adică un stat laic.“ Chiar și acea epocă de aur prosperă a primelor zile ale Islamului era imperfectă, împotmolită în dispute și violență, a continuat el. Trei dintre primii califi, tovarăși apropiați ai Profetului, cunoscuți drept Califii Călăuziți Drept, fuseseră asasinați.

Foda stătuse ca un ghimpe în coasta islamiștilor timp de un deceniu, încă de când crease valuri cu cartea *Înainte de cădere*. Se străduia să construiască un partid politic secular, Al-Mustaqbal, „Viitorul“, adunând laolaltă musulmani și creștini. Acum Foda distrugea public credibilitatea islamiștilor. Venise vremea să se debaraseze de el.

Nici nu au putut să-l privească în ochi când l-au ucis. Era o după-amiază de luni, 8 iunie 1992, la șase luni după dezbaterea de la târgul de carte. Ieșea împreună cu fiul său și cu un prieten din biroul lui, aflat într-o suburbie rezidențială din Cairo. Doi analfabeți care nu vorbiseră niciodată cu el și nu-i citiseră lucrările au trecut în viteză cu o motocicletă și i-au tras șapte gloanțe în spate. În atac a fost rănit și fiul lui. Cei doi urmau doar niște ordine. Safwat Abdel Ghani, reținut, dar niciodată acuzat în complotul împotriva lui Sadat, trimisese un mesaj prin avocații lui pentru a recruta asasinii.

Egiptul fusese martorul unor violențe și asasinate politice, dar asta era o noutate: terorism intelectual. Țara se cutremura, iar lumea arabă era consternată. De acum se va vorbi de vremea de dinainte de Foda și de cea de după el. Agronomul și intelectualul neînfricat a fost prezentat de ziare ca martir al națiunii.[399] Mii de egipteni au participat la

funeraliile lui. Președintele Mubarak a trimis un reprezentant; miniștri, guvernatori, muftiul republicii, intelectuali, ambasadori, toți s-au alăturat procesiunii de pe străzile din Cairo. În timp ce duceau sicriul, învelit într-o pânză verde, brodată cu versete din Coran, cei îndoliați cântau liniștiți imnul național. „Țara mea, țara mea, ție îți dedic inima și dragostea mea.“ Tristețea a făcut loc în curând furiei, și procesiunea s-a transformat într-un protest împotriva terorismului. „Nu Jihadului, nu Fraților!“, „Trăiască semiluna, trăiască crucea!“.[400]

Țara era împărțită. Sora lui Foda a fost cea care a exprimat asta printr-un suspin îndurerat după înmormântarea lui: „De ce l-au omorât? Era musulman! Cum au putut să-l declare ateu despărțit de religia lui? Cine le-a dat dreptul să ne împartă în musulmani și necredincioși?“[401] Exact asta se întâmpla. Islamiștii sunniți radicali nu mai separau pur și simplu musulmanii de nemusulmani, sau pe sunniți de șiiți, discriminare care lăsa în urmă grămezi de cadavre, destrămând micile comunități prin violența sectară. Acum îi întrebau pe cei din jurul lor: „Ești un bun musulman?“

Islamiștii care refuzau violența și-au declinat responsabilitatea după asasinarea lui Foda. Frăția Musulmană a afirmat că guvernul era parțial responsabil, fiindcă îngăduise să fie „înjunghiat Islamul în inimă ... rănind sentimentele musulmanilor într-o perioadă în care toată lumea îi hăituiește cu războiul“[402]. Al-Azhar condamnase asasinatul, dar mai înainte criticase planurile lui Foda pentru un partid secular, spunând că mișcarea este un pericol pentru națiunea musulmană și denunțându-i pe seculariști ca dușmani „a tot ce este islamic“[403]. Asasinii lui vor spune ulterior că Al-Azhar se pronunțase, iar ei acționaseră. Cea mai înaltă autoritate religioasă a lumii sunnite arătase cum, în mod tragic, cuvintele puteau fi o invitație la crimă.

Și mai uluitoare a fost apariția unui învățat de la Al-Azhar ca martor al apărării pentru asasinii lui Foda în timpul procesului lor, în iulie 1993. Mohammad al-Ghazali, care se războise cu Foda la târgul de carte de la Cairo și inspirase mii de islamiști în Algeria, a justificat asasinatul. Argumentația sa amintea de cea la care a recurs șeful Al-Azhar în cazul Rushdie: era de datoria statului să execute sentința capitală[404] împotriva apostaților după un proces, dar, din moment ce statul eșuase în a-l struni pe Foda, sentința putea fi executată de musulmanii dreptcredincioși. Ghazali a declarat că nu exista vreo pedeapsă pentru un musulman care ar fi îndeplinit acest lucru. Ghazali era laureatul Premiului Regele Faisal, premiul acordat prima dată lui Mawdudi, fondatorul Jamaat în Pakistan.

Guvernul egiptean tot încerca să separe Islamul violent de Islamul moderat, politic, pe militanți de predicatori și pe cei care doreau să răstoarne sistemul de cei care acționau din interior, ca Al-Azhar. Dar însuși Foda avertizase că încercarea guvernului de a-i potoli pe radicali – de exemplu dând mai mult spațiu de emisie celor care păreau islamiști moderați – hrănea intoleranța și era un joc primejdios.[405]

*

Încă de la mijlocul anilor ’80, sub marele său Imam, Gad al-Haq, Universitatea Al-Azhar devenise mult mai activă în promovarea unui Islam conservator, opunându-se valorilor

seculare. Interzisese cărți și înainte, inclusiv romanul *Pălăvrăgeală pe Nil*[8], din 1966, al laureatului Premiului Nobel, Naghib Mahfuz, dar era acum din ce în ce mai implicată în cenzura operelor literare, filmelor și a culturii în general. Grupul a emis *fatwa* care susținea băncile islamice și mutilarea genitală feminină, în timp ce interziceau donarea de organe și lentilele de contact, condamnând femeile care nu-și acopereau părul.[406]

Au existat nenumărate speculații și zvonuri despre rolul influenței saudite pentru luarea acestor măsuri. Relația saudito–egipteană era plină de contradicții. Universitatea Al-Azhar preda doctrine din toate cele patru școli de jurisprudență, dându-le importanță egală. Mulți dintre profesorii și studenții săi și chiar mari imami aparțineau unor ordine sufite. Al-Azhar încă mai considera wahhabismul drept o rătăcire de la adevăratul Islam[407], și totuși Marele Imam era apropiat de Arabia Saudită. Și el va primi Premiul Internațional Regele Faisal. Indivizi bogați din Golf donau bani instituției, iar mulți dintre predicatorii și cercetătorii săi studiaseră sau se instruiseră la Mecca. Influența era vagă, dar generalizată. Egiptenii mândri refuzau să recunoască influența Arabiei Saudite asupra țării lor, insistând că ei erau dascălii în această relație, la toate nivelurile, de la jihad la Islamul politic, plângându-se însă că regatul le corupea țara. Profitând de nemăsurata lor bogăție, saudiții copleșeau și convingeau. Arabia Saudită – locul de naștere al Islamului – fusese binecuvântată de asemenea cu bogățiile petrolului: prin urmare Dumnezeu îi favoriza, iar Islamul lor era cel adevărat.

Asta credeau milioane de muncitori din Egipt, Pakistan, Siria și din alte țări musulmane când mergeau să-și caute de lucru în tânărul regat, care se dezvolta uluitor în anii ’80. În 1968, erau 10.000 de egipteni în Arabia Saudită; în 1985, numărul lor ajunsese la 1,2 milioane. Erau egipteni din clasa de jos și clasa mijlocie, uluiți de bogăția stăpânilor saudiți care-i plăteau. Fie că vorbim de muncitori în construcții, șoferi, vânzători sau grădinari, emigranții puneau țara în mișcare, apoi reveneau acasă cu bani și moravuri noi. Își puteau permite să cumpere bunuri care nu le fuseseră accesibile mai înainte, de la televizoare la mașini și case. Influențați de stilul de viață și perspectiva globală saudită, mulți și-au păstrat obiceiurile pe care le dobândiseră acolo – roba albă largă, *niqab*-ul sau voalul de față pentru femei, rugăciunile mai asidue și denunțarea sufismului, care credea în mijlocirea sfinților. În satele pakistaneze și în zonele rurale din Siria și Egipt, muncitorii migranți care se îmbogățiseră în Peninsula Arabă au construit moschei pentru a se lăuda cu noua lor bogăție și pietate, instalând acolo predicatori instruiți în Arabia Saudită. Acest stil de viață saudit nou adoptat i-a afectat pe toți, inclusiv pe femei.

Societatea egipteană fusese dintotdeauna conservatoare și tradiționalistă, dar purtarea voalului nu predominase, nici nu era o sursă de tensiune și nici nu stârnea dezbateri; el nu era nici interzis, nici impus de către stat. Gama’a promovase cu oarecare succes voalul în campusurile universitare, dar anul 1979 a deschis calea unui nou val, femeile imitând exemplul însuflețitor din Iran, acoperindu-și părul într-o respingere simbolică a imperialismului și Vestului. În anii ’90 a venit un al doilea val, hrănit de banii și de prozelitismul saudiților, care țintea în mod specific clasa mijlocie. În anii ’70, 30% dintre femeile egiptene purtau voal; pe la mijlocul anilor ’90, procentul era de 65%.[408]

Voalul era noua modă și avea valoare simbolică. În trecut, egiptenii din clasa mijlocie și cei bogați priveau spre Europa pentru a fi la zi cu ultima modă. Acum priveau spre

Arabia Saudită și au adoptat nu doar voalul, ci și *niqab*-ul, care era un fenomen necunoscut în Egipt.

Cea mai spectaculoasă imagine a valului negru care se revărsa peste Egipt le are în prim-plan pe îndrăgitele și frumoasele actrițe egiptene, care delectaseră generații de egipteni și arabi. Toate au început să poarte voal și s-au reapropiat de Islam. Prima a fost Shams al-Baroudi, care jucase rolul de femeie activă, plecată în căutarea dragostei tocmai până în Australia. A mers la Mecca în pelerinaj în 1982 și s-a întors cu voal. Părea o persoană care își regăsise credința după o experiență spirituală profundă. Baroudi a continuat apoi încurajându-le activ pe altele să se pocăiască și să lase în urmă viețile lor păcătoase de actrițe.

Până în 1993, zeci de actrițe celebre purtau ori voalul, ori *niqab*-ul și își răspândeau explicit mesajul în prelegeri religioase săptămânale cunoscute drept „saloane islamice", în casele elitei din Cairo. Le-au impresionat pe alte femei, care erau în general puțin informate în legătură cu religia, cu slujbele, și le încurajau să le îndemne și pe altele să poarte voalul și distribuiau broșuri de propagandă, unele publicate în Riad. Mișcate de credința și de cuvântările foarte ferme, unele femei care asistau la prelegeri se hotărau pe loc să își pună voalul.[409] În timp, sute de femei au trecut prin aceste saloane, iar cele mai multe au răspândit mesajul mai departe. Actrițele „pocăite", după cum erau cunoscute, au ajuns să fie foarte vizibile și făceau prozelitism în spațiul public. Erau o curiozitate, dar au și dat un exemplu eficient.

Influența banilor saudiți era dificil de dovedit, dar toți vorbeau despre ea. Câteva staruri egiptene, inclusiv grațioasa Faten Hamama, care apăruse în filmul *Vreau o soluție*, a făcut aluzie la faptul că li se oferiseră sume mari de bani pentru a renunța la actorie și să poarte *hijab*-ul, dar refuzaseră: printre cele mai consistente oferte se număra una de un milion de dolari, și un salariu lunar de 150.000 de dolari, primită, cel mai probabil, de la un bărbat din Golf.[410]

Actrițele care și-au pus voalul au negat vehement că ar fi fost plătite. Dar aveau legături cu Arabia Saudită. Baroudi a trăit o vreme la Jeddah, alta se ocupa cu comerțul de haine în stil islamic și a trăit atât la Jeddah, cât și în Egipt. Altele, în schimbul unor sume mari de bani, au vorbit la evenimente din Arabia Saudită despre experiențele lor transformatoare. Altele au purtat voal pentru a-și păstra locul de muncă: saudiții creau canale de televiziune prin satelit și case de producție, finanțau filme și seriale, și nu voiau să vadă foarte multă piele descoperită. Unele actrițe „pocăite" au renunțat complet la artă, dar altele purtau voalul doar pentru a rămâne pe ecran. Arabia Saudită era o mare piață pentru cinematografia egipteană și, dacă în anii '60 și '70 saudiții se bucuraseră să vadă actrițe în pantaloni scurți și purtând coafuri generoase, situația din regat se schimbase după 1979. Existau speculații nesfârșite, însă nici un document care să dovedească ceva. Nici una dintre actrițe nu va nega sau nu va recunoaște în mod explicit influența saudită. Suspiciunea că saudiții erau implicați în finanțarea acestui curent era sursa multor bancuri.

— Cine ocupă locul doi pe poziția celor mai bine plătite femei din Egipt?

— Dansatoarele din buric, fiindcă turiștii saudiți aruncă bancnote de o sută de dolari la picioarele lor în timp ce ele dansează.

— Și cine sunt cele mai bine plătite femei din Egipt?

— Dansatoarele din buric convertite, fiindcă șeicii saudiți transferă bancnote de o mie de dolari în contul lor dacă se opresc din dansat.[411]

Faimosul cineast egiptean Youssef Shahin credea că fundamentalismul religios le era străin egiptenilor și l-a asemănat cu un „val negru“ din Golf: „Egipteanul a fost întotdeauna o persoană foarte religioasă, dar în același timp și o persoană iubitoare de viață, artă, muzică și teatru“. Avea încredere că egiptenii vor găsi un echilibru între modernitatea seculară și forțele religioase tradiționale.[412]

Nu au găsit însă.

Asasinarea lui Foda a marcat violentul început al atacului împotriva intelectualilor egipteni. În anii care vor urma, scriitorii și gânditorii seculari, liberali și progresiști vor fi hăituiți, interzișI, hărțuiți și asasinați. Pe lista lungă de ținte se aflau ziariști, intelectuali și chirurgi esteticieni. Chiar și laureatul Premiului Nobel, Mahfuz, un simbol național, la fel de egiptean ca Nilul, a fost ținta atacurilor – el va fi înjunghiat în gât de doi atacatori în octombrie 1994. Va supraviețui, dar mâna cu care scria i-a fost sever afectată.

Religia a acaparat totul foarte repede. În 1985, abia 6% dintre cărțile publicate în Egipt erau religioase. În 1994, procentul era de 25%, iar în 1995, 85% dintre cărțile vândute la Târgul de Carte de la Cairo erau religioase.[413] La mijlocul anilor ’80 exista câte o moschee la 6.031 de egipteni. La mijlocul anilor 2000 va fi câte una la 745 de oameni. Șoferii de taxi ascultau mai puțin Umm Khultum și mai mult recitări din Coran. Fotografiile de familie au fost date jos de pe pereți și din rame și au fost depozitate prin sertare, mai ales pozele cu bunicile purtând mâneci scurte și decolteuri, sau cu coafurile înalte din anii ’60.[414] Modestia era noua regulă, iar fotografiile puteau conduce la *shirk*, idolatrie. Cel mai ortodox și literalist concept de *shirk* și *al-shirk al-asghar*, pe care tânăra Sofana Dahlan îl învățase în școala din Jeddah, s-a strecurat în conștiința egiptenilor, deși era un concept străin pentru secolele de tradiție, artă și cultură egiptene. Desenarea de nuduri la orele de artă de la universitate era o chestiune de domeniul trecutului. Totul era acum determinat de *halal* sau *haram*, permis sau interzis de religie. Fiecare clipă a vieții oamenilor a ajuns să fie reglementată de edicte religioase, de căutarea mântuirii cerești. Credințele și practicile islamiștilor, odinioară marginale, făceau parte din viața obișnuită.

Decenii mai târziu, după ce societatea s-a așezat în noua sa matcă culturală și religioasă, un discurs ținut de președintele Nasser în 1965 pentru a marca aniversarea victoriei Egiptului în criza Suezului va reveni în actualitate – datorită unui pasaj în care Nasser vorbea ireverențios față de voal – în timp ce oamenii se întrebau: „Ce ni s-a întâmplat?“ Nasser a fost cel mai mare orator pe care l-a dat lumea arabă, iar discursurile sale – transmise la radio – captivau ascultătorii, în timp ce el trecea pe nesimțite de la sfaturi mobilizatoare la explicații serioase, apoi la glume, toate spuse într-un stil relaxat și natural, de om din popor. Era un povestitor înnăscut.

În fața mulțimii numeroase de susținători, un public amestecat, de bărbați la costum și femei cu fustă, care îi sorbeau fiecare cuvânt, a ajuns la subiectul antagonismului cu Frăția Musulmană.[415] Unii dintre membrii Frăției încercaseră să-l asasineze, provocând represalii brutale. A reamintit cum se întâlnise cu Hassan al-Hodeibi, liderul Frăției, în 1953.

Hodeibi făcuse mai multe solicitări, inclusiv obligativitatea voalului. Bărbații și femeile din public au izbucnit în râs și aplauze la auzul unei astfel de idei ridicole. O persoană din mulțime a strigat: „Să-l poarte *el*!“, ceea ce a dezlănțuit și mai tare râsul. Nasser a spus că a încercat să-i explice lui Hodeibi că asta era o alegere personală, dar Hodeibi a insistat: Nasser era liderul, trebuia să dea tonul. Nasser a continuat: „I-am spus: aveți o fiică la facultatea de medicină, nu poartă voal, de ce? Dacă nu puteți s-o faceți pe o femeie, pe propria dumneavoastră fiică, să poarte un voal, vreți să ies în stradă și să silesc zece milioane de femei să poarte voal?“ Nasser râdea și el în timp ce mulțimea fremăta de încântare.

Moștenirea lui Nasser și represiunea Frăției Musulmane au pus în mișcare un proces ce a contribuit, după decenii, la amestecul toxic de fundamentalism, salafism și wahhabism în Egipt și dincolo de el. Cu toate că era modernist și naționalist, Nasser era și un musulman practicant care mersese în pelerinaj la Mecca de două ori – nimeni nu putea spune că opiniile lui erau expresia unei minți corupte de valorile occidentale. Reflectau probabil educația sa urbană și condescendența clasei de mijloc de la oraș față de clasa rurală, care încă purta *gallabiya*, robe tradiționale țărănești, și încă își ținea femeile acoperite cu voal sau izolate în interiorul caselor. Cei care reușeau să ajungă la oraș se lepădau de ceea ce considerau a fi aspectul retrograd al vieții rurale, alegând în schimb valorile și obiceiurile moderne. Islamiștii erau de părere că influența coruptului Vest împinsese femeile să-și dea jos voalul. Dar astfel de presupuneri treceau cu vederea că Egiptul era locul de naștere al feminismului arab și că însăși emanciparea Egiptului față de Vest era simbolizată de o faimoasă statuie a unei țărănci egiptene care-și dădea jos eșarfa de pe cap în timp ce se înclina către un sfinx mitic. Acea sculptură din 1920 a lui Mahmud Mokhtar devenise o metaforă a independenței naționale, și ea rezistă în continuare nu departe de Universitatea din Cairo, lângă Nil.

Egiptul avea o lungă istorie a culturii raționaliste, ceea ce dădea speranțe celor care trăiau întunecatele zile ale anilor ’90. Ultima frază scrisă de Foda în cartea lui din 1985, *Înainte de cădere*, era un strigăt către alți intelectuali, expresia convingerii sale că Egiptul încă mai putea reveni la calea cea dreaptă dacă mai multe voci moderate ar fi luat atitudine. Metoda funcționase în trecut. „Dialogul este singura cale de a ieși din această criză“, a scris el, „fiindcă uneori cuvântul poate opri un glonț, fiind mai puternic și cu siguranță mai durabil“. Analiza incisivă a lui Foda nu calculase corect amplitudinea transformărilor sociale din jurul său. Credința sa în Egipt și în condei nu l-a salvat.

*

Acesta era mediul în care Nasr, cercetătorul, lupta să-și apere viața și căsnicia în 1994, la doar câțiva ani după ce Foda fusese ucis. Nu-și putea asemui chinul cu cel al iubitului său Egipt, chiar dacă știa că acesta nu era Egiptul tinereții sale. Vesticii se regăseau în Nasr și în alții ca el care rezistau asaltului islamiștilor, de vreme ce le împărtășeau valorile. Nasr va ajunge să disprețuiască această perspectivă – ei nu înțelegeau profunda lui „egiptenitate“. Povestea lui nu era cea a unui membru occidentalizat și secular al elitei egiptene, care respingea modul de viață rural. Nasr era un băiat de la țară, un om din

popor; apele Nilului curgeau prin venele lui.[416]

Exista toleranță și în satele mici precum Quhafa, în Tanta, unde se născuse Nasr. Acesta era un sat de oameni credincioși, creștini și musulmani laolaltă.[417] Toleranța nu era un concept învățat; așa trăiau oamenii dintotdeauna. Tatăl lui Nasr avea un prieten în alt sat, un creștin copt care venise la Quhafa să lucreze. Familia Nasr l-a găzduit ani întregi, iar când a murit a fost îngropat în cimitirul familiei. Nimeni nu a fost deranjat că era creștin.

Modernitatea își găsea loc lângă religie în Quhafa. Tatăl lui Nasr, băcan, îl trimisese la școala din sat ca să învețe să citească și să scrie, cu alte cuvinte să deprindă aritmetica și Coranul. Până la vârsta de opt ani, Nasr știa pe de rost Coranul. Tatăl lui avea visuri mari pentru fiul său: voia ca Nasr să-și continue studiile religioase și să devină șeic în tradiția marelui cărturar religios Mohammad Abduh, fondatorul gândirii moderniste islamice din secolul al XIX-lea. Dar, încă de la o vârstă fragedă, Nasr se îndrăgostise de un alt reformator: Taha Hussein, cel mai influent modernist al generației sale, personaj de frunte al renașterii intelectuale egiptene și cel mai important reprezentant al literaturii arabe. Originar din Egiptul de Sus, Hussein și-a croit drumul spre cursurile Universității Al-Azhar și mai departe spre Sorbona, la Paris, unde s-a căsătorit cu o franțuzoaică și apoi s-a întors la Cairo. Și el susținea că întreg Coranul, cu toate că avea date istorice, era plin de metafore și alegorii și nu trebuia interpretat literal. Și el a fost acuzat de apostazie. Dezbaterile dintre literaliști și moderniști nu erau noi – diferența o constituia modul în care se încheiau.

Spre deosebire de Foda și Nasr, Hussein polemizase adeseori cu islamiștii, câștigând de fiecare dată. După ce femeile au primit dreptul de a intra la universitate, în 1929, „reacționarii religioși au căutat să le scoată afară“ câțiva ani mai târziu, dar „colegii lor i-au înfruntat și au dispersat grupurile demonstranților care atacaseră colegiul“. Hussein îi mobilizase pe studenți pentru a apăra educația femeilor, ca un comandant militar care luptă pentru o „cauză justă“, împotriva unei „mări agitate“ care nu putea fi ținută în frâu „aruncând câteva pietricele în ea“[418].

Acuzat de apostazie, Hussein a trebuit să părăsească universitatea pentru câțiva ani, dar, când s-a întors, studenții lui l-au dus pe umeri în triumf până la biroul său. În cele din urmă a ajuns ministru al educației în anii ’50 și a fost nominalizat la Premiul Nobel pentru literatură. La moartea sa, în 1973, oamenii și-au dat seama că au pierdut o mare personalitate a renașterii intelectuale a țării.

Căutând să calce pe urmele lui Hussein în toți acești ani, Nasr spera că va fi răzbunat. Dar valul fundamentalismului sosise; nu se mai găsea adăpost pentru Nasr. „Hussein a fost acuzat de apostazie de oamenii din afara universității, dar universitatea l-a apărat“, va spune ulterior Nasr. „În cazul meu, am fost acuzat de apostazie de cei din interiorul universității, iar cei din afară m-au apărat. Taha Hussein nu a fost niciodată numit *kafir*. Foarte grăitor e felul în care conceptul de apostazie a fost transplantat în mediul universitar.“[419]

În primăvara lui 1995, Ebtehal și Nasr erau epuizați. Stăteau de regulă închiși în apartamentul lor, cu gărzi înarmate afară. Ebtehal părea cu zece ani mai bătrână; ochii îi erau umflați de plâns. Purta un pandantiv cu imaginea lui Nasr, ca pe o amuletă. Nu-i păsa

dacă militanții islamiști îi ucideau; ceva murise deja în ea.[420]

Luna iunie a acelui an a fost foarte dificilă. Universitatea din Cairo l-a promovat pe Nasr în postul de profesor plin, în ciuda tuturor controverselor. Dar bucuria nu avea să dureze. La 14 iunie, Curtea de Apel din Cairo a decis că scrierile lui Nasr dovedeau că era într-adevăr un apostat și a declarat căsătoria lui cu Ebtehal nulă și neavenită.[421] Islamiștii reușiseră să submineze procesul legal. Își mutaseră lupta din moschei în sălile de judecată, câștigând primul lor proces. Egiptul marca un precedent.

Șeicul Youssef al-Badri era unul dintre avocații islamiști care pledaseră cazul împotriva lui Nasr. La fel ca Shaheen, era și predicator, dar într-o moschee mică de cartier. Predicile sale clocoteau de furie față de profesor: „Aceasta este religia unei treimi din populația lumii! Cum poți ataca Islamul și să pretinzi că ești musulman?“ O sută de credincioși ascultau predica lui Badri în ziua de după verdict. Sentința nu era de ajuns. Badri tuna și fulgera: Nasr era apostat, un „*murtad*, iar un *murtad* este un om mort“[422]. Situația a devenit și mai gravă când Ayman al-Zawahiri a luat atitudine din Sudan, unde se găsea împreună cu bin Laden, și a emis o *fatwa*: uciderea lui Nasr era o datorie islamică.

La 23 iulie 1995, Ebtehal și Nasr și-au părăsit patria, luând avionul spre Spania, apoi spre Leiden, în Olanda, unde Universitatea îl primea cu bucurie ca profesor de studii arabe și islamice. În câteva luni, cărțile lui vor fi retrase din biblioteca Universității din Cairo.[423] Din cauza exilului, Nasr și opera lui au dispărut din amintirea egiptenilor, la fel numele și operele lui Farag Foda, Mahmud Mokhtar, Taha Hussein, Mohammad Abduh și ale altor reprezentanți ai epocii în care Cairo și Egiptul erau Mecca culturii arabe și se aflau în avangarda intelectuală a regiunii. Ani întregi, Nasr a jinduit să se întoarcă acasă. Egiptul îi apărea mereu în vise. Dar va trece mai mult de un deceniu până să vadă din nou Nilul.

*

În august 1993, ministrul egiptean de interne, Hassan Alfi, a supraviețuit unei tentative de asasinat a Jihadului Islamic. Atacul a stârnit mare vâlvă în presă, datorită țintei de mare importanță și a metodei folosite. Zawahiri aprobase o nouă armă: atentatele sinucigașe cu bombă.[424] Jurisprudența sunnită era mai strictă decât șiismul în chestiunea sinuciderii. Dar, la fel cum Revoluția Iraniană fusese o sursă de inspirație pentru fundamentaliștii sunniți, acțiunile organizațiilor precum Hezbollahul declanșau o competiție mortală. Atentatul sinucigaș împotriva barăcilor pușcașilor marini din 1983 își atinsese țelul: trupele americane plecaseră. Palestinienii au observat asta. În 1987, ei s-au revoltat în Cisiordania și Gaza, după douăzeci de ani de ocupație israeliană, întemnițări arbitrare și exproprieri de terenuri. Nici libertatea, nici pacea nu se întrezăreau. Prima *Intifadă* (revoltă) Palestiniană a fost o mișcare cu adânci rădăcini populare și proteste de masă care au durat șase ani, dar nu au rezolvat nimic. Negocierile de pace care au început în 1991 la Madrid și apoi la Oslo au adus doar un progres lent și abia palpabil. Și astfel, la doar câteva luni înainte de Zawahiri și atacul asupra lui Alfi, militanții palestinieni[425] au apelat la atentate sinucigașe în Cisiordania ocupată de Israel, țintind un restaurant din așezarea israeliană Mehola. Acel atac nu a fost luat în seamă. Dar palestinienii vor continua să execute nenumărate atentate sinucigașe împotriva israelienilor, atât civili, cât și militari, în Teritoriile Ocupate și în

interiorul Israelului. Dincolo de lupta împotriva ocupației, Zawahiri deschisese cutia Pandorei atunci când dăduse undă verde atentatelor sinucigașe. În mai puțin de un deceniu, Zawahiri și bin Laden vor orchestra un atentat sinucigaș, trimițând nouăsprezece oameni să deturneze patru avioane și să le izbească în clădirile simbol ale Statelor Unite.

---

7. Stradă foarte veche din Londra. Termenul desemnează și presa națională britanică în general, datorită clădirilor adiacente care găzduiesc sedii de ziare etc. (n. tr.).

8. Versiunea românească, Polirom, Iași, 2020 (n. tr.)

12. Generaţia 1979

Arabia Saudită

1990–2001

În vremurile întunecate
Se vor mai auzi cântece?
Da, vor mai răsuna cântecele
Despre vremurile întunecate —Bertolt Brecht, Motto la *Poemele Svendborg* (1939)

Mansour al-Nogaidan era cunoscut pentru brutalitatea sa. Deşi avea doar douăzeci de ani, petrecuse destulă vreme în închisoare pentru că-şi exprimase opiniile radicale, de pildă îndemnându-i pe apropiaţi să-şi retragă copiii de la şcolile publice. Pentru el doar învăţământul religios era acceptabil, orice altceva reprezentând un model păgân. În 1991, la adăpostul întunericului, el şi prietenii lui incendiaseră magazine cu casete video şi un centru de sprijin al femeilor din oraşul său natal, Buraidah, situat la trei ore şi jumătate nord-vest de Riad. Pentru asta petrecuse aproape doi ani în închisoare. El considera că fusese pedepsit pentru că propovăduia oamenilor învăţăturile religioase, căutând să le îndrepte viaţa, în felul unui imam dintr-o moschee de cartier. Astfel de învăţături nu ieşeau în evidenţă în Arabia Saudită, fiind opinii marginale. Mic de înălţime şi rotofei, cu ochii bulbucaţi şi barba unui salafit devotat, Nogaidan nu avea nimic de-a face cu bomba care a explodat la Riad la 13 noiembrie 1995. A ajuns totuşi în spatele gratiilor. Autorităţile saudite nu-şi permiteau să rişte.

În acea zi, la doar trei luni după ce Nasr Abu Zeid şi Ebtehal Younes plecaseră din Egipt, saudiţii descopereau că nu erau imuni la valul de intoleranţă rigidă pe care îl cultivaseră acasă şi pe care îl exportaseră în afara regatului. La 11.40 dimineaţa, o maşină-capcană a explodat într-o parcare din faţa unei clădiri care adăpostea birourile instructorilor militari americani. Explozia puternică a zguduit capitala, în timp ce un incendiu a cuprins clădirea.[426] Fumul negru a împânzit întreg oraşul. Clădirea era chiar lângă o arteră principală a cartierului aglomerat al-Olaya. Şase oameni au murit şi şaizeci au fost răniţi. Majoritatea dintre ei mâncau în restaurantul clădirii, la parter. Patru dintre cei cinci americani ucişi erau civili. Atacuri împotriva americanilor se înregistraseră şi la Beirut, iar în Egipt fuseseră ucişi turişti americani. Algeria era devastată de un război civil după ce armata anulase alegerile în care Frontul Salvării Islamice câştigase detaşat, toate acestea urmând evenimentului Juhayman din 1979. Dar în regat era primul act de violenţă de acest fel: străini atacaţi cu o maşină-capcană.

Americanii se aflau la Riad pentru a instrui Garda Naţională Saudită. Atacul a fost un semnal pentru familia regală că alianţa ei cu America era un păcat în ochii celor mai

conservatori dintre saudiți, așa cum fusese și pentru Juhayman. Existaseră amenințări trimise prin fax ambasadei americane în primăvară, cerând ca toți „cruciații“ să părăsească „țara Islamului“ până în iunie. Personalul ambasadei a spus că luase în serios faxurile, dar nu auzise niciodată de grupul care a făcut amenințarea și nu a putut găsi alte informații. „Era greu de crezut că așa ceva s-ar putea întâmpla vreodată aici“[427], a spus Raymond E. Mabus Jr., ambasadorul american la Riad.

Alianța dintre Arabia Saudită și Statele Unite se consolidase treptat de la prima strângere de mână dintre președintele Roosevelt și regele Abdelaziz din 1945. Însă alianța nu era foarte vizibilă la exterior: exista doar o bază militară operată de US Air Force începând cu 1962, la Dhahran, departe de capitală, în Provincia de Est, bogată în petrol. ARAMCO își avea de asemenea birourile acolo, marele său complex închis găzduind câteva mii de angajați străini și familiile lor. Acela a fost primul complex al regatului construit pentru străini, un univers în sine care va fi replicat în variante mai mici în țară. Regatul accepta bucuros expertiza din afară, dar îi ținea pe străini peste tot în spatele zidurilor, mai ales la Riad.

Complexurile erau mici oaze de normalitate pentru străini: femeile puteau lucra și conduce mașini în interiorul lor; existau piscine mixte, baruri, cluburi și muzică. Pentru saudiții conservatori, ele erau orașe ale păcatului, despre care nu voiau să știe; pentru saudiții radicali, vor deveni în curând ținte. În timp, după ce numărul străinilor a ajuns la câteva milioane, acele enclave doar au cimentat falia dintre saudiți și străini, dintre cei care țineau de țara pură a Islamului și ceilalți. Cu excepția elitelor, era puțină interacțiune socială între saudiți și străini. Unele familii saudite care căutau să scape de atmosfera sufocantă a vieții din Riad găseau căi de acces în aceste complexuri – dar vor sfârși prin a plăti un preț mare pentru asta.

Clădirea care a fost atacată în noiembrie 1995 nu era un complex; nu era nici măcar apărată de vreun zid. Era (în limbaj de securitate) o țintă *soft*, genul pe care radicalii din țară o căutau pentru a-și exprima furia față de expansiunea ostentativă a alianței militare dintre Arabia Saudită și America. În 1990, când Saddam Hussein invadase Kuweitul, regele Fahd apelase la America pentru protecție, iar președintele George W. Bush răspunsese rapid. La 8 august, la doar șase zile după ce Saddam își trimisese trupele peste graniță în micul emirat, circa 15.000 de soldați americani s-au îndreptat spre Arabia Saudită, alături de două portavioane, în timp ce Statele Unite începeau să adune o coaliție internațională pentru a disloca trupele irakiene din Kuweit.[428] Regele declanșase o furtună: apelul către Occident și aducerea necredincioșilor în locul de naștere al Islamului erau o mostră de slăbiciune, dar și o ofensă pentru mândria fiecărui musulman. Familia Al-Saud dădea dovadă de pragmatism atunci când avea nevoie de protecție. Se bazaseră pe britanici pentru a-și consolida stăpânirea asupra peninsulei în anii ’20, apelând chiar la Royal Air Force pentru a zdrobi o revoltă a militarilor. Îi angajaseră pe francezi să înăbușe rebeliunea din Marea Moschee în 1979. De această dată, aveau nevoie de toată forța americanilor pentru a se împotrivi omului care le-ar fi putut aduce sfârșitul. La urma urmei, îl înarmaseră până-n dinți ani întregi împotriva Iranului.

În 1990, Osama bin Laden era la Jeddah. Ca urmare a retragerii sovieticilor, își mutase atenția dinspre Afganistan. Nu voia ajutorul americanilor în Peninsula Arabă și

credea că era posibil ca Saddam să fie înfrânt „organizând batalioane de voluntari islamici dreptcredincioşi“[429]. Voia să se întâlnească cu regele şi să-i prezinte planul său: un plan de şaizeci de pagini care sublinia strategia sa pentru un război de gherilă. Bin Laden a insistat că avea la dispoziţie circa 80.000 de luptători, toţi veterani din războiul afgan, încercaţi în luptă. A pretins de asemenea că avea toate armele necesare. Nu s-a întâlnit niciodată cu regele, iar ministrul apărării, prinţul Sultan, i-a refuzat planul: nu existau peşteri în Kuweit, ca în Afganistan; bin Laden nu se putea lupta cu o armată convenţională care folosea rachete. Dar el a rămas netulburat: „Îl vom înfrânge prin credinţă“[430].

Familia regală nu i-a acceptat oferta, dar, din nou, rolul ei ca apărătoare a credinţei şi a locurilor sfinte a fost pus sub semnul întrebării. La 9 ianuarie 1990, Saddam a hotărât să organizeze din nou Conferinţa Islamică Populară[431], care reunise personajele importante ale lumii islamice în 1983 şi acordase legitimitate islamică războiului său împotriva Iranului din anii ’80. De această dată, Saddam a declarat război saudiţilor, cei care „aduseseră Mecca musulmanilor şi mormântul Profetului Mohamed sub armele străinului“. A adăugat cuvintele *Allahu Akbar* pe steagul irakian.

Saudiţii au contraatacat. Au organizat propria lor Conferinţă Islamică Populară în acelaşi timp la Mecca. Nu e nevoie să mai spunem că a atras mai mulţi oameni şi că, bineînţeles, Maarouf Dawalibi era acolo, nu la Bagdad. De asemenea, regele Fahd de asemenea s-a bazat şi de această dată pe bărbatul care niciodată nu eşuase în a-i ajuta pe saudiţi să iasă dintr-o situaţie gravă: şeicul orb Bin Baz, acelaşi care îi formase pe Juhayman şi pe acoliţii săi înainte de a aproba folosirea forţei în Sfânta Moschee. În ciuda sfaturilor unor colegi saudiţi[432], Bin Baz a emis două *fatwa*, una în 1990 şi a doua în 1991, aprobând ce era de neimaginat: a declarat că în unele situaţii de urgenţă un stat musulman putea cere ajutorul unui stat nemusulman. Apoi i-a binecuvântat pe toţi aceia care, musulmani şi nemusulmani, participau la „războiul sfânt“ împotriva lui Saddam, care acum era declarat „inamic al lui Dumnezeu“. Până la finalul lui ianuarie 1991, jumătate de milion de soldaţi americani ajunseseră în regat pentru a proteja câmpurile petrolifere şi pentru a folosi regatul ca bază de lansare pentru operaţiunea de eliberare a Kuweitului. Se puteau vedea femei soldaţi care conduceau camioane. Corespondenţi străini, inclusiv femei, veneau în număr mare în ţară, stând în hoteluri, neînsoţite.

Cetăţenii saudiţi au fost luaţi prin surprindere de evenimente: de ce avea nevoie regatul de ajutor extern pentru apărare? De ce nu avea o armată profesionistă pregătită să se ocupe de asta? Saudiţii toleraseră eşecurile guvernului lor şi chiar corupţia familiei regale când li se spusese că tăierile bugetare din anii ’80 erau pentru consolidarea capacităţii defensive a ţării, pe măsură ce războiul dintre Irak şi Iran lua amploare. Unde merseseră toţi banii? Societatea era împărţită în două tabere, în timp ce regatul părea să se deschidă spre lumea de afară din cauza războiului. Existau şi persoane educate şi progresiste, care au văzut în apropierea de Vest o oportunitate pentru iniţierea reformelor sociale şi politice blocate după 1979. Încă nu exista o constituţie, deşi regele spusese în 1980 că aceasta era gata; consiliul *shura* (un parlament numit, nu ales, cu rol consultativ şi nelegislativ, introdus pentru prima oară în anii ’30) fusese desfiinţat, şi aşa rămăsese. De oricâte avantaje moderne şi subsidii s-ar fi bucurat cetăţenii saudiţi din regat, acestea nu mai erau de ajuns pentru a compensa restricţiile sociale care deveniseră mai dure, făcând

viața și mai grea în regat. Vacanțele în afara țării erau o soluție, dar oamenii, mai ales femeile, voiau mai mult. Femeile fuseseră cele mai afectate de limitarea libertăților sociale pe care le avuseseră înainte de 1979. Sute de femei absolviseră deja universități în străinătate și nu mai suportau viața închistată pe care trebuiau să o ducă în regat, singura țară din lume unde femeile nu aveau voie să conducă mașini. La 6 noiembrie 1990, 70 de femei saudite s-au adunat în parcarea supermarketului al-Tamimi Safeway din Riad în mașinile lor.[433] Și-au trimis acasă șoferii, s-au urcat la volan și au condus prin oraș. Convoiul de automobile de lux – Buick, Mercedes, Lincoln Continental – s-a risipit la fiecare intersecție, până când toate mașinile au fost interceptate de poliția saudită la circa o jumătate de oră după ce începuse protestul. Femeile, sprijinite de soți și rude, au fost reținute pentru scurtă vreme și forțate să declare în scris că nu vor mai repeta protestul.[434] Cele care aveau slujbe guvernamentale (de exemplu la universitate) au fost demise la ordinul regelui. Aceasta era dimensiunea paternală a misoginiei sistemului, blândețea arătată de rege față de rebeliunea feminină. Însă zeloții nu erau blânzi.

De la înălțimea amvonului, clericii le-au denunțat pe protestatare, numindu-le „seculariste americane murdare“ și „femei decăzute“[435]. Numele și adresele lor au fost tipărite pe broșuri distribuite în moschei, una dintre broșuri acuzându-le că renunțaseră la Islam; o asemenea acuzație presupunea amenințarea cu moartea pentru apostazie. Bin Baz a emis un decret interzicându-le oficial femeilor să conducă mașini, dar nu a putut repara daunele provocate de prezența celor o jumătate de milion de americani. Începuse un război al cuvintelor; discursuri înflăcărate s-au răspândit în țară prin intermediul instrumentului favorit al propagandei vremii, același pe care Khomeini îl folosise ca să-și răspândească mesajul revoluționar: casetele video.

Doi clerici conduceau protestele: Safar al-Hawali și Salman al-Audah. Hawali era un bărbat de patruzeci de ani, taciturn, cu ochii adânciți în orbite și o barbă neagră lungă și netunsă. Audah era mai tânăr și mai jovial, purtându-și barba tunsă scurt. Cei doi bărbați se opuseseră jihadului din Afganistan, nefiind de acord cu apelul lui Azzam către toți musulmanii de a lupta împotriva sovieticilor. Ei însă nu puteau suporta sosirea necredincioșilor în peninsulă. Casetele lor se vindeau ca pâinea caldă, pe sub tejghea, trecute din mână în mână după rugăciunile de la moschee. Deplângeau influența Vestului asupra țării lor, avertizând că războiul cu Irakul și sosirea trupelor de necredincioși în Arabia Saudită erau parte a unui proiect mai amplu al Vestului de a domina lumea arabă și musulmană. „Nu este un război al lumii împotriva Irakului“, spunea Hawali într-un discurs, „ci un război al Vestului împotriva Islamului. Dacă Irakul a ocupat Kuweitul, atunci America a ocupat Arabia Saudită. Adevăratul inamic nu e Irakul. Este Vestul“[436].

Discursurile au devenit din ce în ce mai angajate politic și mai înfierbântate, înfuriind tineretul saudit deja nemulțumit și plictisit, sau frustrat după revenirea din jihadul împotriva sovieticilor. Unii au mers chiar să lupte în Bosnia sau în Cecenia. În două scrisori, Hawali și Audah i-au cerut regelui reforme: au solicitat crearea consiliului *shura*, promis de multă vreme, și au cerut politici interne și externe care să fie întru totul conform legii islamice, șaria. Nu s-a cerut în mod special înlăturarea familiei regale și nu s-a pus la îndoială legitimitatea Casei Saud. În schimb, apelul lor urmărea întoarcerea cu adevărat către valorile islamice și respingerea servituții față de Vest. Era o mișcare de reformă a

statului, dar regele a văzut-o ca pe o trădare din partea supușilor săi. Până în 1994, Hawali, Audah și zeci dintre susținătorii lor fuseseră aruncați în închisoare, unde vor sta până în 1999. Dar casetele cu predicile lor încă circulau, alții le răspândeau în continuare ideile, iar disidenții propovăduiau din exil prin fax.

Casa Saud s-a simțit trădată pentru un alt motiv. Cei doi clerici aveau ceva în comun: ambii fuseseră studenți ai unor personalități proeminente, aflate în bune relații cu Frăția Musulmană, egipteanul Mohammad Qutb, fratele lui Sayyid, și sirianul Surur, autorul cărții despre șiiții magi. Cei doi bărbați veniseră în Arabia Saudită în anii ’70. Qutb supervizase disertația lui Hawali despre secularism la Universitatea Umm al-Qura din Mecca în anii ’80. Audah fusese profund influențat de Surur, care preda și predica lângă orașul său de baștină, în Buraidah.[437]

Primul val de profesori din lumea arabă venise în regat în anii ’30 și ’40 cu texte seculare: istoria Revoluției Franceze, poezia marilor maeștri arabi, scrierile reformatorilor renașterii arabe. Apoi au venit Frații Musulmani cu învățăturile lor religioase, mai în ton cu nevoile regatului, deși existau diferențe-cheie între Frăție și wahhabiți. Inițial, Frații au activat în cadrul statului, preocupați să clădească o societate islamică model, conservatoare. De vreme ce erau egipteni sau sirieni, aveau politica în sânge și, până în 1991, ideile lor transformaseră salafismul wahhabit, obedient de regulă față de conducător, într-un salafism mai angajat. Unii l-au prezentat ca wahhabism qutbist sau sururist, influențat de Qutb sau de Sururi. Injectând activismul politic într-o monarhie absolută, dezlănțuiseră o mișcare de protest care era o provocare pentru rege. Casa Saud nu va ierta niciodată Frăția și va condamna gruparea pentru tot extremismul și violența care urmau să fie dezlănțuite. Dar doleanțele populației erau cât se poate de reale. Surur, Qutb și alții le dăduseră doar uneltele pentru a protesta.

Familia regală a criticat *sahwa*, această trezire islamică, ce nu se identifica cu *sahwa* încurajată de ea după 1979, mișcare ce punea accentul pe religie și educație, pe prozelitism și impunerea orelor de rugăciune. Adevărul stânjenitor pentru Casa Saud era că se folosise de Frăția Musulmană în propriul avantaj, pentru a da legitimitate și respectabilitate unor instituții precum Universitatea Islamică din Medina.

Fondată în 1961 de regele Faisal în semn de prețuire pentru sistemul wahhabit, universitatea avea o misiune explicită: să instruiască, să propovăduiască și să extindă sistemul religios al regatului dincolo de granițe.[438] Înainte de asta, eforturile de a trimite învățați din Najd pentru prozelitism în Irak și Siria fuseseră întâmpinate cu dispreț. Atragerea învățaților nesaudiți la universitate (cu ajutorul unor cecuri grase) va arăta că nu era o instituție pur wahhabită, ci o întreprindere legitimă de o largă extracție islamică. Programa școlară era încă modelată de crezul wahhabit, axându-se pe lucrările lui Ibn Abdelwahhab, Ibn Taymiyyah și pe cele ale școlii de gândire Hanbali. Studiile comparative erau insuficiente. Nimeni altul decât Bin Baz era vicerector. Mawdudi era în comitetul de conducere. Mohammad Qutb era în consiliul consultativ care a stat la baza înființării universității, iar Hawali, liderul *sahwa*, fusese student aici. Frații îi influențaseră pe colegii lor wahhabiți, iar la rândul lor absorbiseră idei wahhabite – dar rezultatul final era meritul Arabiei Saudite. Până în 1979, regii avuseseră control deplin asupra acestui proces și asupra clericilor. După 1979, sistemul religios wahhabit devenise adevăratul

rege.

Mansour, tânărul care incendiase magazinele de casete video, nu mersese la Universitatea din Medina, dar devorase scrierile lui Surur şi ale fraţilor Qutb, care erau disponibile peste tot în Arabia Saudită, în şcoli şi universităţi. Mansour era special pentru că punea totul sub semnul întrebării, chiar şi prezenţa lui Dumnezeu. Asta l-a îndreptat spre extremism. Asaltat de dubii, Mansour a făcut o înţelegere cu Creatorul său: va renunţa la tot şi va trăi asemenea Profetului şi tovarăşilor săi, cu paisprezece secole înainte, dacă Dumnezeu îl elibera de îndoieli.[439] La vârsta de şaisprezece ani, s-a alăturat unui grup salafit radical, care încerca să revină la perioada mitică a Profetului, trăind fără televizor, fără radio, fără ziare, cu doar câteva facilităţi moderne. Comunitatea de trei sute de oameni avea propriile şcoli, axate doar pe învăţăturile religioase. Mansour şi-a lăsat barbă şi s-a despărţit de familie. Ulterior a comparat acest stil de viaţă cu cel al comunităţii amish. A devenit cu timpul mai radical decât profesorii fundamentalişti: a emis un edict religios împotriva Campionatului Mondial de Fotbal sub 20 din 1989, care se desfăşura în regat – fotbalul era *haram*. A ajuns în închisoare pentru cincizeci şi cinci de zile pentru că îndrăznise să se opună jocurilor organizate de familia regală. Mansour şi cei asemenea lui erau frustraţi de ipocrizia din jurul lor: De ce Custodele celor Două Moschei îi invitase pe necredincioşi în regat? De ce şeicii guvernamentali spuneau că filmele occidentale propagau valori neislamice, dar cu toate astea permiteau distribuţia lor? De ce Mansour ajunsese în închisoare pentru incendierea unui magazin de casete video, când el făcea exact acelaşi lucru pe care-l făceau talibanii în Afganistan?

În 1996, guvernul saudit a recunoscut guvernul taliban şi, în consecinţă, Emiratul Islamic al Afganistanului. Şi ei distrugeau casete video şi audio, interziceau muzica şi sporturile şi impuneau ore de rugăciune. Saudiţii îi sprijineau pe talibani, simţindu-se înfrăţiţi cu aceşti revoluţionari care îmbrăţişau o puritate islamică la care probabil aspira şi Casa Saud, dar nu o putea atinge ca regat aliat cu Vestul. Comitetul Saudit pentru Promovarea Virtuţii şi Prevenirea Viciului, poliţia religioasă, a ajutat la instruirea şi sprijinirea poliţiei talibane similare, iar asociaţiile saudite de caritate le-au furnizat „sprijin umanitar“. Deşi talibanii se revendicau de la Deobandi, erau cât se poate de apropiaţi de ortodoxia wahhabită a saudiţilor, iar regatul spera că aceştia vor evolua spre un stat matur, aşa cum ţara lor o făcuse după ce regele Abdelaziz o unificase cu sabia.

Cei mai radicali tineri saudiţi aveau impresia că inclusiv Hawali şi Audah erau prea blânzi. Ei îl citeau pe Abu Muhammad al-Maqdisi, învăţatul palestinian şi moştenitorul intelectual al lui Juhayman, care-şi publicase cărţile când era la Peshawar. Într-o carte din 1989 criticase în mod special regatul saudit: *Dovezile evidente ale impietăţii statului saudit*. În 1994, a ajuns într-o închisoare din Iordania. Chiar înainte de asta însă se întâlnise de câteva ori cu un saudit de douăzeci şi patru de ani, Abdelaziz Mu’atham – creierul din spatele atentatului de la Riad asupra clădirii de instrucţie a Gărzii Naţionale, din noiembrie 1995.[440]

Mu’atham a mărturisit crima la televizor alături de complicii săi, vorbind totodată şi despre întâlnirile cu Maqdissi şi influenţa scrierilor lui. A spus că mai era inspirat şi de bin Laden. Saudiţii erau consternaţi. Cum puteau tineri saudiţi credincioşi, unii dintre ei încununaţi de gloria războiului împotriva sovieticilor, să se angajeze în asemenea acte de

violență împotriva țării lor? Nimeni nu dorea să recunoască faptul că acești tineri erau produsul mediului în care au crescut învățând despre inamicii Islamului și glorificându-i pe mujahedini. Pentru cei care doar predicau, furia se oprea acolo. Însă pentru cei care aveau vreo înclinație către violență, sau care gustaseră războiul și văzuseră moartea, lupta a continuat după ce s-au întors acasă. Ei au fost marginalizați, la fel ca Juhayman. Bin Baz a spus că acest extremism trebuia combătut prin predicarea adevăratei *da'wa*, calea spre mântuire a musulmanilor.[441]

Când autoritățile saudite au închis sute de extremiști ca urmare a atentatului din 1995, a luat sfârșit *sahwa* politică. Dar violența pe care o produsese va continua și se va răspândi prin al-Qaeda în toată Peninsula Arabă (AQAP). Mansour încă era frământat de întrebări despre Dumnezeu, despre religie, chiar și despre Coran – chiar existase încă de la începutul vremurilor, sau fusese scris de oameni? Acestea erau întrebările principale din scrierile lui Nasr Abu Zeid și Mu'tazilah. Dar nu oricine îndrăznea să pună asemenea întrebări în Arabia Saudită. În închisoare, Mansour a rugat-o pe sora lui să-i aducă niște cărți despre sufism, considerate eretice de către wahhabiți, apoi a făcut rost de cărți scrise de filozofi occidentali.

În timp ce era izolat în celulă, singur în călătoria sa intelectuală și spirituală, relaxarea relațiilor dintre Iran și Arabia Saudită, începută după invazia irakiană în Kuweit din 1990, a continuat, generând situații greu de înțeles pentru unii. În 1998, Rafsanjani, care nu mai era președinte, dar rămăsese un lider important, a mers în Arabia Saudită pentru o vizită de zece zile. Era iranianul cu cea mai înaltă funcție care vizita regatul după Revoluția din 1979. Nu a fost o simplă vizită diplomatică a unui ministru de externe. A fost o chestiune oficială. Rafsanjani ceruse soldaților să elibereze Mecca de saudiți în timpul crizei din 1987. Acum, pragmaticul lider iranian se fotografia cu regele Fahd, mergând la Mecca pentru *umra*. Cum era posibil așa ceva? Cum putea Custodele celor Două Sfinte Moschei să stea la taclale cu magul magilor? Isprava nu putea să treacă fără a fi denunțată. Sistemul clerical nu prea înghițea *realpolitik*-ul. În timp ce Rafsanjani participa la rugăciunile de vineri în Moscheea Profetului din Medina, cu prințul moștenitor Abdallah alături, predicatorul de acolo, șeicul Ali al-Huthaifi, i-a denunțat furios pe șiiți, folosind cuvântul peiorativ *rafidha*, derivat din arabul „a refuza" – cei care refuzaseră să-l recunoască pe primul calif, Abu Bakr, și îl urmaseră în schimb pe Ali. Episodul a fost stânjenitor pentru saudiți, iar șeicul Huthaifi nu a mai ținut predica la moschee (deși doar pentru un an).[442]

Relaxarea relațiilor, care începuse cu o întâlnire informală între miniștrii de externe saudit și iranian la New York în 1990, avusese loc treptat, mulțumită personalității lui Rafsanjani, care a dat dovadă de pragmatism, și a prințului moștenitor Abdallah, mereu încrezător în coabitarea și solidaritatea statelor islamice. Abdallah era, în fond, cel care lăudase Revoluția Iraniană în aprilie 1979, pentru caracterul său islamic. În 1988, după sfârșitul războiului dintre Irak și Iran, Rafsanjani mersese la aprovizionare în Uniunea Sovietică, dar știa că asta nu va fi de ajuns pentru a compensa pagubele făcute de un război care costase economia un trilion de dolari și omorâse circa un milion de iranieni. Iranul trebuia să vândă mai mult petrol și căuta mai multă influență în Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol (OPEC). Pentru asta avea nevoie de Arabia Saudită. Când Saddam a invadat Kuweitul, Iranul nu a criticat deschis Arabia Saudită pentru că a solicitat ajutor

din partea Americii – Marele Satan.

La începutul lui martie 1991, la puțină vreme după ce Kuweitul fusese eliberat, șiiții irakieni din sud și kurzii din nord au profitat de slăbiciunea de moment a dictatorului. Fuseseră încurajați să se revolte de către președintele Bush, iar revoltele aproape că răsturnaseră regimul lui Saddam. Dar America, Arabia Saudită și chiar Iranul nu le-au venit în ajutor. Saddam a supraviețuit. La 18 martie, miniștrii de externe saudit și iranian s-au întâlnit în Oman, iar după trei ore de discuții au venit cu un anunț uluitor: țările lor rezolvaseră disputa în legătură cu *hajj* și urmau să reia relațiile diplomatice în patruzeci și opt de ore.[443] Arabia Saudită a promis să crească numărul de pelerini iranieni, nu chiar la nivelul de dinainte de Vinerea Sângeroasă din 1987, dar de la 45.000 la 110.000. Rapida și incredibila reconciliere a fost salutată în lumea arabă. Era o revenire la normalitate, titra ziarul kuweitian *Al-Seyassah* la 19 martie. Era dovada legăturilor culturale dintre Iran și vecinii săi din Golf, care durau de sute de ani. Criza din Kuweit, adăuga editorialul, arătase adevărata natură a Iranului care se poziționase corect. Eforturile lui Rafsanjani de deschidere către restul lumii dădeau și ele roade: Banca Mondială îi acordase Iranului primul său împrumut în 1979.[444] Marea Britanie reluase relațiile diplomatice. Franța și Germania făceau deja afaceri curente cu Teheranul. Embargoul asupra petrolului iranian a fost ridicat.

Și Arabia Saudită, și Iranul aveau motive să dorească această relaxare, care era dovada că interesele lor comune pot depăși orice diferențe ideologice – chiar până acolo încât să reducă la tăcere disputele doctrinare și ura religioasă. Rafsanjani era în mod special dornic să dezamorseze tensiunea sunnito–șiită, care tot creștea din 1979. Era de asemenea hotărât să ajungă la o înțelegere care să permită mai multe pelerinaje șiite la ceea ce mai rămăsese din cimitirul de la Jannat al-Baqi. Accesul la cimitir, cu șirurile sale de morminte nemarcate, era restricționat și deschis doar bărbaților. Rafsanjani credea că restricțiile alimentau resentimentele șiiților față de Casa Saud, nevindecată, fiindcă erau lipsiți de consolarea adusă de pelerinajul la acele morminte.[445] Într-o vizită ulterioară a lui Rafsanjani, prințul moștenitor Abdallah s-a asigurat ca Jannat al-Baqi avea să fie deschis delegației iraniene, bărbați și femei, timp de trei zile.[446]

Apropierea a fost atât de încununată de succes, încât i-a îngrijorat pe americani, care îl priveau cu suspiciune pe Abdallah, un membru al familiei regale mai conservator și mai puțin prooccidental decât fratele său vitreg, Fahd. Abdallah avea o educație limitată, dar mai multă viziune. Arabia Saudită și Iranul vorbeau acum aceeași limbă în legătură cu diverse probleme din regiune, inclusiv Irakul și procesul de pace din Orientul Mijlociu. Se părea că nimic nu putea să pună punct acestei luni de miere – nici testele balistice ale Iranului, nici măcar un alt atac cu bombă în Arabia Saudită finanțat de iranieni.

*

În iunie 1996, o explozie masivă a distrus fațada unei clădiri cu optzeci de etaje care adăpostea personal american din Air Force, în Al-Khobar Towers, din estul Arabiei Saudite. Nouăsprezece americani au murit și mai mult de patru sute de oameni au fost răniți. Explozibilii împachetați într-un camion-vidanjă erau echivalentul a peste nouă tone

de TNT, încărcătură mai puternică decât la atentatul din 1983 de la barăcile infanteriei marine din Beirut. Inițial s-a crezut că al-Qaeda ar fi comis atentatul. Dar suspiciunea s-a mutat repede spre o grupare șiită, Hezbollah al-Hejaz, afiliată Hezbollahului din Liban. Saudiții erau reticenți în privința colaborării cu FBI. Chiar și după ce, în urma unui rechizitoriu din iunie 2011, s-a dovedit că mai mulți membri libanezi șiiți și saudiți ai Hezbollah al-Hejaz au legături cu Iranul, saudiții au fost reticenți să se alăture corului celor care condamnau Teheranul.[447] Era important să păstreze relații bune cu Iranul. Saudiții au justificat asta insistând că era o diferență între moderații pragmatici cu care vorbeau – precum Rafsanjani și cel care a devenit ulterior președinte, Khatami, un moderat ales în 1998 – și radicalii care încercau să rupă relația dintre cele două țări. Nimeni din Arabia Saudită sau din Golf nu era naiv cu privire la Iran. Era clar că la mijloc nu exista o încredere reală, ci doar speranța Arabiei Saudite că, în timp, interesele comune ar putea modera ardoarea revoluționară. Mai târziu saudiții vor avea impresia că au fost înșelați, iar moderații și radicalii erau în fond la fel, sau cel puțin acționau împreună.

Forțe mai presus de Abdallah și Rafsanjani își spuneau deja cuvântul, forțe pe care ambele părți le susținuseră ani întregi. Pentru iranieni, aceste forțe erau reprezentate de susținătorii zeloși ai revoluției lui Khomeini, credincioșii radicali și Gărzile Revoluționare. În Liban, Hezbollah se transforma dintr-o simplă miliție într-un partid politic cu o ramură armată organizată. Pentru Iran, ideologia era o unealtă a puterii de stat, iar aliații și interpușii de care se ocupa Teheranul răspundeau doar în fața Liderului Suprem. Forțele întunecate saudite, pe de altă parte, erau opera banilor saudiți, privați și guvernamentali, care-și croiseră calea până la mujahedinii afgani, seminariile Doebandi din Pakistan, intrând și în vistieriile Al-Azhar din Egipt sau în buzunarele sutelor de clerici din lumea musulmană care se instruiseră în Arabia Saudită. De la militantism la terorism intelectual, forțele hrănite de Arabia Saudită nu răspundeau în fața nimănui; nu erau organizate de stat și nu puteau fi controlate. Unele găseau singure o cale moderată, dar altele deveneau violente.

Mansour al-Nogaidan cunoștea foarte bine pericolul acestora pentru țară și întreaga planetă, deși nu putuse niciodată să-și imagineze ce urma să se întâmple. Ieșit din închisoare, călătorise departe cu mintea și inima – prea departe pentru cei care mergeau la moscheea unde predica el la Riad; prea departe pentru statul saudit. În 1999, Mansour era în continuare ros de întrebări. A scris într-un ziar saudit că fiecare avea dreptul de a pune întrebări, inclusiv despre liderii religioși. A fost izolat în moscheea sa, fiindcă oamenii refuzau să se roage cu el. S-a mutat în sudul țării, unde a continuat să scrie despre nevoia de a pune la îndoială clericii și interpretările lor. Autoritățile i-au interzis să mai scrie. Va ajunge din nou la închisoare pentru o vreme. Mansour era acum parte dintr-un mic cerc de foști jihadiști care descoperiseră gândirea critică și, prin urmare, se aflaseră între focurile încrucișate ale puternicului sistem clerical. Se număra printre puținii bărbați saudiți care-și câștigaseră faima că au fost închiși atât pentru radicalismul lor, cât și pentru gândirea lor liberală.

La 11 septembrie 2001, la ora 16.46, Mansour își vizita părinții în orașul său natal, Buraidah, din Arabia Saudită. Stătea în sufragerie urmărind Al Jazeera, un fel de CNN al lumii arabe, care emitea din Qatar începând cu 1996. Finanțat și controlat de stat, dar mult

mai liber decât alte posturi de televiziune, canalul se făcuse repede remarcat – deja transmisese două interviuri cu Osama bin Laden. Al-Jazeera relata că un avion tocmai se izbise de Turnul de Nord al World Trade Center din New York City. Mansour a rămas încremenit în fața grozăviei care se desfășura în fața ochilor săi. Al doilea avion a intrat în Turnul de Sud la trei minute după ora 17.00. Asemenea oamenilor de pretutindeni care priveau consternați desfășurarea evenimentelor, și Mansour a încercat să găsească un sens, mintea lucrându-i febril. Aflând de asemenea despre un avion care se prăbușise peste Pentagon și apoi un altul pe un câmp din Pennsylvania, nu mai avea nici un dubiu că America era atacată – iar el, copleșit, simțea că înțelege exact ce se întâmplase. După o zi, toată lumea considera vinovată pentru atentat gruparea al-Qaeda. La 13 septembrie, secretarul de stat, Colin Powell, l-a identificat pe bin Laden drept principalul suspect. Până la 15 septembrie, devenise clar că mai mult de doisprezece atacatori erau saudiți. La 27 septembrie, Robert Mueller, șeful FBI, a făcut publice fețele și numele tuturor atacatorilor.

Regatul a avut o reacție contradictorie. Mulți saudiți ajunseseră să înțeleagă că acea cultură represivă și societatea închisă în care trăiau produceau oameni capabili de asemenea acte teroriste. Știau că permiseseră ca intoleranța să crească și să înflorească în jurul lor, și nu făcuseră nimic să o oprească, nici ca societate și nici la nivel guvernamental. Dar exista și o reacție de negare, inclusiv la cel mai înalt nivel: era cu siguranță un complot occidental sau sionist, acuzând pe nedrept Arabia Saudită. Chiar și un an mai târziu, ministrul de interne, prințul Nayef bin Abdelaziz, încă mai declara că era imposibil ca cincisprezece saudiți să fi participat la un astfel de atac – a dat vina pe o conspirație sionistă. „Ne întrebăm în continuare cine a beneficiat de pe urma atacurilor?[448] Cred că ei [evreii] au fost protagoniștii“, a declarat ziarului kuweitian *Al-Seyassah*.

Din nou, s-a spus despre atacatori că erau niște alienați și că își rătăciseră calea și nu reprezentau nici societatea lor, nici adevăratul Islam. Dar atacatorii saudiți nu erau paria, nici măcar nu trăiau la periferia societății, ca Mansour. Merseseră la școală și învățaseră Coranul, crescuseră în general în familii din clasa de mijloc, profund religioase, și urmaseră studii în drept la facultate. Unii își abandonaseră studiile; doar unul dintre ei avea probleme psihice, pentru care găsise alinare la moschee. Erau imami la moschei de cartier (*hafiz*), bărbați care învățaseră întreg Coranul pe de rost. Cei mai mulți dintre ei fuseseră pentru scurte perioade în Afganistan, Bosnia sau Cecenia în 1999 sau 2000, deși puțini ajunseseră efectiv pe un câmp de luptă.[449] Bosnia și Cecenia erau războaie considerate drepte de politica oficială saudită, o luptă în numele Islamului, o bătălie pentru a-i proteja pe musulmani de masacre. Prințul Salman, guvernator al Riadului și viitor rege, strânsese fonduri pentru Bosnia așa cum făcuse și pentru Afganistan. La mijlocul anilor ’90, dezamăgită de lipsa de implicare a Occidentului în Bosnia, Arabia Saudită se pare că a trimis armament de 300 de milioane de dolari guvernului bosniac condus de musulmani, pe lângă 500 de milioane de dolari ca ajutor umanitar.[450] Poate că jihadul împotriva sovieticilor se terminase, dar fluxul de oameni trimiși spre Afganistan continuase. Arabia Saudită era unul dintre cele trei state care recunoscuseră Emiratul Islamic al Afganistanului, condus de talibani, care acum îl adăpostea pe bin Laden. Fusese de partea greșită a baricadei când ceruse atacuri împotriva Casei Saud[451], dar era încă un erou popular pentru mulți saudiți. Atacatorii din 11 septembrie nu ieșiseră în evidență în țara lor

deoarece se încadrau în profilul bărbatului saudit obișnuit al acelei generații, generația lui 1979, anul fatidic în preajma căruia cei mai mulți dintre ei se născuseră. Parcă se născuseră și crescuseră doar pentru a sfârși în globul de foc al unui iad dezlănțuit, victime și ucigași în același timp.

Mansour era unul dintre saudiții care nu se aflau în starea de negare sau de tăcută resemnare. Își petrecuse câteva săptămâni analizând calea străbătută de acești bărbați și credea că fusese răzbunat pentru avertismentele sale față de sistemul închis, opresiv și intolerant în care tinerii saudiți erau crescuți fără a-și putea potoli furia stârnită de predicile din moschei. A început să-și concentreze articolele din ziar asupra provocării curente din regat.[452] „A încercat să dea o nouă interpretare versetelor care cheamă la război între musulmani, creștini și evrei.“ Acele versete nu se aplicau timpurilor moderne, iar el cerea prietenie între religii. A fost respins de prieteni și catalogat drept blasfemator pe forumurile de pe Internet. Apoi a fost dat afară de la ziar. Dar Mansour nu era demoralizat; a continuat să scrie.

În 2003, două atentate majore cu bombă au vizat complexuri rezidențiale din Riad, în mai și noiembrie. Au rezultat cincizeci și șase de morți și aproape patru sute de răniți, inclusiv copii. Printre ei erau iordanieni, egipteni, libanezi și chiar saudiți. Nu era un complot sionist, o tragedie petrecută departe de ei sau un atac împotriva necredincioșilor. Atacatorii erau membri saudiți ai al-Qaeda și uciseseră civili în regat – inclusiv musulmani. Mai mult decât orice, acest detaliu părea să-i trezească pe saudiți în fața amenințării terorismului. A urmat represiunea suspecților extremiști. Atentatul din mai a devenit cunoscut drept 11 septembrie al Arabiei Saudite. Fuseseră multe momente de-a lungul anilor care păreau să anunțe sfârșitul Casei Saud, dar de această dată prăbușirea regimului era mai aproape ca oricând; o atmosferă de *fin de règne* plutea peste regat.

Mansour avea impresia că autoritățile nu îl căutau pe adevăratul vinovat, și a scris asta într-un articol insolent în *New York Times*, intitulat „Telling the Truth, Facing the Whip“[9]: „Nu pot decât să mă minunez de oficialii și învățații noștri care continuă să afirme că societatea saudită iubește alte națiuni și le dorește pacea, când predicatorii finanțați de stat din câteva dintre cele mai mari moschei ale noastre continuă să arunce blesteme și să ceară distrugerea tuturor nemusulmanilor“. Mansour a fost închis pentru cinci zile. Comisese păcatul de neiertat de a ataca în mod deschis sistemul clerical, dar, mai mult, apelase la un ziar occidental pentru a face asta. În 2004, muftiul regatului îl va declara necredincios.[453]

După atacurile din 11 septembrie, saudiții au fost siliți de Statele Unite să monitorizeze mai atent circulația banilor pentru caritate și prozelitism – o mare parte din ei scăpau de sub controlul statului. Existau circa trei sute de organizații caritabile private saudite care trimiteau anual 6 miliarde de dolari pentru diferite cauze islamice în lume.[454] Zilnic, cetățeni saudiți bogați donau o sumă estimată la 1,6 milioane de dolari către organizațiile de caritate, iar o parte din ei a ajuns în mâinile teroriștilor. Conform unei estimări, aproape 60 de milioane de dolari donate unor organizații de caritate saudite legitime dispăreau, 2 milioane pe an ajungând în vistieria al-Qaeda.

Saudiții au creat o comisie guvernamentală care să supravegheze banii pentru caritate care ieșeau din țară, au dizolvat unele organizații de asistență socială și au închis secția de

afaceri islamice în cele cinci ambasade principale din Vest. Fără tragere de inimă, saudiții au promis că vor revizui și programa școlară, dar nu au făcut niciodată prea multe în acest sens. Și asta pentru că membrii familiei regale îmbrățișau aceleași credințe ca sistemul clerical sau fiindcă nu îndrăzneau să-i provoace pe clerici. Jamal Khashoggi, ziaristul care scrisese mesaje exaltate de pe frontul războiului afgan, se întorsese la Jeddah, lucrând ca redactor adjunct la cotidianul de limbă engleză *Arab News*. Încă mai credea în Islamul politic, dar nu îmbrățișase niciodată violența și nu accepta ca musulmanii să se omoare între ei. Aceasta împărțea lumea Islamului: cei care voiau să-i lase pe alții să trăiască și cei care voiau să controleze tot. Osama bin Laden fusese prietenul lui Jamal; petrecuseră mult timp împreună la Peshawar și în Afganistan. Jamal era unul dintre primii care i-au luat un interviu înaltului, deșiratului și bogatului saudit. În 1995, Khashoggi, acționând ca un soi de intermediar neoficial pentru familia lui bin Laden în Arabia Saudită, încercase să-l convingă pe acesta să renunțe public la campania sa împotriva regimului saudit și să denunțe violența din interiorul regatului.[455] *Sahwa* violentă abia începea. Bin Laden, care trăia în Sudan pe atunci, conducând o bază de antrenament pentru militanți, a refuzat. Jamal a plecat exasperat. După 11 septembrie, Jamal a afirmat că bin Laden trăiește într-o lume fantastică a terorii.[456] A scris o *mea culpa* pe site-ul personal, spunând că regatul nici măcar nu încerca să înțeleagă ce îi făcuse pe cei cincisprezece saudiți să o apuce pe calea terorismului.

La o săptămână după atentatele din mai 2003, Khaled al-Ghannami, un fost jihadist – ca prietenul lui Mansour –, a scris un articol în ziarul progresist *Al-Watan*, aducând în discuție legitimitatea lui Ibn Taymiyyah, părintele spiritual al wahhabismului. A spus despre clericul medieval fundamentalist că este sursa multor probleme din Arabia Saudită. Cuvintele lui Ibn Taymiyyah, scria Ghannami, puteau declanșa o adevărată furtună, convingându-i pe oameni că trebuie să le impună virtutea și altora. Pentru salafiți și wahhabiți, cuvintele și edictele lui Ibn Taymiyyah erau de necontestat. Khashoggi fusese numit redactor-șef al ziarului cu două săptămâni înainte. A fost demis imediat.

Dintre toți cei care au încercat, după atentatul din 11 septembrie, să-și trezească compatrioții în fața pericolelor gândirii exclusive și a intoleranței încurajate de regimul saudit, Sami Angawi, arhitectul din Jeddah, a avut abordarea cea mai îndrăzneață și mai provocatoare. Trecut acum de cincizeci de ani, continua să lupte împotriva distrugerii moștenirii islamice din Mecca și Medina – din trei sute de situri arheologice, mai rămăseseră doar zece.[457] Demisionase în 1988 de la Centrul Hajj, pe care-l fondase, forțat probabil de conștiința sa și pentru că refuza să accepte că noul zeu din Mecca era banul. Cel mai tare îl durea că nu reușise niciodată să oprească buldozerele.[458] Fiecare piatră excavată, fiecare clădire demolată o simțea ca pe o lovitură de cuțit în inimă. Pentru Sami exista o legătură între distrugerea clădirilor și a moștenirii islamice și teroarea care fusese dezlănțuită în New York: un monopol asupra religiei din partea celor care dictau că doar calea lor era cea dreaptă, distrugând orice alternativă. Autoritățile religioase încurajau demolările afirmând că nu era permis să glorifici clădiri. Sami a prezentat publicului mai multe imagini în casa lui din Jeddah, ea însăși un elogiu adus vechii arhitecturi din Mecca, în care fusese implicat personal, construind curți interioare și grădini suspendate. Imaginile oferite de Sami îi arătau pe saudiții dinamitând minaretul unui locaș de cult din

Medina în 2002. Au urmat apoi imagini cu talibanii aruncând în aer colosalii Buddha de secol VI, sculptați într-un munte din Afganistan, din martie 2001; și la final World Trade Center, cuprins de flăcări la 11 septembrie. Oficialii saudiți au spus că sunt simple exagerări.[459]

*

Anii ’90 au marcat un deceniu de relativă acalmie în Orientul Mijlociu, parțial mulțumită relaxării relațiilor dintre Iran și Arabia Saudită, dar și ca rezultat al *Pax Americana* după Războiul Rece, când Statele Unite deveniseră hegemonul indiscutabil. Apropierea dintre saudiți și iranieni progresase mai mult decât se aștepta oricine, ajungându-se chiar și la un tratat de securitate. În mai 1999, când ministrul apărării din Arabia Saudită a vizitat Teheranul, omologul său iranian a declarat: „În ceea ce privește relațiile și cooperarea iraniano–saudite nu există limite, fiindcă întreaga putere militară a Iranului islamic se află în serviciul fraților noștri musulmani“[460]. Președintele Bill Clinton se scălda în gloria unei lumi unipolare și America se prezenta ca națiunea indispensabilă. În timpul președinției sale, Clinton a lucrat la o pace între arabi și israelieni – reușind să o încheie doar cu iordanienii. Chiar dacă unii și-au văzut viața distrusă, precum Nasr în Egipt, Irakul era sub embargou ONU și bombe explodaseră în regatul saudit, viitorul arăta promițător. Totul s-a sfârșit la 11 septembrie. Președintele George W. Bush a pornit la luptă împotriva talibanilor, care-l adăposteau pe Osama bin Laden. După ce a eliberat Afganistanul, America a declarat un război global împotriva terorismului, într-o frenezie a libertății. Bush a hotărât să termine ce începuse tatăl său – s-a îndreptat împotriva lui Saddam.

---

9. „Spui adevărul, ai de-a face cu biciul“ (n. tr.).

Partea a treia
RĂZBUNAREA

13. Cain şi Abel

Irak

2003–2006

Nu sunt deloc singur: mulți fii ai patriei mele
Și-au aflat adăpost în Iran, dimpreună cu suferința lor.
Asta e familia mea din surghiun,
Suntem înfrățiți prin tot ce am pierdut...
Oricând mă vei întâlni să știi că sunt fiu al Bagdadului,
Oriunde mă vei zări, să știi că sunt fiu al Bagdadului.
—Ibrahim Ovadia, „Un oaspete în Teheran“, din *Bagdad: un oraș în versuri* (1951).

Nu era timp pentru sărbătorit. Libertate, unire şi crimă, o succesiune ameţitoare de evenimente, emoţii intense şi cruzime. Aflat în exil, în Iran, Sayyed Jawad al-Khoei a aflat ştirile de la familia sa rămasă în Irak, mai precis lucruri oribile şi de neînchipuit despre oraşul său natal, Najaf. Din Qom, i-a ascultat pe prezentatorii ştirilor de seară spunând că asasinarea unchiului său în oraşul sfânt a fost finalul binemeritat al unui trădător. A fost măcelărit şi lăsat să sângereze în stradă. Apoi împuşcat. Nici măcar turbanul negru şi roba clericală nu-l protejaseră pe bărbatul de patruzeci de ani, care sfârşise atât de cumplit în umbra celui mai sfânt loc al şiiţilor, altarul imamului Ali.

La 9 aprilie 2003, trupele americane invadatoare ajungeau la Bagdad. Saddam fugise. Statuia lui din Piaţa Firdous a fost doborâtă de o mulţime de oameni exaltaţi, îmbătaţi de aerul libertăţii, de parcă un bloc de ciment le fusese ridicat de pe piept, anunţând un viitor luminos după mai mult de trei decenii de dictatură. La 10 aprilie, unchiul lui Jawad, Sayyed Abdulmajid al-Khoei, a fost omorât de compatrioţi şiiţi. Dar nu era trădător. Cum putea libertatea să fie atât de primejdioasă, atât de plină de contradicţii? Cum putuse unchiul său să supravieţuiască persecuţiei regimului lui Saddam şi durerii exilului, doar ca să se întoarcă şi să fie omorât în Irakul liber?

De la distanţă, Jawad retrăia anii de coşmar. Avea doar douăzeci şi trei de ani, dar ochii lui căprui trădau experienţele prin care a trecut. Înalt şi solid, îşi purta barba scurtă şi frumos aranjată. Tatăl lui, Sayyed Mohammad Taqi al-Khoei, îl scosese din Irak la doar treisprezece ani, curând după revolta din 1991 a kurzilor şi a şiiţilor, ca să-l salveze din ghearele lui Saddam. Jawad voia să rămână. A plâns zile în şir înainte de plecare, dar şi pe drumul de douăsprezece ore prin deşert spre Amman. Nu-şi va mai vedea niciodată tatăl. În exil, Jawad a rămas orfan. În 1994, într-o seară de vineri, pe când se întorcea de la rugăciunile din Karbala, maşina lui Sayyed Mohammad Taqi a fost izbită de un camion apărut de nicăieri. Nu a fost un accident. El şi ceilalţi doi pasageri au supravieţuit

impactului inițial, dar au fost lăsați să moară la marginea drumului.[461] Ofițerii guvernamentali de la un baraj rutier din apropiere au interzis tuturor să le ofere ajutor.

Pe atunci, Jawad învăța la un seminar din Qom, al doilea ca importanță după Najaf. Jawad iubea orașul; se simțea în siguranță aici și era un elev silitor.[462] Dar nu era casa lui. Ceilalți îl făceau să se simtă ca un arab, un străin, chiar ca un șiit inferior. Disprețuia combinația puternică de naționalism iranian și sectarism șiit feroce – exclusivist și imperial. Studia cu absolvenți de la *hawza* din Najaf și clerici irakieni în exil care predau religie în limba arabă, urmând tradiția Najafului. Erau multe diferențe între *hawza* din Najaf și cea din Qom, atât în învățătură, cât și în modul de gândire. Piatra de încercare era însă opera lui Khomeini.

Bunicul lui Jawad, marele ayatollah Abulqasim al-Khoei, fusese unul dintre cei mai populari și stimați lideri spirituali șiiți moderni, de când fusese ales mare ayatollah, în 1970, până când a murit în arest la domiciliu, la Najaf, în 1992. Dacă Najaful era un fel de Vatican pentru șiiți, atunci marele ayatollah era ca un fel de papă. În calitate de *marja'a taqlid*, „obiect al emulației", Al-Khoei avea o mulțime de adepți la nivel internațional. *Marja'a* e un punct de referință pentru șiiții de pretutindeni, de peste granițe și oceane, pentru toate întrebările lor despre religie în viața cotidiană, dar și pentru chestiuni sociale și politice. Familii întregi pot să urmeze același *marja'a*, indivizii însă pot alege să urmeze pe altcineva. Statutul de *marja'a* reprezintă o sursă imensă de putere și de venituri, de care Khomeini a încercat să profite declarându-se Lider Suprem într-un *wilayat al-faqih*, cerând loialitate de la șiiții de pretutindeni. Nici Khomeini, nici Khamenei nu au atins vreodată popularitatea de tip *marja'a* de care se bucurase Khoei. Elevul și succesorul său, marele ayatollah Ali Sistani, a moștenit o bună parte dintre adepții și popularitatea lui al-Khoei. Sistani supraviețuise sub Saddam; dar într-un Irak liber va trebui să înfrunte eforturile Iranului de a atrage Najaful în orbita Liderului Suprem. Deși era iranian, Sistani rămăsese loial tradiției Najafului, care se bucurase de secole de independență față de influența politică.

În 1964, când Khomeini a ajuns pentru prima dată la Najaf, al-Khoei și-a făcut datoria de mare ayatollah și l-a găzduit timp de o săptămână.[463] Dar dincolo de ospitalitatea inițială, agitatorul politic iranian a fost primit foarte rece la Najaf. Al-Khoei și clerul superior din Najaf[464] nu puteau crede că forma inițială de *wilayat al-faqih* se putea extinde dincolo de tutela asupra văduvelor și orfanilor. Al-Khoei credea că, în absența lui Mahdi, *wilayat*-ul nu putea fi ținut de un singur *faqih*, fiindcă nimeni nu era atât de înțelept – să presupui asta ar fi însemnat calea sigură spre dictatura religioasă. La fel ca imamul Musa Sadr în Liban, a recunoscut imediat pericolele politicii lui Khomeini. În toamna lui 1978, când Iranul fierbea și Khomeini era deja la Paris, regina Iranului vizitase Najaful[465] alături de Saddam, sperând să obțină sprijinul lui Khoei pentru soțul său, șahul. Khoei îi dăduse un inel gravat cu următorul text: „Puterea lui Dumnezeu e mai presus de ei". Credea că iranienii erau suficient de nebuni să încerce să scape de șah.[466] Șiiții irakieni îi ceruseră uneori ajutorul monarhului iranian în fața opresiunii lui Saddam și erau îngrijorați că pot pierde acest sprijin. Khomeini nu l-a iertat niciodată pe al-Khoei, nici pentru acel moment, nici pentru teologia sa incisivă care submina baza statului islamic pe care Khomeini voia să-l construiască în Iran și dincolo de el. Și nu a iertat niciodată Najaful fiindcă-l

disprețuise. Câteva decenii mai târziu, o invazie americană deschidea calea pentru răzbunare.

În 1991, Sayyed Abdulmajid, fiul marelui ayatollah și unchiul lui Jawad, a fugit din Irak împreună cu familia la Londra. Două lucruri erau absolut necesare în aceste zile agitate: *hawza* veche de o mie de ani trebuia păstrată și protejată, așa că unii au trebuit să rămână, inclusiv marele ayatollah și fiii lui mai mari. Dar continuitatea numelui al-Khoei trebuia de asemenea asigurată, așa că alți membri ai familiei trebuiau să se adăpostească în afara țării. Cel mai tânăr dintre fiii ayatollahului dispăruse în timpul revoltei sau imediat după, cel mai probabil ucis de către regim, laolaltă cu 200 de clerici șiiți. Mohammad Taqi și tatăl lui Jawad vor fi și ei dați dispăruți. Ani la rând Saddam a continuat să elimine clerici șiiți. La Londra, Abdulmajid, cleric timid, cu un zâmbet cald și ochi verzi pătrunzători, conducea fundația caritabilă a tatălui său. A încercat, prin relațiile sale din lumea religioasă, să îndulcească imaginea șiismului în Vest, după un deceniu marcat de luarea de ostatici din Teheran, creșterea Hezbollahului și deturnările de avioane. A purtat de asemenea discuții cu oficiali occidentali despre reîntoarcerea într-o bună zi într-un Irak fără Saddam.

În timpul revoltei din 1991, povățuit de tatăl său, Abdulmajid călătorise în sud pentru a se întâlni cu americanii care intrau în Irak din Kuweit. I-a întrebat ce ajutor vor oferi irakienilor după ce îi încurajaseră să se ridice împotriva dictatorului. Dar întâlnirea a fost anulată în ultima clipă. Americanii s-au retras. Abdulmajid a înțeles imediat că revolta era sortită eșecului.[467] Fiindcă nu putea să se întoarcă acasă, a trecut în Arabia Saudită pentru a-și lua familia. Șiiții fuseseră lăsați să se descurce singuri – urmând să moară cu miile, cadavrele zăcând pe străzi, mâncate de câini. Șiiții din Irak s-au simțit trădați. Peste mai bine de un deceniu, Abdulmajid era convins că lucrurile vor sta altfel de data asta și că președintele Bush, fiul, de data asta va merge până la capăt în Bagdad. A simțit că era important să fie acolo de la bun început, din mai multe motive. Credea că revolta din 1991 eșuase fiindcă nu existase coordonare între diferitele orașe, grupări și clerici rivali. Spera că, datorită prestigiului numelui său, Khoei, va putea coordona eforturile din Najaf pentru altă revoltă împotriva lui Saddam, în paralel cu campania militară americană.

Abdulmajid voia de asemenea să fie acolo fiindcă era îngrijorat în legătură cu furia și resentimentele care se adunaseră în interiorul comunității șiite, nu doar împotriva lui Saddam și a Partidului Baath, ci și împotriva opresiunii sunnite. Era îngrijorat totodată că șiiții, trădați mai înainte de America, ar putea să respingă din start o ocupație americană și să se trezească excluși dintr-un guvern post-Saddam. Voia ca toți să ia parte la discuții; voia ca șiiții să colaboreze cu sunniții și să le permită organizarea de școli religioase chiar și la Najaf. Voia ca sunniții să se simtă mândri că votează liber pentru un președinte, fie el sunnit sau șiit. Și sunniții irakieni suferiseră sub Saddam; închisorile lui nu făceau discriminări din punctul ăsta de vedere. Dar, dacă șiiții ajunseseră să vadă în stat o simplă instituție sectară folosită de Saddam ca să-i oprime, sunniții încă mai credeau în legitimitatea statului în sine, indiferent de sentimentele lor față de dictator – și au simțit pământul fugindu-le de sub picioare atunci când a început invazia americană.[468] O mică fisură apăruse în credința lor. Sub presiunea pașilor greșiți ai americanilor, fractura se va lărgi în curând, dezbinând țara și dând naștere unor noi demoni.

Oricare ar fi fost motivele Americii de a porni un război, Iranul a văzut în el o oportunitate de a înclina balanța conflictului cu Irakul în avantajul său. Abdulmajid nu privea cu ochi buni influența Iranului în țara sa, mai ales la Najaf. Saddam lucrase din greu pentru a limita puterea generată de *hawza* din Najaf, iar în 1991 aceasta devenise aproape inaccesibilă elevilor șiiți din afara țării. Între timp, Qom se profila drept centrul doctrinar al șiiților. Abdulmajid și alți clerici din Najaf sperau că, într-un Irak liber, orașul sfânt își va recupera rolul de prim rang și de centru doctrinar, devenind totodată o voce care să contrabalanseze șiismul de stat din Qom. Dincolo de planurile sale din Najaf, Teheranul se baza pe rețelele de exilați irakieni din Iran, islamiști care îmbrățișau politicile iraniene, dintre care unii încă se considerau avangarda unei noi faze a Revoluției Iraniene. „Dar șiiții din Irak nu sunt mulțumiți cu acest rol“, spusese Abdulmajid.[469] „Suntem diferiți de ei, inclusiv cultural, ca să nu mai menționăm diferențele serioase de doctrină religioasă.“ Credea cu tărie că clericii nu aveau ce căuta la conducerea unei țări. Pericolele vor fi multe în vidul de putere de după Saddam, dar Abdulmajid i-a spus familiei sale: „Trebuie să merg, fiindcă riscurile sunt și mai mari dacă nu o fac“[470]. La 1 aprilie 2003, Abdulmajid a intrat împreună cu trupele americane în orașul Nassiriyah din sud, în apropiere de Basra.

Exista un pericol pe care nu-l prevăzuse sau cu siguranță îl subestimase: rivalitățile dintre șiiți și nebunia celor care credeau că sunt mai dreptcredincioși decât alții.

Pe la 4 aprilie ajunsese lângă orașul său de baștină, înnoptând în suburbiile Najafului, într-o fabrică abandonată, cu un grup de membri ai forțelor speciale americane, care l-au însoțit în oraș.[471] Oamenii de peste tot l-au recunoscut imediat, coborând din mașini în mijlocul străzii pentru a-l saluta, grăbindu-se să-i atingă roba. Purta o vestă antiglonț sub roba lui clericală[472], fiindcă era totuși în mijlocul unui război, dar a declarat: „Nu m-am simțit niciodată mai în siguranță ca aici“[473]. Când în sfârșit a ajuns la altarul imamului Ali, a intrat în curtea sa prin una dintre porțile monumentale și a privit în sus spre marele dom auriu care scânteia în soarele de primăvară, cu câte un minaret de fiecare parte, construite din mii de cărămizi aurii. A fost copleșit de oamenii care îi urau bun venit; când a intrat în locașul cel sfânt, oamenii l-au urmat în timp ce se ruga și săruta împrejmuirea din zăbrele de argint a mormântului imamului Ali.

O mulțime de oameni s-au adunat, în timp ce Abdulmajid se dusese în spatele curții, într-o cameră mare și împodobită: cavoul familiei al-Khoei, unde tatăl său, marele ayatollah, era îngropat, alături de fratele lui, Mohammad Taqi. A putut în sfârșit să se roage pentru sufletele lor. Fiind plecat de mai bine de treisprezece ani departe, nu se putea dezlipi acum de acest loc sfânt venerat de șiiți, un spațiu marcat de atâta durere, veche și nouă, și totuși atât de impresionant prin liniștea și frumusețea lui care-ți tăiau respirația. A revenit ca să se roage la altarul imamului Ali și câteva zile mai târziu, la 10 aprilie, cu puțin înainte de ora 9 dimineața.

Intrase în altar, lăsându-i în urmă pe americanii care-l protejaseră pe stradă. La puțin timp după rugăciunile de la amiază, în timp ce stătea în biroul custodelui altarului, afară s-a adunat o mulțime turbulentă care striga: „Trăiască Sadr! Trăiască Sadr!“ Nu-l ovaționau pe dispărutul imam Sadr, ci pe un văr irakian mai puțin însemnat. Moqtada al-Sadr fusese un tânăr ambițios, ajuns într-o poziție de conducere în 1999, la nici douăzeci și cinci de

ani, atunci când tatăl său, un bine-cunoscut ayatollah, a fost asasinat de Saddam. Ayatollahul al-Sadr fusese un cleric militant care ținea discursuri înflăcărate și aduna mulțimi uriașe la rugăciunile de vineri în suburbiile Bagdadului. Regimul îi permitea asta fiindcă predica împotriva Americii și Israelului, inamicii preferați ai lui Saddam. Naționalist, sublinia și identitatea arabă a șiiților irakieni, prin comparație cu șiiții persani. Dar, când popularitatea sa a atins cote prea înalte, Saddam l-a ucis, laolaltă cu cei doi fii mai mari ai lui.

Cel mai mic fiu al lui, un năzdrăvan poreclit ayatollahul Atari fiindcă îi plăceau jocurile video, a moștenit brusc funcția și s-a pomenit liderul a zeci de mii de șiiți. Turbanul negru al lui Moqtada abia de îi venea pe cap. Avea un stil retoric mediocru și o strângere de mână moale, care contrastau cu furia sa lăuntrică. Dar avea ambiție și credea că el – nu altcineva – merita să-i conducă pe șiiții din Irak după căderea lui Saddam. Pentru a-și atinge scopurile, va trăda inclusiv naționalismul tatălui său și va accepta instructori și armament din Iran. Înainte de căderea Bagdadului, Moqtada începuse deja organizarea unei miliții, care va deveni temuta și nemiloasa armată Mahdi. Ei vor omorî soldați americani, dar și pe orice irakian care nu i se supunea lui Moqtada. Oamenii săi erau cei care strigau în fața biroului unde Sayyed Abdulmajid se afla în acea dimineață de aprilie.[474]

A fost spartă o fereastră.[475] S-au tras focuri de armă. Toți aveau arme – mulțimea de afară, dar și oamenii dinăuntru. Unul dintre bodyguarzii lui Abdulmajid a fost rănit mortal, împușcat sub vesta antiglonț, și a murit din cauza sângerării. Abdulmajid și-a dat jos turbanul și l-a ținut la piept cerând pace și milă. Schimbul de focuri a durat nouăzeci de minute. O grenadă a fost aruncată în cameră și Abdulmajid a fost rănit. Nu după mult timp, oamenii dinăuntru au rămas fără muniție și s-au predat. Mulțimea le-a legat mâinile și i-a împins afară. „Te ducem la Moqtada al-Sadr să-ți dea sentința“, ar fi spus unul dintre cei de afară. Prizonierii au fost înjunghiați, iar unul dintre ei a murit. Abdulmajid sângera abundent. A fost târât în fața casei lui Moqtada din apropierea altarului. Un mesaj a venit dinăuntru, de la Moqtada: „Să nu-l văd în fața ușii mele“[476]. A fost târât pe o altă stradă și împușcat. Moqtada vedea în Abdulmajid un rival serios, care îi scotea în evidență mediocritatea intelectuală și realizările teologice slabe. Dar tânărul înfierbântat care nu părăsise niciodată Irakul îi disprețuia pe cei ce trăiseră în exil, catalogându-i drept agenți ai Vestului și trădători ai națiunii, chiar și pe cei din familia Khoei, care sacrificaseră atât de multe pentru țara și credința lor.

La Qom, Jawad a plâns pentru unchiul lui și a retrăit pierderea sfâșietoare a tatălui său. Unul a fost ucis de violența religioasă[477], celălalt, de violența seculară; unul asasinat în numele lui Dumnezeu, celălalt, în numele naționalismului. Jawad plănuise să i se alăture unchiului său în Irak peste doar câteva zile. În schimb, a rămas la Qom, temându-se pentru țara lui, scăpând de o nenorocire doar pentru a se afunda în alta. Se gândea la evenimentele din 1991. Era doar un adolescent pe atunci, dar își amintea cu emoție speranța pe care o nutrea. Libertatea fusese atât de aproape; revolta fusese cât pe ce să reușească.

*

În ianuarie 1991, războiul condus de SUA pentru a-l izgoni pe Saddam din Kuweit a început cu o masivă campanie aeriană, iar câteva săptămâni mai târziu, la 15 februarie, când a devenit clar că Saddam era un om de paie în fața puterii de foc americane, președintele George H.W. Bush le-a cerut irakienilor să se revolte împotriva dictatorului: „Mai există o cale pentru ca vărsarea de sânge să se oprească: și anume ca soldații irakieni și civilii irakieni să ia lucrurile în propriile mâini și să-l forțeze pe Saddam Hussein, dictatorul, să se retragă și să asculte de rezoluțiile Națiunilor Unite, alăturându-se din nou familiei națiunilor iubitoare de pace“[478].

Peste câteva zile, saudiții i-au invitat pe politicienii irakieni exilați la Riad, cu intenția de a forma un guvern din umbră.[479] Discutau de asemenea cu diverse grupuri de ofițeri și foști ofițeri care complotau împotriva lui Saddam. Dar saudiții erau dezorganizați și păreau nehotărâți. Politicienii irakieni au povestit cum au primit un telefon de la saudiți, după care nu au mai auzit de ei niciodată. Eforturile saudite nu au dus la nimic. Iranienii căutau de asemenea să se folosească de prilej și au avut mai mult succes pe teren.

Unul dintre irakienii aflați în exil în Iran era ayatollahul Mohammad Baqr al-Hakim, care fugise din Irak în 1980, când prietenul său Mohammad Baqr al-Sadr, fondatorul Partidului Islamist Da’wa, fusese executat de Saddam. În Iran, al-Hakim a creat Consiliul Suprem pentru Revoluție Islamică în Irak, un grup religios și politic cu o ramură armată: Brigăzile Badr. De-a lungul timpului, Brigăzile Badr au fost formate din 10.000 de șiiți care dezertaseră din armata irakiană sau fuseseră luați prizonieri de Iran și siliți să se alăture brigăzilor.[480] Încă de la început, Brigăzile Badr au operat sub supravegherea și controlul Gardienilor Revoluției din Iran, orchestrând acte de sabotaj și alte mici operațiuni peste graniță. Se păstrează înregistrări video cu comandantul său fondator, Hadi al-Amiri[481], aflat în spatele liniilor frontului și vorbind despre operațiuni împotriva armatei irakiene și a lui Saddam, „dușmanul cel nebun“. Când a început revolta din 1991, Brigăzile Badr s-au mișcat repede, infiltrându-se în Irak din sud și făcând legătura cu celule clandestine din țară.

Rebeliunea populară a început spontan la sfârșitul lui februarie cu mici acte de sfidare și sabotaj. Din sudul șiit până în nordul kurd, poporul oprimat s-a folosit de momentul de slăbiciune al regimului dictatorial. Pe autostrada care ducea spre Kuweit, unde vedeai din loc în loc tancuri arzând, o armată demoralizată și umilită se revolta împotriva unui lider care o trimisese din nou într-o bătălie fără sorți de izbândă. La 3 martie, un comandant de tanc irakian a tras un proiectil într-un portret uriaș al lui Saddam din piața principală a orașului Basra, din sudul țării.[482] Privitorii și soldații din apropiere au aplaudat. Zidul spaimei s-a prăbușit, iar curajul a izbucnit ca un incendiu violent. Înainte de 5 martie, Karbala se revoltase; în Najaf, un protest de lângă altarul imamului Ali s-a transformat într-o luptă armată. Cinci zile mai târziu, regimul lui Saddam părea aproape de colaps: pierduse controlul a cincisprezece dintre cele optsprezece provincii. În timp ce conducerea șiită din Irak a încercat să-i organizeze pe civili, iar marele ayatollah al-Khoei a cerut o revoltă pașnică, ayatollahul al-Hakim a intervenit din Iran și a numit un reprezentant la Basra pentru a ajuta la crearea unei republici islamice. Fotografii de-ale lui Khomeini au apărut pe străzi. În timp ce forțele regimului au început să contraatace, bărbați, femei și copii disperați s-au adăpostit în moschei. Săli de operații au fost improvizate în interiorul

locașului de cult al imamului Ali. Morții au fost așezați în grămezi. Încolțite și temătoare, mulțimile strigau: „Iran, ajută-ne“ și „Nu este alt conducător în afară de Ali, vrem un lider care să fie un Ja’afari (șiit)“[483].

Chiar când începea revolta, americanii discutau condițiile pentru o încetare a focului cu irakienii. Printr-o decizie bizară, comandantul american al campaniei militare, Norman Schwarzkopf, a fost de acord să le permită irakienilor folosirea elicopterelor pentru a duce oficiali militari în țară, departe de linia frontului, din moment ce infrastructura fusese atât de grav afectată. Omologul său irakian a întrebat dacă elicopterele de luptă vor avea permisiunea să zboare, de vreme ce vor fi folosite ca elicoptere de transport. Schwarzkopf a fost de acord, atâta vreme cât elicopterele nu zburau peste zonele unde erau trupe americane. „În următoarele săptămâni“, scria generalul în memoriile lui, „am descoperit ce avea de fapt în minte nenorocitul: voia să folosească elicopterele de luptă pentru a suprima rebeliunea din Basra și din alte orașe“[484]. E greu de crezut că generalul nu anticipase asta. Probabil o făcuse, dar nu era îngrijorat, atâta vreme cât trupele lui erau în siguranță. Dar puțini irakieni erau conștienți că sunt victimele unei trădări diplomatice: în timp ce trupele lui Saddam împușcau din aer refugiații și adunau oameni pentru execuții în masă, miniștrii de externe saudit și iranian erau în Oman discutând despre o posibilă reconciliere. La 22 martie, saudiții și iranienii au anunțat că-și vor relua legăturile diplomatice, rupte în 1987. Brigăzile Badr ale ayatollahului al-Hakim și-au făcut bagajele și s-au întors în Iran. America și Arabia Saudită ajunseseră să se teamă de posibilitatea unui război civil în Irak, sau – și mai rău – de instaurarea unei teocrații șiite loiale Teheranului. Dar Republica Islamică Iran, apărătoarea șiiților de pretutindeni, îi abandonase pe șiiții din Irak de dragul *realpolitik*-ului. La 24 martie, titlul de pe prima pagină a ziarului *Al-Hayat* titra: „America decide să nu înfrunte elicopterele irakiene“.

Masacrul din 1991 era fără precedent. Guvernarea lui Saddam nu fusese în mod special sectară. Șiiții deveniseră o țintă când i se opuseseră pe față. Acum Saddam s-a îndreptat hotărât împotriva lor. Altarele de la Karbala și Najaf au fost bombardate, gest de dispreț arogant. Mii de oameni au dispărut. Două milioane de oameni au fost dislocați, în sud și în nordul controlat de kurzi. Tânărul Jawad și-a văzut tatăl și bunicul scoși cu forța din casă și duși pentru o emisiune televizată umilitoare cu Saddam la Bagdad, un spectacol forțat în care se mima o reconciliere. Familia Khoei era sub supraveghere tot timpul. Ofițeri de securitate stăteau în fața casei, urmărindu-i peste tot, chiar mergând cu ei în mașină. Frica era pretutindeni: în viața de zi cu zi a oamenilor, în visurile lor, aerul pe care-l respirau.

Sayyed Abdulmajid era pe drumul spre Londra. Jawad a fost trimis departe. La scurt timp tatăl lui va muri, fără a apuca să-și ia rămas-bun. Comemorări șiite precum Ashura au fost interzise. Anii au trecut și alte mii de oameni au murit, au dispărut în întunericul hrubelor lui Saddam sau au fost înghițiți de sărăcia unei țări aflate sub embargou și ruptă de restul lumii, un popor pedepsit pentru nebunia liderului său.

*

La mijlocul lui martie 2003, la doar câteva zile după începerea campaniei de

bombardament „Șoc și groază“ a SUA care a precedat invazia terestră, regimul lui Saddam a găsit timp pentru a aresta zeci de pelerini care încercau să ajungă la Karbala pentru Ashura. Apoi, brusc, statuile lui Saddam au început să fie doborâte, iar dictatorul a încercat să fugă. La sfârșitul lui aprilie, sute de mii de șiiți mergeau la Karbala de peste tot din Irak pentru a marca Arba'een, a patruzecea zi de doliu pentru martiriul imamului Hussein. Ei sărbătoreau sfârșitul propriului lor martiriu. În Irak, tărâmul sacrificiului imamului Hussein, ritualurile fuseseră întotdeauna mai pasionale decât oriunde altundeva în lumea musulmană. Bărbați, femei și copii mergeau zile în șir, iar unii se târau în genunchi ca să ajungă la altar. Fluturau steaguri verzi sau negre, își băteau pieptul încet, ritmic, fluturându-și mâinile cu putere. Unii își biciuiau spatele cu lanțuri. Ritualul hipnotic însemna reînnoirea credinței și o etalare a forței șiite în noul Irak. An după an, pelerinajul de la Karbala atrăgea din ce în ce mai mulți oameni, milioane și milioane, numărul lor fiind de cinci ori mai mare decât al celor care făceau pelerinajul anual la Mecca. Najaf și Karbala erau acum deschise lumii, cel puțin acelora care îndrăzneau să călătorească într-o țară care încă era ocupată și se afunda în haos. Primii care au venit au fost irakienii exilați și iranienii. Iranienii călătoreau cu câte un ghid desemnat pentru fiecare autobuz care trecea granița. Bărbații erau destul de bătrâni ca să-și amintească de războiul irano–irakian, care a izbucnit cu doar cincisprezece ani înainte, și de strigătul ce-i însoțise în autobuzele care-i duceau pe front:

> Ne vom da viețile ca să cucerim Karbala.
> Ridicați-vă, războinici curajoși, luați-vă patria de la inamic.
> Drumul spre victorie trece prin Karbala.[485]

Acum, unii exilați irakieni s-au întors la Karbala și în patria lor nu doar pentru a se ruga, ci și ca să termine ce speraseră să realizeze în anii '80 alături de iranieni. Ayatollahul al-Hakim, liderul Consiliului Suprem pentru Revoluția Islamică, se întorsese la Najaf.[486] Colegii lui în uniformă, Hadi al-Amiri și Brigăzile Badr făcuseră la fel. Al-Hakim părea să aibă o poziție mai moderată: acceptase să colaboreze cu americanii și a îndemnat la răbdare în legătură cu ocupația. În definitiv, întoarcerea sa triumfală nu ar fi fost posibilă fără americani. A făcut apel la unitate.

*

Imediat după ce a condus rugăciunile din ziua de vineri, 29 august 2003, ayatollahul al-Hakim a ieșit din altarul imamului Ali din Najaf pe stradă, prin porticul de sud al curții. Purtând robă și turban negre, a mers spre mașina lui. Brusc, ziua s-a transformat în noapte. Oamenii au asurzit. Din cer a început să plouă cu sânge, sandale, fructe uscate, bucăți de trupuri, bomboane și resturi de cărămizi.[487]

„Sayyed e mort. L-au ucis pe Sayyed“, a strigat un bărbat.[488]

Bomba din mașină fusese atât de puternică și atât de aproape de al-Hakim, încât oamenii au spus că trupul său fusese complet vaporizat. Se formase un crater de un metru în sol. Moscheea era avariată. Un mall de două etaje din apropiere a fost complet distrus. Nouăzeci și cinci de oameni au fost uciși, aproape cinci sute răniți. Cel mai apropiat spital

era cuprins de haos, rudele victimelor înghesuindu-se în sala de aşteptare şi pe holuri. Un grup de tineri cu cămăşi călcate, purtând puşti AK-47 noi şi strălucitoare, precum şi staţii de emisie-recepţie, au apărut şi au început să facă ordine în mulţimea de oameni. Liderul lor ieşea în evidenţă: avea puţin peste cincizeci de ani, şi purta pantaloni gri şi o cămaşă albă cu toţi nasturii închişi.[489] Le-a întrebat pe asistente dacă au nevoie de ceva şi i-a îmbărbătat pe medicii epuizaţi. Se purta ca un oficial al guvernului irakian, cu toate că nu ocupa nici o funcţie publică. Vorbea arabă, dar cu un accent foarte aparte: era iranian, iar oamenii lui, tinerii irakieni cu cămăşi călcate, erau militanţi Badr. Unii dintre colegii lor se numărau printre răniţi, probabil gărzi de corp de-ale lui al-Hakim. Iranianul era comandantul lor, cel mai probabil membru al Gardienilor Revoluţiei din Iran. Îl consola pe un medic irakian, care întreba în mod repetat de ce ar face cineva aşa ceva.

„Nu vedeţi?“ a răspuns iranianul. „Ne-au declarat război.“[490]

Părea să simtă sau să ştie că acest asasinat nu era opera lui Moqtada sau a altor camarazi şiiţi, ci a sunniţilor. Nu a unui stat sunnit care acceptă execuţii extrajudiciare, nu – asta era opera militanţilor sunniţi, a ucigaşilor sectari, a celor care îi urau pe şiiţi... Asta însemna război. Era de asemenea prima dată în lumea arabă când luptători sunniţi începuseră să ucidă în mod sistematic şiiţi după raidul wahhabit din 1801 împotriva Karbalei. În Pakistan, crimele sectare începuseră sub Zia cu masacrul din 1987 de la graniţa cu Afganistanul, când dictatorul pakistanez îi dezlănţuise pe militanţii sunniţi împotriva satelor şiite. Din Peshawar până în Irak, ura şi violenţa sectară deveniseră tot mai intense, înflăcărându-i pe oamenii care voiau să-şi întreacă înaintaşii.

*

Atentatul împotriva ayatollahului al-Hakim era opera lui Abu Musab al-Zarqawi, un protejat al lui Abu Muhammad al-Maqdissi, ideologul iordanian care petrecuse ceva timp la Peshawar şi scrisese pamfletele antisaudite care inspiraseră primele atentate cu bombă din Arabia Saudită în anii ’90. Abu Musab al-Zarqawi era numele de război al lui Ahmad Fadeel al-Khalayleh, un iordanian care-şi abandonase studiile liceale, contrabandist şi interlop din oraşul iordanian Zarqa, un om care-şi găsise sensul vieţii pe câmpul de luptă din Afganistan, la sfârşitul războiului împotriva sovieticilor. Aruncat în închisoare în 1992, în Iordania, îl cunoscuse pe Maqdissi şi devenise sub îndrumarea sa un lider şi un recrutor de marcă. Ieşit din închisoare, se întorsese în Afganistan în 1999, unde îşi crease tabăra sa de luptători cu ajutorul banilor primiţi la început de la al-Qaeda.[491] Rebelul Zarqawi refuzase iniţial să îi jure credinţă lui bin Laden, dar al-Qaeda l-a considerat util în anumite ţări. După 11 septembrie şi campania aeriană americană împotriva talibanilor din Afganistan, Zarqawi a trecut prin Iran în nord-estul Irakului, unde a ajuns în vara lui 2002 şi a creat o tabără pentru grupul lui, Ansar al-Islam, Partizanii Islamului. În afară de un mic cerc de jihadişti, nimeni nu auzise de Zarqawi. La 5 februarie 2003, avea să fie cunoscut pretutindeni.

Secretarul de stat american, Colin Powell, vorbea la ONU pentru a convinge lumea să-l înlăture pe Saddam. Administraţia americană folosea toate scuzele şi toate uneltele de care dispunea pentru a justifica intrarea în război – presupusele arme de distrugere în masă

ale Irakului, nevoia extinderii democrației în Orientul Mijlociu, iar acum, presupusele legături ale lui Saddam cu al-Qaeda. „Irakul adăpostește astăzi o rețea teroristă letală, condusă de Abu Musab al-Zarqawi, asociat și colaborator al lui Osama bin Laden și al locotenenților săi din al-Qaeda“, a spus Powell.[492] Zarqawi, cu barba lui stufoasă, a apărut pe un ecran mare. Powell a insinuat că al-Qaeda și Saddam cooperau prin mijlocirea lui Zarqawi. Într-un alt discurs, Powell a menționat numele lui Zarqawi de douăzeci și unu de ori. Deși nu era imposibil pentru un dictator secular ca Saddam să se folosească de religie sau să coopereze cu islamiștii dacă asta îi ajuta agenda, nu existau legături oficiale între al-Qaeda și regimul irakian. Zarqawi era acolo nu pentru a-l ajuta pe Saddam, ci pentru a-și satisface ambițiile jihadiste. Iar americanii tocmai îi înlăturaseră toate obstacolele din calea spre Bagdad.

În timp ce campania militară condusă de SUA începea, mai mulți tineri s-au adunat în fața ambasadei irakiene din Damasc[493], la doar câteva străzi distanță de ambasada americană. Veneau din Algeria, Iordania sau Arabia Saudită pentru a participa la ceea ce sperau ei să fie o repetare a jihadului afgan sau cecen, doar că acum era vorba de un război împotriva celor mai mari necredincioși – americanii. Și sirienii li s-au alăturat. La ambasada irakiană li s-au emis tuturor pașapoarte irakiene false pentru a le ușura trecerea frontierelor. S-au urcat în autobuze și au pornit spre Irak, gata să lupte și să-și dea viața. Oficialii sirieni, inclusiv marele muftiu, încurajau în mod deschis acest jihad, sperând ca americanii să se scufunde într-o mlaștină care să-i țină prea ocupați pentru a plănui doborârea altor dictaturi. Irakul era un teritoriu fertil pentru o insurgență sunnită, mai mult decât Zarqawi anticipase vreodată.

*

În anii ’90, sub embargou, Irakul fusese în mare parte închis față de lume. Pământul biblicului Eden și leagănul civilizației, care dăduse lumii una dintre cele șapte minuni ale sale, Grădinile Suspendate din Babilon, țara arabă cu prima femeie ministru cu portofoliu în 1959, precum și locul unde femeile au primit drepturi egale în constituția din 1970, locul de naștere al faimoasei arhitecte Dame Zaha Hadid, națiunea unde artiștii de la Academia de Arte Frumoase pictau nuduri și capodopere – acel Irak nu mai exista. Lipsa hranei, infrastructura în declin, mortalitatea infantilă în creștere, mii de oameni plecând în exil – anii ’90 distruseseră țara. Disperarea împinge oamenii spre religie, iar în Irak se înghesuiau în moschei, în timp ce tot mai multe femei își puneau voalul.

Saddam încuraja și controla aceste tendințe. Deși fuma trabucuri și se spunea că băutura sa favorită era vinul rosé Mateus, a încercat diverse stratageme ca să-și creeze aparența de musulman devotat. În anii ’80, pentru a respinge acuzațiile Iranului că era necredincios, găzduise Conferința Islamică Populară (PICO), cu ajutor saudit. În timpul și după Războiul din Golf din 1991, Saddam a încercat să se reinventeze, pozând într-un președinte credincios care luptă împotriva Vestului necredincios. Dar Saddam era îngrijorat: începuse să recunoască și să se teamă de influența tot mai mare a salafiților, dintre care unii aveau legături directe cu Arabia Saudită, noul său inamic. Serviciile de informații irakiene înregistraseră tentative ale clericilor saudiți de a introduce pe furiș

materiale de propagandă religioasă wahhabită în Irak. În 1993, încercând să liniștească masele, dar și să oprească răspândirea wahhabismului în Irak, a lansat propria lui Campanie a Credinței pentru a promova Islamul aprobat de stat.[494]

Educația religioasă a devenit obligatorie în școli, alcoolul a fost interzis, Coranul a fost tipărit în masă, au fost construite mai multe moschei. Pe măsură ce tot mai mulți oameni se strângeau la moschei, ofițerii de informații erau trimiși să îi țină sub observație pe clerici și pe susținătorii lor. Multe moschei erau sub influența unor clerici salafiți, o ramură care se dezvoltase chiar sub nasul lui Saddam, încă din 1979.

În acel an, Saddam întemnițase pentru scurtă vreme membri ai grupării Muwahidoun, salafiți monoteiști radicali, influențați de wahhabism. Unii dintre membrii săi cheie erau ofițeri din armată. Înlăturați din funcțiile lor, au fost ținuți în închisoarea Abu Ghraib, unde s-au întâlnit cu islamiști care le împărtășeau opiniile. Eliberați la mijlocul anilor ’80, au continuat să facă prozelitism și să recruteze adepți în moscheile din țară. Bărbații care îl numeau pe șeicul Bin Baz din Arabia Saudită „tatăl șeic“ și își manifestau admirația pentru Juhayman al-Otaiabi au mers în pelerinaj la Mecca și au adus literatură wahhabită. După 1993, s-au folosit de Campania de Credință în avantajul lor. Nedând glas celor mai radicale gânduri, pozau în slujitori ai regimului, gata să ajute la răspândirea ideilor lui Saddam. În timp, mulți ofițeri din armată și oficiali Baath, sătui de război, au sfârșit prin a îmbrățișa o evlavie mai puritană. Petrecându-și vremea prin moscheile despre care trebuiau să raporteze, au absorbit salafismul prin osmoză.

În timp ce unii muwahidouni și alți salafiți din Irak erau concentrați doar pe prozelitism, alții aveau tendințe mai jihadiste. Astfel s-au format celule clandestine unde era citită literatură militantă, inclusiv scrierile lui al-Maqdissi. În 1999, temându-se de islamizarea care scăpa de sub control, Saddam a executat zeci de oameni și a întemnițat alte câteva sute. Negustori și ofițeri din poliție și din armată s-au întâlnit în închisoare și au lărgit rețeaua de salafiți. În octombrie 2002, în timp ce răsunau tobele de război, Saddam a dat ordin să se golească închisorile. Era un truc din arsenalul său de dictator versat: sabotaj preliminar. Dacă nu mai putea rămâne la putere, măcar să se asigure că nimeni nu va putea conduce, plantând astfel semințele haosului. Jihadiștii salafiți erau acum liberi. Când sosise în Irak, Zarqawi se aștepta să găsească o țară de păgâni seculari, sau cel puțin un loc unde va avea nevoie de mult efort pentru a răspândi mesajul salafismului înainte să recruteze luptători activi. În schimb, a găsit o țară cu o rețea salafită extinsă, având relații cu înalții demnitari din statul irakian. Campania de Credință a lui Saddam a fost creuzetul în care salafismul și naționalismul se amestecaseră, un eveniment ciudat, rezultat indirect al rivalității saudito–iraniene care va contribui în anii următori la crearea Statului Islamic în Irak și Siria.

În haosul care a urmat căderii regimului în 2003, salafiții experimentați au găsit puncte comune cu soldații și ofițerii rămași fără loc de muncă după ce administratorul american al Irakului a desființat armata irakiană de 400.000 de oameni. Li s-au alăturat apoi luptătorii arabi care veneau cu autobuzul în Irak. Insurgența sunnită împotriva trupelor americane era în plină desfășurare. Ea a dat bătăi de cap politicii americane ani întregi și a distrus șansele Irakului de a-și reveni rapid după dictatură. Mai mult de jumătate de milion de irakieni au murit.[495] Peste patru mii de soldați americani au fost

uciși și 40.000 răniți. Existau facțiuni și rivalități, lupte de stradă și mașini-capcană. Mai erau și cei care pur și simplu voiau să reziste ocupației și cei care vedeau în asta o oportunitate pentru a întemeia un stat islamic sunnit, care să lecuiască vechea suferință de a vedea șiiții și Iranul devenind influenți în Irakul de după Saddam. Titlurile despre creșterea puterii șiite dominau știrile. Rândurile insurgenței șiite s-au mărit. Zeci de tineri saudiți s-au alăturat luptei, ultima generație din „caravana de martiri“ care pornise din Peshawar cu Abdallah Azzam și bin Laden.

În primii ani după invazie, saudiții reprezentau aproape jumătate din luptătorii străini din insurgență[496], iar jihadiștii saudiți au efectuat mai multe atentate sinucigașe decât militanții de alte naționalități. Prin urmare, Washingtonul era iritat, plângându-se Riadului că asta submina eforturile de a reconstrui Irakul. SUA i-a acuzat pe saudiți că nu reușiseră să oprească fluxul de luptători din regat și nici finanțarea grupurilor militante sunnite. Saudiții au negat scurt că cetățenii ar lua parte la ce se întâmplă în Irak.

Neoficial însă saudiții nu se arătau nemulțumiți și, ca întotdeauna, îl luau în brațe pe nu; statul nu era implicat în nimic. Dar ei donau în mod individual bani pentru cauză, la fel cum făcuseră în timpul Războiului din Afganistan, iar predicatorii înflăcărați din regat nu erau reduși la tăcere nici atunci când îi îndemnau pe frații lor să se lupte cu necredincioșii în Irak. De-a lungul regatului, oamenii povesteau exaltați ce auziseră pe front. Internetul era plin de necrologuri pentru curajoșii martiri. Pentru o vreme, regatul și-a mutat atenția în altă parte: era destul de convenabil că tinerii înfierbântați mergeau să moară în Irak în acest moment. Începutul insurgenței din Irak a coincis cu primul val de atentate cu bombă împotriva complexurilor civile de locuințe care au zguduit Riadul în 2003 și 2004. Irakul oferise un bine-venit moment de respiro.

Saudiții îi avertizaseră pe americani să nu invadeze Irakul, spunându-le că asta nu folosea intereselor nimănui și că revitaliza fundamentalismul[497], fapt care va afecta SUA și Europa. Ei sfătuiau împotriva distrugerii Irakului, dar cel mai mult se temeau de un Irak condus de șiiți, unde Iranul avea puterea de decizie. O insurgență sunnită era antidotul letal.

*

La 22 februarie 2006, cu cinci minute înainte de ora 7 dimineața, o explozie uriașă a zguduit Samarra. Orașul găzduia două moschei faimoase, vechi de o mie de ani: una cu un minaret neobișnuit în formă de con și cu o rampă exterioară în spirală, înaltă de 50 de metri, și alta cu un dom auriu. Situat la mai puțin de o oră depărtare de Bagdad, pe malul estic al râului Tigru, orașul Samarra adăpostea straturi milenare de istorie, fiind atestat încă din Mesopotamia antică. Samarra fusese odinioară o capitală bogată în timpul Califatului Abbasid, înainte de mutarea califilor la Bagdad în 892. Dar planificarea urbană și arhitectura Samarrei supraviețuiseră trecerii timpului – un exemplu rar de capitală islamică din Antichitate, rămasă încă intactă în vremurile moderne. Existau și mărturii ale bunei conviețuiri sectare vreme de secole. Minaretul în spirală Malwiya aparținea de Marea Moschee a orașului, construită de califul abbasid. Fiind o moschee sunnită într-un oraș majoritar sunnit, minaretul său încă mai era în picioare în acea dimineață. Dar

interiorul moscheii Al-Askari, cu domul ei auriu, era plin de praf și moloz, grinzile din oțel erau dezgolite, iar cerul albastru se zărea prin spărtura din structura sa în formă de ceapă. Acolo zăceau rămășițele celui de-al zecelea și celui de-al unsprezecelea imam șiit, și tot acolo se spunea că ultimul imam, Mahdi, intrase în ascunderea sa mistică. Moștenirea spirituală a altarului dăinuise mai mult de o mie de ani, făcându-l unul dintre cele mai venerate locuri pentru șiiți. Dar Al-Askari era parte din experiența colectivă a orașului: clericii sunniți avuseseră grijă de ea timp de secole, iar sunniții din Samarra jurau pe ea, așa cum făceau și șiiții. Familiile sunnite își etalau descendența din imamii șiiți – apartenența sectară se putea schimba de-a lungul vremii, dar prestigioasa moștenire dăinuia în timp ce identitățile se suprapuneau.

O astfel de familie din pătura de mijloc era Badri. Piosul tată preda recitarea Coranului.[498] Câțiva unchi erau ofițeri Baath. Un fiu, Ibrahim Awwad Ibrahim al-Badri, îi inițiа pe copiii din cartier în recitarea Coranului. În 1996, al-Badri s-a înscris la Universitatea Islamică a lui Saddam și a obținut o diplomă de master. Îi plăcea fotbalul, dar a devenit din ce în ce mai intolerant și virulent în puritanismul său. După invazie a fost închis de americani, dar și-a ținut pentru sine opiniile jihadiste și a fost eliberat după puțin timp. În închisoare întâlnise mai mulți jihadiști și ofițeri de armată nemulțumiți. Odată eliberat, a luat legătura cu al-Qaeda în Irak, care l-a trimis într-o misiune în Siria. La Damasc și-a terminat lucrarea de doctorat în studii islamice. Toate acestea îi vor folosi mult peste câțiva ani, când va moșteni mantia lui Zarqawi, preluând misiunea de a crea un stat islamic în Irak și adoptând numele de război Abu Bakr al-Baghdadi.

Magia și tragediile mitice ale orașului natal al lui Badri, Samarra, au rezistat timp de milenii și s-au răspândit dincolo de regiune, de la scribii lui Solomon și Talmudul Babilonian la *Appointment in Samarra* al lui John O'Hara[10] – considerat unul dintre cele mai bune romane moderne în limba engleză – și povestea slugii negustorului din *Sheppey*, piesa lui Somerset W. Maugham din 1933. Povestea e aceeași: încercând să scape printre degetele Morții, oamenii călătoresc la Samarra, doar pentru a afla că întâlnirea este inexorabilă și că Moartea îi aștepta în oraș.

În acea dimineață de 22 februarie 2006, o tânără irakiană a plecat de la Bagdad spre Samarra. Atwar Bahjat era neînfricată, dar nu nesăbuită. Întotdeauna a căutat să-și depășească limitele, calmă, dar hotărâtă, până când a reușit să devină prezentatoare de știri a postului Al-Jazeera din Bagdad, unde lucrau peste o sută de bărbați.[499] Ulterior a mers la alt canal, Al-Arabiyya. Femeii de treizeci de ani, cu zâmbet dulce, îi plăceau voalurile colorate, la modă, pe care le purta adesea prinse cu un nod mare într-o parte, ca pe florile unei dansatoare de flamenco. Era o fire poetică, fiind absolventă de literatură arabă la Universitatea din Bagdad. Începuse prin a scrie în ziarele irakiene în vremea lui Saddam, de unde s-a mutat la televiziunea de stat. Odată cu invazia americană a venit și libertatea presei. Ziarele și canalele de televiziune internaționale nu puteau să opereze liber în Irak fără pază armată guvernamentală, așa că ziarele și televiziunile irakiene s-au înmulțit. Fotografii de nuntă au devenit fotografi de război; studenții la literatură engleză au devenit traducători pentru corespondenții străini; poeții au devenit fețe recunoscute la televiziunea Al-Jazeera. Atwar prezentase inițial doar știri culturale, așteptând, construindu-și relații și rugându-se de redactori până când a fost trimisă la știrile generale. În discursurile ei puteai

găsi termenii obișnuiți de afecțiune pe care irakienii – la fel ca alții din regiune, precum libanezii sau sirienii – le folosesc nediscriminatoriu față de femei, bărbați, bătrâni și tineri. „Da, dragă“, „Ce dorești, inima mea?“, „Bineînțeles, ochișorii mei“. Născută în 1976, crescută cu ideologia Baath în școală, a suferit și ea în timpul embargoului din anii ’90, însă acum era dornică să-și ajute țara spunând povestea Irakului arabilor care o urmăreau la televizor. Era și un simbol al bunei conviețuiri sunnito–șiite, care era firească în afara politicii și războiului. Tatăl ei era sunnit din Samarra, mama ei, șiită din Karbala.

Când a auzit despre o bombă care explodase în Samarra, s-a rugat de redactorii ei să o trimită acolo. Era orașul ei natal. Era periculos, dar putea să se descurce. A plecat cu echipa ei tehnică, alcătuită din doi bărbați. Era periculos să intre în oraș, așa că au transmis din suburbii. A telefonat biroului de știri de câteva ori. Reportajul ei, înregistrat și transmis stației principale, a fost difuzat la ora 18.00 în acea seară. S-a încheiat cu cuvintele: „Indiferent dacă sunteți sunniți sau șiiți, arabi sau kurzi, nu există nici o diferență între cei care sunt irakieni, uniți de dragostea pentru această națiune. Atwar Bahjat, din suburbiile Samarrei, al-Arabiyya“.

Peste o jumătate de oră, oameni înarmați au venit să o caute, suiți într-o camionetă și trăgând focuri în aer ca să disperseze mulțimea care se adunase să o vadă pe vedeta de televiziune. „O vrem pe corespondentă“, strigau.[500] Atwar și echipa ei au fost răpiți. Trupurile lor ciuruite de gloanțe au fost găsite a doua zi. Circulau informații contradictorii. Cine o ucisese: șiiții, sau sunniții? Era cumva al-Qaeda, fiindcă transmisese despre atentatul asupra unui altar șiit? Sau armata Mahdi, fiindcă tatăl ei era sunnit? Singurul lucru asupra căruia asasinii din Irak puteau să se pună de acord era că oameni ca Atwar nu-și aveau locul în Irak, la fel cum nu-și aveau locul nici idealurile privind conviețuirea dintre sunniți și șiiți, pe care le întrupa.

Clasa mijlocie educată din Irak, intelectualii, artiștii, gânditorii săi progresiști, femeile libere, cu voal sau fără, vor deveni cu toții victime ale unei epurări sistematice. Zarqawi și ai lui aruncau oameni în aer fără discriminare, sperând să provoace cât mai multă moarte și distrugere. Moqtada trimitea echipe ale morții care să vâneze oameni în universități, clinici medicale și prin case.

Moartea lui Atwar la 22 februarie 2006 a fost umbrită la știri de furia declanșată de atentatul asupra altarului Al-Askari. De la Kirkuk în nord la Basra în sud, de la Najaf la Karbala și Bagdad, populația șiită și milițiile sale s-au dezlănțuit. Până la sfârșitul zilei, douăzeci și șapte de moschei sunnite fuseseră mitraliate, incendiate sau distruse cu lansatoare de rachete și tiruri de mitraliere doar în capitală – șaizeci în întreaga țară.[501] Trei clerici sunniți fuseseră împușcați mortal, iar un al patrulea fusese răpit. La Basra, oraș predominant șiit, poliția a scos din celule zece luptători arabi străini închiși în legătură cu insurgența sunnită și i-a executat în semn de răzbunare.

Irakul clocotea de furie și violență: insurgența sunnită era atâtată și de armata Mahdi. Cele două se concentrau asupra luptei împotriva americanilor. Uneori, se mai omorau și între ei. Asasinarea ayatollahului Al-Hakim avusese scopul să provoace lupte sectare, dar încă nu dezlănțuise iadul. După atentatul de la moscheea Al-Askari în 2006, cu toții au luat parte la războiul civil. Ani plini de cruzime aveau să urmeze din cauză că oamenii își redefineau identitatea sectară, iar ura dintre sunniți și șiiți a început să se extindă dincolo

de granițele Irakului. Erau schimbări și mai mari în modul în care sunniții și șiiții își percepeau locul în lumea arabă și musulmană. Iranul se răzbuna pentru suferința și umilința pe care le suferise în timpul războiului cu Saddam, lucru care va declanșa riposta sunniților.

---

10. *Întâlnire în Samarra*, RAO, București, 2008 (n. tr.).

14. Ruptura

Liban, Irak
2005–2006

Din vremea lui Adam şi până astăzi
Oamenii au fost făuriţi să fie egali, aidoma dinţilor unui pieptene.
Arabul nu este mai presus decât persanul,
Nici mai presus decât cel cu pielea roşie,
Ori de cel cu pielea neagră, în afară de evlavie.
— *Hadith* al Profetului Mohamed

Epoca răzbunărilor începuse în 2005 cu un asasinat. Apoi cu o catastrofă aeriană. În cele din urmă, cu o execuţie prin spânzurare. Fiecare act violent a însemnat sfârşitul pentru o personalitate influentă. Toate cele trei victime erau arabi sunniţi faimoşi. Totuşi, idealurile lor erau atât de diferite, încât, în realitate, cei trei nu aveau nimic în comun. Unul era un ratat devenit terorist anarhist care milita pentru distrugeri pe scară largă. Al doilea era un revoluţionar devenit dictator megaloman care şi-a asuprit naţiunea, iar cel de-al treilea, fiul unui comerciant de legume, devenit miliardar în Arabia Saudită, care şi-a reconstruit ţara şi a devenit cunoscut ca „Domnul Liban“. Toţi erau sunniţi, dar fiecare în felul său. Abu Musab al-Zarqawi, Saddam Hussein şi Rafiq Hariri au trăit vieţi foarte diferite, urmărind scopuri la fel de diverse. Moartea lor, în decurs de doi ani (dusă la îndeplinire de asasini foarte diferiţi), a produs o ruptură imperceptibilă în lumea sunnită – un moment de cumpănă, când realităţile s-au inversat, iar identităţile istorice s-au schimbat, când cei puternici au început să se simtă victime, iar cei oprimaţi au început să oprime la rândul lor.

Din 2003, Iranul s-a străduit din răsputeri ca să culeagă beneficiile invaziei americane în Irak. Saddam, duşmanul său, nu mai era, la fel şi talibanii, inamicii din est, din Afganistan. Iranul era dezlănţuit. Ţara se comporta ca un imperiu. Aliaţii şi interpuşii Teheranului hrăneau haosul şi îşi consolidau câştigurile din teren, din Irak până în Liban. Eliminarea celor trei bărbaţi sporea insecuritatea sunnită, care îi făcea pe oameni să îmbrăţişeze sau să aprobe tacit cea mai urâtă formă de violenţă ca răzbunare pentru pierderea puterii, un balsam oribil pentru umilinţa înfrângerii, astfel percepută sau reală.

Întâi a avut loc asasinatul, o adevărată declaraţie de război petrecută de Sfântul Valentin în 2005, chiar în faţa faimosului Saint George Hotel din Beirut. Odinioară cuib de regine ale frumuseţii şi de spioni, cu o piscină exterioară care dădea spre Marea Mediterană, hotelul era acum o ruină, una dintre bijuteriile care nu fuseseră încă reconstruite de când războiul civil din Liban se încheiase în 1990 cu *Pax Syriana*.

Când trupele siriene au preluat controlul total al Libanului în acel an (cu aprobarea

americanilor), la schimb cu participarea Siriei în Operațiunea Furtună în Deșert, Hafez al-Assad se baza pe Tratatul Taef din 1989, acordul de împărțire a puterii între diversele secte libaneze, pe care saudiții îl mediaseră. Sirienii vor păstra pacea cu 40.000 de soldați – un soldat sirian la o sută de libanezi. Toate milițiile trebuiau să se dezarmeze, dar o excepție a fost făcută pentru cei care luptau împotriva prezenței militare israeliene din sudul Libanului, aceștia fiind văzuți ca rezistență legitimă împotriva ocupației. Hezbollahul, organizație încă tânără, s-a grăbit să profite de asta, reinventându-se complet drept o mișcare de rezistență. Până atunci deja îi eliminase pe cei care aveau mai multe arme decât ei. Mai avea și ostatici occidentali, iar Occidentul nu putea risca să le pună viața în pericol presând grupul să se dezarmeze. Hussein al-Husseini, politicianul șiit prieten al imamului Sadr, fusese ales președinte al parlamentului în 1984. El contribuise la semnarea Tratatului Taef. Scopul lui era să oprească vărsarea de sânge – mai mult de 150.000 de libanezi și străini muriseră deja. Încă mai credea că, odată cu sfârșitul războiului civil, anomalia numită Hezbollah va dispărea din Liban și din comunitatea șiită. Dar și el ajutase, fără să-și dea seama, la asigurarea supraviețuirii acestei organizații.

Hezbollahul devenise o unealtă utilă pentru Assad. Vicleanul Leu din Damasc se arăta binevoitor, ajutând la eliberarea ostaticilor datorită legăturilor sale cu Iranul. A făcut fericit Washingtonul fiind de acord să negocieze pacea cu Israelul, dar a folosit apoi Hezbollahul pentru a-i lovi pe israelieni în zona de graniță dintre Liban și Israel, fapt care i-a oferit avantaj la negocieri. S-a asigurat că Iranul înțelegea că, deși Hezbollahul putea acționa în Liban, *el* era șeful țării. Assad s-a folosit de acea alianță cu Iranul pentru a ține în șah Arabia Saudită și țările din Golf: dornice de a-i controla izbucnirile de furie, ele îi asigurau subsidii uriașe. Ani la rând, Assad a reușit să se apropie de Iran fără să devină dușmanul Arabiei Saudite, un ciudat *modus vivendi* care i-a umplut buzunarele și a ajutat Hezbollahul să prindă rădăcini în Liban, construindu-și arsenalul și „societatea sa de rezistență“. Acest *modus vivendi*, care a prins contur în timpul relaxării saudito–iraniene din anii ’90, a fost menținut de fiul și succesorul său, Bashar al-Assad, luând sfârșit la 14 februarie 2005, la ora 12.55, în timp ce o coloană de șase mașini trecea prin fața hotelului Saint George.

Fumul negru plutea pe cerul albastru al Beirutului, ferestrele erau sparte pe o distanță de câțiva kilometri în jur, iar nenumărate trupuri au fost carbonizate în deflagrația care a săpat un crater lat de zece metri în asfaltul din fața hotelului. Două tone de explozibil îl vizau pe omul care întruchipa triunghiul saudito–siro–iranian: Rafiq Hariri, al cărui trup fusese carbonizat în explozie. Libanul s-a schimbat pentru totdeauna. Puține asasinate au provocat o astfel de schimbare spectaculoasă în traiectoria evenimentelor din regiune. În acea zi Orientul Mijlociu s-a schimbat la față. Relaxarea se terminase. Iranul declarase război Arabiei Saudite. Hariri era ca un fiu pentru regele Fahd și prințul moștenitor Abdallah. Ucigașii săi, după cum va afla o anchetă internațională, erau agenți Hezbollah. Asasinatul fusese aprobat de Damasc, poate și de Iran.

Ins corpolent, cu păr des grizonant și mustață groasă, Hariri făcuse o avere în regatul din deșert, transformând fanteziile familiei regale în realitate aproape peste noapte, construind palate luxoase, centre de conferințe și tipografii care scoteau mii de ediții ale Coranului la Mecca. Averea i-a înlesnit crearea unei vaste rețele de relații la nivel global.

Era prieten personal al președinților și premierilor de peste tot. Cu binecuvântarea Siriei, Hariri devenise prim-ministrul Libanului pentru prima oară în 1992, în anul în care Hezbollah a hotărât să intre în politică, având candidați în alegerile legislative. Tot în 1992, Hassan Nasrallah, unul dintre tinerii șiiți care studiaseră la Najaf în anii ’70, a devenit secretarul general al Hezbollahului. Aliați iranieni și saudiți, discutând amical pe holurile parlamentului, cu Siria ca eminență cenușie atotputernică – totul părea posibil în anii ’90. Ambițiosul magnat șiit al construcțiilor a ajutat la reconstrucția Libanului și a extravagantului centru al Beirutului. Va arăta însă puțină considerație față de cei care se simțiseră excluși multă vreme și care încercau, în timpul războiului, să-și croiască drum spre strada Hamra și zona de cluburi a Beirutului.

Șiiții se simțeau în continuare marginalizați, cu toate că această comunitate era mai puternică și mai bogată ca niciodată. Insecuritatea lor era hrănită constant de Hezbollah, care le amintea mereu că, fără armele Partidului lui Dumnezeu, șiiții din Liban vor fi din nou asupriți. Hezbollahul își înfipsese ghearele în comunitate, asigurând toate serviciile pe care statul slab al Libanului nu le oferea: spitale, școli, activități după școală, subsidii pentru văduvele militanților uciși în lupta împotriva Israelului. Cei care încercau să întoarcă spatele partidului erau hărțuiți, bătuți, eliminați fără milă. Alții, precum fostul adept entuziast al lui Khomeini, Sayyed Hani Fahs, au fost considerați trădători.

Schimbarea care a dus la moartea lui Hariri a fost adusă de moartea lui Hafez al-Assad în vara lui 2000, păstrătorul acelui *modus vivendi* despre care am vorbit. Fiul său, Bashar al-Assad, a moștenit președinția, dar nici una dintre calitățile tatălui său. Înalt, subțire, cu o bărbie mică, Bashar era în căutarea unor căi de afirmare, și era impresionat de Hezbollah și de liderul său, Nasrallah, care reușise acolo unde chiar și tatăl lui Assad eșuase. Hezbollahul, cu sprijinul generos al Iranului, obținuse o victorie la care visa orice armată arabă de la fondarea Israelului în 1948: eliberase teritoriu arab.

În mai 2000, epuizați de războiul neîncetat de gherilă dus de Hezbollah, israelienii se retrăseseră din sudul Libanului, punând capăt la mai bine de două decenii de ocupație. Și-au luat cu ei tehnica militară, închisorile, celulele de tortură, laolaltă cu câteva sute de colaboratori din miliția locală care îi ajutaseră. Hezbollahul a fost sărbătorit în Liban de creștini și musulmani deopotrivă; partidul a fost elogiat în toată regiunea. Chiar dacă negocierile de pace între israelieni și palestinieni tergiversau, Nasrallah a spus că oferea „această victorie măreață poporului nostru oprimat din Palestina ocupată [...]. Calea către Palestina se croiește prin rezistență și revoltă, rezistență serioasă și revoltă reală [...] ca în Liban. Arabilor și națiunii islamice, [le spun că] rușinea, înfrângerea și umilirea sunt de domeniul trecutului“[502].

Nasrallah i-a omagiat și le-a mulțumit lui Khomeini, lui Khamenei și Siriei. Nici un cuvânt despre liderii libanezi. Nu a menționat nici pe cineva care își aroga meritul pentru retragerea israeliană: Qassem Suleimani, șeful forței al-Quds, ramura Gardienilor Revoluției responsabilă de exportul și susținerea revoluției. Era cunoscut drept „martirul viu“ datorită implicării sale directe în luptele din prima linie în războiul împotriva Irakului. El colabora îndeaproape cu agenții Hezbollah și cu Nasrallah. Aceștia aveau planuri mari. Uitându-se peste graniță, chiar și Ierusalimul li se părea un obiectiv realizabil. Nasrallah, care în studenție, pe când avea optsprezece ani, îl urmărise fascinat

pe Khomeini la Najaf, oferea acum pe tavă o victorie pentru Liderul Suprem și *wilayat*. Nasrallah devenise de asemenea erou arab, fiind considerat în sondaje cel mai popular lider din Orientul Mijlociu, și o alternativă la liderii arabi care se umileau în fața Americii. În anul 2000, un lider șiit încă mai putea fi adulat de mulțimi sunnite – dar nu pentru multă vreme.

Lideri șiiți precum Hussein al-Husseini sau Sayyed Fahs sperau ca Hezbollahul să-și retragă acum luptătorii și să-și diminueze presiunea asupra comunității șiite – în definitiv, misiunea sa fusese îndeplinită. Dar Hezbollahul nu a făcut un pas în spate. În octombrie, la doar cinci luni după retragerea israeliană, Hezbollahul a răpit trei soldați israelieni de la graniță și a capturat un om de afaceri israelian într-o operațiune fulger. Soldații au fost uciși în timpul răpirii, dar trupurile lor și omul de afaceri au fost ulterior schimbați pentru 400 de prizonieri palestinieni și 30 de prizonieri libanezi care erau în închisorile israeliene de ani întregi. Lumea arabă jubila: Hezbollah izbândise din nou – Israelul fusese forțat să îngenuncheze. Și totuși pe mulți încă îi rodea întrebarea: Cum obțin șiiții astfel de victorii? Hariri tocmai ajunsese din nou prim-ministru, după doi ani în care fusese lipsit de putere. Era frustrat de acțiunile Hezbollahului – nu aceasta era imaginea Libanului pe care voia s-o proiecteze în lume –, dar mâinile îi erau legate.

*

Hezbollahul își extindea influența[503] și, după retragerea israeliană, controla acum și mai mult teritoriu în sud Libanului: șiruri de dealuri abrupte care dădeau spre nordul Israelului, sate și orașe în care motocicliștii săi în negru patrulau. Aveau acum la dispoziție mai multe ziduri pe care putea să-și lipească fotografiile martirilor și acoperișuri unde să-și agațe steagurile și flamurile negre de doliu pentru imamul Hussein. Bărbile, odinioară privite cu suspiciune sub ocupația israeliană, au ajuns din nou la modă, iar femei în *chador* au sosit de la Beirut ca să-și viziteze rudele din satele eliberate. Hezbollahul era eliberatorul, acceptat de majoritatea șiiților, dar priviți cu precauție de creștinii și sunniții care locuiau de-a lungul granitei. Având în vedere că se maturizase față de perioada de început, Hezbollahul s-a străduit să-i câștige de partea sa pe noii săi supuși cu mai multă abilitate. De această dată, fără represalii, asasinate și distrugerea sticlelor cu alcool – nu încă.

Statul libanez, incapabil să se impună acolo unde Hezbollahul avea influență, era în mare parte absent dintr-o regiune ruinată după ani de ocupație. Hezbollahul avea milioane de dolari pe care îi putea cheltui în fiecare lună, datorită Iranului și a susținătorilor șiiți bogați din diaspora. Au apărut imediat școli cu numele imamului Khomeini și grupuri de cercetași Mahdi; au fost construite și mai multe *husseiniyya*. Comemorările Ashura au devenit mai solemne, mai îndrăznețe și mai lungi. Încercând să mențină mobilizarea continuă a susținătorilor săi, Hezbollahul a împrumutat multe dintre sărbătorile religioase ale Iranului. Ashura s-a extins pe parcursul a mai multe zile. Se flagelau unii pe alții, și, la scurt timp, Ashura și cea de-a patruzecea comemorare, Arba'een, au devenit o lungă perioadă de jelit și de lovit cu pumnii în piept. Șiiții care nu aderaseră la Hezbollah s-au simțit și mai înstrăinați și au început să vadă în transformarea comunității lor iranizarea șiismului. Întreg sudul Libanului a devenit treptat fortăreața Hezbollahului, cu poze ale lui

Khomeini și Khamenei atârnând pe ziduri, la doar câțiva kilometri de granița israeliană. O facțiune a Hezbollahului, numită Jihadul pentru Reconstrucție, a refăcut spitalele și a aprovizionat dispensarele, a pavat drumurile și a reparat stâlpii de electricitate. Copiii în special erau vizați – prin ei, credințele, sloganurile și imaginarul Hezbollahului puteau pătrunde ușor în familii, indiferent de afilierea lor politică. Hezbollahul a organizat tabere de vară, iar copiii s-au întors de acolo cu abțibilduri și șepci purtând însemnele Hezbollah. Copiii credeau că e un lucru frumos. Părinții care nu erau religioși sau nu aveau preferințe politice erau precauți, dar ușurați că și copiii lor aveau o ocupație în timpul verii. În timp, tensiunile au crescut în sânul familiilor, adolescenții vrând să se alăture combatanților sau să poarte *chador*-ul. Vânzarea de alcool a fost interzisă, unele magazine acceptând de frică, altele rezistând eroic. Jocurile de table și cărți nu erau privite cu ochi buni. Cafenelele s-au închis. Oferta culturală era limitată la ceea ce oferea Hezbollahul. S-a creat un mediu atotcuprinzător și în același timp ermetic – nici măcar Badia Fahs nu reușise să-i reziste, probabil fiindcă, atunci când revenise în Liban, din Iran, în 1986, încă era neclar ce va deveni Hezbollahul, care era un simplu grup militant ce lupta împotriva ocupației israeliene.

În ciuda dezamăgirii tatălui ei față de Republica Islamică și a șocului resimțit atunci când a văzut femei purtând *chador*-ul în satul ei, Jebsheet, după ce a revenit din Iran la mijlocul anilor ’80, a început și ea să poarte veșminte negre. Se îndrăgostise de un combatant Hezbollah și existau multe așteptări de la soția unui luptător Hezbollah, așa că a făcut ce trebuia să facă. Căsătoria însă nu va dura. Sunt atâtea motive pentru care o căsnicie se destramă; în cazul Badiei a fost vorba de criticile aduse de tatăl ei partidului din care făcea parte soțul ei. Ca soție a unui membru Hezbollah, cunoștea lucrurile din interior, totuși nu a aderat niciodată pe deplin la doctrina partidului. Le cunoștea calea, așa că s-a revoltat împotriva lor. De vreme ce a divorțat, a fost stigmatizată atât de comunitatea care voia s-o pedepsească pentru opiniile tatălui ei, cât și de instanțele religioase care se ocupau de chestiunile familiale în Liban și care discriminau femeile. Badia încă locuia în orașul Nabatiyyeh, odinioară bastion cultural al ținutului Jabal Amel, centru de învățătură șiită cu o venerabilă tradiție poetică, acum fief Hezbollah.[504] Se temea pentru fiul ei adolescent. Când un vecin a alertat-o că fiul ei fusese văzut intrând într-o moschee cunoscută drept centru de recrutare Hezbollah, Badia l-a sunat pe tatăl ei la Beirut. El s-a zorit să ajungă la Nabatiyyeh și a cerut să îi fie înapoiat nepotul. Indiferent de politica *sayyed*-ului, nimeni nu putea refuza un bărbat cu turban negru. *Sayyed*-ul Fahs l-a dus pe adolescent la Beirut și l-a ținut acolo, departe de ghearele partidului, de războiul etern și de martiriu. Influența partidului schimbase deja comunitatea șiită, iar acum apăsa întreaga țară.

*

Prin 2004, Rafiq Hariri începuse să se delimiteze de aranjamentul care îl adusese la putere în 1992. Ocupația siriană și aventurile Hezbollahului erau în opoziție cu ambițiile sale pentru Liban. Hariri a încercat să submineze influența Siriei în Liban, ajutând în secret la schițarea unei rezoluții ONU care cerea retragerea trupelor siriene din Liban. Sirienii s-au

înfuriat. Când Hariri a încercat să blocheze planurile de extindere a mandatului președintelui libanez, aliat ferm al Damascului, Bashar al-Assad a avertizat că „va sparge Libanul în capul lui [Hariri]“[505]. Hezbollah, de cealaltă parte, nu avea de gând să plece nicăieri; membrii săi erau libanezi, așa că Hariri a încercat să-l aducă pe liderul său, Nasrallah, la masa dialogului, sperând să potolească ardoarea grupului militant. Cei doi bărbați s-au întâlnit de câteva ori, și discuțiile au durat până târziu în noapte, cu ceai și fructe proaspete. Ambii aveau origini modeste și un simț al umorului dezvoltat, erau plini de ambiție și exercitau o influență care mergea mult dincolo de granițele micului Liban, dar viețile și viziunile lor erau atât de diferite, încât e greu de înțeles ce numitor comun spera Hariri să găsească. Libanul pe care-l avea în vedere Hariri nu era unul în care Nasrallah voia să trăiască, și viceversa. În ciuda conversațiilor cordiale, purtate până târziu în noapte, se putea observa o condescendență clară în tonul lui Hariri când vorbea despre Hezbollah, mai ales în luna care a precedat asasinarea sa. Se pregătea pentru următoarele alegeri, iar sondajele sugerau că partidul său va câștiga detașat în fața grupării șiite. El voia să construiască, în timp ce aceia voiau doar să distrugă; el voia să aducă pace și prosperitate, ei voiau război etern. „Cine vrea să trăiască astfel?“ se gândea el cu voce tare în prezența vizitatorilor, cu doar câteva săptămâni înainte să moară.[506]

Nasrallah și Hariri s-au întâlnit pentru ultima dată la 11 februarie 2005. Au mâncat mai multe fructe proaspete și au discutat până în zori. A fost ultima lor masă împreună.

La 14 februarie, Hariri era mort. Lumea s-a grăbit să arate cu degetul. Sute de mii de libanezi de toate credințele și sectele au ocupat străzile din Beirut, protestând mai multe săptămâni și cerând ca trupele siriene să părăsească țara. Hezbollah a organizat contrademonstrații pentru a lăuda Siria și a-i jura sprijin etern. Assad își va chema în cele din urmă soldații acasă, încheind ocupația de treizeci de ani a Libanului. Știa totuși că – alături de Iran – încă mai controla țara, mulțumită Hezbollahului și altor aliați. A urmat un val de asasinate: intelectuali progresiști, apărători venerabili ai cauzei palestiniene, comuniști, membri ai parlamentului, creștini, sunniți și șiiți. De această dată asasinii au mers dincolo de comunitatea șiită, care fusese deja decimată de valul de asasinate din anii ’80. Nimeni nu a fost arestat, dar toată lumea bănuia cine erau ucigașii. Țintele au fost alese dintre cei cu o poziție înaltă și care aveau capacitatea intelectuală de a critica discursul Hezbollahului sau reprezentau o alternativă progresistă pentru țară. Tabăra liberală era cuprinsă de haos și hăituită, politicienii săi fiind nevoiți să își caute adăpost în altă parte. Țara s-a împărțit rapid între cei care s-au aliat cu Iranul și cu Siria (axa rezistenței împotriva Israelului și Vestului) și cei care așteptau sprijin din Occident și din Arabia Saudită.

Chiar atunci când încercau să pună bețe în roate Americii în Irak (permițând jihadiștilor să treacă prin Siria și înzestrând milițiile șiite), Damascul și Teheranul se simțeau vulnerabile, amândouă întrebându-se dacă nu erau următoarea țintă a Americii. După 11 septembrie, Iranul ajutase Statele Unite împărtășind informații despre al-Qaeda și talibani. Președintele Khatami spera într-o relaxare a relațiilor bilaterale. În schimb, în 2002, președintele George W. Bush a inclus Iranul în „axa răului“, alături de Coreea de Nord și de Irak. Iranul, Siria și Hezbollahul nu-și puteau permite să piardă teren, așteptând pasiv ca America să-și sporească influența în regiunea aflată în disoluție. În timp ce Iranul

se străduia să fie mai puternic decât Irakul, Assad și Hezbollahul aveau să se asigure că Libanul rămânea al lor, iar Hariri le stătea în cale. Trebuia să dispară. În Iran, regimul a strâns de asemenea rândurile și următorul președinte, ales în august 2005, era un credincios conservator, unul dintre Gardienii Revoluției care făcuseră un scurt sejur în Libanul anilor ’80 pentru a ajuta la crearea Hezbollahului, un bărbat care aștepta reîntoarcerea lui Mahdi cu pioșenie mesianică: Mahmud Ahmadinejad.

Odată cu uciderea lui Hariri, Iranul declarase neoficial război Arabiei Saudite, chiar când regatul se simțea mai fragil, înfruntând valul de atentate făcute de al-Qaeda. În august 2005, regele Fahd a murit, iar prințul moștenitor Abdallah, conducător *de facto* timp de un deceniu, a devenit rege. În pofida războiului prin interpuși care avea loc în Irak și atentatului împotriva protejatului său în Liban, regele Abdallah a încercat să mențină relațiile bune cu Iranul. Chiar l-a găzduit pe Ahmadinejad în Arabia Saudită de câteva ori. Dar Iranul devenea din ce în ce mai îndrăzneț în Irak: Corpul Gardienilor Revoluției Islamice finanța și înarma miliții, eludând sancțiunile SUA, extrăgând petrol irakian și punându-și prietenii în poziții-cheie în ministere. Regele Abdallah s-a simțit profund trădat când a aflat că Iranul avea un program nuclear secret, pe care-l dezvoltase în timpul relaxării relațiilor cu Arabia Saudită. În 2008, după o controversă politică în Liban cu privire la puterea în creștere a Hezbollahului, au avut loc confruntări în centrul Beirutului între milițiile Hezbollah și cele sunnite. Toată lumea încă mai avea arme în Liban, dar nimeni nu dispunea de o forță combatantă instruită ca Hezbollahul. În câteva ore, militanți Hezbollahau preluat controlul asupra unor mari părți ale orașului și și-au eliminat oponenții. Echilibrul politic al țării fusese înclinat în favoarea Iranului și Siriei. Regele Abdallah va începe în curând să ia atitudine împotriva Iranului și a cerut Statelor Unite „să taie capul șarpelui“[507].

*

La 7 iunie 2006, la ora 18.15, două avioane americane F-16 au lansat rachete asupra unei case înconjurate de palmieri, la 90 de kilometri nord-est de Bagdad. Avioanele au lansat două bombe de 230 de kilograme, ghidate prin laser asupra casei. Șase oameni au fost uciși; unul dintre ei era Abu Musab al-Zarqawi. Irakul avea un nou prim-ministru din mai, liderul primului guvern cu mandat deplin de la căderea lui Saddam Hussein. Pentru prima dată în istoria Irakului, liderul țării, ales după scrutin, era un șiit. Nuri al-Maliki fugise din Irak în 1979, la vârsta de douăzeci și nouă de ani. Era activist șiit și membru al Partidului Islamist Da’wa. Maliki își petrecuse anii de exil în Iran și Siria, revenind în Irak în 2003. La fel ca aproape fiecare șiit irakian, și rude de-ale sale fuseseră ucise de către regim. Maliki a avut onoarea să anunțe asasinarea lui Zarqawi la o conferință de presă alături de ambasadorul SUA și de comandantul american al forțelor americane din Irak.

Până atunci, Zarqawi nu doar că decapitase ostatici occidentali și aruncase în aer sediul ONU și ambasada iordaniană din Bagdad, ci trimisese de asemenea atentatori sinucigași în hoteluri de patru stele din Amman, într-o seară de decembrie a anului 2005, ucigând șaizeci de oameni și rănind mai mult de o sută. Zarqawi era atât de însetat de

sânge, încât chiar și al-Qaeda se distanțase de el, criticând oribila înregistrare video a decapitărilor și împotrivindu-se uciderii nejustificate a fraților musulmani, inclusiv a șiiților. Nici măcar mentorul lui Zarqawi, Maqdissi, nu fusese vreodată de acord cu uciderea șiiților. Dar Zarqawi *voia* un război civil în Irak; voia să ucidă șiiți, astfel încât aceștia să se dezlănțuie împotriva sunniților, care se vor simți datori să se revolte, să i se alăture și să își revendice țara. Spera să construiască un stat islamic în Irak. Acum era mort. Americanii îl omorâseră, dar un premier șiit a promis că asta era doar începutul. „Astăzi Zarqawi a fost eliminat", a spus Maliki. „De fiecare dată când va apărea câte un Zarqawi, îl vom ucide. Vom continua să înfruntăm pe oricine îi urmează calea. Este o declarație de război."

În Iordania, în orașul său natal, Zarqa, s-au făcut rugăciuni pentru „martirul Abu Musab al-Zarqawi". Câțiva membri ai parlamentului au venit pentru a-și aduce omagiul.[508] Familia și tribul lui Zarqawi îl repudiaseră după atentatele cu bombă de la hotelurile din Amman. După ce a murit însă, în aceste timpuri dominate de tensiuni sectare și nesiguranță, l-au privit din nou ca pe un erou. Și au promis că se vor naște o mie de noi Zarqawi ca să lupte împotriva americanilor – sau a oricui îi amenința.[509]

*

La 30 decembrie 2006, în zori, un bărbat în costum negru și cămașă albă stătea pe o platformă metalică într-o cameră întunecată și mohorâtă. Înalt, cu o barbă grizonantă, capul său aproape că atingea tavanul în timp ce se uita la micul grup de oameni care îl priveau de jos.[510] Era flancat de câte un bărbat cu pantaloni kaki și haină neagră. Cei doi călăi, cu fețele acoperite cu măști de schi negre, au coborât o funie groasă și au înfășurat-o în jurul gâtului bătrânului. Saddam Hussein își trăia ultimele clipe. După luni de zile în care se ascunsese, încercând să scape de americani, fusese în sfârșit găsit în decembrie 2003, într-o grotă, nebărbierit și netuns. A fost judecat și condamnat la moarte. La mijlocul lui decembrie 2006 a pierdut și apelul. Prim-ministrul Maliki a insistat că nu trebuia să existe nici o întârziere în executarea sentinței. După luni de proceduri judiciare, Saddam a fost adus la eșafod, într-o fostă bază a serviciului de informații din Bagdad care servea acum ca bază militară a SUA. A început să recite crezul musulman, *șahada*: „Mărturisesc că nu există alt Dumnezeu în afară de Allah, iar Mohamed este Profetul său".

„Moqtada, Moqtada, Moqtada!" Oamenii de jos încercau să-l enerveze, strigând numele clericului încăpățânat care conducea armata Mahdi. „Trăiască Mohammad Baqer al-Sadr!", strigau alții, referindu-se la clericul pe care Saddam îl executase în 1980. „Moqtada? Asta e bărbăție?" a mârâit Saddam. „Du-te la dracu'!" a răspuns unul dintre bărbați.

La 18.10, trapa s-a deschis sub picioarele lui Saddam, chiar când repeta *șahada*: „Nu există alt Dumnezeu în afară de Allah iar Moha..." Grupul, în care se aflau membrii șiiți ai cabinetului irakian, a izbucnit în urale: „Tiranul a murit!"

Un bărbat din public a filmat ultimele momente ale dictatorului cu un telefon mobil. Înregistrarea a fost transmisă fără sunet la televiziunea irakiană. Dar filmul s-a răspândit rapid și replicile au fost auzite de toată lumea. Fiecare a avut o interpretare diferită.

Sunniții au văzut în el un om de stat sunnit hărțuit de o gloată șiită, privat de demnitate în ultimele sale clipe de viață, dar cei mai mulți șiiți s-au simțit ușurați, fiind răzbunați după mult timp în care au așteptat să li se facă dreptate.

Jawad al-Khoei era profund contrariat. Tânărul cleric al cărui tată fusese ucis de regim se simțea împăcat, însă nu pricepea de ce fusese executat într-un mod atât de lipsit de respect. Rănile trecutului puteau justifica răzbunarea? Și de ce să-l execute pe Saddam exact în această zi? Maliki făcuse o greșeală fatală – ordonase execuția lui Saddam în ajunul unei importante sărbători musulmane – Eid al-Adha, când conducătorii dau grațieri. Probabil o făcuse înadins, fiind un om răzbunător, dornic să-și arate zelul și hotărârea de a-i răzbuna pe toți cei care fuseseră uciși în mod brutal sau dispăruseră în întunericul împărăției clădite de Saddam pe frică. Saddam grația condamnați cu prilejul sărbătorilor, dar pregătea și saci de plastic pentru cadavre. În zilele de sărbătoare, oamenii erau îngrijorați, neștiind ce le va aduce o bătaie în ușă: revederea cuiva iubit – învinețit și sfrijit, dar viu–, sau confirmarea sfâșietoare a morții lui? „Am devenit Saddam“[511], s-a gândit Jawad. „Am devenit el. I-am preluat obiceiurile.“ Jawad s-a gândit la deceniile de istorie în care șiiții au fost doar o minoritate, întotdeauna în opoziție, rar la putere, veșnic căutând dreptate de la opresor. Acum, în acest moment-cheie al istoriei lor, picaseră testul mărinimiei, acel test pe care imamul Hussein l-ar fi trecut. Ei deveniseră opresorii.

*

Ecoul morții acestor trei bărbați sunniți între 2005 și 2006 a trecut granițele Irakului și Libanului, dincolo de lumea arabă. Fiecare reprezenta o altă viziune sunnită asupra lumii. Hariri avea prieteni și susținători până în Pakistan. Spânzurarea lui Saddam a provocat proteste în Sri Lanka și în Kașmirul controlat de Pakistan. Zarqawi era erou în aceste cercuri minoritare. La Karachi, militanții sunniți se vor plânge în curând că *ei* erau cei persecutați, cu toate că își sorbeau liniștiți ceaiul la soare, cu arma în poală, cu gărzile de corp plimbându-se în voie. Iranul, spuneau ei, avea să-i urmărească, iar Arabia Saudită era singura lor salvare. Într-o țară majoritar sunnită, unde moscheile șiite erau aruncate în aer în mod curent, războinicii sunniți se simțeau marginalizați? Era încă un exemplu de grup majoritar care-și simțea amenințată supremația, nevoind să împartă puterea pe care o deținea de mult. Riposta urma să fie teribilă, răzbunarea – sângeroasă și medievală, diferită de orice văzuse lumea musulmană în vremurile recente. Fractura imperceptibilă era acum o rană deschisă, iar identitatea sectară, bine conturată. În Pakistan se dezlănțuia torentul intoleranței și al răzbunărilor politice. Acestea începuseră sub Zia, însă acum erau tot mai cumplite.

15. Predarea

Pakistan
2011–2018

Când au ajuns în satul meu,
Mânați de o filozofie blestemată care le poruncea să omoare
În numele Domnului,
Au jefuit totul…
Mi-au culcat la pământ școlile
Mi-au siluit păpușile
Mi-au lăsat copiii orfani
Și surorile văduve
Însă noi am tăcut – așa cum tac pietrele de mormânt.
— Farid Gul Momand, „Predarea“, în *Paris Hilton Versus the Poor Poet* (2014)

Apostatul era mort. Împușcat de la mică distanță, în mijlocul zilei, la Islamabad, în dimineața zilei de 4 ianuarie 2011. Trupul unui bărbat înalt, îmbrăcat într-un *salwar kameez* închis la culoare, era întins pe pământ, ciuruit de douăzeci și șapte de gloanțe. Sângele se scurgea pe pavaj, lângă o Honda Civic gri. Oamenii s-au adunat a doua zi acolo cu miile. Nu pentru a-l jeli pe mort, ci pentru a-l sărbători pe ucigașul său.

În toate cele 6.236 de versete ale Coranului nu există nici măcar un singur rând care să le ceară musulmanilor să-i reducă la tăcere cu forța pe blasfematori. Le fel stăteau lucrurile și în 1989, când Khomeini le-a cerut credincioșilor să-l ucidă pe Salman Rushdie, și în 1992, când intelectualul egiptean Farag Foda a fost împușcat, și în 2011. Coranul este inflexibil, și tot ce face e să le spună credincioșilor să răspundă blasfemiei cu demnitate.

Dar pedeapsa cu moartea pentru apostazie se impusese deja și își croise drum spre Pakistan. Războiul cultural pe care Khomeini îl începuse cu *fatwa* lui restrânsese serios limitele libertății de exprimare. Mai mult, după asasinarea lui Foda la Cairo în 1992, punctele de referință se schimbaseră: nimeni nu-i mai spunea terorism; nimeni nu mai jelea victimele ca pe niște martiri ai nației, așa cum fusese jelit Foda. Puțini îndrăzneau să protesteze împotriva celor care ucideau în numele Islamului, de teamă că vor avea aceeași soartă. Totul se răsturnase; vechile extreme erau noul centru – sau așa părea.

După câțiva ani, mulțimile vor protesta din nou, zeci de mii de pakistanezi umplând străzile orașelor pentru a-l jeli pe ucigașul condamnat la moarte de un sistem de justiție care, deși ar fi preferat să-l cruțe, și-a dat seama că nu are altă soluție, riscând să facă din el un martir. Apostatul asasinat era Salmaan Taseer, nepotul lui Faiz Ahmad Faiz, poet al iubirii, același Taseer care continuase să protesteze împotriva lui Zia pe străzile din Lahore

în anii ’80, chiar și după ce trecuse prin închisorile dictatorului. Confidentul familiei Bhutto devenise un personaj de seamă al politicii pakistaneze și era guvernator al Punjabului din 2008. Tocmai băuse o cafea cu un prieten într-un cartier luxos din Islamabad. Ucigașul, Mumtaz Qadri, din forțele speciale de poliție, era în echipa de securitate a lui Taseer în acea dimineață, o măsură de ultim moment pentru vizita guvernatorului în capitală. Uciderea lui Taseer era prea gravă pentru a se pierde în hățișul birocrației și al incompetenței simulate a pakistanezilor. De aceea, măcar acum, în țara asasinatelor nerezolvate, ucigașul se predase de bunăvoie și cu mândrie; cazul a fost rezolvat pe loc; urma să fie un proces și un acuzat.

„Sunt un sclav al Profetului, și pedeapsa pentru cel care comite blasfemie e moartea“[512], a spus Qadri, zâmbind reporterilor și echipelor de filmare care s-au grăbit la locul crimei. Mâinile și picioarele îi erau legate cu funie de nailon. A zâmbit din nou în timp ce era împins într-o dubă a poliției, încântat de isprava sa. Părea încrezător că își asigurase locul în rai izbăvind Pakistanul, Țara celor Puri, de un bărbat care săvârșise un îndoit păcat: apărase un creștin care rostise o blasfemie; mai mult, era vorba de o femeie.

Aamna Taseer era acum văduvă.[513] Înaltă și zveltă, cu un zâmbet larg, se simțea singură și îi era teamă în această zi fatidică, nu doar fiindcă soțul ei nu mai era, ci și fiindcă Pakistanul se predase într-un final forțelor întunericului, forțelor împotriva căruia el luptase toată viața. Zia izbutise să transforme Pakistanul mai mult decât se aștepta. Rezultatul nu era o societate islamică model, ci o țară plină de zeloți. Pakistanul se confrunta cu nenumărate probleme: sărăcie, grupări sectare, explozie demografică, crimă și corupție – dar forțele violente ale fundamentalismului radical le intensificau pe toate. De la moartea lui Zia, finanțările generoase și sprijinul constant din partea regatului saudit au continuat să hrănească acele dinamici, păstrând viu focul fundamentalismului și sporind tensiunea socială.

Aamna se simțea vinovată. Ea fusese cea care-i spusese prima dată soțului ei povestea femeii blasfematoare, Asia Bibi, cu doar câteva luni înainte. Guvernatorul era un om de acțiune, care încerca să lupte împotriva forțelor extremiste, și a vrut imediat să o ajute pe Bibi, care, pe atunci, era în închisoare de mai bine de un an.

*

Povestea lui Bibi a început în iunie 2009[514], când aduna fructe *falsa* lângă satul ei, Ittan Wali, nu departe de Lahore, în Punjab, pe un câmp aparținând unor proprietari bogați. Spera să facă cam 250 de rupii în plus (2 $), bani ce s-ar fi adăugat la venitul soțului ei, care era cărămidar. Lucrând sub soarele dogoritor al verii din Punjab, a mers să ia apă dintr-o fântână din apropiere, scoțând găleata și afundând în ea o cupă metalică pentru a bea. În versiunea lui Bibi, altă femeie s-a legat de ea, spunând că o creștină a pângărit apa. S-au adunat repede și alte femei. Bibi a încercat să se apere. S-a stârnit o ceartă, având loc comparații între creștinism și islam, iar lui Bibi i s-a cerut să se convertească la Islam pe loc. Cearta s-a stins în cele din urmă, iar mulțimea s-a dispersat.

Cinci zile mai târziu, lucrând pe alt câmp, Bibi s-a trezit față în față cu aceeași agitatoare, care adusese o mulțime de oameni cu ea. Au bruscat-o pe Bibi, strigând

„Moarte creștinei!“. A sosit poliția. Bibi a insistat că nu-l insultase pe Profet, dar femeia vedea altfel lucrurile. Bibi le-a spus într-adevăr că Isus făcuse mai mult pentru omenire decât Profetul Mohamed, ceea ce a fost văzut ca o insultă. Va păstra această versiune în instanță și în autobiografia ei. Și pentru că spusese aceste lucruri era acum acuzată de blasfemie. Și-a îngreunat situația refuzând singura cale de salvare: convertirea la Islam. Aruncată în închisoare, a beneficiat de regim solitar pentru protecție: mulțimea din interior nu era mai puțin iertătoare decât cea de afară.

Procesul a avut loc un an mai târziu. Existau multe divergențe între mărturii, precum și oameni care au relatat alte cazuri de hărțuire împotriva lui Bibi și familiei ei, singurii creștini din sat. În principiu, Bibi, soția și mama romano-catolică, avea și legea de partea ei: articolul 135(A)(a) din Codul penal pakistanez prevedea închisoarea pentru oricine incita la fapte reprobabile, ură sau discordie între comunități pe motive de religie, rasă sau castă. Iar Bibi fusese în mod clar victima unei astfel de incitări. Dar legea lui Zia a avut câștig de cauză: cea din 1986, care prevedea pedeapsa cu moartea pentru oricine lua în deșert numele Profetului. Prin urmare, la 8 noiembrie 2010, Asia Bibi a fost condamnată la moarte prin spânzurare.

Legea blasfemiei fusese codificată inițial de britanici cu un secol înainte, în India de dinaintea separării, cu scopul de a pedepsi insultele împotriva oricăror credințe religioase, pentru a păstra armonia între diversele religii și secte din imperiul colonial britanic: hinduși, musulmani, creștini și alții. Când era la putere, Zia a înăsprit legile, incriminând orice insultă posibilă față de Profet, tovarășii săi, Coran și, tehnic vorbind, față de orice avea legătură cu Islamul. În 1986, blasfemia împotriva Profetului a ajuns să fie pedepsită cu moartea sau închisoarea pe viață. În sfârșit, în octombrie 1990, Curtea Federală Șaria din Pakistan a cerut guvernului să revadă pedepsele pentru blasfemie, moartea devenind singura pedeapsă pentru acest delict. Guvernul s-a conformat. Pedeapsa cu moartea, fără posibilitatea eliberării pe cauțiune, a deschis calea abuzurilor și celor care căutau să-și facă singuri dreptate. Legea a devenit o metodă favorită pentru eliminarea persoanelor incomode, însă majoritatea victimelor sale erau minoritățile, inclusiv cele musulmane.[515] Creștinii, ahmadiștii, hindușii și șiiții reprezentau 50% dintre cazuri, iar cifrele au crescut spectaculos. Între 1927 și 1985, doar zece cazuri de blasfemie au fost judecate în instanță.[516] Între 1985 și 2011, aproape 4.000 de cazuri de blasfemie de toate felurile au fost judecate, de la profanarea Coranului la pângărirea numelui Profetului. Mai mult de 1.300 de pakistanezi au fost acuzați oficial de blasfemie.[517] Nici o altă acuzație nu determina poliția să se miște atât de rapid: nici răpirile, nici amenințările cu violența, nici apartenența la un grup radical ilegal, nici măcar comportamentul exagerat de zelos din partea unui ofițer de poliție, precum Qadri.

Guvernatorul Taseer a fost consternat când soția lui i-a spus despre verdictul din cazul lui Asia Bibi. Împreună cu fiica lor Shehrbano, au mers să o viziteze pe femeie în închisoare și apoi au ținut o conferință de presă. Taseer voia să reformeze legea blasfemiei și să împiedice folosirea ei abuzivă; o vedea ca pe o amenințare la adresa identității Pakistanului – sau ce mai rămăsese din el.[518] Taseer nu se pleca în fața fricii, nu o făcuse niciodată, nici măcar după ce a stat luni întregi încătușat la podea, în izolare, în beciurile fortului Lahore. „Nu sunt făcut din lemn care arde ușor, nu te îngrijora pentru mine, mă

voi întoarce la tine“, scrijelise odată pe o bucată de hârtie livrată pe furiș soției sale printr-un mesager, în timpul epocii Zia.

După moartea lui Zia, viața și-a continuat cursul firesc, dar lumea nu prea și-a dat seama de impactul pe care acei ani îl avuseseră asupra țării. Aamna și Salmaan Taseer, în schimb, purtau acea rană în fiecare părticică din trupul lor, la fel ca toți pakistanezii – și au continuat să lupte. Și astfel, la 23 noiembrie 2010, cu încrederea cuiva care privise moartea în ochi, guvernatorul Taseer a declarat că președintele era „un liberal cu o gândire modernă“[519], care nu avea de gând să vadă „o sărmană femeie întemnițată și executată“. „Pur și simplu nu se va întâmpla“, a adăugat Taseer. Președintele era Asif Ali Zardari, soțul lui Benazir Bhutto, care fusese asasinată în decembrie 2007. Mulțimea a reacționat rapid la declarațiile lui Taseer. Partidele religioase au agitat mulțimile furioase și mii de oameni au ieșit să protesteze, în toată țara și chiar în fața casei lui Taseer, arzându-i și fotografia.[520] Soarta lui era acum legată de cea a blasfematoarei.

Taseer nu a dat înapoi. Nu era vorba de o singură femeie. Era vorba de sufletul țării lui, un suflet care încă vibra la versurile lui Faiz și la muzica lui Iqbal Bano. Pe măsură ce lucrurile se precipitau, în decembrie 2010, Taseer a citat din cel mai iubit și mai faimos poem al lui Faiz[521] într-un interviu de la televiziune, rostind versuri patriotice pline de speranță, care îndemnau la jertfă:

> O, inimi împovărate, veniți din nou alături de noi
> Veniți, o, prieteni, fiindcă pășim către moarte.

Guvernatorului îi plăcea să petreacă timp pe Twitter și folosea platforma pentru a-și critica dur rivalii, pentru a-și ironiza criticii și a deplânge starea lumii. La 31 decembrie a trimis un mesaj incisiv în eter:

> Asupra mea s-a exercitat o enormă presiune din partea zeloților. Am refuzat să cedez, chiar dacă sunt ultimul care rămâne pe poziții.

Și a rămas astfel. Când a fost ucis, nu s-a găsit nici un grup de prieteni și colegi care să proclame sus și tare că vor călca pe urmele lui Taseer și vor continua ceea ce începuse. Politicieni din propriul partid l-au abandonat după moarte – așa cum o făcuseră și în timpul vieții – din cauza acelei acuzații de blasfemie. Nimeni nu a denunțat uciderea lui ca pe un act de terorism, așa cum făcuseră egiptenii cu două decenii înainte. Nimeni nu a fost destul de nesăbuit să proclame: „Libertate sau martiriu“, așa cum un judecător progresist făcuse după asasinarea lui Foda la Cairo. Erau deja prea mulți morți. Din punct de vedere politic și istoric, Egiptul și Pakistanul aveau multe în comun, deși contextul lor social și cultural era diferit. Foda și Taseer, ambii înalți și impozanți, ambii charismatici, vocali și curajoși, erau ținte sigure pentru zeloți.

Pentru a păstra aparențele, steagurile au fost așezate în bernă și au fost declarate trei zile de doliu. Taseer fusese, la urma urmei, guvernator. Dar familia lui nu s-a simțit solidară cu națiunea la priveghi. Un grup de cinci sute de cărturari islamici îi avertizaseră

pe pakistanezi să nu facă rugăciuni funerare pentru guvernator, dacă nu voiau să aibă aceeași soartă. Un grup militant religios a salutat „curajul și dârzenia lui Mumtaz Qadri“[522]. În presă, reacțiile au fost diverse. Guvernatorul din Punjab a fost martirizat, scria *Daily Times*, ziar de stânga deținut de Taseer. Un altul opina că terorismul nu venea întotdeauna în straiele și cu barba talibanilor, avertizând că viitorul era sumbru. Dar, cel mai frecvent, Taseer era văzut ca un „extremist liberal“. Greșelile sale au fost scoase iar la iveală: ideile sale seculare, divorțul său, fiul său făcut cu o indiancă. Munawar Hassan, șeful Mawdudi's Jamaat-e Islami, a afirmat fără echivoc: „Salmaan Taseeer este el însuși responsabil pentru acest asasinat“[523].

Datorită poziției de guvernator, Taseer a avut parte de funeralii de stat la Cimitirul Cavaleriei din Lahore, la care au fost prezente însă puține persoane, și chiar mai puțini reprezentanți oficiali. Președintele Zardari, prieten cu Taseer, cel care-l numise „liberal“ cu doar câteva săptămâni înainte, nu a participat. Rangerii din Punjab, cu turbanele lor cu evantai roșu și negru, au dat onorul militar. Trompeta a răsunat în aerul rece de ianuarie intonând *The Last Post*, ultimul rămas-bun pentru soldați, tradiție militară britanică specifică Commonwealth-ului. Au fost depuse coroane de flori. La finalul serviciului funerar, fiii guvernatorului, Shabhaz și Shehryar, cu fețele palide, cu ochii umflați, au primit un bol mare cu petale de trandafir. Au luat câte un pumn, le-au sărutat și le-au aruncat peste sicriul negru. Pakistanul îngropat în acel mormânt deja nu mai exista.

La mai mulți kilometri depărtare și la doar câteva ore distanță, trandafirii cădeau și peste ucigaș, care apărea pentru prima dată în instanță. Un Qadri zâmbitor și hotărât a apărut în fața instanței printre urale și felicitări. Era acuzat de crimă și terorism, dar oamenii i-au agățat o ghirlandă de flori în jurul gâtului.[524] Procesul va dura zece luni, iar la final va fi condamnat la moarte. Între timp, tragedia se va repeta de două ori.

În martie, ministrul pakistanez al drepturilor minorităților, un creștin care se exprimase în favoarea revizuirii cazului Asiei Bibi și a reformării legilor blasfemiei, a fost de asemenea asasinat. Shahbaz Bhatti, călătorind doar cu șoferul său, în pofida numeroaselor amenințări de securitate, a murit pe loc atunci când oameni înarmați i-au mitraliat mașina pe când pleca de la casa mamei sale din Islamabad. Ucigașii au împrăștiat foi volante, revendicând crima: al-Qaeda talibană – Punjab. Apoi, câteva luni mai târziu, Shahbaz, fiul cel mai mare al lui Taseer, a fost răpit.[525]

*

La 26 august 2011, Shahbaz mergea la lucru, când o mașină i-a blocat calea și cinci bărbați înarmați și mascați l-au târât afară din Mercedesul său, cu arma la tâmplă.[526] Tânărul de douăzeci și opt de ani și-a petrecut următorii patru ani și jumătate în captivitate, izolat și supus unor torturi de nedescris. A fost dus dincolo de graniță, în Afganistan, unde a supraviețuit atacurilor efectuate de dronele americane și torturii emoționale. Se gândea mereu la zilele pe care tatăl său le petrecuse departe de familie, în închisorile lui Zia. „Durerea fizică ne atinge doar la suprafață, nu trebuie s-o lași niciodată să-ți frângă spiritul“, îi spusese tatăl său.

Shahbaz a fost prima dată prizonierul unui grup obscur și nemilos, Mișcarea Islamică

din Uzbekistan, al cărui interes migrase de la Uzbekistan spre Pakistan și Afganistan. În noiembrie 2005 era prizonierul talibanilor afgani. Detaliile exacte ale răpirii nu sunt pe deplin cunoscute, dar eliberarea bruscă a lui Shahbaz în zorii zilei de 29 februarie 2016 a fost văzută ca o intervenție divină, după cinci ani petrecuți în captivitate. În aceeași zi și cam pe la aceeași oră, Qadri, cel care l-a ucis pe guvernatorul Taseer, era executat la Islamabad. Nu mai conta acum dacă Shahbaz fusese ținut ca monedă de schimb pentru eliberarea lui Qadri sau schimbarea sentinței lui. Eliberat într-un teritoriu neutru, Shahbaz a mers timp de nouă zile și a făcut autostopul din Afganistan până în provincia Balucistan din Pakistan. Nu a mai prins funeraliile lui Qadri, ucigașul tatălui său.

La 1 martie, zeci de mii de pakistanezi au ieșit în stradă pentru a protesta față de execuția lui Qadri, blocând orașele țării. Alte mii au mers în capitală pentru a participa la funeralii.[527] Au venit pe jos sau cu motociclete și mașini, blocând autostrăzi întregi. Ambulanța care ducea trupul lui Qadri era plină de trandafiri, abia făcându-și loc printr-o mare de oameni spre parcul Liaqat Bagh, la Rawalpindi, oraș situat lângă Islamabad și sediu al armatei pakistaneze. Aici fusese asasinată Benazir Bhutto în 2007. Acum ucigașul prietenului ei Taseer era onorat în același loc. Câteva sute de mii de persoane îndoliate umpleau parcul și zona dimprejur, fluturând fotografia lui Qadri și purtând însemne cu textul „Eu sunt Qadri“ în jurul gâtului.Tensiunea plutea în aer, țara era înfricoșată de noi violențe, iar presei i s-a interzis să transmită înmormântarea. Dar, în epoca telefoanelor mobile și a social media, statul nu avea cum să ascundă monstrul pe care-l crease.

Cu toate că Aamna a fost dezgustată când a văzut mulțimea, nu era chiar atât de surprinsă. Cunoștea țara în care trăia și știa cum se schimbase, dar, cum făcuse și soțul ei, continua să creadă că aceia care îl ovaționau pe Qadri nu erau decât o minoritate – o minoritate gălăgioasă și uneori violentă, totuși o minoritate într-o țară de aproape două sute de milioane de oameni. Statul, prea adesea complice la violență, nu ajuta cu nimic. Ministrul cultelor l-a declarat pe Qadri martir.[528]

Până la sfârșitul lui 2016 apăruseră o moschee și un altar închinate lui Qadri în suburbiile Islamabadului și la Athal, satul său natal. Având două minarete și un dom verde, mica moschee a devenit repede un loc de pelerinaj pentru mii de pakistanezi. Construcția a costat aproape un milion de dolari, iar banii au venit în întregime de la donații din partea susținătorilor, conform familiei lui Qadri.[529] Sub o cupolă acoperită cu mozaicuri din fragmente de oglindă, vizitatorii îngenuncheau pentru a se ruga la mormântul din marmură albă al lui Qadri, rafinat împodobit. Un astfel de ritual înseamnă blasfemie pentru orice adept al Islamului fundamentalist, erezie pentru wahhabiții saudiți și aliații lor din Pakistan, ori pentru grupurile religioase Deobandi și Ahl-e Hadith. Dar Qadri era de fapt musulman Barelvi, școala islamică cea mai puțin doctrinară și cea mai tolerantă din subcontinent, care se intersectează cu sufismul și venerează în mod deschis sfinții și pe Profetul Mohamed. Rivali ai curentului Deobandi încă de la crearea mișcării lor la începutul secolului XX, Barelvi se dovedea o alternativă moderată a Islamului.[530]

Dar ce se întâmplase? Cum de un adept al acestei școli omorâse în numele religiei? Vântul extremismului, care sufla peste Pakistan de trei decenii, îi făcuse pe toți extremiști. Centrul se mutase, iar oamenii se regrupau în jurul unei noi înțelegeri a normelor. Competiția pentru cel mai bun musulman mistuia din ce în ce mai mulți oameni, ducând la

excese de ipocrizie și la crearea de grupuri mai radicale și tot mai violente. Minoritățile șiită și ahmadi erau deja considerate străine Islamului, iar următorul pas în competiția pentru puritate era înfruntarea dintre sunniți și șiiți. Adepții Barelvi au fost atacați pentru credințele lor și înfierați ca idolatri fiindcă făceau pelerinaje la morminte. Pentru a nu fi depășiți de cei care se pretindeau portdrapelul adevăratului Islam, Barelvi au început să se organizeze în anii ’90 pentru a prelua moscheile Deobandi, creând o spirală a morții, prin atentate cu bombă, asasinate și răzbunări. Și ei au recurs la violență pentru a-și dovedi devoțiunea oarbă față de Profet. Astfel, Mumtaz Qadri îl ucisese pe guvernatorul Salmaan Taseer și declarase că, prin gestul său, era un simplu slujitor al Profetului.

De la sfârșitul războiului împotriva sovieticilor în Afganistan, influența saudită în Pakistan devenise mai puțin evidentă, dar probabil mai profundă. Ofițerii de informații saudiți nu mai trebuiau să zboare la Peshawar de două ori pe lună cu bani gheață, așa cum făcuseră în anii ’80. Rețeaua lor de influență era bine închegată, cu canale oficiale și neoficiale. Chiar la multă vreme după 11 septembrie și limitarea activităților radicale, diplomații americani din Pakistan raportau Washingtonului că organizațiile saudite încă mai plăteau circa 100 de milioane de dolari anual clericilor Deobandi și Ahl-e Hadith, aparent cu aprobarea tacită a autorităților.[531] Mișcarea Ahl-e Hadith se dezvoltase spectaculos în anii ’80, și urmașii lui Ehsan Elahi Zaheer voiau să convertească mii de oameni.[532] Având o finanțare generoasă din partea saudiților și a altor țări arabe din Golf, creaseră un imperiu editorial și își extindeau rețeaua de medrese și școli religioase. Seminariile religioase Deobandi erau în continuare cele mai numeroase, reprezentând cam 65% din totalul lor și slujind viziunii globale a saudiților. Cursurile erau predate în arabă, și, mulțumită donațiilor din Golf, taxele școlare erau mici. Într-o țară în curs de dezvoltare, cu diferențe uriașe de venit și un număr mare de tineri, școlile religioase ieftine, cu pensiune completă reprezentau o gură de aer proaspăt pentru familiile care nu erau în stare să ofere ceva copiilor. Se predau multe ore de engleză, matematică și informatică, dar toate erau subordonate propagandei Islamului jihadist. Nu existau diversitate și toleranță în actul predării.

La fel ca iranienii, saudiții se așteptau la loialitate în schimbul generozității. În eforturile lor de a contracara influența Iranului, saudiții erau atenți și la cele mai mărunte detalii. În 2012, Mumtaz Ahmed, președintele Universității Islamice Internaționale din Islamabad (creată cu finanțare saudită în 1981), a făcut o gafă, invitându-l pe ambasadorul iranian la o recepție VIP la universitate. Ambasadorul saudit a cerut ca universitatea să revoce invitația.[533] Președintele a refuzat, arătând că Pakistanul și universitatea menținea relații bune și cu Iranul, și cu Arabia Saudită. În consecință, a fost imediat înlocuit cu un saudit. Astfel de tertipuri au trecut neobservate de către publicul larg, dar uneori îi iritau pe pakistanezi.

„Servilism față de arabii bogați“[534], a spus Pervez Hoodbhoy, profesor, scriitor și vechi critic a ceea ce el numea saudizarea Pakistanului în dauna bogatei moșteniri a culturii tradiționale persane. Protestele față de omogenizarea culturală și arabizarea Islamului păreau lamentația unei generații mai în vârstă care insista să răspundă cu tradiționala expresie persană *Khoda hafez*, „Domnul fie cu tine“, când cineva rostea versiunea arabă *Allah hafez*. În arabă, „Allah“ e folosit de musulmani și creștini pentru a-l

desemna pe Dumnezeu, dar în Pakistan, unde urdu abundă de cuvinte persane, întotdeauna *Khoda* fusese cuvântul persan pentru „Dumnezeu“. Tradiționaliștii insistau să-și numească rugăciunile *namaz* în loc să folosească arabul *salat*. Ramadanul era însă tot *ramzan*.

Mehtab Rashdi, prezentatoarea rebelă de televiziune, era clar genul de persoană care folosește expresia *Khoda hafez*. Ușor trecută de șaizeci de ani, spunea *namaz* și postea în timpul *ramzan*-ului, și încă purta *dupatta* pe umeri. Era îngrijorată că aceste mici acte de sfidare erau neînțelese de generația mai tânără, care nu avea habar de trecutul mai tolerant al țării sau chiar de influența persană asupra istoriei lor. Fusese secretar al educației în provincia Sindh la un moment dat și văzuse cu ochii ei influența continuă și în creștere a grupurilor islamiste care aveau legături cu Arabia Saudită. Voalurile pentru față și haina lungă până la glezne, numită *abaya*, se răspândeau în campusurile universitare, ceea ce o nedumerea pe femeia care sfidase ordinele dictatorului de a purta voal. Acum nu mai impunea nimeni voalul, dar dictatura minților obtuze prinsese rădăcini.

În anul 2000, a fost de acord, din curiozitate, să participe la cursurile de Coran ținute de o femeie predicator care era foarte populară în Pakistan. O rudă a cumnatei lui Mehtab o bătuse la cap luni întregi, insistând să participe la o predică a lui Farhat Hashmi, fondatoarea școlilor și institutelor religioase Al-Huda. Hashmi era un produs pur al erei Zia și avea douăzeci de ani atunci când dictatorul venise la putere. Era fiica unui activist, Jamaat-e Islami, devenind și ea activistă Jamaat o vreme. Hashmi își luase doctoratul în studii islamice la Universitatea din Glasgow, dar îi cita pe savanții saudiți sau sprijiniți de saudiți, inclusiv pe Bin Baz. În 1994 crease Fundația Al-Huda[535], o organizație de binefacere care ținea cursuri în campusurile mai mari din Islamabad și Karachi. Învățăturile lui Hashmi se bazau pe școala de gândire Ahl-e Hadith și îi criticau în mod deschis pe adepții Barelvi și pe șiiți. La sediul Al-Huda, o vilă mare într-un cartier select din Islamabad, soseau donații din Arabia Saudită și din Golf, conform informațiilor de la bancherii din Pakistan.

Mehtab a mers la hotelul Regent Plaza din Karachi[536] și a urcat în foaierul din fața unei săli de conferințe, unde a fost salutată de femei entuziaste, care purtau voal și împărțeau cărți, dvd-uri și cd-uri cu conținut religios, toate publicate de Al-Huda. În sala de conferințe a stat alături de patru sau cinci sute de pakistaneze bogate, cu poșete de firmă și pantofi scumpi. Unele erau soții de politicieni sau de militari, ori de birocrați provinciali. Erau casnice plictisite și frustrate, se gândea Mehtab, la fel ca ruda care o adusese acolo. Aveau copii mari, soți care le ignorau și trăiau în trândăvie; de aceea căutau să dea un sens vieții.

Hashmi a intrat în sală și, cu toate că acolo erau doar femei, a continuat să se ascundă în spatele *niqab*-ului ei, arătându-și doar ochii. Înaltă, corpolentă, cu ochelari rotunzi, „teleevanghelista“ și-a citit discursul de pe ecranul unui laptop. Pentru Mehtab, tonul era prea monoton. Ce era atât de neobișnuit în legătură cu această femeie? Cea mai mare parte a publicului părea extaziat, luând cu grijă notițe. Mehtab a plecat înainte să se termine conferința. Dar a înțeles imediat că totul era despre prozelitism și recrutare. Fiecare femeie trebuia să mai aducă și alte femei, așa cum și ea fusese târâtă la această adunare. Nu era limpede câte femei aderaseră la mișcare, dar până în 2017 vor exista 200 de filiale locale ale institutului lui Hashmi în țară, oferind scurte seminarii, la care au participat zeci de mii

de femei, majoritatea din clasele de mijloc și de sus. Alte cincisprezece mii de femei absolviseră oficial cursul, primind diplome. Era o mică industrie înfloritoare pentru femeile casnice, care producea cărți, casete și haine, asigurând chiar și servicii de machiaj halal. Mehtab putea vedea impactul acestui fenomen care se asemăna cu moda saloanelor religioase din anii ’90 din Egipt, unde femeile din clasele de mijloc și de sus îmbrățișau o doctrină religioasă mai strictă, purtând voal și lăsându-se inspirate de fostele actrițe care răspunseseră chemării lui Dumnezeu. În cercul ei de apropiați, Mehtab a început să observe nu doar mai multe voaluri, ci și schimbări mai subtile, cum ar fi prieteni care o dezaprobau pentru că sărbătorea ziua de naștere a Profetului, sau o rugau să se așeze pentru a arăta respect față de numele Profetului, când acesta era rostit. Conform credințelor wahhabite, nici măcar Profetul nu putea fi venerat în lumea lui Hashmi, ci numai Dumnezeu.

Femeile care ascultau discursurile lui Hashmi au început să-și dojenească soții, copiii și prietenii pentru că nu erau destul de evlavioși. Fotografiile au fost date jos de pe pereți, în locul lor fiind înrămate versete din Coran. Femeile nu mai ascultau muzică, nu se mai uitau la televizor, nu mai citeau cărți și nu mai dansau la nunți. Hashmi crea noi standarde sociale și morale pentru societatea pakistaneză, mergând chiar mai departe decât o făcuse Zia și apropiindu-se tot mai mult de Islamul wahhabit în pur stil saudit, care respingea complet toate adaosurile sau chiar cultura tradițională în general, într-o țară unde muzica, poezia, dansul și literatura erau ceva firesc, și unde chiar și camioanele erau decorate artistic. Femeile care au studiat la Al-Huda ani buni reușind apoi să se desprindă de acel mediu vorbeau efectiv despre spălarea creierului, despre ceva ce semăna cu un adevărat cult, cu rugăciuni, recitări, lecturi religioase 24 de ore din 24, șapte zile pe săptămână, acompaniate de o puternică devoțiune față de Hashmi. Nu a existat niciodată o chemare deschisă la violență, dar femeile erau din ce în ce mai izolate în societate, subordonate unui set de reguli rigide care le făcea intolerante și radicale.

*

Nu acesta era viitorul pe care Mehtab îl prevăzuse pentru Pakistan în noiembrie 1988, când se întorsese la televiziune pentru a sprijini alegerea prietenei ei, Benazir Bhutto. Mehtab considerase acel moment drept victoria ei personală: le zâmbea acum milioanelor de pakistanezi care se uitau la știrile prezentate de ea, cu părul neacoperit, după ce îi supraviețuise dictatorului. A vrut să transmită un mesaj pentru întreaga țară că se terminase coșmarul, că schimbarea în sfârșit venise. Dar moștenirea lui Zia era deja prea bine înrădăcinată.

Probabil cea mai nefastă rămășiță din era Zia erau intoleranța sectară și violența, ambele crescând exponențial de la acele prime atentate din districtul Kurram în 1987. A continuat cu masacrul a 150 de șiiți de către sunniți înarmați în 1988, urmat de asasinate cu caracter vindicativ ale unor lideri militanți șiiți. În 1996 au fost cinci zile de lupte între sunniți și șiiți la Parachinar, soldate cu 200 de morți. Moscheile erau bombardate, și cele sunnite, și cele șiite. Iranienii erau de asemenea vizați: în 1990, atașatul cultural iranian la Lahore a fost asasinat; în 1997, centrele culturale iraniene din Lahore și Multan au fost

incendiate și cinci militari iranieni au fost asasinați la Rawalpindi.

În 2012, unul din doi pakistanezi nu credea că șiiții sunt musulmani.[537] Toate minoritățile erau atacate: creștini, ahmadi și hinduși erau ținta unor legi discriminatorii și a groaznicei practici a convertirii forțate la Islam, realizată de grupuri de militanți care răpeau tinere fete și le forțau să se mărite sau să intre într-o școală islamică. Șiiții erau însă mai norocoși și mai bine ancorați în societate, fiind totuși o minoritate alcătuită din 36 de milioane de oameni, cea mai mare populație șiită din afara Iranului.[538] Tot ei au fost însă și ținta a 70% dintre atacurile de după crearea grupării antișiite Sipah-e Sahaba Pakistan în 1985, primul grup militant sectar declarat astfel. Gruparea a fost interzisă în 2002, dar a produs câteva facțiuni, precum Ahl-e Sunnah Wal Jamaat. A fost din nou interzisă în 2012, dar liderii săi dădeau în continuare interviuri pe străzile din Karachi fără teama de a fi arestați și în continuare țineau adunări publice la care se striga *Shia kafir*!

Șiiții au încercat să contraatace și și-au creat propria miliție sectară. Dar au avut puțin sprijin din afară; Iranul nu a investit în această mișcare așa cum o făcuse cu Hezbollahul. Sunniții au dobândit monopol asupra violenței, iar șiiții au fost primii vânați. De la mașini-capcană împotriva moscheilor șiite la atentate sinucigașe în timpul procesiunilor religioase, violența sectară a devenit o campanie sistematică de exterminare. În 2011, grupul terorist Lashkar-e Jhangvi a trimis o scrisoare deschisă comunității șiite din Quetta, în Balucistan, căminul a circa 600.000 de șiiți Hazara.[539] „Toți șiiții sunt vrednici de moarte. Vom curăța Pakistanul de acești oameni impuri“, spunea scrisoarea. „Pakistan înseamnă țara celor puri, iar șiiții nu au nici un drept să fie aici... Pakistanul va deveni mormântul lor – casele lor vor fi distruse de bombe și atentatori sinucigași.“ Cele mai sinistre au fost valurile continue de asasinate cărora le-au căzut victime șiiții din clasa de mijloc: medici, intelectuali, avocați, ziariști, chiar și ofițeri. Aceștia au fost împușcați de la mică distanță în plină stradă sau li s-au pus bombe sub mașini.[540] Într-un oraș bântuit de crime și infestat de grupări sectare precum Karachi, cineva putea considera aceste acte drept violențe firești, însă ținta era clară. Sute de șiiți au părăsit țara.[541] În august 2012, mai mulți bărbați purtând uniforme militare au oprit un autobuz în zona Gilgit-Baltistan din nordul Pakistanului. Aceștia au verificat documentele pasagerilor, i-au scos afară pe șiiții identificați după nume și i-au împușcat. Era a treia oară în acel an când bărbați șiiți fuseseră scoși dintr-un autobuz și împușcați. Statul nu a făcut nimic ca să-i protejeze.

Pakistanul în care crescuse Mehtab nu fusese perfect, dar în el ai fi găsit cu siguranță mai multă toleranță, mai multă libertate și mai puțină cruzime. Însă mai multe motive l-au dus către haos: dinamici locale, corupție, suprapopulare, sistemul militar ineficient. Orice cale ar fi urmat însă, întotdeauna ajungea la Zia și la banii saudiților. El murise, dar muriseră și Benazir Bhutto, și guvernatorul Taseer, și mulți alții, într-o țară desfigurată acum de acte de violență.

*

Când Shahbaz Taseer a ajuns în sfârșit acasă în martie 2016, ucigașul tatălui său era mort și îngropat. Inimile frânte ale celor din familia Taseer, care încă îl jeleau pe Salmaan, au fost oarecum alinate de supraviețuirea aproape miraculoasă a lui Shahbaz. Casa familiei

era acum despărțită de oraș printr-un perimetru de securitate și baricade ale poliției, o metaforă pentru libertățile tot mai îngrădite ale pakistanezilor progresiști. Aamna îi avea pe toți copiii și nepoții în jurul ei, dar știa că în acea primă săptămână de ianuarie 2011, când douăzeci și șapte de gloanțe ciuruiseră trupul soțului ei, ceva se năruise iremediabil, nu doar pentru ea și familia ei, ci și pentru țară. Era apogeul unui drum lung și întunecat pentru Pakistan: o fundătură.

În aceeași săptămână în care guvernatorul Taseer fusese împușcat, o palidă speranță se întrezărea la aproape 5.000 de kilometri spre est, pe străzile din Cairo și Tunis, un semn că schimbarea era posibilă, că exista o șansă de eliberare de sub asuprirea dictatorilor. Dar regiunea era încă sub apăsarea evenimentelor dezlănțuite în 1979, iar rivalitatea saudito–iraniană se va transforma din nou.

16. Contrarevoluția

Egipt
2010–2016

Nu am fluturat pumnalul
Nici o armă străveche...
Nimic în afară de furia zămislită de foame.
— Amal Dunqul, *Nu vă împăcați!* (1976)

Ebtehal Younes era acum văduva unui apostat, la fel ca Aamna Taseer în Pakistan. Profesoara de literatură franceză care nu vărsase o lacrimă atunci când președintele Sadat fusese asasinat, dar se trezise cu viața distrusă de valul negru care urmase morții lui, se întorsese în Egipt după ani de exil în Țările de Jos. Pentru prima dată se simțea plină de speranță în legătură cu viitorul Egiptului. Era văduvă, dar cel puțin soțul ei, Nasr Abu Zeid, nu avusese parte de o moarte violentă; murise în 2010 din cauza unei infecții virale, contractată în timpul unei călătorii în Indonezia. Din alt punct de vedere însă, părea mai viu ca niciodată.[542] Tinerii egipteni îi descoperiseră opera și îl citeau, îl citau, atât în Cairo, cât și în satele din provincie, unde domnea plictiseala și cărțile încă erau cea mai ieftină formă de distracție. Tinerii egipteni erau frustrați, neliniștiți, gata de acțiune; erau însetați de viață, răspunsuri și dreptate.

În momentul morții sale, Nasr ajunsese la un soi de reconciliere cu patria sa. În 2002, după șapte ani de exil, s-a întors pentru o scurtă vizită ca să-și vadă familia în satul Quhafa. Mult timp visase să se întoarcă acasă. Probabil sperase chiar să aibă parte de o revenire triumfală, la fel ca a idolului său, Taha Hussein, purtat pe umeri de studenții lui după acuzațiile de apostazie din anii ’30.

Dar acel Egipt nu mai exista de mult. Universitatea din Cairo nu l-a rugat niciodată să se întoarcă; nu a mai predat deloc acolo. Nasr a mai făcut câteva vizite. Satul lui natal, Quhafa, odinioară înconjurat de câmpuri, devenise o suburbie a orașului Tanta. Hosni Mubarak încă era președinte, supraveghind conștiincios declinul țării sale, după ce preluase puterea de la președintele asasinat în 1981. În 2002, populația era de circa 73 de milioane de locuitori, iar 40 de milioane aveau până în 25 de ani. Numărul șomerilor era estimat la 7 milioane. În 2010, populația ajunsese la 85 de milioane. Valul negru care se revărsa dinspre Golf părea să se fi potolit, sau cel puțin nu mai era atât de agresiv, probabil din cauză că, la fel ca în Pakistan, schimbările începute în anii ’80 și ’90 își atinseseră scopul, transformând Egiptul în societatea oprimată pe care Nasr a găsit-o când a revenit în țară.

Mai existau însă oaze de libertate. Începând cu anii '90, mai ales televiziunea privată

prin satelit a influențat opinia publică din Egipt. Învechită și cenzurată, televiziunea de stat nu mai era singura sursă de informații sau distracție. Acum existau trei sute de canale din care puteai alege, unde găseai de toate, de la cântărețe sumar îmbrăcate dansând cu mișcări sofisticate, pe care le puteai vedea la Rotana TV, la predicatori salafiți care rosteau *fatwa* și discutau despre mântuire la al-Nass TV.[543] În lumea schizofrenică a puterii și banilor din Golf, n-ar trebui să ne surprindă că saudiții bogați dețineau ambele canale. Televiziunea devenise o platformă ideologică pentru islamiști; canalele difuzau în egală măsură programe religioase și politice sau culturale, deși cei care vorbeau în numele religiei erau mai motivați și mai înflăcărați.[544]

Grație televiziunii, Nasr a revenit în atenția publicului egiptean și arab. În anii de exil, opera sa fusese recunoscută și premiată la nivel internațional, Nasr întâlnindu-se inclusiv cu legende vii ca Nelson Mandela. În tensionata perioadă de după 11 septembrie, când se vorbea despre ciocnirea civilizațiilor, Nasr făcea figura unui musulman erudit care călătorise mult, credincios, dar și reformist, un om care ignora cu eleganță problema actelor de terorism comise de musulmani, în timp ce explica rațional de ce violența nu era inerentă acestei regiuni. Și, mai important, Nasr a încercat să găsească un răspuns la întrebarea pusă după 11 septembrie de către istoricul britanico-american Bernard Lewis: „Unde s-a greșit?“ Lewis credea că la mijloc se află de fapt o ciocnire a civilizațiilor, el fiind cel care a impus acest concept.[545] Potrivit acestuia, țările arabe sunt bolnave: „Ori îi aducem pe calea către libertate, ori ne vor distruge“.

Chiar dacă era de acord cu Lewis în legătură cu declinul civilizației islamice din cauza stagnării intelectuale, Nasr respingea vehement ideea că societatea musulmană era retrogradă în sine. Vedea calea spre progres în mod diferit: salvarea nu trebuia să vină dinspre Occident. Tranziția Islamului spre modernitate urma să vină din interior; reînnoirea era posibilă. Știa asta fiindcă era produsul unei astfel de școli intelectuale și călca pe urmele gânditorilor salafiți progresiști de secol XIX, precum Mohammad Abduh, care se inspira din înțelepciunea însoțitorilor Profetului pentru a-și croi drumul în lumea modernă.

Discursurile și scrierile lui Nasr fuseseră remarcate și în lumea arabă, unde atacul asupra Turnurilor Gemene produsese un amestec ciudat de consternare și satisfacție, dar mai ales provocase o criză serioasă de identitate. Nasr a fost ajutat să se întoarcă în țară de prieteni și colegi, iar într-una dintre vizitele lui la Cairo, în 2005, Abu Zeid a fost invitat să apară la televiziunea egipteană de stat pentru un interviu de o oră la un popular talk-show, *Bayt Baytak* (*Casa noastră e și casa voastră*). În fața a câteva milioane de egipteni, a vorbit despre viața lui în exil și a spus sincer ce crede despre Coran, voal și libertate. Nasr nu se schimbase în exil, dimpotrivă, devenise mai tolerant, înțelegând că suferința sa personală pălea în comparație cu lucrurile prin care trecea patria lui.[546] Egiptenii care au văzut emisiunea și-au dat seama că era unul de-al lor; și el suferise de pe urma sărăciei, a birocrației și nepotismului. Era neschimbat, jovial și cordial. Nu arăta ca un apostat – sau așa cum ar fi trebuit să arate un apostat.

În 2008, Nasr a fost invitat să țină o serie de prelegeri la Biblioteca din Alexandria și la Universitatea Americană din Cairo. A ales să vorbească despre subiectul lui preferat, mișcarea raționalistă Mu’tazilah din secolul al VIII-lea. Dar a vorbit de asemenea și despre

nevoia de a reforma cea mai înaltă instituție religioasă a țării, Al-Azhar, și despre sufocarea artei de către tabuurile religioase. A insistat și asupra stării de lucruri din Egipt, unde nu exista libertate, nici democrație, iar statul se folosea în continuare de religie pentru a-i ține la respect pe islamiști și a-și menține controlul asupra oamenilor. Nasr nu știa ce fel de primire urma să aibă, dar egiptenii au răspuns chemării sale, mai ales tinerii, care nu prea avuseseră parte de asemenea discuții publice. Toate locurile erau ocupate. Oamenii ședeau și printre bănci, și pe jos, în fața scenei. Cei mai mulți aveau între 20 și 30 de ani și erau însetați de ceea ce le fusese interzis, dornici să respire un aer mai curat. Se aflau în fața unui om care le vorbea despre nevoia de a reînnoi percepția asupra Islamului și a tradiției lui; un om care luptase pentru ideile sale și pentru libertatea de gândire, un om care rămăsese ferm pe poziții. Până în 2010, când s-a îmbolnăvit, Nasr a fost extrem de atașat de patria sa, îndeajuns încât să ceară să zboare înapoi la Cairo pentru a fi tratat la un spital de acolo. Odată cu apropierea morții, a rugat-o pe Ebtehal să-l înmormânteze în satul lui. Funeraliile au fost modeste. Nu a avut loc vreo procesiune, iar guvernul nu a trimis reprezentanți. Dar era acasă.

Ahmed Naji asistase la prelegerile lui Nasr încă din 2008, deși nu îi păsa prea mult de religie[547], poate pentru că fusese crescut într-o familie evlavioasă. Acum însă ședea în sala arhiplină și îl asculta fascinat pe omul ale cărui scrieri le descoperise recent, datorită pasiunii sale pentru literatura și limba arabă. Nasr era un lingvist desăvârșit; era punctul său forte în înțelegerea Coranului. Lui Ahmed îi plăcea firea zâmbitoare și calmă a lui Nasr, cu care dezamorsa criticile celor ce puneau întrebări incomode. Era fermecat de dragostea dintre Nasr și Ebtehal, un soi de Romeo și Julieta egipteni, care supraviețuiseră acuzației de apostazie și tragediei exilului.

Ahmed se reîntorsese de curând la Cairo după o copilărie petrecută între Kuweit și Libia, studia jurnalismul și se alăturase echipei de la *Akhbar al-Adab*, o revistă literară din Cairo. Cu părul lui scurt și creț, cu o mustață ca a lui Zappa, purtând cămăși Nehru, vestă și fumând țigări de foi, Ahmed arăta ca un dandy britanic. Dar era profund subversiv; scrierile sale erau politice fără a discuta vreodată deschis chestiuni politice. Era ireverențios și plin de umor, și vorbea repede. Până la vârsta de 22 de ani avea deja lucrări publicate. La 30 de ani, în 2016, va ajunge la închisoare pentru că scrisese ficțiune: nu jurnalism sau reportaje militante, ci ficțiune. În Egipt, să scrii însemna să rezişti. Ahmed vedea în Nasr un autor care rezistase și îi inspira și pe alții să facă la fel.

Dar înainte ca Ahmed să ajungă la închisoare a avut loc o revoluție. Neliniștea plutea în aer de câțiva ani, dar nimeni nu bănuia amploarea a ceea ce era pe cale să se dezlănțuie.

Apoi, la 25 ianuarie 2011, egiptenii au ieșit în stradă pentru a-și exprima o furie care mocnea de multă vreme. Se săturaseră de mlaștina coruptă, opresivă și inertă în care trăiau. Egiptenii aveau și un exemplu în regiune, tunisienii eliberându-și de curând țara de președintele lor, Zine al-Abidine Ben Ali. La 14 ianuarie, Ben Ali fugise în Arabia Saudită. Două săptămâni de proteste puseseră capăt celor douăzeci și doi de ani de conducere despotică. Acum, egiptenii se opuneau președintelui Hosni Mubarak și regimului său, care rezista de treizeci de ani. În fiecare zi, protestele și furia creșteau. Odată cu ele creștea și exaltarea, pe măsură ce femei cu părul coafat și genți de firmă sau cu voaluri strâmte și robe lungi, șeici bărboși și adolescenți îmbrăcați cu blugi și geci de

fotbal american, țărani în *gallabiya* și oameni de afaceri în costume se adunau în Piața Tahrir. Trăiau în lumi complet diferite, dar acum se strângeau pentru prima dată laolaltă, într-o piață cu o lungă tradiție a mișcărilor patriotice, încă de pe vremea dominației britanice. Înconjurată de clădiri mărețe care dădeau mărturie despre istoria Egiptului, de la Muzeul Egiptean la sediul Ligii Arabe și sediul Partidului Național Democratic al lui Mubarak, Piața Tahrir se intersecta cu câteva bulevarde. Era o oază în inima orașului Cairo, cu un sens giratoriu în mijloc, o scenă perfectă pentru spectacolul egiptean împotriva tiraniei. Ahmed a fost mereu în prima linie. Noaptea nu reușea să închidă un ochi. Se simțea viu, probabil pentru prima dată în viața lui. Tahrir înseamnă „eliberare“ în arabă. Ahmed voia ca piața să-și merite numele.

Zi după zi, milioane de egipteni se strângeau ca să protesteze. „Poporul vrea căderea regimului“, strigau ei. Au fost ciocniri violente cu poliția. Mai mult de opt sute de oameni au murit. Mubarak a promis unele reforme, apoi a făgăduit că nu va mai candida pentru funcția de președinte. Dar oamenii voiau mai mult. Își făcuseră tabăra în Piața Tahrir; nopțile erau tensionate. Pentru a se încuraja au umplut zidurile cu versuri și au cântat poezii.[548]

Viteji sunt cei viteji... Lașii sunt lași...
Veniți împreună cu cei curajoși... Împreună în Piață...
Învingem defetismul și oblojim rănile...

Versurile îi aparțin lui Fuad Ahmed Negm, poet al poporului, omul care lăudase Revoluția Iraniană din 1979, sperând că va aduce o democrație socială adevărată în regiune. Petrecuse optsprezece ani în închisoare pentru că se pusese rău cu toți conducătorii egipteni. Vechile lui poeme care îl ironizau pe defunctul președinte Sadat au fost scoase din nou la lumină. Sosise în sfârșit revoluția poporului, pe care Negm, acum în vârstă de optzeci și doi de ani, o așteptase toată viața. Sau așa credea el. Așa credea și Ahmed.

Iranul și Arabia Saudită urmăreau totul îndeaproape. Puterea poporului îi neliniștea pe iranieni. Revoluția îl doborâse pe șah în 1979, și o mulțime de oameni se adunaseră în 2009 pentru a protesta față de fraudarea alegerilor în care a câștigat un nou mandat președintele Ahmadinejad. Denumită Mișcarea Verde, aproape că doborâse Republica Islamică. Dar nu existau sloganuri islamiste la protestele din Egipt: oamenii veneau cu steaguri, cântau și dansau, familiile ieșeau la picnic. Mii de oameni se prosternau pentru rugăciunile de vineri în piață, dar ei protestau pentru pâine și dreptate. Erau zorii unei democrații seculare în Egipt?

La 1 februarie, după aproape nouă zile în care nu a venit cu nici o declarație, Liderul Suprem al Iranului, Ali Khamenei, părea hotărât să rupă tăcerea – sau probabil spera că, dacă își va face cunoscută voința, aceasta se va și îndeplini. A declarat că revolta din Egipt era „ca urletul pe care națiunea iraniană l-a scos împotriva Americii, a aroganței și a tiraniei globale“ în 1979. Mubarak urma să aibă aceeași soartă ca șahul, a spus Khamenei; acesta era începutul unei treziri islamice în Orientul Mijlociu. Pentru Iran, asta era o oportunitate, una care nu fusese exploatată complet în 1981 de către asasinii lui Sadat,

Khaled Islambouli, Abboud Zomor și Mohammad Abd al-Salam Farag.

La ora 18.00, pe 11 februarie, vicepreședintele Omar Suleiman a anunțat demisia lui Hosni Mubarak, punând punct astfel celor treizeci de ani de domnie. Universul are un simț al umorului negru: 11 februarie era aniversarea Revoluției Iraniene, ziua în care guvernul părăsit de șah căzuse în 1979. Iranienii probabil că au văzut în asta un semn divin. Saudiții, în schimb, n-au fost deloc încântați. Le era teamă că și în regat oamenii ar putea fi inspirați de revoltele din lumea arabă; amintirile traumatizante din 1979 le reveneau în minte în timp ce urmăreau evenimentele care se desfășurau în Egipt, unde străzile erau pline de milioane de oameni, în vreme ce America își părăsea peste noapte un vechi aliat loial, iar cea mai puternică armată din lumea arabă stătea deoparte. O mare putere regională era paralizată. Saudiții ignoraseră pericolul reprezentat de Khomeini în 1979. De atunci trăiseră cu teama constantă că o revoluție similară s-ar putea repeta în lumea arabă sau islamică. Încercaseră să-i avertizeze pe americani, dar președintele Obama credea că istoria ne poartă inevitabil spre libertate, cum se întâmpla în Egipt. Pentru Arabia Saudită era un coșmar. Venise timpul să contraatace.

*

La mai puțin de un an de la căderea lui Mubarak, în vara lui 2012, Mohammad Morsi, un profesor de inginerie cu doctorat la University of Southern California, a fost ales președinte al Egiptului. În timp ce Statele Unite considerau că alegerile au fost libere și corecte, saudiții vedeau în ele o amenințare vitală, din două motive. Morsi era membru de-o viață al Frăției Musulmane, ceea ce însemna că islamiștii ajunseseră la vârf nu printr-o lovitură de stat, nu prin asasinat, nu prin revoltă, ci prin alegeri; un exemplu de succes al Islamului politic putea încuraja pretențiile unor alegeri libere chiar în Arabia Saudită. Saudiții nu aveau deloc încredere în Frăția Musulmană, de la trădarea adusă acelei *sahwa* politice în anii ’90.

Bărbat solid, cu barbă tunsă scurt, Morsi lucrase în parlament timp de câțiva ani. A înțeles importanța Arabiei Saudite, care era unul dintre partenerii-cheie ai Egiptului. Prima lui vizită externă a fost la Riad. Dar a doua vizită a fost la Teheran, în septembrie 2012, pentru a participa la adunarea Mișcării de Nealiniere – era prima vizită în Iran a unui președinte egiptean după 1976, când Sadat îl vizitase pe șah. Iranul încercase să se implice în Egipt cât timp Mubarak fusese la putere, plănuind, după câte se spune, asasinate și acte de sabotaj. Ultimul diplomat iranian rămas în Egipt a fost expulzat în 1992. Relațiile se relaxaseră în timpul președintelui Khatami, dar apoi au devenit din nou tensionate: în 2009, Hezbollah a fost acuzat că plănuia atacuri în Egipt. Nu existau relații diplomatice între cele două țări. Iar acum urma o vizită de neconceput cu un an înainte, un adevărat moment de cotitură, făcut posibil de bunele relații dintre Iran și Frăția Musulmană Egipteană.

Deși Frăția Musulmană Siriană se simțise trădată de Iran la începutul anilor ’80, Frăția Egipteană nu denunțase niciodată Republica Islamică Iran. De fapt, când Khomeini a murit în 1989, Frăția Musulmană Egipteană l-a comemorat public, considerându-l omul care dezlănțuise o revoluție islamică împotriva opresorilor de pretutindeni.[549] Lunga istorie

a relațiilor dintre Frații Egipteni și Iranul revoluționar fusese uitată de majoritatea celor din regiune, dar în articolele de presă și în cărțile nou publicate detaliile acesteia ieșeau din nou la iveală: admirația lui Khomeini pentru Sayyid Qutb, marca poștală emisă în 1984 în onoarea sa, vizita la Cairo a lui Navvab Safavi, liderul Fedayeen-e Islam din Iran. În principal, oamenii remarcau structura similară a conducerii din cele două țări, cu un Lider Suprem în Iran și un Ghid Suprem pentru Frăție în Egipt.

Apoi, în februarie 2013, președintele Ahmadinejad a mers la Cairo pentru a participa la întrunirea Organizației Cooperării Islamice. Morsi a întins covorul roșu pentru liderul iranian și pentru toți ceilalți șefi de stat care participau. Dar restul vizitei lui Ahmadinejad nu a decurs la fel de bine – un protestatar chiar i-a aruncat un pantof în față când ieșea dintr-o moschee. Ahmadinejad a vizitat Al-Azhar și a avut o întâlnire tensionată cu Marele Imam, Ahmad al-Tayeb. Apoi, alt șeic de la Al-Azhar, Hassan al-Shafie, a făcut câteva comentarii în fața camerelor de televiziune, cu Ahmadinejad alături. După ce l-a numit pe liderul iranian prieten al Egiptului, tonul său a devenit arțăgos. „Oameni care răspândesc secta șiită în Egipt vizitează des Iranul“[550], a spus Shafie. Ahmadinejad a început să clatine din cap. „Acești oameni îi insultă pe însoțitorii Profetului Mohamed, care sunt simboluri pentru sunniți“, a continuat Shafie. „Condamnăm această situație, care a afectat relațiile dintre Egipt și Iran.“ Ahmadinejad și un cleric șiit care-l însoțea au început să vorbească în șoaptă. Președintele iranian a intervenit, în arabă: „Nu așa ne-am înțeles. Am stabilit să vorbim despre unitate și frăție“[551]. Șeicul Azhari a încuviințat din cap, dar a continuat. A dojenit apoi Iranul pentru implicarea sa în Siria. O revoltă populară împotriva lui Assad începuse acolo cam în același timp cu revolta din Egipt, dar, spre deosebire de Mubarak, dictatorul sirian nu era dispus să se plece în fața voinței oamenilor și nu a făcut concesii. Timp de câteva săptămâni, un potop de gloanțe s-a abătut asupra protestatarilor care cereau democrație. Opoziția a pus mâna pe arme pentru a se apăra și a contraatacat. După câteva luni, Assad desfășurase tancuri și avioane de luptă. Iranul era de partea lui; Hezbollahul ajuta de la sol. Țara va fi în scurt timp cuprinsă de război, pe mai multe fronturi și cu mai mulți actori implicați.

La Al-Azhar, în fața unui șeic care se comporta bizar, Ahmadinejad, iritat, a intervenit de câteva ori, înainte să facă semn că va pleca dacă discursul continuă astfel. Șeicul al-Shafie a încheiat pe un ton mai conciliant, făcând apel la unitate, la care Ahmadinejad a zâmbit larg și a spus în arabă: *ahsant, ahsant*, „bine, bine“.

Geopolitica schimbase sensul istoriei în Egipt. Nimeni nu mai menționa măcar trecutul șiit al universității Al-Azhar. Instituția religioasă data din perioada Fatimizilor, dinastie șiită care a fondat al patrulea califat islamic, domnind în secolele X–XII peste un teritoriu care se extindea de la Marea Roșie la Atlantic. Fatimizii erau descendenții Fatimei, fiica Profetului și soția lui Ali. Era pentru prima și ultima dată de la scurta domnie a lui Ali din 656 când descendenții direcți ai Profetului conduseseră un califat islamic, și astfel singura dată când califul și conducerea religioasă fuseseră contopite. Al-Azhar, una dintre primele universități din lume, a fost inițial fondată drept centru de învățătură șiită, fiind numită astfel în onoarea Fatimei, care era cunoscută drept al-Zahraa', „Briliantul“. Cairo fusese construit de Fatimizi în 970, devenind capitala regatului. Sub Fatimizi, arta și știința au înflorit. Nu au existat convertiri forțate la șiism, ci toleranță față

de minorități, fapt care a lăsat o moștenire pluralistă de durată. Când Saladin i-a învins pe Fatimizi în 1170, Al-Azhar a fost închisă vreme de un secol, iar Islamul sunnit a devenit din nou religia de stat. Câteva secole mai târziu, în țara faraonilor, Islamul încă se afla la intersecția dintre sunnism și șiism; la nivelul populației, timp de secole, și până în trecutul foarte recent, nu existase vreo separație între ele. Dar în ultimele decenii, la fel ca în Pakistan, se făcuseră eforturi pentru a opri celebrarea *mawled* în Egipt, sărbătorile pline de culoare și exuberante ale zilelor de naștere ale sfinților și Profetului. Parțial era vorba de eforturile statului de a pune ordine în aceste festivități haotice, sau chiar de reforme sufite, dar mulți egipteni puneau aceste schimbări pe seama influenței puritanismului saudit.

Ebtehal și defunctul său soț au spus ceea ce tot mai mulți oameni afirmau: egiptenii erau sunniți în credință, dar șiiți în cultură și temperament, iar ea disprețuia dictatele culturale saudite.[552] Probabil că asemenea sentimente contradictorii îi speriau pe saudiți în aceste vremuri delicate, o perioadă de revolte haotice care aveau loc din Egipt până în Siria și Bahrain. Arabia Saudită vedea aici mâna Iranului și spectrul anului 1979. Iranienii curtau intensiv Egiptul, iar eșecul lui Ahmadinejad la Al-Azhar nu îi descuraja. La nici două zile de la vizita lui Ahmadinejad, Morsi a primit o scrisoare de la șaptesprezece cărturari și oficiali iranieni care-i cereau să preia modelul Iranului și să impună domnia completă a legii șaria în Egipt.[553] Iranienii le puneau la dispoziție experiența și cunoștințele dobândite. Difuzarea largă în mass-media a scrisorii a scos în evidență insecuritatea profundă a Arabiei Saudite, precum și stârnirea cu bună știință a sentimentelor antiiraniene. *Asharq al-Awsat*, ziarul panarab condus de saudiți, a fost primul care a publicat scrisoarea, afirmând că era semnată de Liderul Suprem. Scrisoarea, conform ziarului, îl îndemna pe Morsi să implementeze un *wilayat al-faqih* în Egipt și să se alăture Iranului pentru a construi o nouă civilizație islamică măreață. Ziarele egiptene au preluat repede știrea, provocând reacții furioase în Egipt, inclusiv în rândurile Frăției Musulmane.[554] Iranul a negat că scrisoarea ar fi fost semnată de Khamenei și că ar fi făcut vreo referire la *wilayat al-faqih*, amenințând că va da în judecată *Asharq al-Awsat*. Dar sămânța îndoielii fusese plantată.

Teama Arabiei Saudite față de Iran și obsesia sa față de convertirile la credința șiită au precedat revoluția din Egipt și alegerea lui Morsi. Saudiții, discret, dar metodic, ținuseră sub observație fiecare mișcare a Iranului în Egipt, așa cum făcuseră și în Pakistan, și vor merge în continuare pe aceeași cale: contrarevoluția lor urma să fie sectară, o versiune îmbunătățită a retoricii antișiite și antiiraniene pe care Arabia Saudită o sprijinise în anii ’80. Se vor cheltui mulți bani, iar rezultatele vor fi nimicitoare. Regatul avea un aliat de conveniență în această acțiune, Emiratele Arabe Unite – o țară mică, având însă ambițiile unei mari puteri militare și fiind totodată un aliat ferm al Statelor Unite.

În 2008 și 2009, ambasadorul saudit trimitea deja telegrame la Riad în care vorbea despre îngrijorările Egiptului referitoare la faptul că Iranul îi curta pe egipteni prin schimburi culturale și religioase. În altă telegramă, ambasadorul avertiza Riadul cu privire la eforturile Iranului de a se „infiltra“ la Al-Azhar.[555] Instituția își deschisese porțile studenților șiiți din Liban în 2007 și vedea cu ochi buni propunerea iranienilor de a deschide un institut Azhari în Iran. Mai mult, studenții din Iran urmau să fie primiți la Al-Azhar în Egipt.

În 2012, la un an după căderea lui Mubarak, tonul misivelor diplomatice saudite devenise mai alarmist. Serviciile de informații saudite raportau Riadului despre „mișcarea șiită“ din Egipt, despre care afirmau că se bucura de o nou găsită libertate în Egiptul postrevoluționar, cerând mai mult spațiu pentru a-și practica religia, o influență mai mare la scrierea constituției și dreptul de a fonda un partid.[556] Al-Azhar se părea că trage și ea un semnal de alarmă: împărtășea îngrijorarea diplomaților saudiți și cerea ajutor pentru a contracara presupusul prozelitism iranian. Numărul șiiților din țară era un subiect de dezbatere intensă – majoritatea experților îl estimau la câteva sute de mii de persoane; statul venea cu un număr mult umflat, de unu sau două milioane. Chiar și așa numărul era foarte mic pentru o țară cu 90 de milioane de locuitori, și nici un număr de convertiri nu putea fi o amenințare pentru securitatea națională.

Șeicul al-Tayyeb de la Al-Azhar vorbise public, convingător, despre pericolele „valului șiit tot mai mare în țara sunniților, în apropierea minaretului Al-Azhar“.[557] În mai 2012, Al-Azhar a lansat o campanie de avertizare împotriva pericolelor convertirilor la șiism, cu fluturași distribuiți, conferințe și prelegeri în cluburi de tineret.[558]

Nu era nici un dubiu că anii ’80 – când aveau loc războiul dintre Iran și Irak și presupuse comploturi iraniene menite să provoace tulburări în Egipt – influențaseră felul în care Egiptul la nivel oficial, diferit de Egiptul oamenilor de rând, gestiona minoritatea șiită, hărțuindu-i și închizându-i pe șiiți până în punctul în care Mubarak declarase, în 2005, că aceștia puteau fi loiali doar Iranului – o a cincea coloană în spatele frontului. Asta era o replică saudită prin excelență. Erau fondate temerile Al-Azhar în 2012? Erau ele rezultatul zvonurilor saudite rostite la urechile șeicilor și al anilor de atentă cultivare a instituției? În orice caz, campania Al-Azhar împotriva șiismului avea un impact serios.

*

În primele zile ale verii lui 2013, afișe antișiite au apărut în orășelul Abu Musallam, la 30 de kilometri sud de Cairo.[559] Erau semnate de o organizație salafită sub egida „Campaniei împotriva valului șiit“. În predici, clericii orașului îi denunțau pe șiiți, spunând despre aceștia că sunt necredincioși. O procesiune alcătuită din clerici și tineri plini de furie a trecut prin oraș strigând: „Afară cu șiiții!“ Câteva săptămâni mai târziu, la 23 iunie, mai mulți șiiți s-au adunat în casa unuia dintre ei pentru a sărbători un *mawled*. Printre oaspeții lor se număra un bine-cunoscut cleric, Hassan Shehata, fost imam sunnit al armatei egiptene. Shehata era un exemplu rar de persoană convertită la șiism în anii ’90, iar între timp devenise un critic acerb al salafismului și wahhabismului saudite.

În după-amiaza acelei zile o mulțime a început să se adune în jurul casei, zeci și apoi sute de oameni, aruncând cu pietre, apoi cu cocteiluri Molotov, strigând numele lui Shehata. S-au urcat pe ziduri și pe acoperișul casei cu două etaje și au făcut o gaură prin tavanul șubred de beton. Sperând să calmeze mulțimea și să-i salveze pe cei din interiorul casei, printre care se aflau femei și copii mici, Shehata a ieșit afară, urmat de alți trei bărbați. Dar mulțimea era dezlănțuită, i-a bătut cu drugi de metal, i-a călcat în picioare, i-a legat și i-a târât pe străzi. Poliția a ajuns mai târziu, când cei patru bărbați erau deja morți.

De unde venise acea furie oarbă?

La postul de televiziune Wesal s-a sărbătorit moartea lui Shehata cu multă voie bună. Wesal TV era unul dintre canalele prin satelit sectare şi virulente care apăruseră în anii de după Războiul din Irak. Existau cam 120 de posturi religioase în regiune, 20 dintre ele promovând ura antişiită sau antisunnită.[560] Wesal TV era un post sunnit din Arabia Saudită care încerca să construiască un imperiu media salafit cu canale de ştiri în diverse limbi, unele dintre ele emiţând din Londra. Scopul său declarat era „să expună activitatea safavidă“, un eufemism pentru Iran.[561]

Abdulrahman Dimashqieh, predicator salafit libanez mediocru, era invitat în platou la unul dintre talk-show-urile postului pentru a comenta în legătură cu moartea lui Shehata. „Sunt foarte fericit că a murit, o merita... Bineînţeles, nu aprobăm modul în care a fost ucis, nu am cerut să fie ucis... Dar sunt fericit. Nu sunt doar satisfăcut că judecata lui Dumnezeu a fost înfăptuită, sunt cu adevărat fericit“, i-a spus Dimashqieh gazdei talk-show-ului. Apoi s-a uitat direct la cameră şi a zâmbit. „Sunt fericit.“[562]

„Lăudat fie Domnul“, a spus prezentatorul. Era un răspuns tipic, responsabilitatea pentru crearea acelei atmosfere în care crima devenise îngăduită fiind declinată, afirmându-se clar că fusese halal, permisă de religie. În colţul din stânga jos al ecranului, cuvintele „Iranul îi omoară pe fraţii noştri“ străluceau sub un steguleţ iranian, care a fluturat şi apoi s-a rupt în două.

În 2017, nouă bărbaţi vor fi condamnaţi la 14 ani de închisoare pentru uciderea lui Shehata. Egiptul intrase într-o zonă întunecată. Pentru Ebtehal, la fel ca pentru majoritatea egiptenilor, era de neînţeles. Vedea cum ura sectară creştea tot mai mult ca rezultat direct al influenţei şi politicii saudite. „Asta nu e lupta noastră“, îşi tot spunea.[563] Arabia Saudită nu lăsa pe nimeni indiferent. Diplomaţia carnetului de cecuri pe care o folosea, influenţa şi puterea sa, reale sau imaginare, erau ori lăudate, ori profund disprețuite. Se vorbea pretutindeni despre cum Al-Azhar devenise o instituţie wahhabită, despre faptul că fiecare moschee din Egipt primea fonduri din Arabia Saudită şi că fiecare recitator al Coranului adoptase cadenţa voit monotonă şi lipsită de voioşie a stilului saudit. Asemenea afirmaţii se auzeau tot mai des şi erau de multe ori nefondate, dar reflectau felul în care mulţi egipteni ajunseseră să vadă intenţiile saudite: dăunătoare şi infame.

Arabia Saudită şi Emiratele Arabe Unite lucrau în secret, de conivenţă cu armata, pentru a-l da jos pe Morsi. Dar Morsi nu făcea decât să-i ajute, greşind în lanţ şi solicitând puteri prezidenţiale extraordinare, imunitate şi o constituţie cu puternice accente islamice. Oamenii au început să se întoarcă împotriva lui. Revoluţionarii din Piaţa Tahrir nu-şi doriseră ca un islamist să vină la putere. La 30 iunie, milioane de egipteni au ieşit în stradă, cerând demisia lui Morsi. Ahmed se număra printre ei. Tatăl lui era membru al Frăţiei Musulmane, dar Ahmed respinsese de mult religia şi voia ca Morsi să plece. Armata era de partea protestatarilor, avioanele militare zburând deasupra lor în semn de susţinere. Lovitura de stat militară putea fi prezentată acum ca un răspuns la voinţa poporului.

Arabia Saudită şi Emiratele Arabe Unite s-au bucurat când regimul lui Morsi a fost răsturnat, la 3 iulie 2013. Au promis repede 8 miliarde de dolari bani gheaţă şi împrumuturi pentru a ajuta guvernul de tranziţie. Reprimarea susţinătorilor lui Morsi care mai protestau faţă de lovitura de stat chiar şi după o lună a fost mai sângeroasă decât orice

reprimare anterioară a Frăției, mai sângeroasă decât orice altă înăbușire a unei revolte în istoria recentă: cel puțin 817 protestatari au fost uciși, cea mai amplă execuție a unor demonstranți într-o singură zi din istoria recentă, depășind bilanțul estimat al masacrului din 1989 din Piața Tiananmen.[564] Tatăl lui Ahmed, medic, fusese și el printre protestatari; familia îl căuta, însă el a scăpat de masacru fără nici o zgârietură. A fost apoi îngrozit să afle că în satul lui era disprețuit acum de vecini și prieteni, oameni pe ai căror copii îi tratase ca medic. Societatea se întorcea împotriva ei înseși.

Morsi și cea mai mare parte a conducerii Frăției Musulmane au sfârșit în închisoare, iar sute de membri de-ai săi au fost condamnați la moarte în anul următor. În 2019, după șase ani de izolare și asistență medicală precară, Morsi se va prăbuși în timpul unei depoziții în instanță și va muri de atac de cord. Organizația a fost interzisă. Feldmareșalul Abdel Fattah Sissi, prieten al Arabiei Saudite și odinioară atașat militar al ambasadei egiptene în Arabia Saudită, a supravegheat represiunea. El a fost ales președinte în mai 2014.

Puterea poporului a fost îngropată sub dărâmături – nu a fost ucisă, dar abia dacă mai respira. Cairo era în continuare un veritabil iad, un oraș unde, ca în romanul fantastic al lui Ahmed, „viața este o așteptare lungă, iar mirosul gunoiului și excrementelor de animale plutește mereu peste tot... Cairo nu e ce te-ai aștepta de la un oraș de mărimea sa. În ciuda milioanelor de oameni care locuiesc aici, e un oraș ruinat și fără speranță. O mulțime de tabuuri sociale, politice și religioase își dau mâna ca să împiedice tot ce fermentează în pântecele orașului să se ridice la suprafață“[565]. Ahmed scrisese *Folosirea vieții* înainte de revoluție, înainte ca furia să iasă la suprafață, dar cartea a fost publicată abia în vara lui 2014, când furia atinsese deja apogeul. Acțiunea avea loc într-un Cairo modern, dar un Cairo care fusese devastat de furtuni de nisip, care omorâseră milioane de oameni și transformaseră piramidele în gropi. Ahmed nu-i menționează niciodată pe Mubarak, Morsi sau Sissi, dar romanul lui vorbește despre furia care i-a împins pe tinerii egipteni în stradă și i-a forțat apoi să se retragă.

Scenele de sex ale protagonistului cu prietena lui mai în vârstă, Mona, sunt explicite, se fumează mult hașiș, iar conversațiile sunt presărate cu vulgarități, ele regăsindu-se și în limbajul de zi cu zi al arabilor, în afara celor mai pioși. „Nu ești altceva decât o muistă printre alte muiste. Lasă drama, micuțo, și nu te mai învinovăți. În cele din urmă, nu e așa rău să fii muistă în Cairo. Doar relaxează-te și ia-o toată în gură.“ Inerție într-un roman revoluționar, una care în mod neașteptat l-a aruncat pe Ahmed în închisoare.

Cartea fusese aprobată de cenzori înainte de publicare – probabil metaforele sale despre Egiptul modern le-au depășit nivelul de înțelegere. Cei mai mulți cenzori erau obișnuiți cu fiecare înjurătură de acolo. Dar un fragment extras din carte, publicat în revista literară *Akhbar al-Adab*, unde lucra Ahmed, își croise drum până în casa unui cetățean pudibond, care a afirmat că, după ce citise limbajul licențios, i s-a făcut rău. La fel ca în cazul de apostazie al lui Nasr Abu Zeid din anii ’90, și aici avem exemplul unui cetățean simplu care se erijează în cenzor, de această dată ca gardian al moralei sociale. Ahmed nu se aștepta la o condamnare și chiar a fost inițial achitat. Dar în februarie 2016 cazul a fost din nou adus în atenția publicului în mod miraculos și o curte de apel l-a condamnat la doi ani în închisoare. Grație echipei sale de avocați, a fost eliberat repede,

după zece luni de suferință, trăite în frig sau arșiță și înconjurat de gândaci. Însă a rămas prins într-un limb birocratic kafkian, fiindu-i interzis să părăsească țara din motive necunoscute.[566]

Ahmed a fost alinat de sprijinul pe care l-a primit de la colegi scriitori și artiști – 650 dintre ei semnaseră o petiție care cerea eliberarea lui. Foști oficiali au vorbit în favoarea lui, chiar și polițistul care l-a condus în instanță i-a spus că nu merita condamnarea.[567] Dacă Nasr ar fi fost judecat azi, s-a gândit Ahmed, și el ar fi primit un astfel de sprijin. Probabil că procesul s-ar fi terminat altfel, și nici nu ar fi fost exilat.[568] Cairo poate că era un iad în romanul lui Ahmed, dar în Egiptul de azi el putea să publice o astfel de carte. Nu au existat amenințări cu moartea – nu scrisese nimic despre religie.

Ebtehal vedea lucrurile foarte diferit. Exista o falie între generații; ștacheta așteptărilor privind calitatea vieții și libertatea de exprimare fusese coborâtă aproape de sol. Ea a pus punct dezbaterilor aprinse din tinerețe despre rolul religiei în societate în ziua în care s-a urcat alături de Nasr în avionul spre Europa. Religia pătrunsese în toate aspectele vieții sociale și culturale. La fel cum Mehtab se confrunta cu intruziunea religiei în cele mai mărunte aspecte ale vieții în Pakistan, și Ebtehal o simțea aici: chemarea la rugăciune ca ton de apel la telefoanele mobile; înregistrarea rugăciunii călătorului în lifturi; hărțuirea agresivă și violentă a femeilor pe stradă. Pe când era tânără, în anii ’60, mama ei umblase pe străzile din Cairo cu fustă și mâneci scurte și nimeni nu se scandalizase.

Generația lui Ahmed nu mai păstra amintiri despre acele vremuri, despre pluralismul social și politic din trecut, despre libertatea de alegere; crescuseră în anii ’90 cu zarva constantă a religiei care domina orice dezbatere. Egiptenii simțeau că, în sfârșit, erau posibile *mai multe* dezbateri, iar viitorul putea fi mai bun. Cartea lui Ahmed fusese aprobată de către cenzori. A fost eliberat repede. Tânărul scriitor a văzut Frăția Musulmană ridicându-se la putere și apoi eșuând, realitatea guvernării fiindu-le fatală. A văzut femei dându-și jos voalul, dezamăgite de religie; a văzut femei așteptându-l în cafenele târziu în noapte. Dacă Ebtehal simțea că trecutul era undeva departe, Ahmed vedea un viitor diferit, mai bun.

Se întreba adesea: Ajunsese într-adevăr la închisoare din cauza vulgarităților din romanul său, sau a articolelor lui? Ahmed avea opinii ferme despre Arabia Saudită, și nu le ascundea. Pe ordinea de zi a diplomației saudite nu se aflau doar șiiții, Al-Azharul și presupusele convertiri, ci se urmărea cu atenție și ce scriau ziariștii. Unii jurnaliști căutau să se apropie de saudiți[569], sperând să fie răsplătiți pentru articolele favorabile. În 2012, ambasada l-a angajat pe unul dintre ei pentru a înființa un Departament de relații media, plătindu-l cu 200.000 de dolari, în timp ce el încă era gazda unui talk-show și se afla la conducerea unui ziar egiptean important.[570] Cu excepția numărului de zerouri de la sfârșitul sumelor oferite de saudiți, lucrurile nu se schimbaseră mult față de anii ’90, când egiptenii care lucrau pentru ziare deținute de saudiți au recurs la autocenzură pentru a menaja regatul. În 2010, Ahmed primise un telefon ciudat de la ambasada saudită, în care i se spunea că îi era interzis să viziteze regatul, chiar dacă nu depusese niciodată cerere pentru viză și nu dorea să-l viziteze. Scria adesea despre regat, uneori cu dispreț, dar întotdeauna cu o perspicacitate pătrunzătoare.

La începutul lui iulie 2014, în timp ce făcea investigații pentru un articol, a dat peste un exemplar vechi al unei reviste egiptene, *Al Lata'if al-Musawwara*, care publicase raportul delegației indiene care se întorcea din Peninsula Arabă în 1926, cea care ceruse ca familia Al-Saud să predea controlul celor două orașe sfinte, după ce războinicii lui Abdulaziz cuceriseră provincia Hejaz. Ahmed a văzut în raport și fotografii alb-negru ale orașelor Mecca și Medina, cu altare ruinate și ziduri dărâmate, cu situri antice îngropate în moloz la cimitirul Jannat al-Baqi. Era cartea de vizită a descendenților lui Ibn Abdelwahhab și fundația pe care Regatul Saudit fusese construit. Pe atunci, Imperiul Otoman era la apus, granițele dispăreau, iar britanicii căutau un om influent care să controleze aceste zone deșertice. După Naji istoria se repeta în 2014, în Irak, dar și în Siria, unde revoluția populară ajunsese de nerecunoscut și orice viziune comună pentru un viitor democratic și pluralist fusese bombardată până la nimicire. O nouă metamorfoză a unui vechi demon ajungea pe prima pagină, căci acum hoarde de bărbați în negru, fluturând steaguri negre, ștergeau granițele moderne și cucereau teritorii, nu pe cai sau cămile ca în 1926, ci în camionete și transportoare blindate. Devastau altare, dărâmau statui și aruncau în aer moschei șiite.

Ei nu creau un regat, ci se întorceau la vremurile Profetului, susținând că pun bazele unui califat. Se născuse astfel Statul Islamic din Irak și Siria, având-și capitala la Raqqa (Siria). Gruparea va fi prezentată adesea după acronimul său arab, Daesh, iar articolul lui Ahmed despre fondarea Arabiei Saudite se intitula „Daesh din 1926". Jurnalistul era printre primii care vedeau asemănări între wahhabismul saudit și Daesh, mai bine cunoscut în Vest ca ISIS. Interdicția de călătorie a lui Ahmed va dura mai mult decât stăpânirea Daesh asupra teritoriului și, cu toate că erau multe diferențe între regat și califat, asemănările vor fi observate de mulți și vor spori frustrarea Arabiei Saudite.

17. Între Isis şi CGRI

Irak şi Siria

2011–2018

Unde se ard cărți, în cele din urmă vor arde și oameni.
— Heinrich Heine (1797–1856)

Yassin al-Haj Saleh nu renunțase niciodată la speranța de a vedea o țară eliberată de sub tiranie. În adâncul sufletului era încă tânărul student de stânga dus la închisoare în toiul nopții, în 1980. Șaisprezece ani în închisoare, mulți petrecuți în celebra pușcărie Tadmur din Siria, nu îl îngenunchease ră. Dimpotrivă, în 1996, după ce a fost eliberat, s-a mutat la Damasc și a început să scrie despre viața în închisoare, despre evoluția sa intelectuală și transformarea Siriei sub dictatură. A scris articol după articol, multe publicate în *An-Nahar*, ziar liberal din Liban. Făcea parte dintr-un mic grup de intelectuali care continuau să reziste și să vorbească public în Siria lui Assad. Dictatorul își numea țara: „*Souriyya al-Assad*“, „Siria lui Assad“, de parcă era proprietate privată. Inoculată copiilor în școală, scrisă pe ziduri și pe panouri agățate de poduri, expresia arăta clar că nu puteai scăpa nicicum de familia Assad, tatăl și fiul. Apoi au venit 2011 și revolta arabă. Setea de libertate a scos puhoaie de oameni pe străzile Siriei, care cereau plecarea dictatorului. Milioane de oameni au ieșit să protesteze. Yassin a întrezărit contururile unui viitor mai plin de speranță.

Cum a fost posibil însă ca atunci când s-a întors acasă în orașul lui, Raqqa, în vara lui 2013, să se trezească în mijlocul unui conflict care nu era al lui? A privit cum viața i se destramă ușor, ușor, fiindu-i furate sufletul, iubirea și familia. Yassin și milioane de sirieni se revoltau împotriva tiraniei, dar țara lor s-a văzut prinsă între moștenitorii spirituali ai lui Ibn Abdelwahhab și adepții lui Khomeini; între Statul Islamic din Irak și Siria (ISIS) și Corpul Gardienilor Revoluției Iraniene (CGRI).

În primele luni ale lui 2011, când încă nu-și pierduseră speranța, sirienii au înțeles că au puterea de a evada din închisoarea care devenise țara lor după decenii de dictatură. Regăsiseră chiar și bucuria și râsul copilăresc, bunuri rare în astfel de condiții. Yassin împărtășea această experiență cu dragostea vieții sale: Samira al-Khalil, și ea fostă prizonieră. Cei doi se întâlniseră în 2000, femeia vioaie, cu păr șaten ondulat și ochi profunzi de un verde închis fiind partenerul său intelectual, reperul lui, întreaga lui lume. Yassin și Samira visau la o viață trăită dincolo de opresiunea militară și psihologică a regimului Assad. Pe străzi, sirienii își încrucișau brațele în timp ce mărșăluiau, fluturând steaguri și strigând: „Nu există nici un președinte pentru eternitate, trăiască Siria, jos Assad!“ Credeau că victoria se apropie, chiar și atunci când forțele lui Assad au început să

tragă și au trimis tancurile în orașe. Abdul-Baset al-Sarout, îndrăgitul portar al echipei de fotbal a Siriei, și-a găsit o nouă vocație: să cânte pentru revoluție.

Paradis, paradis, o, patria noastră,
O, iubită patrie, și pământul tău nobil
Chiar și focul tău este paradis.

Vânați în Siria, închiși cu miile, revoluționarii se străduiau să creeze masa critică necesară pentru a-l doborî pe Assad. O opoziție în exil, slabă și divizată, cerea sprijin la nivel internațional pentru a-i ajuta pe protestatarii de acolo să creeze un guvern de opoziție care să-l înfrunte pe Assad. În martie 2011, președintele Obama fusese de acord cu o participare militară americană la o misiune aeriană, alături de aliați din NATO și din Golf, pentru a-i proteja pe protestatarii libieni de dictatorul lor. Așa că de ce n-ar fi fost posibilă o intervenție similară și în Siria?

Yassin nu avea talent organizatoric. Era un intelectual angajat, dar mai presus de toate era un scriitor care aborda mereu chestiunea revoluției în articolele sale. Acum scria regulat pentru cotidianul panarab *Al-Hayat*, câte un articol sau două pe săptămână, ținând sus făclia speranței, de vreme ce era martor al evenimentelor. Nu putea să prevadă că multe dintre articolele lui vor fi reunite mai târziu într-o carte cu titlul *Revoluția imposibilă: Să înțelegem tragedia siriană*. Deși cunoștea crimele săvârșite de familia Assad, nu a crezut niciodată că tragedia era inevitabilă. În 2011 și 2012, Assad a pierdut treptat controlul asupra unor mari părți ale țării. La Washington și în capitalele europene, președinții și prim-miniștrii credeau că zilele sale erau numărate. Dar îl subestimaseră pe dictatorul fără scrupule. Era adevăratul urmaș al tatălui său. Nu va face concesii; deviza lui era: „Fie Assad, fie pârjolim țara“. Și chiar asta va face.

Revolta siriană și războiul brutal care i-a urmat au fost prezentate din multe perspective. Majoritatea amintesc evenimente geopolitice care l-au salvat pe Assad, precum reticența președintelui Obama de a interveni așa cum o făcuse în Libia, sau revenirea asupra promisiunii de a-l pedepsi pe Assad pentru că folosise arme chimice împotriva propriului popor în 2013. Dar, cu cât mai mult i s-a permis lui Assad să omoare, să tortureze și să întemnițeze fără să se teamă de consecințe, cu atât mai mult revoluția a slăbit. Bătălia siriană pentru libertate era o cursă împotriva radicalizării și militarizării inexorabile a oricărei revoluții care durează prea mult. În timp ce furia și disperarea creșteau, revoluționarii au pus mâna pe arme, iar diverse facțiuni rebele s-au format și s-au destrămat. Revoluția îi dezavua și pe cei care vedeau o oportunitate în acel haos – două facțiuni de oameni îmbrăcați în negru, purtând steaguri negre, care se urau reciproc, sondaseră deja terenul. Și nici măcar nu erau sirieni.

În august 2011, Abu Bakr al-Baghdadi, irakianul din Samarra, a trimis o misiune de cercetare de șapte sau opt oameni din Irak în Siria pentru a evalua cât de pregătită era țara pentru ambițiile sale.[571] Baghdadi ducea la un alt nivel visul lui Zarqawi de a crea un stat islamic. Oamenii lui au găsit o țară foarte asemănătoare Irakului din anii de după invazia americană: în afara marilor orașe, bărbații înarmați circulau liber, instituțiile statului erau slabe și – cel mai convenabil – Assad eliberase o mulțime de islamiști din închisorile sale,

așa cum făcuse și Saddam Hussein înainte de invazia americană din 2003. Aceasta era o mișcare clasică: dictatorul pare să arate mărinimie într-o perioadă de tulburări și declară amnistie pentru deținuți, dar alături de intelectuali și activiști îi eliberează și pe cei care vor produce haos, astfel încât să fie chemat tot el ca să rezolve criza astfel creată. În Siria, unii dintre cei eliberați luptaseră în Irak, pregătiți de însuși Assad pentru a le face probleme americanilor. Assad îi închidea pe luptători imediat ce se întorceau, lăsându-i să putrezească în închisoare până când va avea iar nevoie de ei. Când i-a eliberat în 2011, a mințit comunitatea internațională spunând că protestatarii ar fi extremiști religioși, transformându-se astfel în arhitectul propriei sale profeții. Oamenii lui Baghdadi au călătorit spre vest, din Irak în Siria, pe drumurile din deșert sau de-a lungul râurilor, un drum bătătorit de luptătorii care merseseră în sens invers pentru a se alătura insurgenței din Irak.[572] În Siria, grație lui Assad, au găsit o rețea de jihadiști salafiți pe care-i puteau ademeni să lucreze pentru idealurile mărețe ale lui Baghdadi de a crea un stat islamic fără granițe. Dar fără o revoluție care cerea libertate nu ar fi existat o astfel de ocazie.

Cam în același timp, în Liban, sute de libanezi și sirieni făceau o riguroasă instrucție sub conducerea Hezbollahului într-o zonă izolată a Văii Beqaa.[573] Puterea organizației crescuse de la asasinarea în 2005 a lui Rafiq Hariri, cel numit „Domnul Liban“. Supraviețuise anchetei ONU asupra asasinatului, deși câțiva dintre agenții săi fuseseră judecați la Haga în contumacie.[574] Printre aceștia se număra Mustafa Badreddine, cumnatul lui Imad Mughniyeh, omul care inaugurase valul de atentate sinucigașe din anii ’80. Gruparea scăpase cu bine și dintr-un război devastator cu Israelul în 2006. În anii care au urmat a provocat mai multe crize politice care au doborât guverne ori au ajutat la instalarea unora mai atente la nevoile sale. Ambiția și arsenalul lor au crescut proporțional cu acțiunile Iranului prin care acesta urmărea să-și consolideze controlul asupra Irakului. În vara lui 2011, Hezbollahul își antrena oamenii să fie pregătiți pentru orice: autoapărare, guvernare, religie și administrarea infrastructurii unui stat. Chiar înainte ca revoluția siriană să se transforme într-un război total, Iranul și Hezbollahul văzuseră în asta un prilej de a interveni în Siria și de a controla și mai mult teritoriu. Siria era un teren favorabil, cu un președinte nemilos, dar paradoxal de slab, membru al „axei rezistenței“, care va avea în curând nevoie de ajutor pentru a se menține la putere. Iranul și Hezbollahul erau pe punctul de a interveni.

*

La un an de la începutul revoltei, Arabia Saudită se străduia să găsească noi metode de a înarma opoziția: saudiții voiau să-l dea jos pe Assad, astfel încât să poată stăvili ambițiile iraniene în Siria. În particular, oficialii saudiți începuseră să-l prezinte pe Assad ca pe un ocupant, un om lipsit de legitimitate, care oprima majoritatea populației cu evoluția forțelor externe.

Puțini dintre cei care priveau evoluția revoluției siriene s-au gândit la anul 1979, dar ecourile acestuia vor fi evidente ulterior, de parcă toți cei implicați reluaseră totul din punctul unde se opriseră după jihadul din Afganistan, după Războiul dintre Irak și Iran, sau după Războiul din Irak din 2003. Fiul lui Sa’id Hawwa, ideologul Frăției Musulmane

Siriene, era și el implicat; Surur, autorul cărții despre *Magi*, juca un rol-cheie în regruparea islamiștilor; chiar și fiul lui Arif Hussaini, *allama* pakistanez asasinat mai târziu, va merge la Damasc pentru a se întâlni cu luptătorii șiiți. Toți erau însetați de răzbunare. Vor curge râuri de sânge, iar milioane de oameni vor fi nevoiți să emigreze. Războiul din Siria va sfâșia Orientul Mijlociu. Va sfâșia lumea.

Dar mai întâi le va distruge viața unor oameni ca Yassin. În haosul revoluției, nu putea ști toate detaliile despre forțele care acționau din umbră. Avea încredere în caracterul sirian al revoluției și în bunătatea din inimile sirienilor; susținea dreptatea cauzei lor și cererea libertăților fundamentale. Întotdeauna crezuse că islamiștii își aveau și ei locul într-o viitoare țară democratică. Excluderea lor timp de decenii sub Assad nu rezolvase nimic – de fapt, excluderea islamiștilor era un pretext pentru interzicerea tuturor forțelor ostile regimului, de la stânga la dreapta. Știa că nu va fi ușor să creeze o viziune comună cu partidele islamiste, dar credea că acest lucru era posibil. Timp de doi ani trăise ascuns în Damasc, mutându-se dintr-un cartier într-altul pentru a nu fi prins. Sute de activiști erau arestați și aruncați în închisoare, apoi dispăreau cu totul. Se vor găsi mai târziu semne de tortură și exterminare în masă. Samira nu era pe lista celor urmăriți, așa că putea încă să se miște în voie.

În primăvara lui 2013, Yassin a fost dus pe ascuns în zone din afara controlului regimului, la circa 25 de kilometri nord-est de Damasc, la Douma, în Ghouta de Est. Imediat ce regimul a aflat că scăpase, a început să o caute pe Samira. Ea a fugit din capitală și i s-a alăturat. Totuși, nu s-au lăsat intimidați. S-au pus pe treabă, ajutând comitetele civile locale care se autoguvernau, model care se dorea o alternativă locală la regimul lui Assad. Alături de prietenii lor au strâns dovezi despre abuzurile regimului, sperând să se facă dreptate. Raqqa a căzut sub asediul Armatei Siriene Libere (ASL) și al altor grupuri rebele în martie 2013, fiind prima capitală de provincie capturată de opoziție. Statuile dictatorului au fost doborâte. Yassin a început să se gândească la o călătorie pentru a-și vedea orașul natal liber. Era precaut, dar plin de speranță.

Printre grupurile rebele se număra o grupare islamistă, Jabhat al-Nusra, Frontul Sprijinului pentru Poporul Levantului, care avea cel mai mare succes în luptă. Statele Unite declaraseră al-Nusra organizație teroristă, având legături cu al-Qaeda. Liderul său era un sirian care luptase împotriva americanilor în Irak după 2003. Pentru a-l doborî pe Assad însă, mai puțin puternica ASL era dispusă să accepte sprijinul oricui. La Raqqa, luptătorii Jabhat al-Nusra au fost întâmpinați ca eliberatori; oamenii au trecut cu vederea aparentul lor extremism. În haosul tot mai mare al războiului, puțini sirieni credeau că astfel de grupuri vor supraviețui și vor juca un rol în viitorul Siriei. Dar al-Nusra era un cal troian. Liderul grupului era prieten cu Zarqawi și Baghdadi, iar al-Nusra acționa ca avangardă pentru marele proiect al lui Baghdadi: un cap de pod în Siria. În acea primăvară, însuși Baghdadi s-ar fi mutat din Irak în Siria. Voia să grăbească punerea în practică a proiectului unui stat islamic, un califat fără granițe, unde va deveni lider al tuturor musulmanilor.

Cam în același timp, în mai 2013, Hezbollahul a trimis sute dintre luptătorii săi de elită[575] în Siria pentru a ajuta forțele lui Assad să recucerească orășelul de graniță Qusayr. Hezbollahul sprijinea deja regimul lui Assad în Siria, dar încă nu-și recunoscuse rolul în

mod public. Lupta a durat șaptesprezece zile. Hezbollahul a pierdut cel puțin o sută de luptători, câteva zeci fiind răniți. Dar au recapturat orașul și, odată cu el, controlul asupra unui coridor pe care rebelii îl folosiseră pentru a aduce arme în Siria. Bătălia de la Qusayr a fost un moment de cotitură: Hezbollahul a înclinat balanța înapoi în favoarea regimului. Va aduce din ce în ce mai mulți oameni în război, implicându-se activ în conflict. Comandantul forței al-Quds a CGRI, Qassem Suleimani, a participat la câteva dintre funeraliile acestora, încă din februarie 2013, când unul dintre camarazii săi din războiul împotriva lui Saddam a fost printre primii iranieni uciși acolo. „Siria este prima linie a rezistenței. Vom sprijini Siria până la capăt“, a declarat Suleimani.[576] Pentru el, regimul Assad și Siria erau parte a planului său ambițios de a construi un imperiu fără granițe, la fel ca Baghdadi, doar că acesta urma a fi loial față de *wilayat al-faqih*. Iranul căuta din nou „război, războiul până la victoria finală“ – chiar dacă victoria însemna devastarea altei țări.

Din Egipt până în Arabia Saudită, clericii erau revoltați de îndrăzneala Iranului. Atât de revoltați, încât pentru prima oară clericii care se rugau în Marea Moschee din Mecca au făcut apel la musulmanii sunniți să-și ajute frații sirieni prin toate mijloacele, inclusiv cu arme.[577]

În timp ce membrii de elită ai forței al-Quds și luptătorii Hezbollah se împrăștiau prin Siria, al-Nusra a creat o Curte Șaria la Raqqa. Membrii grupării au atacat alte grupuri rebele. Au asasinat comandanți ai ASL. Au ocărât femeile care nu purtau voal.[578] În suburbiile din Raqqa s-au adunat bărbați cu steaguri negre, apoi au intrat ca un fluviu în oraș, în camionete albe. De-a lungul verii au sosit și mai mulți militanți, majoritatea irakieni. Au eliminat rivali din ASL și alte grupuri rebele. Încet, dar nemilos, oamenii lui Baghdadi au preluat controlul orașului Raqqa și asupra grupării al-Nusra. În aprilie 2013, Baghdadi a anunțat că se formase o nouă organizație: Statul Islamic din Irak și Siria.

Când a ajuns la Raqqa în acea vară – după o călătorie anevoioasă de nouăsprezece zile sub soarele dogoritor al deșertului, pentru a evita autoritățile –, Yassin a găsit un steag negru înfipt la intrarea în oraș, semnalând că teritoriul era deja cucerit. Majoritatea luptătorilor în negru cu arme și bărbi lungi erau străini: irakieni, dar și tunisieni, saudiți, egipteni, chiar și europeni. Se comportau de parcă orașul era al lor. Yassin voia să se plimbe, să vadă grădinile, să asculte susurul râului din apropiere. În schimb, a trebuit să se ascundă, ieșind doar noaptea. Devenise un străin în orașul lui, o potențială țintă când mergea pe străzile pe care se plimba liber când era adolescent. Și, mai rău, primise vești devastatoare: cei doi frați ai săi fuseseră răpiți de ISIS. Unul era membru al consiliului local și, când ISIS a preluat controlul, i-a reținut pe cei ostili, cum era fratele lui Yassin. În vara lui 2013, ISIS și-a instalat sediul într-o clădire din Raqqa. Yassin a păstrat legătura cu Samira, care rămăsese la Douma. Inițial plănuiseră ca ea să i se alăture odată ce găsea un drum sigur, dar situația pe care Yassin a găsit-o la Raqqa nu permitea asta. Vorbeau adesea pe Skype, ea spunându-i cum viața devine tot mai grea în zonele eliberate de sub controlul forțelor guvernamentale, aflate acum însă sub asediu. Assad îi înfometa ca să capituleze.

La 21 august 2013, Yassin aproape că a pierdut-o pe Samira pentru totdeauna. Forțele regimului sirian lansaseră un atac cu arme chimice împotriva Ghoutei de Est, zona deținută de opoziție în afara Damascului, unde se afla și orașul Douma. Circa 1.400 de oameni au murit. Imaginile cu copii agonizând cu spume la gură și familii întregi ucise în

somn au dinamitat din nou opinia publică internațională, la doi ani după începerea rebeliunii. Dar numai pentru scurtă vreme. Președintele Obama îl avertizase anterior pe Assad că folosirea armelor chimice era o linie roșie care nu trebuia trecută. Loviturile cu rachete asupra Damascului păreau iminente, dar Washingtonul și Moscova au ajuns la o înțelegere prin care Assad urma să își predea armele chimice. America nu voia să meargă la război, iar Assad a supraviețuit. Mesajul părea să fie acesta: Assad putea să-și omoare oamenii cu orice armă voia, cu excepția armelor chimice. Samira și prietenii ei fuseseră martori la toate acestea, reușind cumva să supraviețuiască. Episodul a marcat un punct de cotitură pentru Siria și restul lumii. Assad încălcase legile internaționale fără să sufere vreo consecință; lăsați să moară de către celelalte state, simțind că Assad va fi încurajat, mii de alți sirieni au părăsit țara, pe jos sau pe mare. Încercând să ajungă cât mai departe, s-au îndreptat spre Europa. Aliații lui Assad, Rusia și Iranul, vor depune acum și mai multe eforturi pentru a-l apăra, iar în 2015 Rusia va interveni militar prin lovituri aeriene și operațiuni speciale la sol pentru a-l ajuta mai departe pe Assad. Astfel grupurile jihadiste au primit noi recruți: au sosit și mai mulți străini, mai mulți sirieni li s-au alăturat, chiar și oameni care nu fuseseră niciodată religioși și preferau să bea un pahar decât să se roage. În disperarea lor, nu mai era nimic de care să se agațe, în afară de arme și religie. La începutul revoluției, Sarout, portarul echipei naționale de fotbal a Siriei, se alăturase Armatei Siriene Libere. Dar ASL se dezintegra. Oamenii buni nu mai aveau alte opțiuni. Așa că Sarout s-a alăturat unui grup rebel islamist. Și-a lăsat barbă. Și a încetat să mai cânte.

*

La Raqqa, Yassin cugeta la strania soartă a orașului său, care ar fi putut fi capitala Siriei libere sau sediul CGRI. În 1996, când fusese eliberat din închisoare, Yassin se întorsese la Raqqa pentru a-și îmbrățișa părinții, frații și sora. Situat adânc în hinterlandul sirian, exploatat de către stat ani întregi, orașul tinereții sale era conservator, dar nu islamist. Societatea era patriarhală și tradiționalistă, dar bărbații și femeile trăiau liberi, în comun; mai multe femei mergeau la facultate. Purtau tricouri și rochii, sau *abaya* lungi și un voal lejer dacă erau mai conservatoare. Dar Yassin observase de asemenea ceva ce nu văzuse niciodată în tinerețea lui: femei acoperite de mantii negre din cap până în picioare, cu ochii abia ivindu-se în spatele *niqab*-ului. Una dintre rudele sale se număra printre miile de sirieni care lucraseră în Golf. Deși învățase prost la școală, acest bărbat adunase ceva avere și împrumutase obiceiuri saudite: soția lui adoptase și ea straiul saudit. Pe atunci, Yassin nu a băgat în seamă prea mult acest lucru. Totul părea o modă pe care oamenii aveau să o abandoneze curând.

Ce părea să nu se schimbe era continuarea construcțiilor finanțate de Iran. O nouă structură uriașă se ridica la marginea de sud-est a orașului, unde fusese cimitirul.[579] În 1988, locuitorilor din zonă li se dăduseră trei luni pentru a-și muta mormintele celor dragi în alt loc. Au fost cruțate două morminte simple din beton, despre care se credea de multă vreme că aparțineau unor tovarăși ai Profetului, uciși în luptă în 657. Timp de secole, mormintele fuseseră un loc de venerare pentru locuitorii din Raqqa și triburile locale.

Veneau și sufiții, iar femeile se rugau să li se dea soți și copii. De-a lungul timpului, șiiții și sunniții au pretins că acești sfinți erau numai ai lor. Noul proiect era finanțat de Iran, iar arhitectura era tipic iraniană: două structuri pătrate, fiecare având un dom în vârf, fiind flancate de câte un minaret. Cele două structuri erau dispuse pe fiecare parte a unei esplanade cu arce, lungă de cincizeci de metri. Când a fost terminată în 2004, moscheea nu era doar cel mai mare altar șiit din Siria, acoperit de frumoase cahle persane albastre, ci și un avanpost iranian în hinterlandul sunnit, cu portretele lui Khomeini și Khamenei. Locuitorii din Raqqa încercaseră să oprească acea construcție – aceștia erau sfinții lor, locurile lor de pelerinaj. Complexul îi priva de tradițiile și de memoria lor colectivă. Nu existau șiiți nicăieri în apropiere, dar pelerinii iranieni au început să sosească în număr tot mai mare acolo, clerici din Hezbollah vorbeau în moschee, iar centrul cultural iranian din Alep organiza adunări. Au existat de asemenea tentative de a-i converti pe localnici la șiism. Eforturile Iranului de a prelua locurile religioase șiite din Siria – chiar mergând până la reinventarea lor – erau parte a unei strategii de a-și extinde autoritatea dincolo de granițe. Primele mișcări în acest sens avuseseră loc chiar în mai 1979, la doar câteva luni după Revoluția Iraniană, când o porțiune uriașă de teren de lângă altarul Sayyeda Zaynab din Damasc fusese expropriată și dată unei companii iraniano-siriene care urma să construiască hoteluri în apropierea altarului pentru a caza un număr tot mai mare de pelerini șiiți. Vizitat de sunniți timp de secole, altarul a devenit un loc de întâlnire exclusiv pentru șiiți, un proiect iranian.

*

În ianuarie 2014, ISIS a declarat Raqqa capitală a noului califat. În martie, ISIS a aruncat în aer avanpostul iranian din Raqqa. Fusese deja ridiculizat, cu graffitti care o declarau moschee sunnită; portretele lui Khomeini și Khamenei au fost distruse. Acum Hezbollahul și Iranul puteau să-și justifice implicarea în războiul din Siria, pretinzând că protejau altarele șiite. Grupuri ca ISIS și alți islamiști puteau să arate spre acele locuri și să spună că Iranul încerca să pună mâna pe teritoriu sunnit. Un război religios a fost inventat de oameni însetați de putere, pământ și arme. Sunniții din lumea arabă, mai ales cei din Golf, au început să strângă bani pentru a-și sprijini tovarășii sunniți care luptau împotriva lui Assad și a proiectului iranian. Mare parte din bani au ajuns la grupuri jihadiste. Iranul a început să recruteze mai mulți luptători: sute de șiiți din Pakistan și Afganistan și-au croit drum spre Irak și Siria.

Între timp, cei două sute de mii de locuitori din Raqqa au devenit spectatorii unui spectacol sinistru pe care nu-l ceruseră niciodată. Orașul lui Yassin va ține capul de afiș al presei internaționale și va deveni sinonim cu suferința inumană. Domnia terorii a început cu o crucificare: doi bărbați au fost împușcați și crucificați în piața publică a orașului, fiind lăsați acolo zile în șir ca să-i vadă toată lumea. A urmat altă crucificare. Apoi o execuție în grup a unor bărbați care păreau membri ai unui grup rival. Călăii le-au tăiat capetele și le-au înfipt în stâlpii gardurilor. Raqqa nu văzuse niciodată așa ceva; nimeni în Siria nu văzuse. Chiar și Assad își desfășura torturile și execuțiile în spatele zidurilor. ISIS voia să instituie domnia terorii într-un mod atât de eficient, încât să obțină obedienţă absolută.

Femeilor li s-a ordonat să poarte voal și să-și acopere fața. În curând abia dacă mai îndrăzneau să iasă din casă. O poliție de moravuri alcătuită în întregime din femei, brigada Khansaa, care includea și femei străine, a început să patruleze peste tot. Școlile au fost închise luni întregi, fiind redeschise doar după ce ISIS refăcuse programa școlară pentru a-și transmite ideologia. ISIS făcea din violență un spectacol, folosind filme ingenioase care ajungeau în titlurile din presa occidentală, în timp ce industria secretă de tortură și execuții a lui Assad continua să înghită mii de sirieni.

În acea primăvară și de-a lungul verii, Baghdadi și oamenii lui au lansat o spectaculoasă ofensivă, care a luat lumea prin surprindere – mai ales pe președintele Obama și administrația sa, care credeau că ISIS e un jucător minor în regiune, justificând astfel lipsa de intervenție a SUA. După luni de pregătire, oamenii lui Baghdadi s-au răspândit prin Siria, creând infrastructuri de guvernare locală, vânând rebeli ASL și recrutând mai mulți oameni. În Irak, ISIS a eliberat cinci sute de prizonieri, mulți dintre ei din timpul lui Zarqawi, oameni care li se vor alătura. Baghdadi a aţâţat focul cu un val înspăimântător de atentate cu bombă, care îi vor împinge pe sunniți în brațele organizației sale, căutând protecție acolo unde statul lor eșuase. Marea ofensivă a început la 5 iunie, din orașul lui Baghdadi, Samarra. În câteva zile, coloane de oameni, îngrămădiți în camionete sau conducând vehicule furate de la armata irakiană, au năvălit pe teritoriul dintre Siria și Mosul, în nord-estul Irakului. Armata irakiană a cedat, în timp ce oamenii lui Baghdadi au cucerit oraș după oraș, căpătând control asupra unui teritoriu care se întindea din apropierea Bagdadului până la granița cu Turcia. A fost o înfrângere uluitoare: câteva mii de oameni slab înarmați împotriva unei armate naționale de douăzeci de ori mai mare, bine echipată de americani. Prada se ridica la câteva milioane. Controlul asupra câmpurilor petrolifere a adus și mai mult. Dar victoria în numele unui califat era de neprețuit pentru zeloți; era o victorie împotriva istoriei.

Teritoriul avea un trecut cultural bogat. Departe de a-l recrea, Baghdadi a adus cu el un baros pentru a sparge istoria în bucăți, încercând să nimicească identitatea colectivă a milioane de oameni. Irakul și Siria, leagăne ale civilizațiilor antice, își pierdeau nu doar viitorul, ci și trecutul. La Mosul, ISIS a incendiat sau jefuit biblioteci vechi de sute de ani, distrugând manuscrise și hărți de neprețuit. În anticul oraș asirian Ninive, un burghiu a fost folosit pentru a scoate ochii unei statui de nouă tone, care reprezenta un taur înaripat, odinioară simbol al puterii regilor asirieni. În Siria, ISIS a distrus o veche așezare greacă unde se aflau cea mai veche biserică și cea mai veche sinagogă cunoscute în lume.[11] Situl fusese atât de bine păstrat de-a lungul secolelor, încât era numit Pompeiul Deșertului Sirian. ISIS a distrus două dintre templele sale și ulterior l-a decapitat pe arheologul care avusese grijă de sit timp de patruzeci de ani. Întotdeauna există jaf și distrugere voluntară în război, dar acum avem de-a face cu vandalism intenționat, nemilos și încrâncenat. ISIS a justificat aceste acte brutale pretinzând că lupta împotriva politeismului și idolatriei. Baghdadi întorcea spatele unei lungi tradiții de califi care încurajaseră arta, istoria și literatura.

De la fondarea statului saudit modern nu se mai întâmplase o asemenea grozăvie în Orientul Mijlociu, o asemenea obsesie bizară și nechibzuită pentru distrugerea statuilor și altarelor. Și din zilele lui Muhammad ibn Abdelwahhab și ale primului stat saudit nu se

mai pomenise un astfel de zel fanatic în eliminarea celor care nu împărtășeau această viziune extrem de puritană. Comparațiile cu wahhabismul și Arabia Saudită, identificate devreme de Ahmed, romancierul egiptean, au început să abunde. În Arabia Saudită, mulți priveau cu adâncă durere distrugerea moștenirii siriene și irakiene, un gest violent care era foarte des întâlnit în regat. Ziaristul saudit Jamal Khashoggi a atras atenția asupra evenimentelor din Siria încă de când scria despre jihadul afgan: ardoarea tinerilor de a se alătura unei cauze, dorința de a-i apăra pe tovarășii sunniți împotriva unui inamic comun, efortul ineficient al guvernului, armele care se găseau peste tot, ideile extremiste care prindeau rădăcini.

Jamal se uita la ISIS și vedea wahhabismul neîmblânzit, în forma sa cea mai pură.[580]

Într-adevăr, membrii și susținătorii grupului scriau pamflete care îl prezentau pe Baghdadi păşind pe urmele lui Ibn Abdelwahhab[581], continuându-și misiunea de a păstra monoteismul extrem, în timp ce lupta împotriva idolatriei și impunea legea islamică în teritoriile cucerite.

Arabia Saudită a respins vehement comparațiile cu ISIS și a arătat că grupul declarase de fapt război regatului. Era adevărat că Arabia Saudită nici nu finanțase, nici nu înarmase ISIS, și era de asemenea adevărat că ISIS luase în colimator regatul – dar asta din cauză că zeloții credeau că familia Saud se îndepărtase de adevărata misiune a lui Ibn Abdelwahhab. ISIS era o progenitură saudită, produsul anilor de prozelitism sprijinit de saudiți și rezultat al finanțării unei anumite școli de gândire, care le respingea pe toate celelalte, dar era totodată și un copil rebel, o reacție la ipocrizia Arabiei Saudite, care pretindea că era întruparea unui stat islamic în timp ce se alia cu Vestul.

Yassin nu a petrecut multă vreme studiind nuanțele diferențelor teologice dintre grupurile militante salafite. Asta pentru că mai mult de 90% dintre cei 500.000 de oameni care muriseră în Siria fuseseră uciși de Assad, în timp ce Vestul era obsedat de fenomenul ISIS. Dar Yassin vedea de asemenea că cei mai violenți islamiști erau niște nihiliști amărâți, puși pe distrugere. Acum înțelegea că sirienii sau irakienii s-au alăturat grupului ISIS din disperare, după ce fuseseră abandonați de către restul lumii, sau din convingerea că asta era calea cea dreaptă. De aceea, nu-l mai interesau musulmanii veniți din Europa sau din alte țări arabe, care sosiseră la Raqqa, comportându-se ca noi colonişti. Și nu-i păsa deloc de eforturile Arabiei Saudite de a se distanța de ISIS – regatul poate că nu sprijinise direct acest cult fanatic, dar făcuse mai mult decât suficient pentru a-i hrăni pe diverşii nihiliști islamici care monopolizau revoluția și distrugeau Siria. Unul dintre oamenii pe care Arabia Saudită îi sprijinise în războiul sirian avea să-i frângă inima lui Yassin.

La 9 decembrie 2013, la ora 22.40, mai mulți bărbați mascați și înarmați au dat buzna în biroul din Douma unde Samira lucra alături de trei prieteni: Razan Zeitouneh, Wael Hamada și Nazem Hammadi. Razan era unul dintre fondatorii Centrului de Documentare a Abuzurilor, care urmărea abuzurile față de drepturile omului. Ea primise amenințări de la un grup care se numea Armata Islamului, Jaysh al-Islam, dar nimeni nu le-a luat în serios. După ce Samira și colegii ei au fost răpiți, Yassin a încremenit de durere, sperând că vor fi eliberați repede. Dar au trecut zile, apoi săptămâni, apoi luni – și nimic. Yassin era deja în

exil; în octombrie fugise în Turcia. Samira voise să-l știe în siguranță și îl bătuse la cap să fugă. Căutaseră de asemenea căi să o scoată și pe ea din Siria. Acum Yassin își pierduse patria, frații, sufletul pereche. Poate că se simțea distrus, dar nu a renunțat. A continuat să scrie, făcând apel la monștri. „Răpirea [Samirei] reprezintă o recreare islamistă a cruzimii împotriva căreia revoluția s-a ridicat inițial“, scria Yassin câteva luni mai târziu într-un articol de ziar. „Cazul Samirei și al colegilor ei reprezintă cazul Siriei, blocat între un regim care e întruparea brutalității și islamiști, întruparea lipsei de omenie. Atât pentru regimul dictatorial, cât și pentru islamiști, închisorile sunt primul lucru de care se îngrijesc în orice zonă cucerită.“[582]

Liderul Jaysh al-Islam era Zahran Alloush, fiul unui predicator salafit din Douma, care se instruise în Arabia Saudită, unde se află și azi. Alloush însuși studiase la Universitatea Islamică din Medina. Revenit în Siria, activismul său salafit l-a aruncat în închisoare în 2009, fiind unul dintre islamiștii pe care Assad îi eliberase în 2011. Alloush și-a creat propria facțiune, care a crescut de la o brigadă la o adevărată armată, grație fondurilor generoase obținute din afacerile familiei sale din Arabia Saudită. Și el voia să construiască o teocrație condusă de legea islamică, un stat islamic doar ceva mai puțin brutal decât ISIS. Cerea o Sirie epurată de șiiți. Dar nu avea ambiții în afara Siriei și nu decapita occidentali, așa că nu a ajuns de multe ori pe prima pagină a ziarelor. La sfârșitul lui 2013, când a devenit clar că Statele Unite nu vor interveni în favoarea rebelilor sirieni, Arabia Saudită a hotărât să-l finanțeze pe Alloush, cheltuind milioane de dolari ca să-i instruiască și să-i înarmeze grupul. Alloush chiar a călătorit în Arabia Saudită pentru a se întâlni cu oficialitățile. Dar, chiar dacă saudiții știau cum să arunce cu bani când aveau o problemă, ei nu erau capabili în schimb să-și urmeze strategia. Banii veneau cu duiumul din Siria și din alte țări din Golf, precum Qatar și Kuweit. În loc să conlucreze pentru un scop comun, au apărut rivalități între țările din Golf privind influența în Siria. Dezinteresul Americii pentru a sprijini căderea lui Assad a continuat să aibă efectul unei chemări la arme: sute de jihadiști și așa-ziși jihadiști, dar și lepre de tot felul, au venit în Siria. Unii s-au alăturat organizației al-Nusra, alții s-au îndreptat către ISIS. Au venit din Europa, Rusia, Egipt și Iordania. După Tunisia, cei mai mulți luptători au venit din Arabia Saudită – deși numărul era nesemnificativ comparativ cu populația regatului.

Aflat în exil, Yassin privea cum acești străini îi furau țara și deturnau revoluția siriană, nu doar sunniții, ci și luptătorii șiiți – cel mai mare grup de luptători străini venind de fapt din partea Iranului, care îi recruta din Pakistan până în Afganistan. Estimările erau între 20.000 și 80.000 de șiiți care să lupte pentru Siria. Erau armata transnațională a Iranului. Iranul avansa de asemenea pas cu pas în proiectul său de a-și construi o zonă de influență din Siria până în Liban. În Siria, Iranul încerca să forțeze schimbări demografice, relocând familii de luptători șiiți de diferite naționalități sau familii dislocate din Irak în zone din jurul altarelor șiite; au existat schimburi de populație, iar puținii șiiți din satele aflate în zone sunnite au fost mutați în localități aflate sub controlul lui Assad și al Iranului. Hezbollah folosea și în Siria aceeași strategie de care se slujise atât de bine în Liban pentru a construi o „societate a rezistenței“, creând cercetași islamici Mahdi, oferind servicii publice și având grijă de familiile martirilor.

După alți câțiva ani, orașul lui Yassin și zone vaste din Irak, inclusiv mari părți din

Mosul, vor ajunge grămezi de ruine, devastate de o campanie militară, condusă de SUA, pentru a înfrânge ISIS. Pagubele vor merge dincolo de orice imaginație, blocuri întregi fiind rase de pe fața pământului. Numărul victimelor civile era foarte mare: ostatici ai ISIS în propriul oraș timp de patru ani, oamenii vor muri în loviturile aeriene menite să-i elibereze. Familii întregi au fost ucise într-o clipă; 1.600 de civili au fost uciși în câteva luni de bombardamente. Dar în octombrie 2017 America putea să pretindă victoria împotriva ISIS. Iranul va reveni repede la Raqqa, pentru a reconstrui altarele pe care ISIS le aruncase în aer.

În final, cea mai emblematică confruntare între ISIS și CGRI a avut loc nu la Raqqa, ci la șapte ore distanță, în cel mai sudic punct al graniței siriene cu Irakul, la al-Tanf, în vara lui 2017. ISIS a lansat un atac prin surprindere împotriva unui post de graniță al guvernului sirian unde se aflau consilieri CGRI. Lupta a durat peste două ore, un singur iranian scăpând cu viață, Mohsen Hojaji, un ofițer de douăzeci și șase de ani care a fost capturat și plimbat prin fața camerelor de filmat. Se uita cu o resemnare stoică în obiectivul camerei. Un luptător ISIS cu sânge pe față îl ținea pe Hojaji de braț și-i pusese la gât un cuțit. Două zile mai târziu, tânărul iranian a fost decapitat, într-o filmare oribilă pe care ISIS a făcut-o publică.

În Iran crescuseră nemulțumirile legate de implicarea costisitoare a țării în războaie în străinătate. Sute de iranieni muriseră în luptele din Irak și Siria. Moartea lui Hojaji, cu privirea sa stoică, îi bântuia pe iranieni. Trupul său a avut parte de o primire eroică. Apoi văduva lui Hojaji, într-un *chador* negru, a avut o declarație extrem de bizară: Hojaji murise ca să apere dreptul unei femei de a purta voalul. Își pierduse capul, a spus ea, pentru ca femeile iraniene să poată continua să și-l acopere pe al lor. Părea că Revoluția Iraniană din 1979 urmărise doar modestia femeilor. Pentru unii iranieni cam așa stăteau lucrurile.

---

11. Palmyra (n. tr.).

18. Călcâiul lui Ahile

Iran
2014–2019

Mă frământă neîncetat acest gând, însă știu că
Nu voi putea părăsi vreodată această colivie.
Chiar dacă străjerul mi-ar da drumul,
Eu mi-am pierdut de mult dorința de zbor.
—Forough Farrokhzad, *Captiv* (1958)

Masih Alinejad renunțase la voal de multă vreme și purta o adevărată coamă de bucle, ca un armăsar neîmblânzit – așa cum îi era și firea.[583] Trecuse prin multe schimbări, de la fata născută în 1976, în vremea revoluției, într-un sat sărac de lângă Marea Caspică – tatăl fiind înrolat în poliția de moravuri Basij –, la adolescenta rebelă care punea prea multe întrebări, devenind într-un final femeia încrezătoare de patruzeci de ani revoltată împotriva sistemului, întâi în Iran și apoi în exil, din 2009. Crescuse cu spaima că i se va turna metal topit în urechi la Ziua Judecății dacă asculta muzică – aceeași amenințare fusese întipărită și în mintea Sofanei Dahlan, tânăra femeie din Jeddah. La ani-lumină distanță, separate de rivalitatea saudito–iraniană, crescuseră în medii foarte diferite. Nu se cunoșteau una pe cealaltă și probabil că nu se vor întâlni vreodată, dar erau de aceeași vârstă și se confruntau cu aceleași restricții. Amândouă se numărau printre copiii anului 1979, viețile lor fiind modelate de evenimentele dezlănțuite atunci. În Iran, Masih învățase de asemenea că onoarea ei și a familiei erau legate de bucata de pânză care-i acoperea capul. Chiar și la școală, profesorii îi spuseseră clar, în termeni deloc echivoci, că va merge în iad dacă nu purta voalul. Așa că îl purta, conștiincioasă, strâns atât de tare în jurul capului, încât părea un al doilea strat de piele. Îl purta și când dormea. Toate femeile din familia ei îl păstrau pe cap chiar și înăuntrul casei: o casă de chirpici cu două camere, fără toaletă și cu o vatră exterioară pe post de bucătărie.

În Iran, multe familii trăiseră vieți duble încă din 1979 – una publică, în care ascultau de reguli, și una privată, unde le încălcau pe toate. În mod public, alcoolul era interzis, după cum era și muzica. Dar la petreceri private bărbații și femeile dansau împreună, toată lumea bea și asculta muzică. Concertele oficiale erau interzise, dar existau reprezentații private și trupe care repetau în garaje. Antenele prin satelit erau interzise, dar fiecare deținea una și spera ca vecinii să nu îl dea de gol. Poliția de moravuri patrula pe străzi, dar băieții și fetele găseau căi prin care să meargă undeva împreună la sfârșit de săptămână. Secretomania era traumatizantă. Drept rezultat, copiii, incapabili de a discerne această barieră intangibilă, își dădeau în vileag părinții fără să vrea.

Familia lui Masih nu dusese o viață dublă. Ei erau credincioși adevărați. Odinioară bărbierit și cu mustață, tatăl său își lăsase barbă după 1979 și le ținea predici tinerilor, îndemnându-i să meargă la rugăciuni. În 1989, la vârsta de doisprezece ani, Masih a crezut că moartea lui Khomeini va aduce sfârșitul acestei lumi. Și totuși voalul nu ascundea doar un păr rebel, ci și o minte rebelă. Cea mai tânără dintre cei șase frați avea o fire băiețoasă și și-a întrebat odată mama de ce ea nu putea merge pe bicicletă la fel ca fratele ei. În liceu, și-a întrebat profesorul de ce băieții nu poartă voal. Apoi au urmat acte mărunte de rebeliune, precum renunțarea la *chador*-ul complet negru cu care se înfășura ca să meargă la școală. Deși încă purta voalul, tatăl ei i-a spus că dezonorase familia și a refuzat să vorbească cu ea două luni. Nu după mult timp va deveni și mai îndrăzneață și va cere mai multe libertăți, marcând începutul unei misiuni de o viață în care va provoca autoritățile ce pozau drept apărători ai legii lui Dumnezeu. Alături de un grup de prieteni, a început să scrie și să distribuie un pamflet clandestin; au scris cu spray cuvintele „Libertate de exprimare pentru toți" pe zidurile unui oraș din apropiere.

Nu erau decât niște adolescenți dintr-un sătuc, care se revoltau și se pretindeau intelectuali. Dar în Iranul anilor '90 asta însemna răzvrătire, iar Masih a ajuns la închisoare pentru o lună. A urmat și mai multă rușine pentru familie. În închisoare a aflat că e însărcinată înainte să fie măritată oficial cu logodnicul ei. S-a măritat și a divorțat înainte să împlinească 25 de ani. Firea ei rebelă a purtat-o în cele din urmă pe Masih spre Teheran, unde în 2000 a devenit stagiară, apoi reporter pentru parlament la *Hambastegi*, un ziar național din presa reformistă iraniană care apărea sub președintele Khatami. Masih purta pantofi roșii și își sfida superiorii. Dar era bună în meseria ei: știa unde și cum să sape ca să descopere scandaluri în parlament și să ajungă pe prima pagină.

În ciuda opresiunii Republicii Islamice, Iranul nu devenise niciodată un stat pe deplin totalitar. Iranienii erau pur și simplu deschiși dialogului și cultivați. Astfel, mai apăreau surprize la alegeri, dezbateri parlamentare intense, presă reformistă care exagera totul, precum și intelectuali de toate felurile care continuau să scrie, să se întâlnească și să proiecteze un viitor diferit. Exista chiar și o revistă curajoasă și controversată, *Kiyan*, care publica articole privind pluralismul religios și rolul clericilor în politică. Publicația fusese fondată de un intelectual al revoluției, Abdolkarim Soroush, care jucase un rol-cheie în revoluția culturală ce islamizase programa universitară. Dar de la începutul anilor '90 Soroush provoca sistemul din interior, punând aceleași întrebări cu care se luptase și intelectualul egiptean Nasr Abu Zeid. Asemenea lui Nasr, Soroush scria despre hermeneutică și încerca să înțeleagă contextul în care apăruse Coranul, mai degrabă decât să-l accepte drept cuvântul necreat al Domnului. Și tot asemenea lui Nasr, Soroush s-a confruntat cu furia celor care se considerau adevărați credincioși – va fi hărțuit și bătut de grupuri ca Ansar-e Hezbollah, brute înarmate care acționau cu acordul tacit al statului.

Kiyan va fi în cele din urmă închis, iar Soroush va trebui să părăsească Iranul în anul 2000. Se credea despre Khatami, un cleric moderat și amabil, că ar putea să scoată țara din amorțire și să reformeze sistemul fără să-l zguduie din temelii. Dar nu făcea nimic în acest sens. Protestele studențești din 1999 care cereau reforme mai rapide au durat cinci zile și au transformat Teheranul într-un câmp de luptă, mii de studenți strigând: „Khamenei, să-ți fie rușine, conducerea nu e pentru tine". Basij și alte grupuri paramilitare au fost lăsate să

intre în mulțime și să bată protestatarii. Tulburările s-au extins în țară, evenimentul marcând cea mai gravă provocare față de Republica Islamică din ultimii douăzeci de ani. Dar sistemul a supraviețuit. Și, în ciuda eșecului său de a aduce vreo schimbare, lui Khatami i s-a mai acordat o șansă și a fost reales în 2001 pentru un mandat de patru ani. Chiar dacă era unul dintre fondatorii Republicii Islamice, era mai moderat decât predecesorii săi care conduseseră din 1979 încoace.

La Teheran, în calitate de jurnalistă, Masih a mers în parlament, cu voal, ca toate femeile iraniene în public, și a dezvăluit un fond secret pentru legislatori. Cu o bucată de stofă neagră înfășurată în jurul capului și un mantou din dril albastru, a iscat rumoare când a făcut publice salariile legislatorilor, dezvăluind că nu își luaseră primele salariale promise. A acționat în continuare și mai provocator, ajungând adesea pe prima pagină. După ce a respins *chador*-ul, Masih a început să pună la îndoială voalul, dar privea acea bucată de stofă ca pe o problemă secundară într-o țară măcinată de chestiuni mai presante. În adolescență, când ceruse libertate de exprimare în Iran, încă mai înfrumusețea Republica Islamică cu visurile ei. Credea că sistemul putea fi schimbat, iar apoi chestiunea voalului se va rezolva de la sine. Dar a înțeles că oficialii care încercau să-i ignore întrebările se vor lega de aspectul ei: i se vedea o șuviță de păr, pantofii îi erau roșii, mantoul ei era prea colorat. I-au spus că îi vor răspunde la întrebări atunci când va practica „bunul *hijab*“. Voalul era folosit pentru a da impresia uniformității, ținând femeile docile și făcându-le să tacă pe acelea care îndrăzneau să pună întrebări.

Masih a început să-i întrebe pe politicieni despre voal. De la fostul președinte Rafsanjani la însuși Khatami, l-a întrebat pe fiecare bărbat ce ar face dacă, într-o excursie în Franța, unde voalul fusese interzis în școli, soției lui i s-ar fi cerut să-și poarte părul la vedere. Cu toții au răspuns că ar fi o insultă nu doar față de valorile islamice, ci și față de dreptul soțiilor lor de a purta voalul. Îi prinsese în capcană: Dar soțiile liderilor străini care vizitau Iranul? Nu aveau și ele dreptul de a alege? Politicienii s-au fâstâcit. Rafsanjani a recunoscut fără prea multă tragere de inimă că Masih atinsese o chestiune sensibilă. Ea a înțeles că voalul și *hijab*-ul nu erau o chestiune secundară, ci că reprezentau unul dintre pilonii ideologici ai revoluției imaginate de Khomeini, parte a eșafodajului care susținea structura – dar reprezentau totodată și călcâiul lui Ahile pentru Republica Islamică, fiindcă femeile se sufocau. Femeile care mărșăluiseră în 1979, strigând: „În zorii libertății nu e nici o libertate“, erau încă acolo, și alături de ele se aflau o nouă generație de femei, precum și toți cei care îmbrățișaseră revoluția înainte să fie dezamăgiți de ea.

Tinerii iranieni aveau visuri mari, dar acele visuri fuseseră abandonate în 1979 – aceasta era moștenirea pe care Liderul Suprem încerca s-o mențină și s-o reînnoiască. Ei sfidau zilnic regimul, chiar și prin gesturi mici, precum șuvițe de păr care le ieșeau de sub un voal care le aluneca pe spate. Băieții și fetele sfidau poliția religioasă, ținându-se de mâini pe stradă. Masih insista, mergând și mai departe cu întrebările. Era hărțuită, interogată, iar într-un final ziarul la care lucra a fost silit s-o dea afară. A părăsit țara ca să studieze engleza la Londra. În 2009, când a încercat să se întoarcă pentru a scrie despre alegerile prezidențiale, i s-a spus că va ajunge la închisoare dacă revenea la Teheran.

La aceste alegeri, Ahmadinejad, succesorul lui Khatami și președinte din 2005, se îndrepta spre înfrângere, iar un candidat mai moderat, Mir-Hossein Mousavi, era favorit.

Iranul își consolida câștigurile în regiune după invazia americană în Irak din 2003, iar Ahmadinejad servea bine cauza. În ochii Liderului Suprem și ai celor ca Suleimani, acum nu era momentul pentru a lăsa garda jos. Rezultatele oficiale au fost anunțate imediat după ce s-au închis urnele: Ahmadinejad câștigase.

La trei zile după alegeri, două milioane de oameni au ieșit în stradă pentru a-l susține pe Mousavi, strigând „Unde mi-e votul?“. Spiritul energic al națiunii iraniene era încă viu și combativ – dar din nou nu a fost pe măsura unui sistem pregătit să-și folosească toate armele pentru a rămâne la putere. Protestele Mișcării Verzi au continuat timp de trei luni; cel puțin 69 de oameni au fost uciși și câteva sute au ajuns în închisoare. Mousavi a fost pus sub arest la domiciliu, și va rămâne astfel, alături de soția sa, ani întregi. În tot acest timp, Masih nu a putut să revină în Iran. Făcuse valuri în străinătate, scriind despre represiunea din țara ei și cerând să-l intervieveze pe Obama. În public, și oricând dădea interviuri la televizor, încă își mai acoperea părul – nu cu un voal, ci cu o pălărie sau cu o șapcă. Era incapabilă să se arate lumii așa cum era. Și nu voia să-și dezamăgească părinții, în caz că aceștia o priveau.

În 2012, la aproape zece ani de la invazia americană în Irak și la doi ani după revoltele arabe, al doilea mandat prezidențial al lui Ahmadinejad se apropia de sfârșit, iar Iranul era sigur pe câștigurile sale în regiune. Dar Khamenei și Gardienii Revoluției erau din ce în ce mai îngrijorați de sancțiunile care strâmtorau economia iraniană – nu doar fiindcă se temeau de protestele populare, ci fiindcă pierdeau mulți bani. Khamenei s-a hotărât să testeze promisiunea pe care Obama o făcuse în prima lui zi de mandat, aceea că va oferi „o mână prietenoasă“ Iranului. Negocieri secrete, dar directe, au început între oficialii iranieni și cei americani, în 2012, în Oman, pentru a încerca ridicarea sancțiunilor asupra Teheranului, în schimbul înghețării programului nuclear iranian. Pentru a ajuta la parafarea acelei înțelegeri, Liderul Suprem era gata să arate lumii o față mai blândă a Iranului. A permis ca Hassan Rouhani să fie ales președinte în iunie 2013. Acesta era un alt cleric din interiorul sistemului, un om de centru recunoscut pentru tărăgănarea negocierilor cu Vestul, lăsând discuțiile să lâncezească pentru a păstra impresia de moderație și angajament, dar fără a face concesii. Rouhani a promis speranță și diplomație, iar tinerii iranieni au fost în culmea fericirii. În toate marile orașe au ieșit pe străzi ca să sărbătorească victoria. Negocierile secrete se desfășurau din ce în ce mai alert, și discuțiile au devenit în scurt timp publice.

În septembrie 2013, la o lună după ce Obama a renunțat să lanseze un atac împotriva lui Assad pentru a sancționa folosirea armelor chimice, el și președintele Rouhani au discutat la telefon când se aflau la Adunarea Generală ONU. Ministrul de externe iranian, Javad Zarif, și secretarul de stat american, John Kerry, au avut o discuție față-n față. A fost întâlnirea la cel mai înalt nivel dintre cele două țări de după 1979.

Saudiții au fost uluiți și s-au simțit grav trădați. Apusese de mult epoca relaxării relațiilor din anii ’90 și manifestau o aversiune puternică față de canalele secrete de comunicare dintre Iran și Statele Unite. Se simțeau înșelați de aceste discuții, și asta îi făcea să fie profund nesiguri cu privire la poziția lor în Orientul Mijlociu și rolul lor ca aliat principal al Americii în lumea arabă. Alianța americano–saudită, de tipul „petrol în schimbul securității“, avea limitele sale, iar relația fusese serios afectată de evenimente

precum atacurile de la 11 septembrie. Între timp, la Washington existau strategi politici care simțeau că Iranul avea toate șansele să se transforme mai repede într-o democrație decât un regat deșertic cu o monarhie absolutistă. Saudiții au încremenit când au auzit asemenea idei. Administrația Obama mai credea de asemenea că, dacă se putea ajunge la o înțelegere cât timp reformiștii erau la putere, o economie mai puternică va consolida poziția reformiștilor și va arăta cât de mare era eșecul radicalilor.

Obama spera să ofere mai mult echilibru poziției Americii în Orientul Mijlociu. Dacă Iranul nu mai era o amenințare așa de mare, Statele Unite puteau să-și reducă prezența militară în regiune. Trupele americane începuseră să se retragă din Irak în 2009, părăsindu-l cu totul în 2011. Obama spera să mai slăbească legătura cu statele din Golf. Voia să facă un pas înapoi, să aibă aceeași poziție și față de Iran, și față de monarhiile din deșert. Deși scopul final era să înghețe amenințarea unui program nuclear iranian, se dorea și o abordare mai pragmatică. Strategia va eșua în cele din urmă – parțial fiindcă, în căutarea obsesivă a unui tratat, administrația Obama nu și-a dat seama cât de mult se schimbase contextul regional în momentul în care negocierile se încheiaseră, în iulie 2015, față de 2012, momentul în care începuseră. Perspectiva încheierii unui tratat nu mai era văzută atât de favorabil, ceea ce a afectat și poziția Americii printre aliații săi din regiune.

*

Când au început negocierile cu privire la programul nuclear, Masih era încă la Londra, scriind despre represiunea din Iran și găsind modalități de a lua legătura cu deținuții din faimoasa închisoare Evin din Teheran, astfel încât să le poată spune poveștile. Abuzurile continuau sub Rouhani, un indiciu al puterii limitate a reformatorilor. După câțiva ani petrecuți în Occident, Masih era în sfârșit împăcată cu părul ei rebel și creț, și chiar a postat o fotografie pe pagina ei de Facebook care o arăta alergând pe o stradă din Londra, printre cireși în floare. Vântul sufla prin părul ei și își ținea brațele desfăcute. Masih scria cum părul ei era acum liber, după ce fusese ținut ostatic treizeci de ani de cei aflați la putere în Republica Islamică. Fără să știe, începuse o adevărată campanie. La scurt timp a fost asaltată cu mesaje de femeile din Iran care se plângeau că nu aveau libertatea ei. Dar Masih își amintea clipele de libertate clandestină de care se bucurase alături de prietenii ei pe când se mai afla acolo. Așa că a postat poze de când era mai tânără, cu părul tăiat scurt, arătând ca un băiat și umblând fără voal, dar și o poză a ei conducând mașina din satul natal către Teheran, fără voal. Iranienii găseau constant breșe în zidurile pe care Republica Islamică le înălțase. Astfel că Masih le-a cerut femeilor din Iran să îi trimită fotografii din clipele lor de libertate secretă, *azadi yavashaki*.

Femeile erau creative: își făceau poze din spate, cu ochelari, cu fețele întoarse pe jumătate, în umbră, sau cu fața spre cameră cu capul întors, astfel încât se vedeau doar bărbiile, și părul atârnând liber. Deși nu-și arătau niciodată fața, riscurile existau. Dar gustaseră deja din libertate și le era greu să renunțe. Fotografiile continuau să vină. Până la sfârșitul lui mai 2014, pagina de Facebook pe care o crease Masih, *My Stealthy Freedom* („Libertatea mea nevăzută“), avea mai mult de 500.000 de fani. Ea începuse o adevărată mișcare. În mod clar, voalul nu era o chestiune minoră – fără voal femeile nu puteau să

iasă afară, să meargă la școală sau să obțină un loc de muncă. Explicând campania ei presei occidentale și presei de limbă persană, ea sublinia că nu obiecta față de o bucată de pânză, ci față de obligativitatea purtării voalului și față de lipsa posibilității de a alege. Protesta împotriva bărbaților de la putere, care își imprimau ideologia pe trupurile femeilor, pe părul lor. Îi disprețuia pe cei care îi vorbeau despre progresul de care se bucurau femeile de acum față de cele din perioada șahului, mulțumită Republicii Islamice. Când venea vorba de rata alfabetizării femeilor și înscrierea la universitate, Iranul se mișcase în același ritm ca majoritatea țărilor din regiune. Dar noi limitări fuseseră impuse începând cu 1979: femeile judecător fuseseră date afară la câteva săptămâni după revoluție, inclusiv Shirin Ebadi, prima femeie judecător din istoria Iranului, care va primi un Premiu Nobel pentru pace grație pledoariilor sale pentru drepturile omului. În anii ’60, Iranul a avut primele femei ministru din regiune; acest lucru nu s-a mai întâmplat după revoluție, până când Khatami a venit la putere în 1997. Deși au fost alese femei în primul parlament de sub Khomeini, segregarea limita oferta locurilor de muncă pentru femei. Și, bineînțeles, interzicerea muzicii a avut consecințe importante în lumea artistică, dive ca Googoosh așteptând la nesfârșit permisiunea de a se întoarce pe scenă. În cele din urmă a plecat în exil în anul 2000.

Campania pe care Masih o lansase întâmplător a prins viață și în interiorul Iranului, crescând pe măsură ce femeile au devenit mai îndrăznețe și au trimis fotografii cu chipurile lor. Apoi au început să trimită videoclipuri, cu ele mergând pe stradă fără voal. Adeseori chiar soțul, fratele sau tatăl era cel care le filma cu mândrie, declarându-și solidaritatea cu ele. Femei care purtau *chador*-ul își declarau sprijinul pentru cele care doreau libertatea de a renunța la voal. În unele filmări se vedeau altercații cu poliția religioasă, clerici și alte femei care credeau în necesitatea purtării voalului pentru toate femeile. Masih a publicat multe dintre acestea pe canalele sale de social media. În curând, contul ei de Instagram va avea mai mult de două milioane de urmăritori. Într-un videoclip, filmat în secțiunea rezervată exclusiv femeilor dintr-un vagon de metrou, o femeie îmbrăcată în negru o dojenea pe femeia fără voal din fața ei: „Sfidezi regimul. Bărbații noștri n-au mers la război ca tu să ieși goală din casă“[584]. Masih cunoștea argumentul, îl auzise când frații ei merseseră la luptă împotriva Irakului lui Saddam în anii ’80. Guvernul iranian se folosise de sacrificiile a mii de bărbați care muriseră într-un război fără sens pentru a reduce la tăcere opoziția și pentru a cere supunere în semn de respect pentru martirii care-și dăduseră viața pentru națiune. Implicarea Iranului în Siria pentru a-l ajuta pe Assad însemna că bărbații iranieni luptau și mureau din nou în afara granițelor, iar naționalismul era din nou înfășurat în modestia femeilor. Masih a fost iritată când a auzit-o pe văduva unui ofițer CGRI, Mohsen Hojaji, care fusese decapitat de ISIS în Siria, în august 2017, declarând că soțul ei își pierduse capul pentru ca femeile din Iran să poată să și-l acopere pe al lor. Cât de ironic, s-a gândit Masih, din moment ce murise într-o țară în care femeile nu erau obligate să poarte voal. Atunci, Masih locuia în Brooklyn, iar campania ei împotriva voalului începea să enerveze autoritățile. Văduva lui Hojaji a continuat: „Le cer oamenilor, de dragul soției unui martir, mamei unui martir, surorii unui martir, să-și poarte *hijab*-urile“.

Iranul a păstrat inițial tăcerea cu privire la implicarea în războiul din Siria. Mureau

oameni, dar nu exista o cifră oficială. În 2017, numărul morților ajunsese de ordinul sutelor, iar nemulțumirea dădea în clocot. Momentul morții oribile a lui Hojaji a fost neprevăzut pentru regim: el a unit Iranul pentru scurtă vreme, adunând pe toată lumea în jurul drapelului. Scena cu decapitarea sa, filmată într-un teritoriu deșertic, cu fum ridicându-se în fundal, a furnizat o imagine de efect pentru propaganda șiită. Qassem Suleimani din forța al-Quds a CGRI nu a făcut un secret din modul cum execuția lui Hojaji a servit cauza. „Pentru a arăta semnificația unui eveniment, Dumnezeu creează uneori un astfel de incident“, a spus el după funeralii. „Moartea martirului Hojaji a fost menită să ofere semnificație și glorie luptei pentru apărarea altarelor [sfinte șiite].“

*

La zece mii de kilometri distanță, în Virginia, Mohsen Sazegara plângea pentru Hojaji – încă o moarte fără sens. Plângea și pentru țara lui, dar mai ales suferea pentru situația din Siria. Mohsen, tânărul activist care se întorsese în Iran de la Paris în același avion cu Khomeini și ajutase la fondarea Gardienilor Revoluției, era acum în exil, la fel ca Masih și atât de mulți alții. Plecarea sa din Republica Islamică fusese lentă și dureroasă, cu un ocol groaznic prin închisorile iraniene. Mohsen era atât de plin de regrete, încât acestea îl țineau treaz toată noaptea. Revoluția fusese o uriașă greșeală, iar generația lui avea atâtea pentru care să se căiască – puteau generațiile mai tinere să ierte vreodată ce se întâmplase în 1979? Puteau sirienii să ierte vreodată ce făcea Iranul în țara lor? Mâinile Iranului erau mânjite până la cot de sângele sirian. Iranul îl salvase pe Assad și era la fel de responsabil ca dictatorul sirian pentru ororile care avuseseră loc: mai mult de jumătate de milion de morți, mai mult de cinci milioane de refugiați, peste șase milioane de persoane dislocate în interiorul Siriei, sute de mii dispăruți în închisori. Mohsen nu putea înțelege cum Iranul, care suferise atât de mult în timpul războiului cu Irakul, putea acum să contribuie la devastarea altei țări. Și pentru ce? Pentru altare?

După ce a părăsit Gardienii Revoluției, Mohsen își petrecuse anii ’80 în diverse birouri guvernamentale. Știa despre nemiloasele crime împotriva stângiștilor imediat după revoluție, dar le-a considerat doar niște excese trecătoare ale revoluției. Auzise despre torturile care aveau loc în închisori, dar le considera un abuz de putere din partea câtorva. Însă în 1984 a fost arestat, acuzat pe nedrept că participase la asasinarea unui prim-ministru. Închis pentru douăzeci și patru de ore la Evin, a auzit cum erau torturați deținuții din celulele alăturate. Când a ieșit, a mers să-l vadă pe Khomeini ca să-i spună Liderului Suprem ceea ce, credea Mohsen, acesta nu știa: subordonații și acoliții săi trădau valorile revoluției. Directorul de la Evin a fost demis, iar Mohsen s-a simțit răzbunat. Avusese dreptate; acestea erau doar incidente izolate ale unor indivizi corupți. A fost închis din nou în 1986 pentru un motiv neclar și a petrecut două luni în închisoare, patruzeci și nouă de zile stând în izolare.

În anii următori, cu cât se uita mai mult în jur, cu atât vedea dovezi că revoluția era de fapt adevărata problemă. Și-a dat demisia de la postul din guvern și s-a mutat mai aproape de cercul reformiștilor, alăturându-se grupului de la *Kiyan* împreună cu Soroush. A început să publice un ziar propriu. A recitit toate declarațiile lui Khomeini, dar de această

dată a citit printre rânduri; s-a tot gândit la acel cuvânt, *hichi*, „nimic“, pe care Khomeini îl spusese în avion, pe drumul de întoarcere la Teheran. A studiat și alte revoluții și a înțeles ce nu fusese în stare să înțeleagă pe vremea când era un revoluționar tânăr și activ: semințele dictaturii fuseseră acolo încă de la început, odată cu ridicarea lui Khomeini ca Lider Suprem.

În 2003, în timp ce Khatami era președinte și Soroush plecase deja în exil, Mohsen a cerut o reformă a sistemului și a fost închis din nou. A petrecut aproape patru luni în închisoare și a intrat în greva foamei pentru șaptezeci și nouă de zile. Fiul lui a fost arestat. Lipsurile din închisoare și greva foamei i-au afectat ochii, și i s-a permis să părăsească țara pentru a fi operat în străinătate. În timp ce era în străinătate, a fost condamnat în contumacie la și mai mulți ani de temniță. Familia lui părăsise deja țara, așa că Mohsen s-a hotărât să nu se mai întoarcă. S-a stabilit în SUA și a încercat de la distanță să doboare sistemul pe care îl ajutase să ia ființă. În numeroase interviuri la televiziune și pe canalul lui de YouTube, a apelat la concetățenii săi iranieni să se opună guvernului prin mijloace nonviolente, pentru a eroda sprijinul acordat regimului. Dar, de la reprimarea violentă a protestelor din 1999 și 2009 la războiul din Siria, regimul nu s-a sfiit niciodată să folosească forța pentru a înăbuși nemulțumirile și a-și extinde puterea. Când ajutase la fondarea Gardienilor Revoluției, Mohsen nu luase niciodată în considerare faptul că grupul paramilitar va juca un rol atât de important în afara granițelor Iranului.

Moartea lui Hojaji în Siria în 2017 a ajutat Iranul pentru o scurtă perioadă să se situeze de partea Americii în războiul împotriva ISIS. Iranul va acuza Arabia Saudită, considerând-o sursa întregului extremism sunnit și amintind constant lumii că cincisprezece dintre cei nouăsprezece atentatori de la 11 septembrie fuseseră saudiți. Saudiții vor da replica și vor arăta sprijinul acordat de Iran unor grupuri precum Hezbollah și milițiile șiite din Irak, care omorâseră mai mult de 600 de soldați americani din 2003.[585]

În vara lui 2014, când oamenii lui Baghdadi au devastat Siria și Irakul, Iranul a sărit în ajutor. Administrația Obama încă se mai gândea dacă să trimită avioane care să lovească ținte ISIS, în timp ce Irakul implora livrarea mai rapidă a elicopterelor Apache și a avioanelor F-16 pe care le comandase din SUA. Dar, la câteva ore după căderea Mosulului, Suleimani a venit la Bagdad pentru a conduce contraatacul.[586] A coordonat apărarea și le-a cerut șiiților din țară să se alăture milițiilor pentru a lupta împotriva ISIS. Mii de oameni au venit ca voluntari. În rândurile armatei Mahdi au intrat oameni loiali înflăcăratului lider Moqtada al-Sadr. Alții s-au înscris în Brigăzile Badr, comandate de vechiul prieten al Iranului, Hadi al-Amiri. Diverse facțiuni au atras alți luptători; au apărut mai multe grupări. Prim-ministrul Nouri al-Maliki, care se folosise deja de astfel de grupuri paramilitare nemiloase pentru a păstra controlul puterii, le-a legitimat printr-un decret, numindu-le Forța de Mobilizare Populară. Rolul FMP ar fi trebuit să fie sprijinirea epuizatelor forțe armate ale Irakului. Asta avea în minte ayatollahul Ali Sistani când a emis o *fatwa* chemându-i pe toți irakienii, șiiți și sunniți, să se alăture luptei împotriva ISIS. În schimb, apăruse o armată paralelă șiită cu efective undeva între 60.000 și 140.000 de oameni care răspundeau doar în fața lui Suleimani.

„Martirul viu“, cunoscut și drept „comandantul din umbră“, era acum în lumina reflectoarelor, prezentându-se ca eroul războiului împotriva ISIS. Fotografii și filme cu el

vizitând liniile frontului împotriva ISIS au început să circule în social media. La început erau imagini făcute de fanii săi din miliții.[587] Apoi fotografi profesioniști au început să îl surprindă pe câmpul de luptă, alături de oamenii săi, un semnal pentru cât de mult dorea Iranul să se prezinte ca scut împotriva ISIS. În 2014, când loviturile aeriene americane împotriva ISIS au început în sfârșit, America și Iranul erau împreună în tranșee – sau, mai degrabă, Iranul și interpușii lui erau în tranșee, în timp ce americanii asigurau acoperirea aeriană. În această bizară aliniere de interese, avioane de vânătoare saudite sau din Emirate au acționat și ele pentru scurtă vreme, fiindcă regatul se lăuda cu rolul jucat în lupta împotriva ISIS, încercând din greu să înlăture orice comparații cu zeloții care făcuseră atât de mult rău prestigiului regatului. Unul dintre piloți era prințul Khaled bin Salman, fiul prințului moștenitor, care va deveni regele Salman peste câteva luni, în ianuarie 2015.[588]

Această situație paradoxală nu va dura mult. Iranul și Arabia Saudită se temeau de ISIS, dar ura dintre ele era și mai mare. În secret, mulți arabi țineau cu ISIS, sperând să îngenuncheze Teheranul și să pună capăt visurilor iraniene de hegemonie în regiune. Și, cum Iranul a preluat conducerea luptei împotriva ISIS la sol, se părea că șiiții începuseră să ucidă sunniți, ultima metamorfoză sectară a rivalității saudito–iraniene. Ce a fost mai întâi: sectarismul imperial iranian, sau sentimentul excepționalismului sunnit? Acum dinamica evenimentelor era mai greu de analizat, dar urma să se intensifice odată cu ascensiunea regelui Salman și a fiului său favorit, prințul Mohammad bin Salman. În timp ce Obama a respins „activitatea destabilizatoare“ a Iranului, spunând că reprezintă o „activitate de cea mai joasă speță“[589], Arabia Saudită a privit alarmată cum Iranul a trimis mii de oameni și aproximativ 35 de miliarde în Siria pentru a-l sprijini pe Assad. Suleimani devenea regele Irakului. În primăvara lui 2015, pe măsură ce negocierile americano–iraniene se apropiau din ce în ce mai mult de un deznodământ fericit, saudiții au devenit tot mai iritați de perspectiva banilor care aveau să curgă în vistieria Iranului după ridicarea sancțiunilor. Au intrat în panică atunci când secretarul de stat american, John Kerry, și ministrul de externe iranian, Javad Zarif, zâmbeau amuzați în timpul negocierilor.

În Yemenul vecin, gruparea rebelă Houthi cucerise capitala Sana’a în septembrie 2014 și doborâse guvernul recunoscut la nivel internațional. Saudiții au acuzat Iranul și Hezbollahul de sprijinirea și înarmarea grupării rebele Houthi, ai cărei luptători țineau de o sectă șiită cunoscută ca Zaidi. Când a căzut Sana’a, prințul Salman era ministru al apărării, și fiul său Mohammad era adjunctul său. Tânărul prinț era iritat de ceea ce considera slăbiciunea regelui Abdallah în fața grupării Houthi și a Iranului. Unii politicieni iranieni au declarat orgolioși că Iranul controla acum patru capitale arabe: Sana’a, Bagdad, Damasc și Beirut. Și, mai rău, sfera de influență a Iranului se extinsese la granița de sud a Arabiei Saudite. În curând, rebelii Houthi vor începe să lanseze rachete în regat.

La 23 ianuarie 2015, regele Abdallah a murit, și Salman i-a urmat la tron. L-a numit pe fiul lui ministru al apărării. Cei doi și acoliții lor voiau să treacă la acțiune împotriva Iranului și să ocupe vidul de putere lăsat de plecarea Americii. Saudiții voiau să își aroge toate meritele, să restaureze mândria sunnită și să se laude cu poziția lor de lider în lumea musulmană. Și astfel, pentru prima oară în istoria sa recentă, la 25 martie 2015, regatul a

pornit la război. Operațiunea militară saudită, lansată după o simplă notă de informare trimisă administrației Obama, a fost numită Furtuna Decisivă. În câteva ore, analiști militari saudiți au apărut la televiziune pretinzând că această campanie va fi atât de reușită, încât va fi studiată în cărțile de istorie. Avioane ale aliaților saudiți li s-au alăturat, cel puțin inițial. Privind loviturile aeriene saudite împotriva rebelilor Houthi, lumea sunnită și-a recâștigat mândria. La rândul său, prințul Mohammad bin Salman, la două luni de când ocupa funcția de ministru al apărării, era sigur că asta îl va face rege pe tabla de șah a Orientului Mijlociu, renumele său putând să rivalizeze cu cel al lui Suleimani. Zilele politicii conciliante a regelui Abdallah trecuseră, iar înclinarea sa spre compromis nu făcea parte din repertoriul lui Salman.

Campania militară nu va fi deloc decisivă. Saudiții nu luptaseră niciodată într-un război de acest fel; nu desfășuraseră niciodată trupe. Nu puteau da lovituri aeriene de precizie cu avioanele lor de vânătoare. Acum se confruntau cu o gherilă pe un teren accidentat și deluros. Conflictul va dura ani întregi; zeci de mii de civili vor muri până în 2019, în raiduri aeriene ale coaliției conduse de saudiți și în luptele de la sol, dar cel mai mare impact îl vor avea foametea și bolile. Zece milioane de oameni erau pe punctul de a muri de foame din cauza blocadei impuse de saudiți și de Națiunile Unite, iar țara se confrunta cu o epidemie periculoasă de holeră. Aproape 90.000 de copii au murit. Era cea mai mare criză umanitară din lume, similară cu cea siriană.

Și astfel conducătorii saudiți mai aveau acum și moartea unei țări pe conștiință. Dar nici ei și nici iranienii nu păreau să-și dorească să înceteze – erau incapabili să înțeleagă cum căutarea cu orice preț a supremației distrusese regiunea în câteva decenii, totul culminând cu Siria și Yemenul, lăsate în ruină. Și saudiții nu s-au oprit aici. În ianuarie 2016 au executat mai mulți militanți sunniți al-Qaeda și un cleric șiit, șeicul Nimr al Nimr. Fusese condamnat la moarte pentru rolul său în protestele antiguvernamentale din Provincia de Est din 2011, când vântul revoltelor arabe ajunsese în regat. Nimr a fost acuzat că avea sprijin iranian. În rolul său autoasumat de protector al tuturor șiiților, Iranul a avertizat regatul să nu îndeplinească sentința.[590] Regele Salman ar fi putut să-l grațieze pe Nimr sau să-i amâne pe termen nedeterminat execuția, dar aceasta era o nouă Arabie Saudită, plină de sine, dornică să arate că nu tolera nici tulburări interne, nici critici externe. Decapitarea lui Nimr a provocat proteste imediate la Teheran, unde o mulțime a distrus ambasada saudită și a incendiat-o, în timp ce Gardienii Revoluției au avertizat că „o răzbunare cruntă“ va doborî „acest regim terorist și antiislamic“. Ambasadorii au fost rechemați și relațiile diplomatice au fost rupte pentru prima oară din 1987.

Dincolo de protestele mulțimilor, o bună parte dintre iranieni erau obosiți de atenția acordată unor cauze care nu erau ale lor. Acordul nuclear nu adusese beneficii palpabile pentru oameni, viața lor nu se îmbunătățise, iar buzunarele le erau tot goale. Dar regimul făcea în continuare risipă de sânge și bani în Irak și Siria. În decembrie 2017 au izbucnit proteste care s-au răspândit rapid în țară. Mii de iranieni strigau: „Nu Gaza, nu Liban, viața mea e devotată Iranului“. Au cerut înlăturarea Liderului Suprem. Riposta a fost, din nou, brutală. Protestele au fost înăbușite în mai puțin de o lună.

Între timp, campania împotriva voalului obligatoriu a luat amploare. Femeile au devenit mai îndrăznețe. Una s-a suit pe o ladă, cu voalul agățat de un băț. A fost arestată și

ulterior condamnată la un an de închisoare. Alte zeci de femei au fost arestate, dar nu au fost descurajate. Tot mai multe femei protestau în țară, în orașe și sate, prin simple acte individuale de rezistență care erau mai greu de controlat față de o mulțime de protestatari. Masih primea zilnic zeci de filmări din Iran cu femei care umblau fără voal, cu fața spre cameră, înfruntând poliția religioasă și chiar pe clerici. Soții, tații și fiii lor li s-au alăturat, filmând sau înregistrând mesaje de sprijin. Nu era o mișcare minoritară: chiar biroul președintelui Rouhani realizase un sondaj din care reieșea că jumătate dintre iranieni se opuneau voalului obligatoriu. În zona rezervată femeilor a metroului din Teheran, de Ziua Internațională a Femeii, la 8 martie 2018, trei tinere și-au dat jos voalul. Aveau părul scurt – una dintre ele era șatenă, alta purta cercei mari de argint. Se țineau de mână și cântau în timp ce mergeau.

> Vânătăile trupului meu înfloresc,
> Sunt rănită, dar înfloresc din tina ființei mele,
> Pentru că sunt femeie, femeie, femeie.
> Dacă toate cântăm împreună, umăr la umăr, dacă mergem
> Ținându-ne de mână, vom fi eliberate de acest rău.

Cântecul fusese scris și cântat pentru prima oară în 2007, în timpul unei campanii naționale de respingere a legilor discriminatorii, inclusiv a voalului obligatoriu. Campania a eșuat, iar mulți dintre membrii săi, bărbați și femei, au fost arestați. Acum femeile cântau din nou imnul. Masih își dorea să fie acolo, în Iran, pe străzi, dându-și jos voalul, luând peste picior poliția de moravuri și ajutând la organizarea cât mai multor proteste. Totuși, putea face mai multe în sprijinul mișcării din Statele Unite, de unde aducea în atenția opiniei publice protestele mulțumită social media și a libertății de exprimare. Dar nu în exil voia să-și petreacă restul vieții. Nici nu se gândise vreodată că va ajunge să trăiască în exil, cu toate că asta părea soarta oricărui iranian care nu mai credea în sistem, a oricărui iranian care voia să respire liber, să-și dea jos voalul sau să ducă o viață mai bună. În principal era alegerea celor care își permiteau să plece și puteau găsi o cale de ieșire. După ce mii de iranieni se grăbiseră să urce în avioane ca să scape din țara pe care o acapara Khomeini, milioane de alți iranieni și-au reconstruit viețile în lume, din Los Angeles la Paris și Istanbul. În ciuda tuturor modurilor în care Iranul și Arabia Saudită se acuzaseră reciproc sau concuraseră în ultimele patru decenii, exilul a rămas o experiență specific iraniană (cu puține excepții). În pofida neajunsurilor regatului, conducătorii au arătat mărinimie față de supușii lor. Monarhia absolută era sufocantă, mai ales față de femeile sale, dar și binevoitoare. Însă și asta începea să se schimbe, iar exilul devenea un refugiu și pentru saudiți.

19. Crimă pe Bosfor

Turcia și Arabia Saudită

2015–2019

Când îndrăznești să pui o întrebare despre lucrurile care merg tot mai rău
Ei îți închid gura cu sloganuri despre conspirații.
Te înfierează ca pe un trădător de fiecare dată cândceri o schimbare pentru națiune
Te cufundă în deznădejde, așa că ești silit să îți vinzi libertățile pentru a izbăvi națiunea.
— Mashrou' Leila, versuri din *Lil Watan* (*Pentru națiune*), 2013

Ziaristul saudit Jamal Khashoggi nu mai luase niciodată în considerare posibilitatea de a se exila. Nu se gândise niciodată că exilul putea fi un loc real. Pentru el era un simplu cuvânt. Chiar și după ce, în vara lui 2017, a plecat de acasă din Jeddah cu două valize și a aterizat în Statele Unite, încă mai pronunța cuvântul cu un zâmbet neîncrezător. Decizia lui Jamal de a părăsi regatul fusese dificilă nu doar fiindcă îi distrugea viața de familie, ci și pentru că întotdeauna se considerase un cetățean loial, un supus al regelui. Jamal se schimbase de când studiase la Universitatea Indiana în 1979. Îmbrățișase odinioară ideea de Islam ca sistem politic, cu toate că nu aderase niciodată complet la un grup politic precum Frăția Musulmană.[591] Acum credea fervent în democrație și pluralism, precum și în separația dintre religie și stat. Admira Turcia, pe care o considera un exemplu de stat în care Islamul și democrația puteau coexista – deși prietenul lui, președintele Recep Tayyip Erdoğan, era din ce în ce mai autoritar.

Jamal era foarte stânjenit de fiecare dată când se gândea cum contribuise la răspândirea rușinoasei cărți a lui Surur despre șiiți, și nu putea înțelege cum fusese în stare să-și arunce CD-urile cu muzică. Știa că aceste acte puteau fi explicate parțial ca excese ale tinereții, ca țintire naivă a unor idealuri care în cele din urmă te dezamăgesc. A mai înțeles că era produsul unei epoci, al unei culturi și al unei țări. Dar, spre deosebire de alții, el evoluase. Călătorise, văzuse alte țări și alte continente, iar acum, aproape de șaizeci de ani, lui Jamal îi plăcea să-și reamintească relatările războiului din Afganistan din anii '80. Încă mai credea că regatul avusese dreptate din punct de vedere politic și moral să-i sprijine pe mujahedini împotriva sovieticilor. Apoi Arabia Saudită și America eșuaseră amândouă, fiecare în felul său, nereușind să limiteze consecințele războiului. Deși nu dorea să micșoreze strălucirea acelor zile năvalnice, recunoștea că efortul de război fusese corupt din start de aroganța jihadiștilor salafiți, care și-au impus puritanismul oriunde au mers, fără a menționa finanțarea pe care Arabia Saudită o canaliza doar spre anumite grupuri. După ce a fost reporter de teren, Jamal a rămas același avocat al adevărului în

calitate de redactor și apoi de editorialist. Se lovea constant de interdicțiile din regat, criticând sistemul clerical saudit ultraconservator, oferind o *mea culpa* după 11 septembrie, sau cerând reforme sociale și deschidere într-o țară cu atmosferă apăsătoare.

În 2003, când i-a înfuriat pe clerici și pe aliatul lor, prințul Nayef, ultraconservatorul ministru de interne, Jamal a fost demis din funcția de redactor al ziarului *Al-Watan*. *Al-Watan* ținea de o ramură mai moderată a familiei, fiii defunctului rege Faisal, așa că Jamal s-a mutat la Londra și apoi la Washington, DC, ca ajutor de presă pentru ambasadorul saudit Turki al-Faisal, fostul șef al serviciilor de informații care supervizase efortul de război în Afganistan. Se va zvoni apoi că Jamal ar avea legături cu serviciile de informații. El a negat asta întotdeauna, dar a și spus clar că, dacă i s-ar cere să-și slujească patria, nu ar ezita – în cele din urmă, era în serviciul monarhiei, chiar și ca ziarist.

Jamal era din ce în ce mai bine situat, fiind un om care, deși nu avea sânge regal, era prieten cu mulți prinți puternici. De aceea a continuat să forțeze limitele. După ce a lucrat în ambasadele saudite, s-a întors în regat și la *Al-Watan*. A fost apoi din nou exilat. Devenea însă, ușor, ușor, o personalitate media tot mai importantă în lumea arabă. Avea un număr mare de cititori avizi ai editorialului său din cotidianul panarab deținut de saudiți *Al-Hayat*, iar în 2009, după ce a intrat pe Twitter, a avut 1,7 milioane de urmăritori. Dar, mai ales, era cel mai căutat comentator pentru orice problemă din Arabia Saudită de către presa occidentală. Regatul rămânea un spațiu complex, dificil și chiar confuz pentru orice jurnalist. Jamal era sauditul bine informat, dar nelipsit de candoare, loial țării sale, fără a încerca vreodată să-i scuze multele greșeli. Mai credea de asemenea că binele și dreptatea vor învinge. În 2003, după invazia americană în Irak, sperase pentru scurtă vreme că înlăturarea lui Saddam va destrăma sistemul politic arab osificat. În 2011 a urmărit cu profundă satisfacție valul de revolte, văzând în ele o renaștere arabă care se pregătea de ani buni și în sfârșit dădea roade. Saudiții au încercat de asemenea să protesteze, solicitând mai multe libertăți și locuri de muncă, iar unii chiar au cerut o monarhie constituțională. Regele Abdallah a distribuit subsidii în valoare de 30 de miliarde pentru a reduce la tăcere opoziția. „Nu vom avea niciodată libertate în lumea arabă fără democrație“, îi scria cu amărăciune Jamal unui prieten în 2014, în timp ce conflictul se întindea din Siria până în Libia, și dictatura se reîntorcea în Egipt. Nu putea să prevadă că lucrurile se vor înrăutăți în ianuarie 2015, odată cu urcarea la tron a regelui Salman, și că acest moment va marca începutul lentului său drum spre exil. Noul rege era cunoscut drept un executant nemilos și un birocrat eficient din perioada când fusese guvernator la Riad. El le permisese jihadiștilor să preia războiul împotriva sovieticilor în anii ’80 și a continuat să sprijine finanțarea altor războaie, precum cele din Cecenia și Bosnia. În câteva luni, frica a cuprins întreg regatul.

Regele Salman îl numise pe fiul lui, Mohammad bin Salman, sau MbS, după cum a ajuns să fie cunoscut, ministru al apărării și șef al curții regale – o imensă putere concentrată în mâinile unui tânăr de treizeci de ani. Saudiții îl numeau pe la colțuri „băiatul lui tata“, și răspândeau povești despre presupusul său consum de droguri, creșterea sa recentă și inexplicabilă în greutate, precum și despre o a doua soție. Înalt și energic, era fiul preferat al regelui Salman. Imediat după ce a absolvit dreptul la Universitatea Regele Saud, a devenit consilierul privat al tatălui său, însoțindu-l adesea în

vizite în regat, luând notițe despre tot ce vedea și auzea. Era lipsit de scrupule în atingerea obiectivelor. Odată a trimis un glonț într-un plic unui oficial care refuza să-l ajute să își însușească un teren.[592] Din acest motiv a primit porecla de *Abu Rassassa*, „tatăl glonțului". A intrat în conflict adesea cu regele Abdallah, care l-a rugat pe Salman să-și țină fiul „în lesă"[593].

MbS se simțea ca un membru al familiei regale de rangul doi, mai sărac decât fiii regelui Abdallah și cu mai puține privilegii. Crescuse și el în umbra războiului din Irak, când Rafiq Hariri fusese asasinat, Saddam Hussein executat, iar puterea iraniană era în creștere. MbS părea dispus să dovedească valoarea lui și a țării sale. Dar până în 2012 a fost nevoit să se limiteze la trimiterea de gloanțe în plicuri. În 2012, când prințul Salman a fost ridicat la rangul de prinț moștenitor, MbS a început să întrevadă o cale spre vârf, deși înaintea lui se aflau la rând unchi și veri. Când Salman a devenit rege, MbS a simțit că tronul era cât se poate de aproape.[594]

În multe feluri, în afară de imensa sa avere, MbS era o încarnare mai autentică a regatului decât alți membri ai familiei regale. Chiar dacă generații de saudiți bogați trăiseră și studiaseră în străinătate, mulți sub regele Abdallah, care dăduse zeci de mii de burse tinerilor saudiți, țara a rămas izolată, încremenită în timp. Spre deosebire de frații lui și de mulți alți membri ai familiei regale, MbS nu trăise deloc în străinătate și vorbea prost engleza. Și, cum 70% din saudiții sub treizeci de ani și aproape jumătate din populația țării avea cont pe Twitter, tinerețea și cunoștințele tehnologice ale lui MbS îi făceau pe tinerii saudiți să simtă că era unul de-al lor. Jumătate dintre tinerii sub treizeci de ani erau șomeri, iar mulți se simțeau frustrați într-o țară unde muzica, teatrul, dansul, muzeele și cinematografele erau toate interzise oficial. MbS dădea de înțeles că e la curent cu nevoia de locuri de muncă și de distracție. Dar mai întâi, prințul de treizeci de ani voia să arate din ce aluat este făcut și a găsit un bun prilej în războiul din Yemen.

La început, Jamal a privit totul cu entuziasm. Regatul se trezise din amorțeală. Probabil că acesta era momentul când Arabia Saudită putea să redevină mândria lumii arabe nu doar prin contracararea influenței Iranului, ci ajutând la înlăturarea despoților ca Assad. La o lună după începutul războiului, Jamal posta pe Twitter: „Nebunia și insolența Iranului cresc nu doar în Siria, ci și în Yemenul nostru, asta după ce ne-au luat Damascul". Însă nu exista nici o strategie și nici un plan eficient. MbS, deși era ministru al apărării, nu avea experiență militară. Saudiții mai în vârstă îl luau în râs pentru că nu citise niciodată istorie. În anii '60, Egiptul și Arabia Saudită s-au aflat în tabere opuse în timpul războiului civil din Yemen, care s-a transformat în Vietnamul lui Nasser. Egiptul a pierdut zece mii de oameni. Arabia Saudită sprijinea triburile șiite Zaidi, încă o dovadă că apartenența sectară nu conta pe atunci. Saudiții chiar se gândiseră să accepte ajutorul venit din partea șahului Iranului. Acum saudiții se luptau împotriva rebelilor Houthi și a Iranului în Yemen. Și, deși patriotismul xenofob creștea în regat, Jamal a început să vadă orgoliul nemăsurat al mișcării. Washingtonul era în general un partener tăcut la această crimă: încercând să compenseze trădarea din înțelegerea nucleară cu Iranul, administrația Obama a sprijinit Arabia Saudită logistic, cu combustibil, schimb de informații și vânzare de arme.

Războiul prost planificat îi enervase pe mulți dintre verii mai în vârstă ai lui MbS,

care conduceau serviciile de securitate ale regatului, precum Garda Națională și Ministerul de Interne.[595] Dar MbS era pe cale să se răfuiască și cu ele, călcând în picioare tradițiile regale, pe măsură ce concentra tot mai multă putere în mâinile sale. În 2015, tatăl său l-a numit prinț moștenitor adjunct – se afla acum cu un pas mai aproape de vârf. Apoi MbS a pornit la război împotriva vechilor obiceiuri: a tăiat subsidii, a înghețat contracte guvernamentale, a redus salariile funcționarilor publici. Cu prețul petrolului la un nivel minim de 40 de dolari pe baril, vechiul model al statului rentier nu mai era sustenabil; dar MbS se hazarda însă. În aprilie 2016 a anunțat „Perspectiva 2030“ – un plan măreț de a înlătura dependența Arabiei Saudite de petrol și de a duce economia și oamenii în secolul XXI. Regii anteriori promiseseră reforme radicale, dar nu reușiseră să facă decât schimbări de moment.

MbS voia să supună regatul unei terapii de șoc, dar era ceva dezamăgitor în planul său „Perspectiva 2030“, care prevedea un oraș al viitorului în deșert și un parc de distracții Six Flags într-o țară unde segregarea dintre bărbați și femei era încă strict impusă, iar magazinelor li se cerea să închidă atunci când suna chemarea la rugăciune. Titluri pompoase lăudau ambițiile tânărului vizionar, așa cum se întâmplase în anii ’50 cu regele Saud[596] („Arabia Saudită pregătește o reformă extinsă“), sau în anii ’60 despre regele Faisal („Reforma prințului va da regimului o nouă față“), dar și despre moderatul rege Abdallah („Regele încearcă să implementeze idei moderne în deșert“). MbS era socotit prințul care va reface lumea, deși impresia era că se cam pripește. Cireașa de pe tort era o poveste care numea eforturile prințului o adevărată Primăvară Arabă a regatului, o desconsiderare a sacrificiilor a milioane de arabi care încercaseră să se ridice împotriva dictaturilor din regiune. Vestul a fost întotdeauna dornic să dea crezare propriilor figuri de stil despre Orient: țările arabe aveau realmente nevoie de asemenea despoți luminați care să ridice masele necultivate, o idee pe care despoții o alimentau bucuroși pentru a-și justifica conducerea, pretinzând că cetățenii lor nu erau pregătiți pentru democrație. MbS și-a jucat perfect rolul. Vizitele sale în Statele Unite au mers mult dincolo de strângerea de mână obișnuită din Biroul Oval și vizita de la Camp David. Prințul a mers în Silicon Valley și la Harvard. A purtat blugi și sacou și a vorbit despre viitor în termeni pe care americanii îi puteau înțelege. Era un milenial, la fel ca fondatorul Facebook, Mark Zuckerberg, dar cu mai multă putere și mai mulți bani. A uimit pe toată lumea cu promisiunea că are de gând să investească miliarde de dolari.

În Arabia Saudită, MbS se întâlnise de asemenea cu intelectuali și ziariști în timp ce-și schița planurile, și se pare că îi ceruse lui Jamal să se alăture echipei lui. În schimb, Jamal a scris o serie de articole în cotidianul saudit panarab *Al-Hayat*, enumerând principalele așteptări ale cetățenilor saudiți: mai multe locuri de muncă, spații verzi, trotuare mai bune, asistență medicală mai bună. Cine avea nevoie de un nou oraș modern în mijlocul deșertului, când suburbiile din Riad și Jeddah erau în ruină? Jamal spera ca MbS, în entuziasmul său tineresc, să ducă lipsă doar de sfaturi mai bune. Tânărul prinț spunea și făcea multe lucruri bune: temutei poliții religioase i s-au curmat puterile; femeile au primit asigurarea că în curând vor putea să conducă mașina; se vorbea inclusiv despre introducerea cinematografelor. Dar activiștii cereau schimbări și mai serioase.

În septembrie 2016, 14.000 de femei au semnat o petiție cerând regelui să elimine

sistemul de tutelă masculină. Cu *tweet*-uri și *hashtag*-uri, cu lucrări de artă, brățări și filme, femeile au dus o campanie extinsă care a făcut multă vâlvă. Twitter era singurul forum public unde saudiții se puteau întâlni și vorbi, chiar dacă virtual. Regele nu a răspuns niciodată. Unele semnatare erau veterane ale campaniilor pentru drepturile femeilor, precum Aziza al-Youssef, profesor universitar și mamă a cinci copii, care ținea adunări în sufrageria sa și își amintea de zilele când sistemul tutelar era încă lejer. În 1980, când s-a înscris pentru prima dată la universitate, femeile nu aveau nevoie de acordul unui tutore. Asta s-a schimbat după un an, când efectul acțiunii lui Juhayman punea stăpânire pe regat. Tatăl ei o împuternicise întotdeauna și a trimis-o în Statele Unite imediat după ce împlinise douăzeci de ani, pentru a-și termina studiile. Aziza credea că era important să nu se oprească la dreptul femeilor de a conduce automobilul sau la chestiunea sistemului de tutorat – toți saudiții, bărbați și femei, trebuiau să aibă garantate drepturile ca cetățeni deplini. Asta se putea întâmpla doar într-o monarhie constituțională. Altă semnatară, Loujain al-Hathloul, avea abia douăzeci și șapte de ani și făcuse deja închisoare. În 2014, înarmată cu un permis de conducere pe care-l obținuse în străinătate, se întorsese cu mașina din Emiratele Arabe Unite în Arabia Saudită și fusese imediat arestată. A petrecut șaptezeci și trei de zile în închisoare. Loujain avea sprijinul tatălui ei, care odată îi stătuse alături în mașină în timp ce ea conducea prin Riad. Au încălcat legea, dar nu au fost prinși. Avea sprijinul bărbatului cu care se căsătorise cu abia o săptămână înainte să fie închisă, Fahad al-Butairi, absolvent al Universității din Texas. Fahad, care făcea *stand-up comedy*, își câștigase o reputație de „Seinfeld al Arabiei Saudite“ și realizase un videoclip cu prietenii în care-și băteau joc de interdicția asupra condusului femeilor, „No Woman No Drive“, pe muzica clasicului cântec al lui Bob Marley.

Loujain, Fahad, Aziza, Jamal și nenumărați alții ca ei, bărbați și femei din diferite generații, nu se temeau și cereau neobosiți din ce în ce mai multe libertăți, riscând să abată asupra lor furia sistemului clerical și a familiei regale. Nici unul dintre ei nu s-a gândit însă că alegerea lui Donald Trump la 8 noiembrie 2016 era un punct de cotitură nu doar pentru America, ci și pentru ei și țara lor.

Saudiții fuseseră nerăbdători să vadă sfârșitul administrației Obama și, în timp ce și ei se așteptaseră să câștige Hillary Clinton, l-au acceptat pe noul președinte de la Casa Albă repede și călduros. Cei din Emirate îl curtaseră asiduu pe ginerele lui Trump, Jared Kushner, încă din timpul campaniei. După câteva zile, Jamal a publicat un articol avertizând că opiniile lui Trump în chestiuni legate de Orientul Mijlociu erau pline de contradicții care puteau acționa în detrimentul regatului. A spus asta din nou la un eveniment public în timpul unei vizite la Washington, DC, la o săptămână după alegerile din Statele Unite. După câteva zile a primit un telefon de la curtea regală în care i se spunea să tacă: nu mai avea voie să-și scrie editorialele, să vorbească cu alți ziariști sau chiar să posteze pe Twitter. S-a întors în Arabia Saudită și a așteptat să-i fie ridicată interdicția: prima vizită externă a lui Trump, în mai 2017, a fost în regat, unde a fost tratat ca un rege. La Jeddah, încă fiindu-i interzis să vorbească, Jamal a observat în tăcere – o tăcere care era asurzitoare pentru cei care-l cunoșteau și din ce în ce mai insuportabilă pentru Jamal. La 21 iunie 2017, locuitorii regatului au primit cu stupoare vestea că avea un nou prinț moștenitor. Regele de 81 de ani rescrisese toate legile succesiunii și îl numise pe

fiul său moștenitor al tronului. Prințul Mohammad bin Nayef, fiul fostului ministru de interne, el însuși ministru de interne, un om în care Washingtonul avea încredere în toate chestiunile care țineau de contraterorism, fusese dat la o parte. Mai rău, a fost sechestrat într-un palat până a cedat în zori și a fost de acord să facă loc mai tânărului său văr.[597] Jamal începuse să simtă că, dincolo de gloria deșartă a războiului și de planurile grandioase pentru „Perspectiva 2030“, dincolo chiar de intriga machiavelică a mașinațiunilor regale, se afla ceva mai cumplit, mai sinistru.

Peste două săptămâni, Jamal a părăsit Jeddah și s-a mutat la Washington, DC, pentru a-și începe viața în exilul autoimpus.[598] Soția l-a părăsit, copiii erau supărați pe el – de ce nu putea pur și simplu să stea liniștit? Și totuși, în felul lui, Jamal a rămas loial. Chiar și de dincolo de Atlantic, încă mai respecta interdicția de a nu mai vorbi public, fiind loial conducătorului său și așteptând permisiunea de a scrie. A schimbat mai multe mesaje cu ministrul informațiilor și cu Saud al-Qahtani, un consilier apropiat al lui MbS. La 17 august 2017, Jamal a primit permisiunea să scrie din nou și a trimis un mesaj de mulțumire pe Twitter tânărului prinț: „Fie ca nici un condei liber să nu fie rupt și nici un utilizator de Twitter să nu fie redus la tăcere în era prințului moștenitor“. După o lună, Jamal a fost din nou redus la tăcere, editorialul său din *Al-Hayat* fiind anulat când editorul, prințul Khaled bin Sultan, a anunțat public că ziarul rupe legăturile cu el. Ultimul editorial al lui Jamal, publicat la începutul lui septembrie, era intitulat „Sunt saudit, dar sunt diferit“. În el scria despre momentul când regele Abdallah îi îndemnase pe saudiți să se accepte unul pe altul, cu toată diversitatea lor de gândire și de opinii politice. Fără măcar să-l menționeze pe tânărul prinț în articol, îl prezentase ca pe un individ autoritar, pur și simplu comparându-l cu un monarh bătrân și respectat, care, în limitele propriei lui viziuni asupra lumii, încercase să reformeze țara. Orice discurs era acceptabil în Arabia Saudită numai dacă familia Saud îl agrea, având și aprobarea sistemului clerical. În monarhia absolută în care bărbații purtau alb și femeile negru, pete de culoare ieșeau la iveală când persoane din toate generațiile încercau să se exprime liber. Dar MbS îi reducea la tăcere pe oamenii ca Jamal, care nu se considerase niciodată disident. Prințul îi închidea pe cei de felul prietenului lui Jamal, Essam al-Zamel, un economist care mersese în Statele Unite într-o delegație oficială saudită, apoi făcuse greșeala fatală de a descoperi greșeli în „Perspectiva 2030“. Clericii liberali care criticau wahhabismul erau și ei închiși. Un singur discurs era acceptat: cel oferit de un prinț charismatic, dar profund nesigur, care decreta că viziunea lui despre viitorul regatului era perfectă și ireproșabilă. „Copilul ăsta e periculos“, i-a scris Jamal unui prieten. „Mă aflu sub presiune... Să fiu «înțelept» și să tac. Cred că ar trebui să vorbesc înțelept.“[599] Dar Jamal nu mai putea să tacă. A mers mai departe și a publicat un editorial în *Washington Post* în care spunea că Arabia Saudită se transforma într-un stat polițienesc. „Mi-am părăsit casa, familia și locul de muncă, iar acum îmi ridic glasul. Altfel i-aș trăda pe cei care zac în închisoare. Pot vorbi, în timp ce atât de mulți nu-și permit asta“, scria la 18 septembrie 2017. „Vreau să știți că Arabia Saudită nu a fost întotdeauna ca acum. Noi, saudiții, merităm ceva mai bun.“

La 4 noiembrie 2017, hotelul de cinci stele Ritz Carlton din Riad a fost transformat în cea mai luxoasă închisoare de pe planetă. Cu o săptămână în urmă, hotelul găzduise o conferință internațională de investiții; în mai îl primise pe Donald Trump; înaintea lui, în

2014, Obama îi fusese oaspete. Acum luxosul hotel fusese rechiziționat de guvern pentru a găzdui oaspeți nedoriți: sute de prinți, oameni de afaceri, actuali sau foști miniștri fuseseră adunați acolo peste noapte. Regatul a declarat că începuse lupta împotriva corupției. Printre oamenii aflați în custodie era și prințul miliardar Al-Waleed bin Talal, unul dintre foștii angajatori ai lui Jamal, și unul dintre cei mai importanți acționari ai Citigroup și Twitter. Au mai fost reținuți și șeful Gărzii Naționale, ministrul economiei și planificării, directorul unei companii panarabe de televiziune prin satelit și un medic care era cetățean american și fondatorul unui spital la Jeddah. Criteriile după care au fost reținuți erau simple: cu toții erau fie oameni bogați, fie aveau vreo legătură cu bătrânul rege Abdallah, fie reprezentau o provocare intelectuală pentru MbS. Nenumărate bunuri și miliarde de dolari au fost confiscate din conturile lor bancare. Saudiții au primit cu entuziasm campania menită să-i pedepsească pe hoții care se îmbogățiseră pe seama oamenilor și a progresului țării.

Exista destulă sărăcie în țara bogată în petrol: deși PIB-ul pe cap de locuitor era de 20.000 de dolari, mai mult de jumătate din populație nu-și putea permite o locuință, iar aproximativ un sfert ar trăi sub nivelul de sărăcie.[600] Arabia Saudită avea acum propriul său Robin Hood – nu mai conta că tocmai își cumpărase un iaht de 500 de milioane de dolari. La 6 noiembrie, prim-ministrul libanez Saad Hariri, fiul defunctului Rafiq (amândoi având și cetățenie saudită), a fost chemat în Arabia Saudită, reținut cu forța și silit să demisioneze la televizor, într-un spectacol bizar. În ochii Arabiei Saudite, anii de protecție a familiei Hariri și a altor aliați din Liban nu dădeau rezultate, din moment ce Hezbollahul și Iranul încă aveau atât de multă putere în țară. Așadar venise timpul să-l schimbe pe Saad.

Dar Washingtonul începuse să se îngrijoreze în legătură cu metodele capricioase ale lui MbS și și-a anunțat sprijinul pentru Hariri, în timp ce președintele francez a mers la Riad pentru a-l elibera pe liderul libanez. Jamal scria acum regulat un editorial pentru *Washington Post*, și în următorul său material l-a comparat pe MbS cu președintele rus Vladimir Putin. Jamal a continuat să submineze discursul așa-zis reformist al prințului moștenitor, criticându-l din locul care conta cel mai mult pentru Casa Saud: America.

*

La Jeddah, Sofana Dahlan voia să creadă că Mohammad bin Salman era eroul pe care generația ei îl așteptase de mult.[601] Descendenta muftiului Dahlan, care, pe când era elevă, fusese silită să haşureze feţele oamenilor la ora de artă, era acum o femeie matură – și o deschizătoare de drumuri. Urmărise fără încetare visul imposibil de a deveni avocat într-o țară fără școli de drept pentru femei și fără vreo femeie avocat. Studiase dreptul la Cairo și apoi urmase studii islamice la Al-Azhar, în speranța că diploma ei va fi recunoscută în regat. A absolvit în 2003, dar abia peste zece ani, în 2013, regele a declarat în cele din urmă că femeile vor avea voie să practice dreptul. A și dat examen în acest sens. La Ministerul Justiției din Riad, au respins-o: „Nu îți vei lua licența nici într-o mie de ani“. Săptămâni la rând, Sofana mergea la Riad și stătea ore în șir pe un scaun uitându-se la birocratul care putea să-i dea licența. În cele din urmă acesta a cedat psihic – cumpărând

inclusiv un tort pentru a o felicita.

Sofana voia să creadă că o nouă eră începea în regat, dar din nou se simțea exclusă așa cum se simțise și în copilărie, în anii ’80 și ’90, în umbra unei renașteri religioase promovate de Casa Saud. Islamul intolerant care i-a fost predat în școală nu avea nici o legătură cu viziunea ei asupra religiei sau cu ce o învățau părinții ei. Ca descendenți ai muftiului, familia Sahlan încă mai urma școala de gândire islamică Shafi’i, așa cum făceau mulți oameni la Hejaz și în învecinatul Yemen. Sofana era pioasă și-și îmbrățișa religia cu dragoste; își găsea pacea în rugăciune.

În continuare nu putea asculta muzică, deși știa că nu i se va întâmpla nimic dacă o făcea. Imaginea plumbului topit turnat în urechile ei la Judecata de Apoi era greu de uitat. Elevă fiind, fusese exmatriculată de la școală trei zile pentru că-l provocase pe un profesor care-i spusese că portretele de familie pe care părinții ei le aveau acasă erau idolatre. „Bine, atunci dați jos portretele regelui“, replicase fetița de zece ani. Ca adolescentă, la începutul anilor ’90, ea și o prietenă intraseră într-un magazin Hallmark dintr-un mall pentru a cumpăra o felicitare. Poliția religioasă a năvălit și a început să urle la vânzători, rupând toate felicitările. Deși speriate, Sofana și prietena ei nu puteau ieși din magazin – poliția religioasă intrase exact când începea rugăciunea, și ușile magazinului erau încuiate. N-a putut uita niciodată acel episod, cu niște bărbați ciudați, înarmați cu bice, distrugând proprietatea privată în numele purității – și paradoxul unui magazin care opera legal, dar era victima unei poliții religioase de stat. Dorința sa de a lupta împotriva nedreptății își avea originea și în astfel de episoade. S-a simțit victimă, dar nu a acționat niciodată ca o victimă. A depășit provocările utilizându-și sistematic gândirea critică, studiind constant și acționând întotdeauna curajos. Plus că îi plăceau provocările.

Dar limitările și restricțiile de ani întregi nu puteau fi date uitării atât de ușor. Și asta li se cerea acum să facă, lor și saudiților din generația sa, să uite și să ierte *sahwa*, trezirea islamică, cea pe care chiar membrii familiei regale o încurajaseră în anii ’80, înainte să-i denunțe activismul politic în anii ’90. MbS voia să șteargă trecutul aducând distracție în viețile saudiților. Divertismentul era necesar, dar planurile de acest gen ale „Perspectivei 2030“ se adresau milenialilor occidentalizați; erau produsul consultanților americani care lucrau pentru mari companii ca McKinsey și aduceau regatului conservator poleiala unui stil de viață occidental. Evenimentele se desfășurau cu casa închisă și nu aveau ecouri în presa occidentală. Dar lăsau în urmă părți mari ale populației care nu puteau beneficia de această distracție. Viitorul părea la fel de exclusivist ca trecutul. Pentru saudiții care nu avuseseră niciodată mijloacele de a călători sau de a trăi în străinătate, contextul conservator al regatului era unicul lor univers. Când își doriseră mai multe libertăți sociale, ei nu se gândiseră neapărat la sosirea lui John Travolta, Cirque du Soleil și a luptătorilor americani de wrestling. Cei mai conservatori saudiți și clericii ultraortodocși priveau furioși o asemenea destrăbălare: femei dansând costumate în pisici, bărbați și femei laolaltă pe promenada litoralului din Jeddah, ca să privească focurile de artificii, rapperi dansând în fața unei mulțimi amestecate. Un videoclip amenințător circula pe social media avertizând că cei care îmbrățișau modele occidentale se lepădau de credință. Avertismentul părea să îi privească atât pe demnitarul care făcea aceste lucruri posibile, cât și pe supușii lui.

Sofana nu era deranjată acum de concertele de jazz și de operă; le accepta bucuroasă. Dar nu putea să nu-și pună o serie de întrebări când se uita la mulțimile care participau la astfel de evenimente. Unde erau femeile care purtau voalul complet? Erau un produs al sistemului, însă ce li se oferea în această nouă Arabie Saudită? De ce se vorbea despre graffiti pe zidurile vechiului oraș din Jeddah, sit UNESCO, și nu de un proiect de restaurare? Și de ce construia regatul un teatru național de balet, când nu exista nici măcar o școală de balet? Țara sărea dintr-o extremă în alta. La începutul secolului, Casa Saud distrusese valorile toleranței și diversitatea peninsulei impunând wahhabismul; acum elimina religia ca să impună distracția. Ce era haram ieri devenea permis azi, iar generația Sofanei era confuză. Ei erau produsul anului 1979, iar trecutul lor era rescris ignorând suferința pe care o îndură seră.

În încercarea sa de a transforma aspecte ale vieții în regat, MbS era primul membru al familiei regale care recunoștea faptul că 1979 fusese un punct de cotitură, dar îl considera doar o reacție la evenimentele din Iran, ignorând istoria regatului. „Ce s-a întâmplat în ultimii 30 de ani nu e Arabia Saudită. [...] După Revoluția Iraniană din 1979, oamenii voiau să copieze acest model în diverse țări, printre care și Arabia Saudită. Nu știam cum să reacționăm la asta. Iar problema s-a acutizat. Acum e momentul să scăpăm de ea“[602], a afirmat într-un interviu pentru ziarul *The Guardian*. „Pur și simplu ne întoarcem la un Islam moderat deschis către lume și către toate religiile. 70% dintre saudiți au sub 30 de ani, așa că nu vom pierde 30 de ani din viața noastră combătând extremismul, ci îl vom distruge aici și acum.“

Dar, când a jurat să readucă regatul la Islamul moderat, oamenii din provincia Hejaz au râs batjocoritor. Despre ce Islam era vorba? Puritanismul neiertător pe care Casa Saud îl impusese tuturor când fondase regatul și apoi îl exportase în lume? Sau era Islamul din Hejaz, construit pe secole de relații cu restul lumii, o alegere a acelor *halaqa* (cercuri de studiu) din Sfânta Moschee, influențate de misticismul sufist? Nimic din această diversitate nu se regăsea în cel mai sfânt loc al Islamului, inima sa vie. Și, mai rău, când MbS a fost întrebat despre wahhabism, s-a făcut că nu știe nimic: „Mai întâi, ce este wahhabismul? Vă rog să ni-l definiți. Nu suntem familiari cu el. Nu știm despre el“, i-a spus unui ziarist american.[603]

Era adevărat că aderenții stricți ai wahhabismului detestau termenul. Încă îl considerau un mod abuziv prin care era desemnată credința practicată în regat, o lipsă de respect față de un om a cărui singură vină, în ochii lor, era că a încercat să readucă Islamul la forma sa cea mai pură. Acel om încă mai era sărbătorit în regat: așezarea deșertică Dir’iyah, locul unde s-a pecetluit alianța dintre Ibn Abdelwahhab și fondatorul primului stat saudit, devenise o atracție turistică. Se afla aici o clădire zveltă de sticlă, metal și piatră, care adăpostea o fundație dedicată șeicului, vieții și misiunii sale. Iar când MbS a criticat *sahwa*, a redus-o la mișcarea politică a anilor ’90 și a dat vina numai pe Frăția Musulmană pentru orice formă de extremism din Arabia Saudită. Nici un cuvânt despre eforturile șeicului orb Bin Baz pentru o renaștere religioasă înainte de 1979, nici o referire la Juhayman, nimic despre regele Khaled, care lăuda public *sahwa* în 1981, la Mecca.

Sofana oscila între indignare, neîncredere și bucurie. A fost încântată când femeilor li s-a permis să intre pe un stadion de fotbal pentru prima oară – trebuiau să stea la o tribună

separată pentru familii și grupuri mixte, dar asta conta mai puțin. În Iran, femeilor le era interzis să intre pe stadioanele de fotbal din 1979, iar acum ele le priveau cu invidie pe femeile saudite, care obțineau o astfel de victorie. Iranul tocmai interzisese accesul femeilor la un meci de fotbal din Teheran pentru calificările la Campionatul Mondial între Iran și Siria, deși, în mod ciudat, femeilor siriene le fusese acordat accesul pe stadion. Deși *abaya*, mantia lungă până la pământ, era obligatorie în Arabia Saudită, femeile puteau umbla fără să-și acopere capul, spre deosebire de Iran. Când poliția religioasă din Iran a declarat că femeile care nu purtau cum trebuie voalul vor primi doar un avertisment, se părea că Iranul și Arabia Saudită își disputau întâietatea pentru țara care acordă mai multe drepturi femeilor.

24 iunie 2018 a marcat o nouă victorie pentru femeile saudite. Mii de femei au condus automobile în orașele din țară. Nu a fost un protest, ci o sărbătoare. În 2017, regele a promis că femeile vor avea voie să conducă automobilul, și acum se ținea de cuvânt – femeile conduceau în mod legal, cu permise emise în Arabia Saudită în zilele anterioare. Sofana era în culmea fericirii, pentru că șofatul nu era un lux, ci o necesitate. A postat pe Facebook o fotografie cu ea ținând permisul de conducere nou-nouț, emis în orașul ei natal, Medina. A pus imaginea și pe Twitter. Și, din nou, dintr-un alt unghi, pe Facebook. Și apoi o fotografie în timp ce urca la volanul unei mașini în fața biroului ei din Jeddah. Presa internațională a venit în regat pentru a relata cum singura țară din lume în care femeile nu aveau voie să conducă a ridicat în sfârșit interdicția. Producătorii auto au creat reclame speciale pentru a sărbători evenimentul, gata să-și prezinte ultimele modele noilor șoferițe. Revista *Vogue* a scos o copertă fistichie, care o înfățișa pe prințesa Hayfa Bint Abdallah, fiica defunctului rege, conducând o decapotabilă roșie prin deșert, îmbrăcată în alb și purtând cizme de piele cu tocuri înalte.

Femeile care făcuseră campanie ani întregi pentru acest drept, precum Lujain al-Hathloul și Aziza al-Youssef, și altele care se urcaseră la volan în semn de protest în 1991, ca Aisha al-Mane'a, acum o bunică îndrăzneață de șaptezeci de ani, ar fi trebuit să sărbătorească victoria împotriva acestei interdicții retrograde. În schimb, ele erau în închisoare. Unsprezece activiști fuseseră arestați[604] cu două săptămâni înainte, spre a se asigura că nu își vor aroga meritul pentru această decizie (patru dintre deținuți erau bărbați, dintre care unii sprijiniseră campania femeilor). Acest moment nu putea fi victoria lor, nici rezultatul activismului, fiindcă, în monarhia absolută, toate lucrurile bune erau rezultatul generozității regelui. Și pentru a șterge istoria activismului lor erau catalogați drept trădători printr-o campanie penibilă de calomnie în presă.

Când MbS declarase că epoca lui 1979 se terminase, avea dreptate într-un fel: religia nu mai era de ajuns pentru a motiva societatea și a mobiliza masele. În Orientul Mijlociu, majoritatea tinerilor declarau că religia juca un rol prea important în viața de zi cu zi.[605] Chiar și într-o societate conservatoare precum Arabia Saudită, coeziunea națională nu se mai putea baza pe ideologia religioasă. MbS înțelesese asta când pornise la război în Yemen în 2015 – naționalismul putea fi noua ideologie pentru a-i ralia pe tinerii saudiți, iar „trădător" putea să-l înlocuiască pe *kafir* ca strigăt de adunare.

Cam în aceeași perioadă, în Statele Unite, Jamal încerca să-și găsească unul dintre vechile lui articole din *Okaz*, un ziar local saudit. Pe monitorul calculatorului i-a apărut în

schimb mesajul: „EROARE: 404 pagina nu a fost găsită“. A căutat alte materiale pe care le scrisese pentru ziar; nu mai era nimic. A verificat alte publicații pentru care scrisese, inclusiv site-ul postului de televiziune *Al-Arabiyya*. Nimic. Deși fusese interzis în mod oficial de la *Al-Hayat*, editorialele lui erau încă online, probabil fiindcă ziarul își avea sediul la Londra. Dar în regat fusese eliminat de peste tot.

*

În după-amiaza zilei de 2 octombrie 2018, la mai puțin de un an de când plecase în exil, Jamal discuta cu logodnica lui într-un taxi la Istanbul, mergând spre consulatul saudit. Pe malurile Bosforului regăsise dragostea și voia să creadă într-un viitor mai bun. O cunoscuse pe Hatice Cengiz, doctorandă turcă de treizeci și șase de ani, la o conferință în mai. Ea îi știa activitatea și îi adresase întrebări după conferință. Hatice vorbea araba, iar familia lui avea vechi rădăcini turcești. Au ținut legătura și s-au întâlnit din nou la următoarea lui vizită la Istanbul. Relația a evoluat repede. Cu toate că părea curajos în ochii celor din jur, Jamal era un bărbat fragil, și locuise singur în marea lui casă din Virginia. El nu putea vorbi despre exil fără să-i dea lacrimile. Încercase să se împace cu soția lui, dar eșuase. Pe noptiera sa era o fotografie cu copiii și nepoții lui; la ei se uita în fiecare seară înainte să meargă la culcare; și tot ei îl salutau când deschidea ochii dimineața. Dar relația era încordată. Unul dintre fiii lui Jamal primise interdicția de a părăsi regatul și refuza să vorbească cu el. Lui Jamal îi lipseau familia și mirosul casei sale, agitația orașului său natal, Medina; visa să pășească din nou pe străzile lui, iar Istanbulul era un loc foarte asemănător. Washingtonul era prea departe de lumea pe care o cunoștea, iar el voia să creeze o organizație pentru a promova democrația în lumea arabă: Democracy for the Arab World Now (DAWN). Simțea că are misiunea de a învăța tânăra generație despre pluralism și democrație – democrația era soluția, le tot spunea prietenilor săi.[606]

Hatice privea din spatele baricadelor de metal ale poliției, care înconjurau consulatul saudit, cum Jamal se îndepărtează și intră în clădirea de două etaje. Era entuziasmată de nunta lor care se apropia. Tot ce mai lipsea era o bucată de hârtie pe care Jamal urma să o primească de la consulat. Ținea în mână cele două telefoane ale logodnicului ei. Conform măsurilor de securitate de la consulat nu le putea lua înăuntru. El îi spusese să-l sune pe un prieten din guvernul turc dacă ceva mergea rău. Ezitase puțin dacă să meargă la consulat. Ambasada saudită din Washington îl trimisese la consulatul din Istanbul pentru documentul legal de care avea nevoie.[607] Era un document saudit care certifica faptul că era celibatar, astfel încât să se poată căsători oficial cu logodnica lui. Ar fi trebuit să-l poată obține de la orice ambasadă saudită. Mersese la consulatul din Istanbul prima dată neanunțat, cu doar cinci zile înainte, la 28 septembrie. I-a spus lui Hatice că personalul consular fusese prietenos și binevoitor, dar eliberarea documentului mai dura câteva zile, așa că-l programaseră pentru altă dată. Cântărise riscurile. Nu exista vreun mandat de arestare pe numele lui, nu era un om căutat. Deși se afla în exil, nu se considera un disident; nu ceruse niciodată răsturnarea monarhiei saudite. Nu avea nimic de ascuns dacă voiau să-l interogheze. Fusese la ambasadă la Washington, DC, de multe ori, și chiar

stătuse de vorbă de câteva ori cu ambasadorul, Khaled bin Salman, fratele mai mic al lui MbS. Ba chiar i-a ironizat pe prietenii care-şi făceau griji pentru el şi i-au cerut să-i anunţe când voia să intre în clădirea austeră şi monumentală, îmbrăcată în marmură, de lângă râul Potomac.[608] „Eşti ridicol“, îi spusese unuia dintre prietenii lui americani. Cu toate astea, îşi luase câteva măsuri de precauţie. Nu mai mergea la rugăciuni la o moschee afiliată saudiţilor din Washington. Rezistase invitaţiilor de a se întoarce în regat pentru o slujbă guvernamentală. Ajunsese la concluzia că autorităţile saudite nu vor îndrăzni să-i facă ceva într-o ţară străină, în propria instituţie diplomatică. Hatice încă era îngrijorată că ar putea fi o capcană. Plecase de la ore ca să îl însoţească la consulat.

I-a spus lui Jamal că îl va aştepta chiar acolo, în acelaşi loc unde-l lăsase. „Bine, draga mea“, spusese el zâmbind.[609] A trecut pe lângă o dubiţă Mercedes Benz Vito şi i-a zâmbit angajatului consular saudit, îmbrăcat într-un sacou albastru deschis, care stătea lângă uşă. Uşa de la intrare s-a deschis, o uşă grea de metal, ornamentată cu aur, cu săbiile încrucişate şi palmierul stemei saudite. La ora 13.14 şi 37 de secunde, Khashoggi a păşit dincolo de prag în interiorul consulatului saudit. Pământul patriei. Uşa de metal s-a închis în urma lui.

Afară, Hatice aştepta, umblând de colo-colo. Mobilaseră deja apartamentul în care urmau să locuiască. „Casa este frumoasă, la fel ca stăpâna ei“, îi scrisese el într-un mesaj cu câteva zile înainte. Se făcuse ora 3 după-amiază şi Hatice aştepta în continuare în faţa consulatului. Eliberarea documentului putea să dureze într-adevăr atât de mult? Probabil că Jamal discuta cu oficialii saudiţi înăuntru. În definitiv, era celebru şi lucrase chiar el în ambasade. I-a întrebat pe gardienii de afară despre logodnicul ei. Consulatul era închis acum, i-au spus. Nu era nimeni înăuntru. Hatice s-a speriat şi a format numărul pe care Jamal i-l dăduse în caz de urgenţă. Yasin Aktay, consilierul principal al preşedintelui turc Recep Tayyip Erdoğan, a răspuns la telefon, dând şi el apoi nişte telefoane. Hatice a stat în faţa consulatului până la ora 1 noaptea. S-a întors acasă mai târziu. Nici o veste despre Jamal. Au început să se răspândească ştirile că Jamal dispăruse, răpit probabil de guvernul saudit. S-a dat peste tot alarma, de la Istanbul la Ankara, de la *Washington Post* până la Biroul Oval de la Casa Albă. A doua zi, editorul său, Karen Attiah, scria: „Jamal, dacă poţi să citeşti asta, te rog să ştii că aici, la *Post,* noi facem tot posibilul să ne asigurăm că eşti în siguranţă. Nu voi avea odihnă până când vei apărea viu şi nevătămat“. La 5 octombrie, *Washington Post* a apărut cu un spaţiu alb acolo unde ar fi trebuit să fie editorialul lui – o măsură de efect, care a trimis unde de şoc în toată lumea. În aceeaşi zi, la Riad, MbS dădea un interviu unei echipe de la Bloomberg News, fiind întrebat despre Jamal. „Am înţeles că a intrat şi a ieşit după câteva minute sau o oră. Nu sunt sigur. Investigăm acest lucru prin Ministerul de Externe ca să vedem exact ce s-a întâmplat atunci“[610], a spus prinţul moştenitor. Reporterii au continuat: „Deci nu e în interiorul consulatului?“ „Nu, nu este înăuntru“, a răspuns MbS. În Istanbul, consulul saudit a organizat un tur al clădirii pentru câţiva ziarişti, deschizând în glumă dulapuri pentru a dovedi că Jamal nu se ascundea în ele.

Jamal însă era mort de mult, ucis la câteva minute după ce intrase în consulat. Hatice a fost văduvă înainte de a-i fi devenit soţie. Zile în şir, saudiţii au continuat să nege că ar şti unde se afla Jamal. După două săptămâni au recunoscut că Jamal era mort, pretinzând

că fusese ucis într-o altercație care degenerase. Dar turcii aveau totul înregistrat. Consulatul saudit era plin de microfoane, ca majoritatea misiunilor diplomatice – deși este o încălcare a convențiilor diplomatice, majoritatea țărilor recurg la astfel de măsuri. Oficialii turci nu puteau dezvălui public de unde veneau înregistrările, așa că au lăsat detaliile oribile ale morții lui Jamal să se scurgă în presă. Greșeala fatală a lui Jamal fusese că a revenit la consulat după prima vizită. Cineva îi alertase pe mai-marii de la Riad – cel mai probabil pe Saud al-Qahtani. O echipă de cincisprezece oameni călătorise la Istanbul cu avioane private pentru a-l întâmpina.[611] Comandantul echipei era un colonel din armata saudită care îl cunoștea pe Jamal din perioada când amândoi lucrau la ambasada din Londra. Bărbații i-au spus inițial lui Jamal că îl duc înapoi în Arabia Saudită. Jamal s-a opus, spunând că erau oameni care îl așteptau afară. Câțiva s-au așezat peste el, aparent sufocându-l cu o pungă de plastic. După șapte minute era sedat, apoi dezmembrat cu un fierăstrău. O investigație ONU asupra crimei, care a durat cinci luni, a scos la iveală ulterior că echipa discutase despre dezmembrarea lui Jamal cu doar treisprezece minute înainte ca el să intre în clădire. Se refereau la Jamal drept „mielul de sacrificiu“. Era și un medic legist în echipă, care și-a pus căștile în timp ce l-a tăiat pe Jamal în bucăți. „Când fac asta, îmi place să ascult muzică. Și voi ar trebui să faceți la fel“[612], le-a spus celorlalți. Saudiții au încercat să-și acopere crima. A circulat un filmuleț cu un bărbat care ieșea pe ușa din dos a consulatului, care a dat de înțeles că Jamal părăsise clădirea; era de fapt o sosie care purta hainele lui Jamal și care s-a plimbat prin oraș, apoi a intrat într-o clădire, a aruncat hainele într-un coș de gunoi și a ieșit înapoi purtând alte haine. Investigația ONU a scos de asemenea la iveală că scena crimei fusese temeinic curățată de către saudiți.

După un an în exil, Jamal nu era conștient cât de mult se schimbase Arabia Saudită, cât de insolenți și de malefici deveniseră cei de la vârf. Subestimase și renumele de care se bucurase. Așa cum făcuseră și saudiții, crezând că-l puteau determina să dispară fără să observe cineva. Dar Jamal nu era un editorialist oarecare, deși așa era perceput de unii membri ai casei regale. Pentru aceștia din urmă era supusul lor, proprietatea lor, de care puteau dispune după cum voiau. Trupul lui nu a fost găsit niciodată. Dar dispariția lui și veștile despre oribila lui asasinare au fost difuzate la buletinele de știri din întreaga lume, atrăgând atenția spectatorilor americani într-un mod în care puține relatări din străinătate o fac vreodată. Locuia în Virginia, era editorialist pentru un ziar american de top, iar moartea lui era mai ușor de înțeles decât orice război, îngrozitoare și mai inumană în detaliile sale teribile.

Starea inițială de confuzie a saudiților și detaliile crimei au stârnit indignare peste tot. Miniștri, bancheri și oameni de afaceri europeni și-au anulat vizitele în regat. Investitorii și-au suspendat proiectele de colaborare. Relația americano–saudită era compromisă, programele de instruire au fost oprite, vizitele oficialilor guvernamentali, amânate. Se discuta despre sancțiuni împotriva regatului. Presupunerea imediată era că un astfel de complot abil pus la cale pentru a ucide un cetățean saudit pe pământ străin nu ar fi putut fi realizat fără cunoștința sau acceptarea tacită a atotputernicului prinț moștenitor. Senatoarea republicană Lindsey Graham a spus că MbS este un personaj toxic și că el trebuie să se retragă. Congresul s-a pregătit să voteze încetarea ajutorului american pentru războiul saudit în Yemen. Veșnicul inamic al Arabiei Saudite, Iranul, și-a frecat mâinile de bucurie

văzând cum regatul își pune singur bețe-n roate, ultima nebunie a unui prinț paranoic de 33 de ani. Tinerii saudiți, care priveau cu speranță spre viitor, s-au trezit brusc în fața posibilității ca țara lor să fie marginalizată.

Însă nu se putea schimba nimic. Inițial se părea că MbS nu va supraviețui asasinării lui Jamal. Circulau zvonuri că regele aducea un alt membru al casei regale pentru a-l înlocui pe tânărul prinț moștenitor. S-a promis că cineva va fi tras la răspundere și că urma un proces. Dar familia regală nu făcea altceva decât să strângă rândurile. Naționalismul a explodat, în timp ce ziariști și comentatori saudiți vorbeau despre un complot pentru a slăbi regatul. Unii au emis amenințări voalate, avertizând că destabilizarea Arabiei Saudite va genera un nou caz Siria. Religia s-a aliat cu naționalismul pentru a-l proteja pe tânărul prinț. La abia două săptămâni după asasinat, predicatorul oficial de la Sfânta Moschee din Mecca s-a așezat la amvon și a ținut o predică pentru milioanele de musulmani din jurul lumii care ascultau slujba în fiecare vineri. Criticile aduse regatului ca urmare a asasinării lui Jamal făceau parte dintr-o conspirație, iar „atacul împotriva acestor pământuri binecuvântate“ era o provocare adresată celor un miliard de musulmani, a declarat el. Dar programul de reforme urmărit de „prințul moștenitor, un reformator tânăr, ambițios, inspirat de divinitate, continuă să propășească, fiind călăuzit de viziunea lui de un modernism pătrunzător“[613]. Textul acestor predici era întotdeauna aprobat în prealabil de forțele de securitate saudite, și întotdeauna ele se încheiau cu o binecuvântare pentru familia regală. Arareori fusese religia denaturată atât de mult pentru scopurile politicii regale. Mai rău, predicatorul proclamase că prințul moștenitor era inspirat de divinitate, așezându-l astfel pe un piedestal intangibil – de parcă ar fi fost un Lider Suprem.

MbS a supraviețuit. Qahtani, consilierul său, a fost momentan dat la o parte, la fel și un alt ofițer de rang înalt. „Probabil i-am făcut pe unii dintre oamenii noștri să iubească regatul prea mult“[614], va spune ulterior prințul moștenitor, declinându-și responsabilitatea și explicând de ce unii apropiați ai lui ar fi vrut să-l omoare pe Jamal. Cuvintele i-au fost întâmpinate cu neîncredere. Agnes Callamard, raportorul special al ONU care a condus investigația, va declara ulterior că asasinatul fusese premeditat și a spus că existau dovezi credibile care legau crima de oficiali de stat de rang înalt, inclusiv prințul moștenitor. La un an după asasinat, încercând să-și reabiliteze credibilitatea, MbS va spune la *CBS News* că „îmi asum întreaga responsabilitate ca lider al Arabiei Saudite, mai ales din moment ce actul a fost comis de indivizi care lucrează pentru guvernul saudit“, dar a negat că ar fi ordonat crima. Declarația a fost un scut care-l apăra de responsabilitatea directă, în timp ce își continua „Perspectiva 2030“. Investitorii și liderii mondiali stăteau din nou la coadă ca să intre în regat. Dar noul autoritarism a mers mult dincolo de dorința de a-l reduce la tăcere pe Jamal. Vor ieși la iveală relatări despre disidenți de pretutindeni, chiar și din Canada, care fuseseră ținte pentru o posibilă răpire. Qahtani formase o echipă specială în 2015 pentru a monitoriza și a reduce la tăcere disidența, atât cea online, cât și cea din viața reală. Supraveghease interogările celor deținuți în noiembrie 2017 la Ritz Carlton. Supraveghease de asemenea torturarea femeilor activiste, arestate în mai 2018, potrivit rudelor acestora. Familia lui Loujain al-Hathloul se temuse inițial să divulge detalii despre felul în care a fost tratată, dar, după un an în închisoare și procese secrete, fratele ei a rupt tăcerea, povestind cum sora lui fusese torturată prin simularea înecării și electroșocuri, în

timp ce Qahtani râdea și o amenința cu violul.[615] Soțul lui Loujain, comedianul Fahad, fusese răpit în Iordania și adus înapoi în regat, apoi forțat să divorțeze de soția lui. Vor urma mult mai multe arestări.

Schimbările sociale au continuat. Restricțiile vestimentare s-au relaxat, și femeile ieșeau afară fără *abaya*. Muzica răsuna în restaurante. Sistemul de tutori a fost schimbat, acordând mamelor singure dreptul de a fi tutorii copiilor lor și tuturor femeilor posibilitatea de a primi un pașaport și de a călători fără permisiune din partea unui tutore bărbat (după vârsta de 21 de ani). Dar un nor negru tot plutea deasupra regatului, mulți încă aveau rude în închisoare, de unde răzbăteau informații despre torturarea deținuților. Zilele regilor paternaliști, când femeile erau trimise acasă doar cu un avertisment, erau de mult apuse. Aceasta era o nouă Arabie Saudită, care își teroriza cetățenii, acasă, în străinătate, peste tot. Inițialelor prințului li s-au dat noi interpretări: Mr. Bone Saw, „Domnul Fierăstrău de Oase“. Disidenții arabi, deja precauți față de propriul guvern, se temeau de consecințe dacă îl supărau pe prințul moștenitor saudit sau îi criticau politica. Vecinii și aliații regatului au putut să vadă că MbS era nechibzuit și răzbunător, neezitând să-l răpească pe prim-ministrul unei alte țări și să-și trimită oamenii ca să omoare cetățenii saudiți, dar mai știau de asemenea că, cel mai probabil, avea să fie următorul rege, posibil pentru cincizeci de ani.

MbS era comparat cu Saddam Hussein – un dictator brutal, alimentat și sprijinit de America atâta vreme cât a continuat să-i furnizeze petrol și să lupte împotriva Iranului. Dar mijloacele tânărului prinț saudit erau aceleași ca ale Republicii Islamice Iran, unde disidenții erau de asemenea vânați, femeile, arestate și torturate, iar vecinii, amenințați peste tot. Acest lucru îl voia și MbS, ceva ce regatul nu reușise niciodată să obțină, în ciuda miliardelor de dolari pe care le cheltuise de-a lungul deceniilor ca să-și cumpere prieteni, dar pe care Iranul revoluționar îl obținuse prin strategie și forță brută: voia să fie respectat și temut. Poate că Jamal a fost un critic stânjenitor pentru sensibilul prinț moștenitor, și eliminarea sa, o chestiune internă, dar moartea sa a marcat de asemenea cea mai neașteptată și mai macabră întorsătură de situație în competiția dintre Iran și Arabia Saudită. Rivalitatea era mai veche decât prințul moștenitor, iar el nu o ignora, fiind decis să se asigure că, față de generația mai veche de membri ai familiei regale saudite, precum regele Abdallah sau ministrul de externe saudit Saud al-Faisal, nu se va lăsa păcălit de promisiunile Iranului pentru angajament și moderație. Credea că zâmbetele centriștilor și reformiștilor iranieni erau doar de fațadă pentru radicali și că planurile hegemonice ale Iranului nu cunoșteau limite.

„Știm că principalul scop al regimului iranian este să ajungă la Sfântul Altar al Islamului și să-l controleze“, a declarat odată MbS. „Nu-i vom lăsa să aducă lupta în Arabia Saudită, ne vom asigura că va rămâne acolo în Iran.“ A existat inclusiv un joc video de război, care circula online, produs probabil de armata de boți a lui Qahtani, în care forțele armate saudite loveau Iranul după o provocare pe mare. Rachete saudite lovesc o bază militară iraniană, și trupele debarcă pentru a ocupa o poziție deținută de Gardienii Revoluției. La sfârșitul filmului, un Qassem Suleimani[12] înfrânt și supt la față cade în genunchi și se predă soldaților saudiți. Asta e probabil victoria la care aspira MbS. În realitate, regatul era incapabil să obțină o victorie clară în Yemen sau să găsească o cale

de a pacifica această țară devastată. În septembrie 2019, un atac cu drone asupra unei instalații importante de petrol a diminuat pentru scurtă vreme producția saudită cu cinci milioane de barili, cutremurând pieţele energetice la nivel mondial şi expunând încă una dintre vulnerabilitățile regatului. Iranul a fost găsit responsabil pentru atac. Astfel, rivalitatea continuă, cele două țări fiind în continuare ostatice anului 1979.

---

12. Qassem Suleimani a fost asasinat în urma unui atac american cu dronă, la 3 ianuarie 2020, pe aeroportul din Bagdad (n. tr.).

Concluzie

Ne-au întemnițat în numele religiei,
Ne-au ars pe rug în numele religiei,
Ne-au umilit în numele religiei,
Ne-au îngrădit în numele religiei,
Dar, o măicuță dragă, religia nu are nici o vină pentru acestea.
— Poem folcloric sudanez, scandat în timpul revoltei sudaneze din 2019

Deosebirile [de păreri] în poporul meu sunt o binecuvântare. —Hadith al Profetului Mohamed

„Ce ni s-a întâmplat?“ – această întrebare mi-a motivat cercetarea, fiind o adevărată stea polară care m-a călăuzit de la o țară la alta, dezvelind straturi de istorie și politică cu ajutorul unor oameni care au încercat să înțeleagă cum li s-a schimbat viața și țara în care trăiesc. Fiecare persoană ne-a oferit informații pentru o imagine mai amplă; fiecare m-a adus mai aproape de dezlegarea acestei enigme. De-a lungul drumului am dat peste o altă întrebare recurentă, care m-a surprins, și pe care tinerii saudiți și iranieni o puneau părinților: „De ce nu ați făcut nimic ca să nu se ajungă aici?“ În acele țări din care se revărsaseră aceste valuri și viața se întunecase încă din 1979, existau multe resentimente față de generația care îngăduise ca aceste lucruri să se petreacă.

Pentru iranieni, 1979 a fost un punct de cotitură în istoria țării. Și-au dat seama de ceea ce se întâmplase, dar au înțeles și naivitatea părinților și bunicilor lor, care încurajaseră o revoluție ce a înlocuit tirania monarhiei cu tirania și mai rea a religiei, care era represivă nu doar politic, ci și social și economic, paralizând efectiv țara și izolând-o pe plan mondial. În decembrie 2017, când demonstrațiile au izbucnit peste tot în Iran, tulburările sociale au fost cea mai serioasă amenințare pentru Republica Islamică de la Mișcarea Verde din 2009. Furioși din cauza sângelui și banilor care s-au risipit în străinătate, iranienii strigau: „Lăsați Siria, gândiți-vă la noi!“ Într-o filmare care circula online, o tânără s-a adresat unei mulțimi alcătuite mai ales din bărbați, în timpul unui protest, cu această mustrare: „V-ați ridicat pumnii [în 1979] și ne-ați distrus viața. Acum ne ridicăm noi pumnii [să vă reparăm greșeala]. Fiți bărbați, alăturați-vă nouă! Voi sta în fața voastră și vă voi proteja. Haideți și ajutați-vă țara!“

În Arabia Saudită, semnificația lui 1979 nu era atât de limpede. Asediul lui Juhayman asupra Marii Moschei din Mecca în acel an, deși înspăimântător, nu fusese un eveniment care să implice întreaga națiune, iar regatul excela – atunci ca și acum – în a-și camufla disidența internă. Plini de bani în anii ’80, saudiții puteau călători oriunde pentru a merge

la cinematograf și teatru, sau să petreacă în cafenelele din Paris dacă voiau să scape de întunericul care le cuprindea țara. Nu era un punct doctrinar anume împotriva căruia să protesteze; erau mai multe și mai mărunte. Dar acum copiii lor vor să știe de ce. De ce nu protestaseră părinții lor când muzica a fost oprită, când sistemul tutelei masculine a fost înăsprit, când poliția religioasă a început să-și folosească bicele în magazinele publice? Cum au putut permite toate acestea fără un singur cuvânt de împotrivire? Generația actuală de saudiți nu mai știe că iranienii puneau aceleași întrebări despre 1979; nici iranienii nu știu că mulți din Arabia Saudită gândesc la fel. Iranul și Arabia Saudită se aseamănă, din nou, în moduri foarte subtile.

A existat o clipă în 2018 când cei doi inamici aveau de gând să concureze pentru a repara daunele lui 1979: saudiții de sus în jos, grație unui prinț moștenitor care-și deschidea țara către secolul XXI; iar poporul iranian, grație hotărârii lui de a sfida sistemul. În schimb, competiția a continuat să fie o cursă spre trecut, de parcă nimeni nu era capabil să împiedice liderii celor două țări să facă apel la resentimente. Siria, Yemen și Irak au plătit prețul așa cum au făcut-o și cei ce s-au ridicat împotriva liderilor din Iran și Arabia Saudită. Cei mai periculoși oponenți erau cei care vorbeau frumos și care prezentau cea mai credibilă alternativă la absolutismul liderilor, precum Jamal Khashoggi. Sau Nasrin Sotoudeh, un avocat iranian pentru drepturile omului, condamnat la 38 de ani de închisoare și 148 de lovituri de bici pentru că apărase femeile care făceau campanie împotriva voalului obligatoriu.

Călătorind prin regiune pentru a mă documenta pentru această carte, am oscilat între disperare și speranță. Provocările sunt atât de mari, dinamica evenimentelor pare atât de rigidă, jucătorii, atât de fermi pe poziții, încât este ușor de conchis că nu există nici o cale de scăpare. După patru decenii de rivalitate între cei doi dușmani, ambii abuzând de religie, ambii speculând identitatea sectară, trecutul nu mai e simplă istorie. Trecutul e viu în resentimentele clocotitoare ale prezentului, și nu există nici o șansă de iertare. Păcate istorice date de mult uitării, odinioară obscure, au revenit în conștiința colectivă, ca rezultat al unui neîncetat crescendo al conflictului sectar hrănit de Iran și de Arabia Saudită. În 2018, Hezbollahul a câștigat alegerile legislative din Liban, în timp ce coaliția lui Saad Hariri a pierdut teren chiar în Beirut. Sentimentul victoriei a fost exprimat de un susținător Hezbollah într-o declarație pe Facebook: „Nu vom vota pentru candidații statului yazid, ucigașul copiilor din Yemen, susținătorul Daesh și Nusra, dar, cel mai important, distrugătorul mormintelor imamilor, pacea fie asupra lor“.

Yazid era califul care s-a luptat cu imamul Hussein în bătălia de la Karbala din 680 d.Cr., iar termenul „statul yazid“ era folosit cu referire la Arabia Saudită, văzută acum drept întruparea absolută a opresiunii față de șiiți; menționarea distrugerii mormintelor făcea aluzie la cimitirul de la Jannat al-Baqi, nimicit de familia Saud la începutul secolului XX. Candidatul acestui stat yazid era Saad Hariri, prim-ministrul libanez, care făcuse multe compromisuri cu Hezbollah și fusese umilit de protectorii lui saudiți tocmai pentru acest motiv, fiind rugat să-și dea demisia, complet neașteptată și prezentată în direct la televiziune, în noiembrie 2017. După ce rezultatele alegerilor din 2018 au fost anunțate, susținătorii Hezbollahului au defilat prin oraș, cu mașini și motociclete, fluturând steagul galben al partidului, cel cu un pumn care ridică un Kalașnikov. Strigau: „Beirutul e șiit,

Beirutul e șiit“ – un ecou al anilor ’80, când tineri cu barbă și femei în *chador* se dezlănțuiseră pe strada Hamra, spărgând sticle cu alcool și revendicând acea parte a orașului. Manifestanții au rupt afișele cu Saad. Au condus până la hotelul Saint George, locul asasinării lui Rafiq Hariri, „Domnul Liban“, în 2005. O statuie din bronz a acestuia se afla lângă locul în care bomba făcuse un crater în drum și schimbase traiectoria politică a țării. Susținătorii Hezbollahului și-au arborat steagul pe statuie, declarându-și victoria finală asupra unui mort.

Pentru cei care nu mai erau interesați de religie, conducerea Iranului, dar și a Arabiei Saudite făcea acum apel la naționalism. În regat, aghiotantul machiavelic al prințului moștenitor, Saud al-Qahtani, a desfășurat o armată de troli pentru a le defăima pe activistele din închisoare, numindu-le trădătoare de țară. Când Arabia Saudită s-a confruntat cu furia comunității internaționale după uciderea lui Jamal, social media și televiziunea au prezentat regatul ca victimă a unui complot extern și a apelat la cetățeni ca să strângă rândurile. În Iran, Liderul Suprem și-a rugat stăruitor cetățenii să sprijine statul chiar dacă nu susțineau și ideologia sa islamistă. CGRI se pretinde acum străjerul națiunii. Sentimentele naționaliste sunt atât de exacerbate în unele segmente ale societății, încât celor care se adună în jurul flamurii în Iran și Arabia Saudită le lipsește perspectiva acțiunilor întreprinse de guvernele lor în regiune.

Între disperare și speranță, am optat în cele din urmă pentru speranță. Călătoria mea în timp și spațiu m-a făcut mai umilă, dar m-a și încântat, fiindcă mi-a amintit de incredibila putere a celor care continuă neobosita și curajoasa lor luptă pentru mai multe libertăți, mai multă toleranță, mai multă lumină. Dincolo de titlurile despre război și moarte, regiunea este vie, plină de muzică, artă, cărți, teatru, activități sociale, acțiuni umanitare, biblioteci, cafenele, librării, poezie și multe altele, fiindcă toți, indiferent de vârstă, bătrâni sau tineri, cer libertate de exprimare. Sfidarea lor e o sursă de speranță, fermitatea lor e contagioasă. Chiar și când pleacă în exil, ei nu renunță. În 2019, romancierul Ahmed Naji a putut în sfârșit să plece din Cairo. Interdicția asupra călătoriei i-a fost ridicată, iar el a plecat în Statele Unite să se reîntâlnească cu soția și fetița lui. Continuă să scrie, să publice și să provoace. Ebtehal Younes locuiește și acum la Cairo, orașul tinereții ei, păstrând vie moștenirea lui Nasr Abu Zeid, care continuă să-i depășească pe toți gânditorii de azi. Aflat la Berlin, Yassin al-Haj Saleh nu încetează să publice despre Siria și despre problemele din regiune. A sprijinit de asemenea lansarea Al-Jumhuriyya, o platformă online de știri din zona arabă, care e una dintre cele mai bune surse de informații și analize despre regiune. Continuă să spere că într-o zi se va reîntâlni cu soția lui, Samira, și cu prietenii lor, Razan Zaitouneh, Wael Hamadeh și Nazem Hammadi, toți patru dispăruți în 2013. După trauma asasinării tatălui și unchiului său, Jawad al-Khoei s-a întors la Najaf în 2010. A extins fundația al-Khoei a bunicului său și a creat o academie pentru studii interreligioase care include profesori și studenți nemusulmani. În Pakistan, familia Salmaan s-a simțit răzbunată când Asia Bibi a fost achitată de toate acuzațiile de blasfemie și a plecat din țară. Văduva și copiii guvernatorului cred că valul de intoleranță se retrage treptat. În Liban, Badia Fahs continuă să critice vehement Hezbollahul prin scrierile sale, în care condamnă înăbușirea societății de către religie. Din Brooklyn, Masih Alinejad continuă să conducă tot mai extinsa campanie împotriva voalului obligatoriu din Iran, care se

transformă într-un război de uzură pentru stat. Acești oameni reprezintă trecutul și viitorul – și nu sunt singurii. Ei sunt doar o mică parte dintr-un întreg. Trebuie să li se dea prilejul să protesteze împotriva forțelor întunericului care au sărăcit economic regiunea. În octombrie 2019 un asemenea prilej s-a ivit în Liban și Irak, însoțit de proteste extraordinare împotriva corupției și sărăciei, dar și împotriva sectarismului. Sute de mii de oameni au demonstrat în ambele țări, la unison, vreme de săptămâni întregi, din Beirut până la capitala sunnită Tripoli, în nord, sau la orașul șiit Nabatiyyeh în sud, din Bagdad la Karbala și Najaf. Cu muzică, dans și chiar și un DJ, cu flori, umor și poezie ei au slobozit un strigat pentru viață, înfruntând gloanțele și bastoanele. Protestatarii și-au declarat unitatea, dincolo de diviziunile sociale și sectare, împotriva celor de la putere. În Irak, Iranul a fost principala țintă a protestelor, și chiar clericii șiiți s-au alăturat marșurilor, denunțând influența Teheranului. Unii protestatari au escaladat zidurile consulatului iranian din Karbala și au agățat acolo steagul irakian.

Încercând să răspund la întrebarea centrală a cărții, am dorit să prezint această regiune în toată diversitatea sa culturală, pentru a le aminti celor care privesc din afară că titlurile exagerate ale știrilor de azi nu exprimă cine suntem cu adevărat. Deși țările noastre au fost schimbate de influențele hegemonice ale Iranului și Arabiei Saudite, titlurile din presa occidentală au redus întotdeauna chestiuni de o extraordinară profunzime și complexitate la simple evenimente, pentru că, de obicei, presa se adresează unui public care privește culturile arabe sau musulmane ca retrograde, faptul influențându-i și pe responsabilii politicilor de securitate. De-a lungul timpului, aceste două grupuri au conlucrat, susținându-se reciproc și amestecându-se într-o asemenea măsură, încât totul era văzut prin prisma securității Vestului, mai ales după 11 septembrie. Chiar și acum, când orașe precum Mosul în Irak și Raqqa în Siria se luptă să depășească devastarea produsă de ISIS, când întregi comunități precum yazidi, o minoritate etnică kurdă, au fost decimate prin genocid și viol de militanții ISIS, când Bashar al-Assad continuă să omoare, să tortureze și să-și bombardeze poporul, titlurile din presa occidentală par axate aproape exclusiv pe ceea ce se întâmplă cu europenii și americanii care s-au alăturat militanților, dacă ar trebui să li se permită să se întoarcă acasă sau să își piardă cetățenia, și ce ar trebui să facem cu soțiile și copiii lor.

Europenii și americanii se întreabă adesea senini unde sunt musulmanii și arabii care să ia atitudine fermă împotriva extremismului și terorismului? Este tulburător să aștepți ca toți musulmanii să își ceară iertare sau să-și asume responsabilitatea pentru o parte minusculă a celor care le împărtășesc credința. În plus, întrebarea ignoră sacrificiile devastatoare ale celor care luptă împotriva intoleranței și manifestărilor sale violente în țările lor, cu mult înainte ca în Vest cineva să se fi gândit măcar să pună întrebarea. Mult prea mulți oameni progresiști din Orientul Mijlociu au fost lăsați să se descurce singuri decenii întregi, în timp ce ei și țările lor au fost loviți până la moarte de forțele întunericului. Aceste forțe, la fel ca Zia în Pakistan, de cele mai multe ori slujeau interesele occidentale. Cele mai multe victime ale violenței jihadiste sunt chiar musulmanii din țările în care acționează aceștia.

Axându-mă în principal asupra acțiunilor Iranului și Arabiei Saudite, dar și asupra nenumăraților actori locali, nu am intenționat să absolv America pentru multele sale

greșeli pe care le-a făcut, sau pentru politicile nefaste pe care le-a urmărit adesea. De la invazii la lovituri de stat și sprijin pentru dictatori, acțiunile Americii au perturbat grav dinamica locală. Decizia președintelui Trump, în mai 2018, de a se retrage din înțelegerea nucleară multilaterală cu Iranul și sancțiunile suplimentare pe care le-a impus țării au sporit tensiunile în regiune, aducând-o în pragul războiului. Dar Arabia Saudită și Iranul pot acționa independent; ele iau decizii bazate pe interesele lor și au de asemenea o traiectorie proprie. E un cerc vicios al urii care nu poate fi rupt ușor.

Acest puzzle geopolitic are și piese foarte importante, precum negocierile pentru încheierea războiului din Yemen, sau pentru a reduce influența Iranului în Siria. Mulți dintre oamenii cu care am vorbit, cei care nu iau nici partea Iranului, nici a Arabiei Saudite, cred că nu există o cale de a diminua nesiguranța paranoică și răzbunătoare a Arabiei Saudite, și nici de a stăvili pasiunile militante ale celor care se simt amenințați de planurile expansioniste iraniene, fără a schimba întâi natura regimului iranian. Shirin Ebadi, câștigătoare a Premiului Nobel pentru pace și activistă iraniană pentru drepturile omului, crede că regimul nu mai poate fi reformat și a sugerat un referendum monitorizat de ONU pentru a schimba constituția și a înlătura poziția de Lider Suprem. Eliminarea articolului în care Iranul e numit apărătorul oprimaților de pretutindeni ar putea potoli de asemenea îngrijorarea în legătură cu planurile iraniene. Între timp, mulți iranieni și șiiți vor continua să vadă în Arabia Saudită un inamic, atâta vreme cât nu-și moderează retorica antișiită. În afara granițelor sale, influența saudită continuă sub forma banilor cheltuiți pe moschei și școli care împărtășesc concepția regatului asupra Islamului. Șaptesprezece milioane de musulmani sunt așteptați să viziteze Mecca în 2025, iar regatul ar trebui să reintroducă predarea diversificată a Islamului la Mecca pentru a trimite lumii un semn de bunăvoință din inima Islamului. Sub conducerea actuală nu se întrevede așa ceva, dar nimic nu e imposibil. Liderii saudiți și iranieni au găsit calea spre relaxarea relațiilor în trecut. Înainte de militarizarea de după 1979, schisma sunnito–șiită era în general în stare latentă.

Am început acest proiect fiind perfect conștientă că partizanii extremiști din fiecare tabără vor găsi greșeli în tot ce am scris – sau probabil vor scoate din context secțiuni care vorbesc despre ei și vor aplauda pasaje despre inamicii lor. Nu am scris această carte pentru ei. Am scris-o pentru prieteni și colegi, precum și pentru un public mai larg de cititori care vor să înțeleagă de ce evenimentele din Orientul Mijlociu continuă să reverbereze în jurul lumii. Am scris-o pentru cei care cred că lumea arabă și cea musulmană înseamnă mai mult decât titlurile nesfârșite despre terorism, ISIS sau CGRI. Probabil că, mai presus de toate, am scris-o pentru cei mai tineri din generația mea, care încă mai întreabă „Ce ni s-a întâmplat?“ și care sunt nedumeriți de ce părinții lor nu au făcut sau nu au putut face nimic pentru a opri tăvălugul evenimentelor. Sper că această carte le oferă lămuriri și îi ajută să găsească o cale mai bună, diferită de cea impusă de liderii Iranului și Arabiei Saudite. După cum scria și filozoful danez Søren Kierkegaard: „Este perfect adevărat că viața trebuie înțeleasă privind în urmă. Dar se uită că trebuie trăită privind înainte“.

Mulţumiri

Cercetarea și redactarea acestei cărți au durat mai mult decât mi-am închipuit inițial, dovedindu-se un proiect mult mai dificil decât am anticipat, dar am ajuns în fine la capăt mulțumită incredibilei constelații de oameni care m-au însoțit în această călătorie: prieteni vechi, colegi și mentori extraordinari, străini care mi-au oferit sprijin sau mi-au împărtășit poveștile lor, întâlniri neprevăzute s-au dovedit a fi piese despre care nici nu știam că lipsesc din puzzle-ul acestei cărți. Încrederea lor în cartea mea, sprijinul neclintit și dragostea lor m-au îmboldit să continui și mi-au adus lumină în cele mai întunecate ore ale scrisului.

Pentru cea de-a doua carte a mea sunt foarte recunoscătoare că am avut aceeași echipă extraordinară, la Henry Holt și la William Morris Endeavor. La Holt, editorul meu, Serena Jones, a făcut tot posibilul ca să se asigure că voi publica din nou la ei și și-a asumat riscul unui alt proiect neobișnuit. Mulțumesc pentru consilierea ei înțeleaptă care mi-a ghidat lucrul de la început la sfârșit, pentru observațiile făcute în timp ce-mi citea manuscrisul, pentru încurajările și răbdarea ei constante, toate acestea oferite cu un calm incredibil chiar și atunci când eram în întârziere cu câteva săptămâni. Madeline Jones a citit și recitit manuscrisul și a răspuns la întrebările mele prostești despre Word, note de subsol și grafice. Sunt, din nou, foarte recunoscătoare pentru răbdarea și sprijinul directorului de producție Chris O'Connell. Maggie Richards și Patricia Eiseman m-au ajutat din clipa în care am intrat în birourile lor, în 2011. Nu puteam să găsesc susținători mai buni pentru cartea mea. Declan Taintor se asigură că e mereu cineva acolo care să spună povestea publicului. Mulți copaci au fost tăiați pentru ca această carte să fie tipărită; în schimb, am contribuit la un proiect de reîmpădurire cu cedri în Liban. Vă rog să vă gândiți să faceți la fel pe www.adoptacedar.org. Mulțumesc lui Stephen Rubin și Ben Schrank pentru că m-au făcut să mă simt ca acasă la Henry Holt. La WME, agenta mea, Dorian Karchmar, este cea mai bună în domeniu, și sunt atât de norocoasă să o am alături. Are viziune, fiind totodată mereu atentă la detalii; mă îmboldește să-mi depășesc limitele, în timp ce mă și protejează de problemele firești în scrierea unei cărți. Merge dincolo de fișa postului, și standardele sale înalte mă ajută să continui. Are și un fler extraordinar pentru găsirea celui mai bun titlu.

Pe cine sună un scriitor când are cea mai mare nevoie? Pe Domenica Alioto. Între paste și Perugia, Domenica și-a făcut timp să vină cu o perspectivă proaspătă și mi-a fost alături mereu, în timp ce condeiul ei iscusit mi-a cizelat proza. Joy Johanessen, aproape de un termen-limită foarte presant, a contribuit cu mai multe modificări esențiale. De la BBC, le mulțumesc lui Paul Danahar, Andrew Roy și Jonathan Munro pentru că mi-au oferit răgazul să scriu această carte; și tuturor foștilor mei colegi de la BBC, vă mulțumesc pentru acești 20 de ani incredibili.

Sunt îndatorată câtorva instituții care mi-au oferit sprijin, spațiu și libertate deplină de exprimare. La Carnegie Corporation trebuie să le mulțumesc lui Hilary Weisner, Nehal Amer și mai ales președintelui Vartan Gregorian. La Rockefellers Brothers Fund, mulțumirile mele merg către Ariadne Papagapitos, Karen Karnicki și președintele Stephen Heintz. Henri Barkey a fost primul care mi-a vorbit despre bursele de la Woodrow Wilson Center for International Scholars, unde am petrecut șase luni. Entuziasmul lui Robert Litwak pentru proiectul meu și ajutorul lui în materie de logistică au însemnat mult, pentru că eu eram îngropată în cărți, într-un birou minuscul. Îmi lipsesc personalul extraordinar al bibliotecii, precum și energicul Arlyn Charles. Am avut privilegiul să fiu *senior visiting fellow* timp de cincisprezece luni la Carnegie Endowment for International Peace, unde ambasadorul Bill Burns m-a primit ca pe un membru al familiei și mi-a acordat tot sprijinul de care aveam nevoie ca să-mi termin cercetarea și scrisul. Feedbackul și comentariile la lucrarea mea, dar mai ales bunătatea sa, au fost un adevărat regal. Inimitabila Elizabeth Dibble s-a ocupat de toate aranjamentele din spatele cortinei, astfel încât eu să mă pot concentra doar pe lucrare; Hilary McGraw, Jin Wang și Yu-Chieh Chou s-au ocupat de proiect, și le sunt recunoscătoare pentru răbdarea lor. La Carnegie Beirut, Maha Yahya și Mohanad Hage Ali au fost colegi și critici minunați.

Nu exagerez deloc când spun că nu aș fi putut îndeplini această sarcină imposibilă în timpul avut la dispoziție fără cei doi incredibili asistenți: Zeead Yaghi, care are un masterat în neuroștiințe și e pasionat de domeniul memoriei colective, și Micheline Tobia, care are un masterat în afaceri internaționale și e pasionată de cultură și artă. Împreună au parcurs sute de ziare, cărți și publicații academice; au săpat adânc și au găsit nestemate ascunse; au alcătuit o incredibilă bibliotecă de documente, care reprezintă patruzeci de ani de istorie a regiunii. Ne-am bazat foarte mult pe biblioteca Jafet de la American University of Beirut – o resursă incredibilă care merită mai multă recunoaștere. Mulțumim, Lokman Mehio, Mona Assi și Carla Chalhoub, pentru că ați suportat cererile noastre nesfârșite, vreme de atâtea luni! Mulțumiri li se cuvin de asemenea lui Ali el-Yasser și Jane Olin-Ammentorp, care mi-au fost alături la începutul proiectului și m-au ajutat să cred că e posibil să o scot la capăt.

Au fost multe „ultime sute de metri“, momente când am crezut că pot vedea capătul, doar pentru a mă prăbuși înapoi în scaun. Dar ultima sută de metri ar fi fost o corvoadă dureroasă dacă nu m-aș fi bucurat de un stagiu la Civitella Ranieri Foundation în primăvara lui 2019. Înconjurată de dealurile verzi ale Umbriei și hrănită constant cu paste și *secondi piatti*, îmi încheiam o zi de muncă petrecută în solitudine cu o cină în compania unor oameni sclipitori – scriitori, poeți, compozitori și artiști. Mi-au schimbat percepția despre limbă, scriere și creație. Civitella e un loc magic, și nu-i voi uita niciodată pe oamenii care-l fac astfel: Dana Prescott, Diego Mencaroni, Ilaria Locchi, Sam Lloyd-Knauf și tot personalul. Am plecat cu câteva kilograme în plus, dar le-am iertat pe fantastica bucătăreasă, Romana Cubini, și pe cele două ajutoare numite Patrizia. Un imens mulțumesc lui Tom Fletcher, pentru că a făcut posibile toate lucrurile.

Am petrecut de asemenea multe săptămâni pe drum, intervievând oameni și făcând cercetare despre țările prezentate în aceste pagini. Unele surse preferă să rămână anonime, și le mulțumesc pentru încrederea lor. În Egipt am găsit o oază de dragoste și mâncare

bună în casa Tamarei al-Rifai și a lui Khaled Mansour. Hamada Adwan a fost șoferul meu, garda de corp, fratele mai mare și un excelent tovarăș de la Cairo la Alexandria. Ahmed Naji mi-a fost un bun prieten și o sursă inepuizabilă de informații. Și el, și Khaled mi-au citit capitolele despre Egipt și mi-au oferit un foarte necesar feedback. Îi sunt recunoscătoare lui Ebtehal Younes pentru că m-a primit în casa ei și mi-a relatat povestea ei incredibilă. Mulțumiri de asemenea lui Emad Abou Gad, Amro Ali și Amr Ezzat pentru expertiza și amabilitatea lor. În Irak am fost în compania extraordinarilor Khaled Ali și Haidar Abboud, care au rezolvat problema logisticii și a interviurilor, conducându-mă de la Bagdad la Najaf. La Najaf am avut privilegiul să mă aflu în compania minunatului Hayder al-Khoei, care nu doar că mi-a împărtășit povestea tatălui său, dar m-a introdus și mi-a ușurat accesul la clerici din *hawza* și experți care au petrecut ore în șir vorbind cu mine despre complexitatea orașului sfânt și a șiismului. La Bagdad, Husham Hashmi și Hana' Edward au completat porțiuni importante din puzzle-ul final. Sunt de asemenea recunoscătoare ambasadorului Fareed Yasseen pentru ajutorul și informațiile oferite. În Pakistan, minunatul meu prieten Shaban Khalid a fost cea mai generoasă gazdă și a făcut ca această călătorie să fie un succes. Nici o călătorie în Pakistan nu e completă însă fără Shaan și Wajahat Khan. De la Islamabad la Peshawar, de la Lahore la Karachi, călătoria mea a fost plină de oameni incredibili, care au contribuit mult la cercetarea și poveștile din această carte: Ahmad Rashid, Haroon Rashid, Hoori Nourani, Rahimullah Yousefzai, Sheema Kermani și Farid Ghul Mohammad. Aamna și Shehrbano Taseer au stat ore în șir la discuții cu mine despre viața și țara lor; Mehtab Rashdi a primit o străină în casa ei și i-a dăruit cele mai interesante povești. Alia Chugtai și Khudai Noor au oferit sprijinul logistic esențial. Mulțumirile mele merg de asemenea către Hussain Haqqani, Farahnaz Ispahani, Bina Șah și Raza Rumi, care au citit și au comentat pe marginea paginilor mele. În Arabia Saudită, unii dintre oamenii cu care am vorbit doresc să rămână anonimi. Am avut multe discuții cu Jamal Khashoggi înainte de cumplitul asasinat. Jamal a fost incredibil de generos, alegând să-și împărtășească povestea, să împartă informații și să răspundă la nesfârșite e-mailuri și mesaje. Mi-e dor de el, iar amintirea lui îmi va rămâne mereu vie. Mulțumiri de asemenea lui Ahmad Badeeb și Mohammad al-Sulami pentru timpul acordat. La Washington, DC, New York și Tunis le sunt de asemenea îndatorată lui Rashed Ghannoushi, Andrew Scott Cooper, Hassan Hassan, Hassan Abbas, ambasadorului Abdallah Al-Saud, prințului Turki al-Faisal, prințului Faisal bin Farhan, lui Mohammad al-Yahya și Saoud al-Kabli. Nu aș fi putut să scriu capitolele despre Iran fără Mohsen Sazegara, Masih Alinejad și Kambiz Foroohar. La Beirut, îi mulțumesc lui Hazem Saghieh pentru dejunurile de sâmbăta dimineața, precum și pentru nesfârșita lui înțelepciune și cunoștințele sale; lui Badia Fahs, care m-a învățat tot ce știa despre Iran și despre șiism; lui Hussein al-Husseini și fiilor lui, Ahmad și Hassan al-Husseini, care m-au luminat asupra unei perioade vitale, dar uitate a istoriei, și a căror prietenie dăinuie peste continente; lui Saoud al-Mawla, care mi-a oferit informații esențiale pentru unele capitole; și Elias Khoury, care mi-a împărtășit perspectiva sa absolut originală. Îmi doresc să fi alocat mai multe pagini Siriei și Yemenului – două dezastre umanitare care sunt un stigmat pentru conștiința noastră colectivă. Mă bucur că unii au preluat această sarcină esențială, pentru că pot s-o facă mult mai bine decât mine. Sunt plină de admirație față de dedicarea

neclintită a lui Yassin al-Haj Saleh față de libertate, pluralism și democrație, și îi datorez multă gratitudine pentru că mi-a permis să-i spun povestea și fiindcă mi-a amintit ce contează cu adevărat. Felul în care am obținut permisiunea de a folosi fragmente din poeziile și versurile sale e demn de o carte în sine. Pentru moment, imensa mea recunoștință merge către Omar Kabbani, Faiz Foundation Trust, Salima și Moneeza Hashmi, Joumana Hawi, Abla al-Ruwaini, Arsalan Baraheni, Asif Farrukhi, Farzaneh Milani, Fayrouz și Fawzi Moutran, Mashrou' Leila, Vali Nasr, Farid Gul Mohammad și Maziar Samiee.

Pentru a spune această poveste, precum și cele ale oamenilor din paginile ei, știam că trebuia să plec din Washington, DC, și să mă afund în Orientul Mijlociu, în istoria, politica, muzica, poezia și mâncarea sa, așa că m-am mutat înapoi în Liban pentru un an. Între timp m-am hotărât să rămân în Liban, am adoptat un câine și am părăsit jurnalismul *full-time*. Washingtonul rămâne cealaltă casă a mea, și sunt nespus de norocoasă că acum am două triburi, pe ambele părți ale Atlanticului, prieteni care mă încurajează, mă amuză, îmi oferă conversații vii, băuturi și cine *gourmet*. Cel mai important e că îmi oferă posibilitatea de a dispărea și de a scrie săptămâni în șir – este un miracol că ei sunt întotdeauna acolo când revin.

Kate Seelye, Lamia Matta, Joyce Karam și Lynn Chia m-au ajutat să nu o iau razna, să fiu fericită și vie. Nu aș fi putut să fac asta fără ele. Muna Shikaki a încercat să mă țină în formă, hrănindu-mă cu fripturi. Yuri Kim, Sonia Dridi, Vivian Salame, Reema Dodin și Hannah Allam sunt gașca cea mai deșteaptă și mai cool pe care o fată și-ar dori s-o aibă în DC. Dani Isdale și Toby Holder au fost îngerii mei păzitori. Mulțumiri deosebite merg către Randa Slim, care, la fel ca mine, își împarte viața între Statele Unite și Liban – fără incredibila ei înțelepciune și analiză a Orientului Mijlociu, cu toții am fi mai săraci intelectual. Mi-a fost prietenă, mentor și model de urmat. În 2014, când mi-a venit ideea acestei cărți, tocmai terminasem un articol de revistă. David Rothkopf are meritul de a mă fi convins că merită o carte întreagă. M-a bătut la cap săptămâni întregi, până i-am făcut propunerea agentului meu. Lissa Muscatine este o persoană neobosită, amuzantă, scriitoare la rândul ei, cea mai bună prietenă posibilă pentru cineva din breaslă. Dana Milbank a citit propunerea, s-a jucat cu subtitlul și a dat indicații pentru copertă, urmărind totul cu mare atenție – o listă de sarcini pe care și le-a asumat în temeiul acestei prietenii. Marwan Muasher îmi este mentor intelectual și partener de discuții, cel mai bun critic și prieten, sperând mereu că Orientul Mijlociu va avea un viitor mai bun. A fost acolo când s-a născut ideea acestei cărți, m-a călăuzit și m-a ținut pe linia de plutire și m-a ferit de multe erori. Karim Sadjadpour, cunoscut ca frumosul șeic din DC, a fost o prezență constantă pe parcursul acestui proiect – prietenia și înțelepciunea lui mă îmbogățesc mereu. Emile Hokayem este una dintre cele mai inteligente și amabile persoane pe care le cunosc, și prietenia noastră înflorește mereu. Și el, și Karim cunosc mai multe despre acest subiect decât mine, iar feedbackul pe care mi l-au oferit a îmbunătățit cartea. Îi mulțumesc de asemenea lui Shadi Hamid și lui Daniel Levy pentru comentariile lor prețioase. Mark Landler, Angela Tung, Adam Brookes, Susan Lawrence, Jennifer Ludden, Gerry Holmes, Nicole Gaouette și Flore DePreneuf sunt familia mea extinsă din DC. Îmi doresc să pot petrece mai mult timp cu ei.

Lista oamenilor din Beirut cărora trebuie să le mulțumesc e pur și simplu prea lungă. Acesta e un oraș unde rețeaua socială e vastă și puternică, și unde sprijinul emoțional vine atât de la prietenii apropiați, cât și de la vecinii care-ți sună la ușă cu mâncare gătită în casă, sau de la vânzătorul de ziare care îți decupează articole utile. Cele mai însemnate persoane din tribul de la Beirut sunt Karim și Michele Chaya – ei rămân ancorele mele, iar casa lor îmi este refugiu. Raya și Michel îmi sunt întotdeauna alături, iar Claudia și Kris sunt prietenii mei de nădejde. Jad Salhab rămâne parte a tribului de la Beirut chiar și când e în DC. Sunt recunoscătoare că pe Loubna Dimashqi o interesează puțin politica. Nada Abdelsamad, Maya Beydoun, Diana Moukalled și Hazem al-Amine au suportat nesfârșite discuții, întrebări și absențe, dar nu au renunțat niciodată. Christine Codsi s-a ocupat de mese și escapade. Kamal Mouzawak și Rabih Keyrouz sunt izvorul meu de lucruri frumoase. Jehanne Phares, Tony Yazbek, Amira Solh și Carine Chebli sunt întotdeauna prezenți, chiar și atunci când sunt departe. Mama și surorile mele rămân în centrul universului meu.

Note

1. Revoluția casetelor

1. Vezi A. Hourani, „From Jabal ‘Amil to Persia“, în H.E. Chehabi, ed., *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years*, I.B. Tauris, London, 2006.
2. Vezi F. Ajami, *The Vanished Imam: Musa al Sadr and the Shia of Lebanon*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1987, p. 139.
3. *Ibid.*, p. 145.
4. N. Blanford, *Warriors of God: Inside Hezbollah’s Thirty-Year Struggle Against Israel*, Random House, New York, 2011, cap. 1.
5. Ajami, *Vanished Imam*, p. 134.
6. *Ibid.*, pp. 144–149.
7. H.E. Chehabi, „The Anti-Shah Opposition in Lebanon“, în Chehabi, ed., *Distant Relations*, p. 187.
8. *Ibid.*, p. 184.
9. A.S. Cooper, *The Fall of Heaven: The Pahlavis and the Final Days of Imperial Iran*, Henry Holt, New York, 2016, p. 372.
10. H. Samuel, *United Nations Document: An Interim Report on the Civil Administration of Palestine, 1 July 1920 – 30 June 1921*, His Majesty’s Stationery Office, London, 1921, la https://www.un.org/unispal/document/mandate-for-palestine-interim-report-of-the-mandatory-to-the-league-of-nations-balfour-declaration-text/.
11. Palestine Government, *Palestine: Report and General Abstracts ofthe Census of 1922*, la https://users.cecs.anu.edu.au/~bdm/yabber/census/PalestineCensus1922.pdf.
12. Interviuri ale autoarei cu Husseini, mai 2016 și ianuarie 2018.
13. B. Moin, *Khomeini: Life of the Ayatollah*, I.B. Tauris, London, 2009, p. 143.
14. *Ibid.*, p. 147.
15. *Ibid.*, p. 53.
16. Cooper, *Fall of Heaven*, p. 205.
17. Interviuri ale autoarei cu Husseini, mai 2016 și ianuarie 2018.
18. Cooper, *Fall of Heaven*, pp. 194–196.
19. L. Secor, *Children of Paradise: The Struggle for the Soul of Iran*, Riverhead Books, New York, 2016, p. 4.
20. Ali Rahnema, *An Islamic Utopian: A Political Biography of Ali Shari’ati*, I.B. Tauris, London, 2000, p. 107.
21. Secor, *Children of Paradise*, p. 3.
22. A. Taheri, *The Spirit of Allah: Khomeini and the Islamic Revolution*, Adler & Adler,

Washington, DC, 1986, p. 84.

23. K. al-Rashd (prezentator), „Sheikh Hani Fahs“, [episod din serialul de televiziune] *Memory Lane*, RT Arabic, 8 februarie 2013.
24. Cooper, *Fall of Heaven*, pp. 387–388.
25. V. Ajami, *Vanished Imam*, pp. 182–187; Cooper, *Fall of Heaven*, p. 386; K. Bird, *The Good Spy*, Broadway Books, New York, 2015, p. 205.
26. M. Sadr, „L'Appel des Prophètes“, *Le Monde*, 23 august 1978.
27. V. Ajami, *Vanished Imam*, pp. 82–87; Cooper, *Fall of Heaven*, p. 386; Bird, *Good Spy*, p. 205.
28. Interviu al autoarei cu Hussein al-Husseini, Beirut, ianuarie 2018.
29. Cooper, *Fall of Heaven*, p. 376.
30. *Ibid*.
31. R.P. Mottahedeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran*, Simon & Schuster, New York, 1985, p. 375.

32. Cooper, *Fall of Heaven*, pp. 399–403.
33. *Ibid*.
34. *Ibid*., p. 410.
35. M.R. Pahlavi, *Answer to History*, Stein and Day, New York, 1980, p. 63.
36. Toate detaliile despre povestea lui Mohsen Sazegara se bazează pe un interviu cu autoarea, luat la Washington, DC, în martie 2018 („Iran and the West: From Khomeni to Ahmedinejad“, Part 1, BBC, 20 iulie 2009; v. și D. Patrikarakos, „The Last Days of Iran under the Shah“, în *Financial Times*, 7 februarie 2009).
37. Cooper, *Fall of Heaven*, pp. 196–197.
38. E. Sciolino, *Persian Mirrors: The Elusive Face of Iran*, Free Press, New York, 2000, pp. 48–52.
39. Cooper, *Fall of Heaven*, p. 449.
40. *Ibid*., p. 424.
41. Moin, *Khomeini*, p. 95.
42. Reza Baraheni, *God's Shadow: Prison Poems*, Indiana University Press, Bloomington, 1976.
43. M. Foucault, „À Quoi Rêvent les Iraniens?“, în *Nouvel Observateur*, octombrie 1978, pp. 16–22.
44. Cooper, *Fall of Heaven*, p. 469.
45. Ambasada din Jidda, „Saudi Press Comment on Iranian Situation: Arab News Discusses Shah's Probable Departure“ la Wikileaks: 1979JIDDA00015_e, 2 ianuarie 1979, la http://wikileaks.org/plusd/cables/1979JIDDA00015e.html.
46. „Al-Fahd: We Are with the Legitimate Rule in Iran“, în *Al-Riyadh*, 7 ianuarie 1979.
47. A. Mansour, „Witness to an Era with Youssef Nada“, [episod din serialul de televiziune], *In Shahid Ala Al-Asr*, Al-Jazeera, august 2002.
48. Cooper, *Fall of Heaven*, pp. 487–489; W. Branigin, „Bakhtiar Wins Vote“, în *The Washington Post*, 17 ianuarie 1979.
49. J.C. Randal, „Dancing in Streets“, în *The Washington Post*, 17 ianuarie 1979.

2. Azi la Teheran, mâine la Ierusalim

50. Sciolino, *Persian Mirrors*, p. 47.
51. *Ibid.*, p. 55.
52. Patrikarakos, „Last Days of Iran under the Shah“.
53. Moin, *Khomeini*, p. 2.
54. *Ibid.*, p. 52.
55. Corespondența privată cu Hayder al-Khoei.
56. *Ibid*., p. 200.
57. J. Buchan, *Days of God: The Revolution in Iran and Its Consequences*, Simon & Schuster, New York, 2012, p. 219.
58. Interviu al autoarei cu Mohsen Sazegara, martie 2018, Washington, DC.
59. Moin, *Khomeini*, p. 99.
60. *Iran and the West: From Khomeni to Ahmedinejad*, Part 1 [emisiune TV], BBC, 20 iulie 2009.
61. Buchan, *Days of God*, p. 228, citându-l pe Khalkhali, în *Khaterat-e Ayatollah Khalkhali*, Nashr-e sayah, Teheran, 2000, p. 277.
62. M. Prazan (regizor), citând-o pe Ladan Boroumand, în *La Confrérie, Enquete sur les Freres* [documentar], 2013.
63. Moin, *Khomeini*, p. 223.
64. *Ibid*., 204, citându-l pe Khomeini, *Sahifeh-ye Nur*, The Institute for Publication of Imam Khomeini's Works, Teheran, 2008.
65. N. Fathi, „Sadegh Khalkhali, 77, a Judge in Iran Who Executed Hundreds“, în *New York Times*, 29 noiembrie 2003.
66. E. Cody, „PLO Now Dubious About Iranian Revolt It Once Hailed“, în *The Washington Post*, 15 decembrie 1979.
67. G. Khoury (prezentator), „The Scene: Sheikh Hani Fahs“ [episod dintr-un serial TV], *Al-Mashhad*, BBC Arabic, 18 septembrie 2014; mai multe detalii din reportajele lui Nabil Nasser de pe prima pagină a publicației *An-Nahar*, 18–22 februarie 1979.
68. Ambasada din Beirut, „Pro-Khomeini Demonstrations in Lebanon“, Wikileaks:1979BEIRUT00977_e, datat 19 februarie 1979, la http://wikileaks.org/plusd/cables/1979BEIRUT00977e.html.
69. Associated Press, *Yasser Arafat Hails Iranian Revolution*, video, online la https://www.youtube.com/watch?v=65xpvmCsm-c.
70. Citate traduse din arabă în reportajele din *An-Nahar* ale lui Nabil Nasser, 18–22 februarie 1979.
71. Cooper, *Fall of Heaven*, p. 313.
72. Cody, „PLO Now Dubious“.
73. J. Al-e Ahmad, *The Israeli Republic: An Iranian Revolutionary's Journey to the Jewish State*, Restless Books, New York, 2017, p. 7.
74. L. Sternfeld, „Pahlavi Iran and Zionism: An Intellectual Elite's Short-Lived Love Affair with the State of Israel“, în *Ajam Media Collective*, 7 martie 2013.
75. Secor, *Children of Paradise*, p. 8.

76. A. al-Ouywaysi, „The General Islamic Conference: 1953–1962“, Jerusalem, 1989, online la https://www.slideshare.net/islamicjerusalem/the-general-islamic-conference-for-jerusalem-19531962.
77. „*Nawab Safavi La Yazal Fi al Qahera*“ [„Nawab Safavi este încă în Cairo“], în *Akhbar El-Yom*, 16 ianuarie 1954.
78. Interviu al autoarei cu Rashed Ghannoushi, lider al partidului tunisian Ennahda, Tunis, martie 2018; M. Rassas, *Ikhwan al-Muslimin wa Iran al-Khumayni–al-Khamina'I*, [Frăția Musulmană și Khomeini-Khamenei], Jadawillil-Nashr was al-Tawzi, Beirut, 2013; Mansour, „Shahed Ala Asr with Youssef Nada“.
79. Mansour, „Shahed Ala Asr with Youssef Nada“.
80. S. Fuchs, „Relocating the Centers of Shi'I Islam: Religious Authority, Sectarianism, and the Limits of the Transnational in Colonial India and Pakistan“, teză de doctorat, Princeton University, 2015, online la https://pdfs.semanticscholar.org/e6ab/53a27fd3a8a2d90f78701edb48a552301cec.pdf, unde îl citează pe Sayyid Murtażā Ḥusayn, *Ayatullāh Khumaynī Qum se Qum tak*, Lahore: Imāmiyyah Publications, Lahore, 1979, p. 535.
81. S. Hawwa, *Hathihi Tajroubati wa Hathihi Shahadati* [*Aceasta e experiența mea, aceasta e mărturia mea*], Wahba, Cairo, 1987.
82. A. Sooke, „The $3 Billion Art Collection Hidden in Vaults“, știre BBC, 7 decembrie 2018.
83. Interviu al autoarei cu Husseini, Beirut, ianuarie 2018.
84. J. Kifner, „Ayatollah Taleghani Backs Away from a Showdown with Khomeini“, în *New York Times*, 20 aprilie 1979.
85. *Ibid*.
86. Această secțiune are la bază cartea lui pe M. Ayatollahi Tabaar, *Religious Statecraft: The Politics of Islam in Iran*, Columbia University Press, New York, 2018, cap. 5.
87. J. Kifner, „Iran's Constitutional Vote Overshadows News of the Shah“, în *New York Times*, 3 decembrie 1979, p. 1.
88. Mansour, „Shahed Ala Asr with Youssef Nada“.

3. Inimă sângerândă

89. Interviu al autoarei cu Angawi, Jeddah, februarie 2018.
90. S. Mackey, *The Saudis: Inside the Desert Kingdom*, W.W. Norton, New York, 2002, p. 7.
91. A. Vassiliev, *King Faisal of Saudi Arabia: Personality, Faith and Time*, Saqi Books, London, 2016, p. 418.
92. R. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah*, vol. 2, Dover, New York, 1964, pp. 273–275.
93. „Arabia: Tomb of Eve“, în *Time*, 27 februarie 1928.
94. Z. Sardar, *Une Histoire de La Mecque: De la naissance d'Abraham au XXIe siecle*,

Payot, Paris, 2014, p. 272.

95. Coran 2:191.

96. Pe lângă interviurile cu Sami Angawi şi Turki al-Faisal, m-am bazat foarte mult pe diverse secţiuni ale următoarelor cărţi pentru istoria evenimentelor din acest capitol: Y. Trofimov, *The Siege of Mecca: The 1979 Uprising at Islam's Holiest Shrine*, Anchor Books, New York, 2007; R. Lacey, *Inside the Kingdom: Kings, Clerics, Modernists, Terrorists, and the Struggle for Saudi Arabia*, Viking, New York, 2009; L. Wright, *The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11*, Alfred A. Knopf, New York, 2007.

97. N. Al-Huzaymi, *Ayyam Ma' Juhayman* [*Zilele mele cu Juhayman*], Arab Network for Research and Publishing, Beirut, 2012, p. 32.

98. T.R. Furnish, *Holiest Wars: Islamic Mahdis, Their Jihads, and Osama bin Laden*, Praeger, Westport, CT, 2005, p. 62.

99. M. Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press, 2010, pp. 139–140.

100. Lacey, *Inside the Kingdom*, p. 27.

101. M. Yamani, „Changing the Habits of a Lifetime: The Adaptation of Hejazi Dress to the New Social Order", în N. Lindisfarne-Tapper and B. Ingham, eds., *Languages of Dress in the Middle East*, Routledge, New York, 2013.

102. Z. Sardar, *Desperately Seeking Paradise: Journeys of a Skeptical Muslim*, Granta Books, London, 2004.

103. M. Khan, *The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari*, Darussalam Publications, London, 1997, vol. 9, cartea 83.

104. Trofimov, *The Siege of Mecca*, p. 17.

105. „Khomeyni's Office Says U.S. May Be Behind Attack in Mecca", Foreign Broadcast Information Service, 21 noiembrie 1979.

106. Trofimov, *The Siege of Mecca*, p. 109.

107. J. West, „John West: In His Own Words", South Carolina Political Collections, online la https://delphi.tcl.sc.edu/library/digital/collections/jwest.html.

108. „Gunmen Still Hold Mecca Mosque", în *New York Times*, 22 noiembrie 1979.

109. Trofimov, *The Siege of Mecca*, p. 20; H. Tannernov, „Attack in Mecca Attributed to Khomeini Influence", în *New York Times*, 22 noiembrie 1979.

110. „Iranian Pilgrim Tells of Mecca Attack", în *New York Times*, 22 noiembrie 1979.

111. „Haram Sharif Under Full Control of Saudi Forces", în *Dawn*, 23 noiembrie 1979.

112. W. Wahid Al Ghamedi, *Hekayat al-Tadayyon al-Saudi* [*Istoria pioşeniei saudite*], Tuwa Media & Publishing Limited, London, 2015, p. 66.

113. C. Allen, *God's Terrorists: The Wahhabi Cult and the Hidden Roots of Modern Jihad*, Da Capo Press, Boston, 2007, p. 51.

114. După Trofimov, *The Siege of Mecca*, p. 20.

115. *Ibid*., p. 51, citând *Arab News*, 26 noiembrie 1979.

116. Trofimov, *The Siege of Mecca*, pp. 35–42.

117. Al-Huzaymi, *Ayyam Ma' Juhayman*, p. 67.

118. T. Hegghammer și S. Lacroix, „Rejectionist Islamism in Saudi Arabia: The Story of Juhayman Al-'utaybi Revisited", în *International Journal of Middle East Studies*, 39, nr. 1 (februarie 2007), p. 111.
119. Trofimov, *The Siege of Mecca*, p. 42.
120. *Ibid*., p. 207.
121. *Ibid*., p. 225.
122. Sardar, *Une Histoire de La Mecque*, pp. 353–354.
123. Interviu cu Sami Angawi, Jeddah, februarie 2018.

4. Întuneric

124. Trofimov, *The Siege of Mecca*, pp. 17–18 și 199–200.
125. T. Matthiesen, „Migration, Minorities, and Radical Networks: Labour Movements and Opposition Groups in Saudi Arabia, 1950–1975", în *International Review of Social History* 59, nr. 3 (decembrie 2014), pp. 473–504.
126. Hegghammer și Lacroix, „Rejectionist Islamism in Saudi Arabia", pp. 103–122.
127. T. Matthiesen, „Migration, Minorities, and Radical Networks", pp. 473–504.
128. T. Matthiesen, *The Other Saudis: Shiism, Dissent and Sectarianism*, Cambridge University Press, New York, 2014, pp. 110–111.
129. „Naif Briefs Journalists on Renegades", în *Arab News*, 14 ianuarie 1980.
130. Ambasada din Jidda, „Public Morality in Riyadh", Wikileaks: 1979JIDDA04261_e, 6 iunie 1979, la http://wikileaks.org/plusd/cables/1979 JIDDA04261e.html; Embassy Jidda, „Saudi Ulema Ban Table Soccer: Paper Criticizes Decision", Wikileaks: 1979JIDDA00058_e, 1 ianuarie 1979, http://wikileaks.org/plusd/cables/1979JIDDA0005 8e.html.
131. Vassiliev, *King Faisal of Saudi Arabia*, p. 59.
132. E. Cody, „Saudis, Shaken by Mosque Takeover, Tighten Enforcement of Moslem Law", în *The Washington Post*, 5 februarie 1980.
133. Relatare a saudiților intervievați la Riad și Jeddah, februarie 2018.
134. Sursă saudită anonimă, februarie 2018.
135. Regele Khaled, discurs la Summitul Islamic din 1981 de la Mecca, online la https://m.youtube.com/watch?v=35R5jPlSHt4.
136. J. Kifner, „Khomeini Bans Broadcast Music, Saying It Corrupts Iranian Youth", în *New York Times*, 24 iulie 1979.
137. Associated Press, „Iranian Guards Dump Costly Wines, Liquor", în *Globe and Mail*, 14 iunie 1979.
138. G. Jaynes, „Bazargan Goes to See Khomeini as Iran Rift Grows", în *New York Times*, 9 martie 1979.
139. G. Jaynes, „Iran Women March Against Restraints on Dress and Rights", în *New York Times*, 11 martie 1979.

140. E. Sadeghi-Boroujerdi, „The Post-Revolutionary Women's Uprising of March 1979: An Interview with Nasser Mohajer and Mahnaz Matin", în *Iran Wire*, 12 iunie 2013.
141. *Ibid.*
142. J.C. Randal, „Militant Women Demonstrators Attack Khomeini Aide Who Heads Iran", în *The Washington Post*, 13 martie 1979.
143. J. Afary și K.B. Anderson, *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, University of Chicago Press, 2005, p. 107.
144. Secor, *Children of Paradise*, pp. 69–71.
145. *Ibid*.
146. *Ibid*., p. 91.
147. După Cooper, *The Fall of Heaven*, pp. 352, 371; și Bird, *The Good Spy*, p. 206. Ambele cărți se bazează pe interviuri personale și pe documente CIA declasificate.
148. *Ibid*.
149. Bird, *The Good Spy*, p. 226.
150. H. Fürtig, *Iran's Rivalry with Saudi Arabia Between the Gulf Wars*, Ithaca Press, Reading, UK, 2006.
151. D.A. Schmidt, „Shah of Iran and Saudis' King Seek Persian Gulf Cooperation", în *New York Times*, 14 noiembrie 1968.
152. „Wali al-Ahd Youhani Bazergan" [„Prințul moștenitor îl felicită pe Bazergan"], *Al Nadwa* (Mecca), 14 februarie 1979.
153. N. Safran, *Saudi Arabia: The Ceaseless Quest for Security*, Belknap Press, Cambridge, 1985, p. 308, citând Foreign Broadcast Information Service (FBIS), 25 aprilie 1979.
154. R. Khomeini, *Kashf al-Asrar*, în Moin, *Khomeini*, p. 62.
155. M. Heikal, „«Mini-Shahs» Trust Evolution to Avert Revolution in the Gulf", în *Dawn*, 30 decembrie 1979.
156. *Ibid*.
157. Pew Research Center, Religion and Public Life, „Muslim Networks and Movements in Western Europe", 15 septembrie 2010, online la https://www.pewforum.org/2010/09/15/muslim-networks-and-movements-in-western-europe/.
158. United States Embassy Afghanistan Office of the Defense Attaché, „Soviet Airlift to Kabul", telegramă declasificată, 26 decembrie 1979.
159. P. Niesewand, „Guerrillas Train in Pakistan to Oust Afghan Government", în *The Washington Post*, 2 februarie 1979.
160. H. Haqqani, *Pakistan: Between Mosque and Military*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC, 2005, p. 99.
161. Wright, *Looming Tower*, p. 14.
162. R. Lefevre, *Ashes of Hama: The Muslim Brotherhood in Syria*, Oxford University Press, New York, 2013, p. 48.
163. Analiza evenimentelor din jurul incidentului de la Alep și revoltei Frăției are la bază cartea lui M. Seurat, *Syrie, l'État de Barbarie*, Presses Universitaires de France, Paris, 2012, pp. 89–90 și 134–136. Scrise înainte de moartea sa, în 1985, aceste articole au

fost compilate postum într-o carte.

164. S. Pickering Jr., „Pedagogica Deserta: Memoir of a Fulbright Year in Syria“, în *American Scholar* 50, nr. 2, primăvara 1981, pp. 163–177.
165. Lefevre, *Ashes of Hama*, p. 48.
166. M. Seurat, *Syrie, l'État De Barbarie*, Presses Universitaires de France, Paris, 2012, p. 34.
167. Interviurile autoarei din Bagdad, în martie 2018, cu fostul expert în islamism și contraterorism Husham Hashmi și cu Mahmoud Mashhadani, membru în Organizația al-Muwahidoun, închis în 1979 și 1989.
168. „Tafahum tam bayna al Saudia wal Iraq ala daam masa'I tawhid al saf al arabi“ [„Înțelegere deplină între Arabia Saudită și Irak pentru strângerea rândurilor arabilor“], în *Asharq al-Awsat*, 7 august 1980.
169. „Saudi Prince Issues Call for Holy War with Israel“, în *Globe and Mail*, 15 august 1980.
170. „Al-qard al-kuwaiti lil-iraq jiz' min qard khaliji dakhm“ [„Împrumutul Kuweitului către Irak e parte a unui împrumut masiv din Golf“], *Al Ra'i al-A'am* (Kuweit), 16 aprilie 1981.

5. Eu l-am ucis pe faraon

171. Detaliile drumului lui Ibrahim de la viața de student la închisoare sunt bazate pe interviul autoarei cu Nageh Ibrahim, în Alexandria, Egipt, în octombrie 2017; și cu G. Khoury (scriitor), publicat online la 9 aprilie 2014; „Al-Mashhad: Nageh Ibrahim“ [episod TV], *Al-Mashhad*, BBC Arabic.
172. Interviu al autoarei cu Nageh Ibrahim; R. Solé, *Sadate*, Tempus Perrin, Paris, 2013, p. 263.
173. *Ibid*., p. 241.
174. *Ibid*., p. 32.
175. *Ibid*.
176. *Ibid*., p. 264.
177. *Ibid*., p. 12; interviu cu Emad Abu Ghazi (fost socialist, închis în 1981, ulterior ministru al culturii în 2011), octombrie 2018.
178. S. Ibrahim, *Egypt, Islam, and Democracy*, American University in Cairo Press, Cairo, 1996, cap. 1.
179. Interviu al autoarei cu Emad Abu Ghazi, activist de stânga și fost ministru.
180. Solé, *Sadate*, p. 71; și „Al-qahira: al-sadat najaha mi'a fil mi'a. 'Ada'oul thalathouna 'aman 'ouzila fi thalathin sa'a“ [„Victoria lui Sadat: 30 de ani de ostilitate dați uitării în doar 30 de ore“], în *An-Nahar*, 22 noiembrie 1977; „Al-sadat yabda'u rihlatil 'ari wal khiyanah“ [„Sadat își începe aventura rușinoasă și trădătoare“], în *Al-Thawra*, 20 noiembrie 1977; „Khutwatul sadat khurujon 'ala 'iradatil 'umat il-arabiyya“ [„Mișcarea lui Sadat e o depărtare de voința națiunii arabe“], în *Tishreen*, 19

noiembrie 1977.

181. „Dimashq tastaqtibu al-‘amala al-‘arabiy didda khiyanat al-sadat“ [„Damascul conduce acțiunea arabă contra trădării lui Sadat“], în *Tishreen*, 21 noiembrie 1977); și „Al-sadat yabda’u rihlatil ‘ari wal khiyanah“ [„Sadat își începe aventura rușinoasă și trădătoare“].
182. M. Heikal, *Autumn of Fury*, Andre Deutsch Limited, London, 1983, p. 98.
183. T.W. Lippman, „Post-Camp David Split Sours Egypt’s Ties to Saudi Arabia“, în *The Washington Post*, 9 decembrie 1978.
184. „Saudi Arabians Stand Firm: Arabs in Disarray on Punishing Sadat“, în *Globe and Mail*, 30 martie 1979.
185. Solé, *Sadate*, p. 237.
186. „Al-’ islamu din-ul hob wal samahat wal ’ikha’ wa laysa abadan ahqada al-khomeiny“ [„Islamul e o religie a iubirii, iertării și compasiunii, nu a urii lui Khomeini“], *Al-Ahram*, 26 decembrie 1979.
187. Y.M. Ibrahim, „Iranian Leaders Consider Egypt Ripe for Islamic Uprising“, în *New York Times*, 25 februarie 1979.
188. M. Wallace, *20th Century with Mike Wallace: Death of the Shah and the Hostage Crisis*, Arts and Entertainment Network, History Channel, 2002.
189. Embassy Cairo, „Some Further Egyptian Reactions to Khomeini’s Return“, Wikileaks: 1979CAIRO02483_e, datată 3 februarie 1979, http://wikileaks.org/plusd/cables/1979CAIRO02483e.html.
190. T. Moustafa, „Conflict and Cooperation Between the State and Religious Institutions in Contemporary Egypt“, în *International Journal of Middle East Studies* 32, nr. 1 (februarie 2010), pp. 3–22.
191. Heikal, *Autumn of Fury*, p. 26.
192. *Ibid*., p. 241.
193. „Waqfatu hisaben ma’il nafs wa muhasabat kol ‘abith bi ‘amni misr“ [„Responsabilitate personală pentru cei care pun în pericol securitatea Egiptului“], *Al Ahram*, 6 septembrie 1981.
194. Titlul cărții lui Mohammad Heikal despre asasinarea lui Sadat.
195. Heikal, *Autumn of Fury*, p. 251.
196. Interviu al autoarei cu Nageh Ibrahim.
197. Heikal, *Autumn of Fury*, p. 252.
198. „Al-sadat shaheedan fi rihabi-llah“ [„Sadat, un martir în slujba lui Dumnezeu“], *Asharq al-Awsat*, 7 octombrie 1981.
199. Heikal, *Autumn of Fury*, p. 262.
200. *Ibid*., p. 263.
201. G. Khoury (prezentator), „Al-Mashhad: Sheikh Hani Fahs“ [episod TV], *Al-Mashhad*, BBC Arabic, 18 septembrie 2014.
202. *Ibid*.
203. Wright, *Looming Tower*, pp. 69–70.
204. W.E. Farrell, „Sadat Is Interred at Rites Attended by World Leaders“, în *New York Times*, 11 octombrie 1981.

205. „Misr tadfunu al-yawm wa ilal abad ramz al-khiyanah“ [„Egiptul îşi ia azi rămas-bun pentru totdeauna de la trădătorul absolut“], *Tishreen*, 11 octombrie 1981; „Janazaton amrikiya-isra'iliyya lil sadat“ [„Funeralii americano-israeliene pentru Sadat“], *Al-Thawra*, 11 octombrie 1981.

6. Fără dupatta

206. L.M. Simons, „Pakistani General Pictured as Reluctant Coup Leader“, în *The Washington Post*, 12 iulie 1977.
207. S. Ayaz, *The Storm's Call for Prayers: Selections from Shaikh Ayaz*, Oxford University Press, New York, 2001, p. 26.
208. F. Ispahani, *Purifying the Land of the Pure: A History of Pakistan's Religious Minorities*, HarperCollins India, Noida, 2016, p. 8.
209. *Ibid*., p. 27.
210. Discursul lui M.A. Jinnah din 11 august 1947 în „Constituent Assembly of Pakistan Debates“, Government Printing Press, 1948.
211. Ispahani, *Purifying the Land of the Pure*, p. 28.
212. N.F. Paracha, „Abul Ala Maududi: An Existentialist History“, în *Dawn*, 1 ianuarie 2015.
213. Vezi V. Nasr, *Mawdudi and the Making of Islamic Revivalism*, Oxford University Press, New York, 1996; şi P. Jenkins, „Clerical Terror“, în *New Republic*, 24 decembrie 2008.
214. Nasr, *Mawdudi and the Making of Islamic Revivalism*, p. 41.
215. V. Nasr, *The Vanguard of the Islamic Revolution: The Jama'at-I Islami of Pakistan*, University of California Press, Berkeley, 1994, p. 254 n29.
216. J.M. Dorsey, „Pakistan's Lurch Towards Ultra-Conservativism Abetted by Saudi-Inspired Pyramid Scheme“, în *Eurasia Review*, 23 aprilie 2017.
217. Nasr, *Mawdudi and the Making of Islamic Revivalism*, p. 45.
218. *Ibid*., p. 46.
219. *Pakistan Horizon*, 31, nr. 2/3, 1978, pp. 232–274.
220. Nasr, *Vanguard of the Islamic Revolution*, 60, p. 236 n23.
221. „Dawalibi Coming to Advise Ideology Body“, în *Dawn*, 25 septembrie 1978; „Renowned Muslim Jurists to Assist Pakistan“, în *Dawn*, 5 octombrie 1978.
222. Povestea de viaţă a lui Dawalibi e reconstruită din interviuri cu fiii lui, Hisham şi Nofal, la Riad; vezi şi Vassiliev, *King Faisal of Saudi Arabia*, p. 272.
223. Vassiliev, *King Faisal of Saudi Arabia*, p. 272.
224. Interviu al autoarei cu Nofal Dawalibi, Riad, februarie 2018.
225. Embassy Islamabad, „Saudi Religious Advisor Visits Latest Manifestation of «Islamania»“, Wikileaks: 1978ISLAMA09483_d, datată 2 octombrie 1978, https://wikileaks.org/plusd/cables/1978 ISLAMA09483d.html.
226. „Measures for Nizam-i-Islam“, în *Dawn*, 10 februarie 1979.

227. „Islamic Laws“, în *Dawn*, 28 februarie 1979.
228. Interviu cu Syed Afzal Haidar, fost membru al Consiliului Ideologiei Islamice.
229. „Ighlaq kol l-barat wa buyuti l-bagha' fi Pakistan“ [„Închiderea tuturor barurilor și bordelurilor în Pakistan“], *An-Nahar*, 14 februarie 1979.
230. „Zia to Consult Military Council, Cabinet“, în *Dawn*, 17 februarie 1979.
231. „Shah Faisal Award for Maudoodi“, în *Dawn*, 20 februarie 1979.
232. W. Claiborne, „Zia's Islam Metes Strict Tolls“, în *The Washington Post*, 6 decembrie 1982.
233. P. Niesew, „Pakistan Stunned by Bhutto Execution“, în *The Washington Post*, 5 aprilie 1979.

234. S. Kothari, „From Genre to Zanaana: Urdu Television Drama Serials and Women's Culture in Pakistan“, în *Contemporary South Asia* 14, nr. 3 (2005), pp. 289–305.
235. Interviu al autoarei cu Mehtab Rashdi, Karachi, din octombrie 2017.
236. N.F. Paracha, „The Heart's Filthy Lesson“, în *Dawn*, 14 februarie 2013.
237. F. Prial, „Pakistan Keeps Bhutto Family Behind Barbed Wire“, în *New York Times*, 15 noiembrie 1980.
238. Interviu al autoarei cu Mehtab Rashdi, la Karachi, octombrie 2018.
239. Această caracterizare se bazează pe relatări de la o serie de pakistanezi care erau adolescenți sau tineri în acea perioadă.
240. N.F. Paracha, *End of the Past*, Vanguard Books, Lahore, 2016, pp. 19–20.
241. Haqqani, *Pakistan: Between Mosque and Military*, pp. 169–170.

242. Ispahani, *Purifying the Land of the Pure*, pp. 97–98.
243. Prezentarea, statisticile și legile despre poziția femeilor în Pakistan sunt luate din A. Weiss, „Women's Position in Pakistan: Sociocultural Effects of Islamization“, în *Asian Survey* 25, nr. 8 (august 1985), pp. 863–880.
244. „Entertainers in Pakistan: Mehtab Channa“, în *Dawn*, 3 decembrie 1979.
245. J. Stokes, „Pakistani Women Stage Protests Against Proposed Islamic Laws“, în *Globe and Mail*, 3 martie 1983.
246. „Pakistani Leader Gets 98% of Referendum Vote“, în *New York Times*, 21 decembrie 1984.
247. R. Massey, „Obituary: Iqbal Bano“, în *The Guardian*, 11 mai 2009. Înregistrări ale concertului sunt disponibile de asemenea online.

7. Karbala în Beirut

248. C. Collins, „Chronology of the Israeli Invasion of Lebanon, June–August 1982“, în *Journal of Palestine Studies*, vol. 11, nr. 4, vol. 12, nr. 1 (vara/toamna 1982), pp. 135–192.
249. Blanford, *Warriors of God*, cap. 1.
250. *Ibid*., prolog.

251. F. Ajami, *The Dream Palace of the Arabs: A Generations Odyssey*, Vintage, 1999, New York, p. 99.
252. *Ibid*., p. 27, citând o traducere de Issa Boulatta.
253. *Ibid*., 26.
254. R. Rahim, *In English, Faiz Ahmad Faiz: A Renowned Urdu Poet*, Xlibris, Bloomington, IN, 2008, pp. 358–359.
255. Blanford, *Warriors of God*, cap. 2.
256. P. Claude, „Mystery Man Behind the Party of God", în *The Guardian*, 13 mai 2005.
257. Chehabi, *Distant Relations*, p. 213.
258. H. Saghieh şi B. Al-Sheikh, *Shu'ub al Sha'ab al Lubnani* [*Popoarele din poporul libanez*], Beirut: Dar al Saqi, 2015, pp. 72–79.
259. Chehabi, *Distant Relations*, p. 218.
260. Saghieh şi Al-Sheikh, *Shu'ub al Sha'ab al Lubnani*, pp. 72–79.
261. Blanford, *Warriors of God*, cap. 2.
262. Chehabi, *Distant Relations*, p. 93.
263. „Ready to Fight, Iranians Wait in Vain for Trip to Lebanon", în *Globe and Mail*, 11 decembrie 1979.
264. Chehabi, *Distant Relations*, p. 207.
265. *Ibid*.
266. „Iranian Volunteers Seen in Lebanon", în *Globe and Mail*, 5 ianuarie 1980.
267. R. Wright, *Sacred Rage: The Wrath of Militant Islam*, Touchstone, New York, 1985, p. 59.
268. Blanford, *Warriors of God*, cap. 2.
269. B. Graham, „Islamic Fundamentalism Rises", în *The Washington Post*, 5 octombrie 1984.
270. Coranul 5:56.
271. C. Dickey, „Young Lebanese Seek New Martyrdom: Suicide Bombers Emerge as Martyrs", în *The Washington Post*, 12 mai 1985.
272. T. Smith, „Iran: Five Years of Fanaticism", în *New York Times*, 12 februarie 1984.
273. F. Ajami, „Iran: The Impossible Revolution", în *Foreign Affairs* 67, nr. 2 (iarna 1988), pp. 135–155.
274. Ajami, *Dream Palace of the Arabs*, p. 152.
275. Interviu al autoarei cu Badia Fahs, Beirut, martie 2018.

8. Shia kafir!

276. A. Rieck, *The Shias of Pakistan: An Assertive and Beleaguered Minority*, Oxford University Press, New York, 2016, p. 441 n373.
277. *Ibid*., p. 221.
278. „Historic Announcement", în *Dawn*, 11 februarie 1979. Fondul era de 2.250 de milioane de rupii pakistaneze în 1979, echivalentul a 225 de milioane de dolari,

conform ratei de schimb de atunci.

279. S. Auerbach, „Pakistan's Official Turn to Islam Collides with Tradition", în *The Washington Post*, 8 septembrie 1980.
280. Rieck, *Shias of Pakistan*, p. 204.
281. D. Denman, „Zia's Tax Opposed", în *The Guardian*, 28 iunie 1980.
282. M. Abou-Zahab, „The Politicization of the Shia Community in Pakistan in the 1970s and 1980s", în A. Monsutti, S. Naef și F. Sabahi, ed., *The Other Shiites: From the Mediterranean to Central Asia*, Peter Lang, Bern, 2007, p. 103; și din S.A. Tirmazi, *Profiles of Intelligence*, Fiction House, Lahore, 1995, pp. 272, 283.
283. S. Tisdall, „Egypt Revolt Has Iran in a Spin", în *The Guardian*, 1 februarie 2011.
284. A. Vatanka. *Iran and Pakistan: Security, Diplomacy and American Influence*, I.B. Tauris, London, 2015, p. 6.
285. *Ibid*., p. 241.
286. Abou-Zahab, „Politicization of the Shia Community in Pakistan in the 1970s and 1980s", p. 101.
287. Interviu al autoarei cu tovarășul lui Hussaini, *allama* șiit Iftikhar Naqvi, Islamabad, octombrie 2017.
288. Abou-Zahab, „Politicization of the Shia Community in Pakistan in the 1970s and 1980s".
289. Fuchs, „Relocating the Centers of Shi'i Islam", p. 504.
290. Rieck, *Shias of Pakistan*, p. 223.
291. S.W. Fuchs, „Third Wave Shi´ism: Sayyid 'Arif Husain al-Husaini and the Islamic Revolution in Pakistan", în *Journal of the Royal Asiatic Society* 24, nr. 3 (iulie 2014), pp. 493–510.
292. R. Tempest, „City of Evil Countenances", în *Gazette* (Montréal), 17 mai 1986.
293. „Asharq al-Awsat Interviews Umm Mohammed: The Wife of bin Laden's Spiritual Mentor", în *Asharq al-Awsat*, 30 aprilie 2006.
294. J. Khashoggi, „Arab Mujahideen in Afghanistan – II: Maasada Exemplifies the Unity of the Islamic Umma", în *Arab News*, 14 mai 1988.
295. S. Coll, *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the Soviet Invasion to September 10, 2001*, Penguin, London, 2005, pp. 50–51.
296. K. Brulliard, „Khyber Club's Bartender Had Front-Row Seat to History in Pakistan", în *The Washington Post*, 7 februarie 2012.
297. Interviu al autoarei cu Khashoggi în Washington, DC, iulie 2017.
298. B. Rubin, „The Jamal Khashoggi I Knew", *War on the Rocks*, 26 octombrie 2018, online la https://warontherocks.com/2018/10/the-jamal-khashoggi-i-knew/.
299. Portretul lui Azzam, relația sa cu bin Laden și unificarea forțelor lor cu bani și *fatwa* sunt preluate din Wright, *Looming Tower*, pp. 109–111 și 117–119. Autoarea s-a bazat pe lucrarea lui Thomas Hegghammer, „Abdallah Azzam and Palestine", în *Die Welt des Islams* 53, nr. 3–4 (ianuarie 2013), pp. 353–387.
300. Wright, *Looming Tower*, p. 17.
301. T. Hegghammer, „The Rise of Muslim Fighters: Islam and the Globalization of Jihad", în *International Security* 35, nr. 3 (iarna 2010/2011), pp. 53–94.

302. Wright, *Looming Tower*, p. 452 n122.
303. A. Rashid, *Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia*, Yale University Press, New Haven, CT, 2010, p. 29.
304. Wright, *The Looming Tower*, pp. 119–120.
305. T. Hegghammer, *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism Since 1979*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2010, p. 21.
306. *Ibid*., p. 41.
307. Wright, *The Looming Tower*, p. 12.
308. Coll, *Ghost Wars*, pp. 83–84.
309. B. Riedel, *The Prince of Counterterrorism*, Brookings Institution Press, Washington, DC, 2015.
310. Rubin, „The Jamal Khashoggi I Knew“.
311. M. Safri, „The Transformation of the Afghan Refugee: 1979–2009“, în *Middle East Journal* 65, nr. 4 (toamna 2011), pp. 587–601.
312. Coll, *Ghost Wars*, p. 86.
313. J. Malik, *Colonization of Islam: Dissolution of Traditional Institutions in Pakistan*, Manohar, Delhi, 1998, pp. 230–232; Fuchs, „Relocating the Centers of Shi'i Islam“, p. 269.
314. Coll, *Ghost Wars*, pp. 296–297.
315. Interviu cu Mohammad Zayn al Abidine Suroor, *Al-Hiwar TV*, 31 iulie 2008.
316. *Ibid*.
317. B. Haykel, „Al-Qa'ida and Shiism“, în A. Moghadam și B. Fishman, ed., *Fault Lines in Global Jihad*, Routledge, New York, 2011, p. 91.
318. Fuchs, „Relocating the Centers of Shi'i Islam“, p. 256.
319. Nasr, „Rise of Sunni Militancy“, p. 160.
320. Nasr, *The Shia Revival*, pp. 163–166; interviu cu fostul militant Mansour Nogeidan, Dubai, aprilie 2017.
321. S. Helfont, „Saddam and the Islamists: The Ba'thist Regime's Instrumentalization of Religion in Foreign Affairs“, în *Middle East Journal* 68, nr. 3 (vara 2014), pp. 352–366.
322. *Ibid*.
323. Ehsan Elahi Zaheer, discurs disponibil online la https://www.youtube.com/watch?v=06Lo-CxhGrI.
324. K. Ahmed, *Sectarian War: Pakistan's Sunni-Shia Violence and Its Links to the Middle East*, Oxford University Press, New York, 2012, pp. 116–117.
325. Ahmed, *Sectarian War*, pp. 116–117.
326. Rieck, *The Shias of Pakistan*, p. 229; M. Abou-Zahab, „Sectarianism in Pakistan's Kurram Tribal Agency“, în *Terrorism Monitor*, 7, nr. 6 (martie 2009).
327. Detaliile despre circumstanţele morţii lui Zaheer, transferul în Arabia Saudită și înmormântarea sa sunt luate dintr-un interviu cu fiul său, Ebtessam Elahi Zaheer, Lahore, august 2018.
328. „Blood for Blood, Anti-Zia Rioters Yell“, în *Gazette* (Montréal),1 aprilie 1987.
329. R.M. Weintraub, „Saudis to Send Pakistani Unit Back Home“, în *The Washington*

Post, 28 noiembrie 1987; „Gulf War: Shifting Sands“, în *The Economist*, 12 decembrie 1987.

330. „Military Escalation Continues Amidst US-Soviet Consultations“, în *Asharq al-Awsat*, 15 august 1986.

9. Mecca e a mea

331. Interviu cu Sami Angawi, Jeddah, februarie 2018.
332. D. Howden, „Shadows over Mecca“, în *Independent*, 19 aprilie 2006.
333. S.M. Badeeb, *Saudi-Iranian Relations 1932–1982*, Centre for Arab and Iranian Studies, London, 1993.
334. D.B. Ottaway, „Fahd Adjusts Step to March of Islam“, în *The Washington Post*, 27 noiembrie 1984.
335. K. Mohammad, „Assessing English Translations of the Qur'an“, în *Middle East Quarterly* 12, nr. 2 (primăvara 2005), pp. 58–71.
336. M.N. Mirza și A.S. Shawoosh, *The Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs*, Center of Makkah History, 2011, p. 218.
337. Fürtig, *Iran's Rivalry with Saudi Arabia Between the Gulf Wars*, pp. 64–65.
338. *Ibid*., p. 66.
339. M. Sieff, „New Ties with Iran Aim of Saudi Role“, în *Washington Times*, 18 decembrie 1986.
340. Sardar, *Une Histoire de La Mecque*, cap. 3.
341. Fürtig, *Iran's Rivalry with Saudi Arabia Between the Gulf Wars*, pp. 43–45.
342. M. Khalaji, „Iran's Ideological Exploitation of the Hajj“, Washington Institute, 12 septembrie 2016, online la https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/irans-ideological-exploitation-of-the-hajj.
343. G. Fakkar, „Story Behind the King's Title“, în *Arab News*, 27 ianuarie 2015.
344. Regele Faisal a spus odată că el este Custodele Celor Două Moschei, dar nu a adoptat niciodată titlul în mod oficial.
345. E. Sciolino, „Mecca Tragedy: Chain of Events Begins to Emerge“, în *New York Times*, 6 septembrie 1987.
346. „Excerpts from Khomeini Speeches“, în *New York Times*, 4 august 1987.
347. Interviu al autoarei cu Turki al-Faisal, Riad, februarie 2018.
348. I. Leverrier, „L'Arabie Saoudite, le Pèlerinage et l'Iran“ [„Arabia Saudită, pelerinajul și Iranul“], *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien* 22 (1996), pp. 111–148.
349. M. Hussain, „Eyewitness in Mecca“, în *The Washington Post*, 20 august 1987.
350. Numărul morților variază în funcție de relatări; acesta este numărul oficial dat de saudiți și numărul raportat în M. Hussain, „Eyewitness in Mecca“, în *The Washington Post*, 20 august 1987.

351. „Ta'yeed islami shamil lil 'ijra'at al-saudiyya al-hazimah" [„Sprijin islamic deplin pentru acțiunile decisive ale Arabiei Saudite"], *Asharq al-Awsat*, 4 august 1987.
352. Associated Press, „Tehran Urges Faithful to Attack Saudis", în *Orlando Sentinel*, 3 august 1987.
353. M. Kramer, *Arab Awakening and Islamic Revival*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, 1996, pp. 161–187.
354. *Ibid*.
355. Badeeb, *Saudi-Iranian Relations 1932–1982*, pp. 80–81.
356. O. Beranek și P. Tupek, „From Visiting Graves to Their Destruction: The Question of Ziyara Through the Eyes of Salafis", Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, iulie 2009, online la https://www.brandeis.edu/crown/publications/cp/CP2.pdf.
357. H. Redissi, *Une Histoire du Wahhabisme: Comment l'islam Sectaire Est Devenu l'Islam*, Editions du Seuil, Paris, 2007, p. 63.
358. M. Ajlani, *History of Saudi Arabia: The First Saudi State*, vol. 2, *Era of Imam AbdelAziz bin Muhamad*, Dar al-Nafa'es, Beirut, 1994, pp. 128–129.

10. Războaiele culturale

359. E. Sciolino, „Zia of Pakistan Dies as Blast Downs Plane", în *New York Times*, 18 august 1988.
360. *Ibid*.
361. T. Weaver, „Zia's Death Sparks Intra-Moslem Feud", în *The Washington Post*, 24 august 1988.
362. Interviu cu Mehtab Rashdi, Karachi, octombrie 2017.
363. Sciolino, „Zia of Pakistan Dies as Blast Downs Plane".
364. T. Mehdi, „An Overview of 1988 General Elections: Triumph but No Glory", în *Dawn*, 11 aprilie 2013.
365. M. Fineman, „Timing Puts Pregnant Foe at Disadvantage: Zia Sets Pakistan Election for November", în *Los Angeles Times*, 21 iulie 1988.
366. M. Fineman, „Timing Puts Pregnant Foe at Disadvantage: Zia Sets Pakistan Election for November", în *Los Angeles Times*, 21 iulie 1988.
367. Moin, *Khomeini*, p. 268.
368. Declarația completă a lui Khomeini e disponibilă online la https://www.nytimes.com/1988/07/23/world/words-of-khomeini-on-islam-the-revolution-and-a-cease-fire.html?searchResultPosition=1.
369. Coll, *Ghost Wars*, p. 185.
370. „Iran tuhadidu al-mujahideen wa tatadakhal li-maslahati a-lshi'a" [„Iranul îi amenință pe mujahedini și intervine în favoarea șiiților"], *Asharq al-Awsat*, 13 februarie 1989.
371. K. Malik, *From Fatwa to Jihad*, Atlantic Books, London, 2017, p. 8.

372. P. Murtagh, „Rushdie in Hiding After Ayatollah's Death Threat", în *The Guardian*, 15 februarie 1989.
373. S. Subrahmanyam, „The Angel and the Toady: Twenty Years Ago Today Ayatollah Khomeini Issued a Fatwa Against Salman Rushdie for The Satanic Verses", în *The Guardian*, 14 februarie 2009.
374. D.H. Clark, „Syed Faiyazuddin Ahmad Obituary", în *The Guardian*, 24 septembrie 2014.
375. Malik, *From Fatwa to Jihad*, p. 3.

376. P.E. Tyler, „Khomeini Says Writer Must Die", în *The Washington Post*, 15 februarie 1989.
377. „Al-azhar yukhalif fatwa al-khomeini bi 'ihdar dam salman rushdi" [„Al-Azhar se opune *fatwa* dată de Khomeini privind asasinarea lui Rushdie"], *Asharq al-Awsat*, 16 februarie 1989; Y.M. Ibrahim, „Saudi Muslim Weighs Rushdie Trial", în *New York Times*, 23 februarie 1989.
378. Moin, *Khomeini*, p. 305.

11. Valul negru

379. N.H Abu Zayd și E.R. Nelson, *Voice of an Exile: Reflections on Islam*, Praeger, Westport, CT, 2004, p. 1.
380. *Ibid*.
381. A. Cowell, „After 350 Years, Vatican Says Galileo Was Right: It Moves", în *New York Times*, 31 octombrie 1992.
382. „Dr. Nasr Abu Zeid: fi bayan 'ila l'ummah: al-7aqiqa aw il-shahada" [„Dr. Nasr Abu Zeid într-o declarație către națiune: o mărturie"], *Rose al-Youssef*, 19 iunie 1995.
383. „Qadiyat Nasr Abu Zeid" [„Cazul Nasr Abu Zeid"], *Al-Ahram*, 31 martie 1993.
384. *Ibid*.
385. A. Buccianti, „Les Obsèques de l'Écrivain Farag Foda Se Sont Transformées en Manifestation Anti-Islamiste", în *Le Monde*, 12 iunie 1992.
386. Abu Zayd și Nelson, *Voice of an Exile*, p. 57.
387. *Ibid*.
388. M. Hoexter, S.N. Eisenstadt și N. Levtzion, *The Public Sphere in Muslim Societies*, State University of New York Press, Albany, 2002, p. 41.
389. W. Muir și T.H. Weir, *The Caliphate, Its Rise, Decline, and Fall: From Original Sources*, J. Grant, Edinburgh, 1915, pp. 570–571.
390. Abu Zayd și Nelson, *Voice of an Exile*, p. 2.
391. Ajami, *Dream Palace of the Arabs*, p. 214.
392. Abu Zayd și Nelson, *Voice of an Exile*, p. 28.
393. Interviu al autoarei cu Ebtehal Younes, Cairo, octombrie 2017.
394. F. Fodah, *Before the Fall*, F.A. Fawda, Cairo, 1995, p. 51.

395. *Ibid*., p. 156.
396. J. Miller, „The Embattled Arab Intellectual“, în *New York Times*, 9 iunie 1985.
397. N. Qabbani, „Abu Jahl Buys Fleet Street“, 1990.
398. Înregistrarea dezbaterii poate fi găsită online la https://www.youtube.com/watch?v=ubF2jHuHN1w.
399. „Janazat farag foda tahawalat ila muzhaharah wataniyyah tandud al-irhab“ [„Înmormântarea lui Farag Foda s-a transformat într-o demonstrație națională care denunță terorismul“], *Al-Ahram*, 11 iunie 1992.
400. *Ibid*.
401. „‘I’tirafat al-muttahem ‘an khutuwat al-‘amaliyyah“ [„Mărturii ale acuzaților despre diferitele etape ale operațiunii“], *Akher Saa’a*, 18 iunie 1992.
402. K. Murphy, „Egypt’s ‘Unknown Army’ Wages War in Islam’s Name“, în *Los Angeles Times*, 12 iulie 1992.
403. Mohammad Kamal El Sayyed Mohammad, *Al Azhar Jami’an wa Jami’atan* [„Al-Azhar, moscheea și universitatea“], vol. 4, Majma’ Al Bohouth al Islamiya, Cairo, 1984.
404. C. Murphy, „Killing Apostates Condoned“, în *The Washington Post*, 2 iulie 1993.
405. „Silenced: Egypt“, în *The Economist*, 13 iunie 1992.
406. J. Lancaster, „Top Islamic University Gains Influence in Cairo“, în *The Washington Post*, 11 aprilie 1995.
407. Interviu al autoarei cu expertul Al-Azhar Amr Ezzat, Cairo, octombrie 2017.
408. T. Osman, *Egypt on the Brink: From Nasser to Mubarak*, Yale University Press, New Haven, 2010, p. 89.
409. „Muhadarat al-sheikhah hanaa tharwat“ [„Prelegerile șeicului Hanaa Tharwat“], *Rose al-Youssef*, 1 martie 1993.
410. K. Van Nieuwkerk, *Performing Piety: Singers and Actors in Egypt’s Islamic Revival*, University of Texas Press, Austin, 2014, p. 31.
411. *Ibid*., p. 30.
412. A. Cooperman, „First Bombs, Now Lawsuits: Egypt’s Vibrant Cultural Life Is the Target of a New Legal Assault by Islamic Fundamentalists“, în *U.S. News & World Report*, 23 decembrie 1996.
413. Van Nieuwkerk, *Performing Piety*, p. 15.
414. Detalii adunate din conversații cu intelectuali și ziariști egipteni care au arătat cum normele sociale s-au schimbat într-o generație.
415. O parte din discursul lui Nasser e disponibilă online la https://www.youtube.com/watch?v=TX4RK8bj2W0.
416. Abu Zayd and Nelson, *Voice of an Exile*, p. 2.
417. Reset DOC (producer), *Nasr Abu Zayd: My Life Fighting Intolerance*, partea 1 [video adăugat în S2, septembrie 2010], online la https://www.youtube.com/watch?v=d7WGgHKfXc.
418. Ajami, *Dream Palace of the Arabs*, p. 225.
419. A. Bakr, E. Colla și N.H. Abu Zayd, „Silencing Is at the Heart of My Case“, în

Middle East Report, nr. 185, 1993.

420. Associated Press, „Egypt: Separated Muslim Scholar Faces Death Threats“, video, 26 iunie 1995, online la https://www.youtube.com/watch?v=Chup196QNt4.
421. Abu Zayd și Nelson, *Voice of an Exile*, p. 8.
422. Associated Press, „Egypt: Separated Muslim Scholar Faces Death Threats“.
423. Abu Zayd și Nelson, *Voice of an Exile*, p. 55.
424. Wright, *Looming Tower*, p. 211.
425. Associated Press, „Suicide Car Bomb Kills Two Near West Bank Restaurant“, în *Sarasota Herald*, 17 aprilie 1993.

12. Generația 1979

426. Vezi E. Sciolino, „Bomb Kills 4 Americans in Saudi Arabia“, în *New York Times*, 14 noiembrie 1995, și J. Lancaster, „Five Americans Killed by Car Bomb at Military Building in Saudi Capital“, în *The Washington Post*, 14 noiembrie 1995.
427. Sciolino, „Bomb Kills 4 Americans in Saudi Arabia“.
428. M.R. Gordon, „Bush Sends US Force to Saudi Arabia as Kingdom Agrees to Confront Iraq“, în *New York Times*, 8 august 1990.
429. Coll, *Ghost Wars*, pp. 222–223.
430. *Ibid*., p. 223.
431. Helfont, „Saddam and the Islamists“.
432. „Obituary: Sheikh Bin Baz“, în *The Economist*, 22 mai 1999; J. Millerjan, „Muslims; Saudis Decree Holy War on Hussein“, în *New York Times*, 20 ianuarie 1991.
433. Y.M. Ibrahim, „Saudi Women Take Driver’s Seat in a Rare Protest for the Right to Travel“, în *New York Times*, 7 noiembrie 1990.
434. *Ibid*.
435. J. Miller, „The Struggle Within“, în *New York Times Magazine*, 10 martie 1991.
436. M. Fandy, „The Hawali Tapes“, în *New York Times*, 24 noiembrie 1990.
437. H. Saleh, „A Contemporary of the Founder of the Syrian Muslim Brotherhood Reveals Muhammad Surur’s Secrets“, în *Al-Arabiya*, 20 noiembrie 2016.
438. Prezentarea rolului și scopului Universității Islamice din Medina și Frăției Musulmane în influențarea programei școlare este preluată din M. Farquhar, *Circuits of Faith: Migration, Education, and the Wahhabi Mission*, Stanford University Press, Redwood City, 2016.
439. Evoluția lui Mansour este prezentată după M. Al-Mansour, „Losing My Jihadism“, în *The Washington Post*, 22 iulie 2007; și E. Rubin, „The Jihadi Who Kept Asking Why“, în *New York Times Magazine*, 7 martie 2004.
440. M. Fandy, *Saudi Arabia and the Politics of Dissent*, Palgrave Macmillan, New York, 1999, pp. 3–4.
441. A.Y. Shaheen, „Riyadh Explosion: The Full Confessions and the Afghan Link“, în *Al-Hayat*, 29 aprilie 1996.

442. B. Rubin, „Escaping Isolation“, în *Jerusalem Post*, 2 aprilie 1998; interviu al autoarei cu Mansour al-Mansour.
443. T. Wilkinson, „Saudis, Iran Settling Bitter Dispute over Mecca Pilgrimage, May Soon Resume Ties“, în *Los Angeles Times*, 19 martie 1991.
444. W. Drozdiak, „Iran Reasserts Influence in Gulf“, în *The Washington Post*, 24 martie 1991.
445. Interviu al autoarei în mai 2018 cu Hossein Mousavia, fost oficial iranian de rang înalt care a dus negocieri secrete cu prinţul moştenitor Abdallah în numele lui Rafsanjani în 1995 şi 1996.
446. „Rafsanjani yazuru fadk wa yaltaqi shiah al-madinah wa yushahidu raksat al-‘ardah“ [„Rafsanjani vizitează Fadak, se întâlneşte cu şiiţii din Medina şi priveşte dansul arda“], *Al-Wasat*, 10 iunie 2008.
447. D. Johnston, „14 Indicted by U.S. in ’96 Blast“, în *New York Times*, 22 iunie 2001.
448. T. Mostyn, „Crown Prince Nayef bin Abdul-Aziz Al Saud Obituary“, în *The Guardian*, 21 iunie 2012.
449. T. McDermott, *Perfect Soldiers: The 9/11 Hijackers: Who They Were, Why They Did It*, Harper, New York, 2005, p. 295.
450. M. Dobbs, „Saudis Funded Weapons for Bosnia, Official Says“, în *The Washington Post*, 2 februarie 1996.
451. Wright, *Looming Tower*, p. 181.
452. Al-Mansour, „Losing My Jihadism“.
453. *Ibid*.
454. Z. Abuza, „Funding Terrorism in Southeast Asia: The Financial Network of Al Qaeda and Jemaah Islamiya“, în *Contemporary Southeast Asia* 25, nr. 2 (august 2003), pp. 169–199.
455. Wright, *Looming Tower*, p. 227.
456. N. Boustany, „Bin Laden Now a Target in Arab Media“, în *The Washington Post*, 23 noiembrie 2001.
457. H. Pope, „Iconic Clash: Saudi Fights to End Demolition Driven by Islamic Dictate“, în *Wall Street Journal*, 18 august 2004.
458. Interviu cu Sami Angawi, Jeddah, februarie 2018.
459. Pope, „Iconic Clash“.
460. Iranian Press Service, „Saudi Defence Minister Visit to Iran Good for Persian Gulf Peace and Security“, 3 mai 1999.

13. Cain şi Abel

461. După cum i-a spus autoarei Jawad al-Khoei într-un interviu la Najaf, în martie 2018. Familia Khoei a afirmat că accidentul de maşină a fost aranjat, dovezi în acest sens fiind descoperite în dosarele Partidului Baath, după 2003.

462. Interviu al autoarei cu Jawad al-Khoei, Najaf, martie 2018.
463. *Ibid*.
464. Moin, *Khomeini*, p. 158.
465. *Ibid*.
466. Interviuri ale autoarei la Najaf cu clerici superiori și cercetători de la *hawza* din Najaf.
467. Interviu și corespondență privată cu Hayder al-Khoei, fiu al lui Abdulmajid, la Najaf, martie 2018.
468. F. Haddad, „Shia-centric State-Building and Sunni Rejection in Post-2003 Iraq", în F. Wehrey, ed., *Beyond Sunni and Shia: The Roots of Sectarianism in a Changing Middle East*, Oxford University Press, New York, 2017, p. 133.
469. C. Clover, „Warm Homecoming for Exiled Clergyman", în *Financial Times*, 6 aprilie 2003.
470. F. Alam și M. Bright, „Murdered Cleric's Family Vow to Continue His Work", în *The Guardian*, 13 aprilie 2003.
471. Clover, „Warm Homecoming for Exiled Clergyman".
472. Corespondența privată a lui Hayder al-Khoei.
473. Clover, „Warm Homecoming for Exiled Clergyman".
474. Deși a fost inițial neclar dacă asasinatul fusese planificat și cine îl efectuase, investigații ulterioare au scos la iveală implicarea mișcării lui Sadr, fiind emis un mandat de arestare pentru Moqtada al-Sadr și vreo zece dintre aghiotanții lui. A se vedea și H. Al-Khoei, „Moqtada al-Sadr Should Not Be Above the Law", în *The Guardian*, 6 ianuarie 2011.
475. P. Cockburn, „Death in the Temple", în *The Independent*, 8 mai 2003.
476. *Ibid*.
477. Interviu al autoarei cu Jawad al-Khoei, Najaf, martie 2018.
478. Reuters, „War in the Gulf: Bush Statement", în *New York Times*, 16 februarie 1991.
479. E. Sciolino, „Saudis Gather Ousted Iraqi Officials", în *New York Times*, 22 februarie 1991.
480. P. Koring, „Iraqi Opposition Anti-Hussein Factions Fragmented, Repressed", în *Globe and Mail*, 8 martie 1991.
481. Disponibil online la https://www.youtube.com/watch?v=RQY4 NqUJ4vg.
482. „Flashback: The 1991 Iraqi Revolt", *BBC News*, 21 august 2007.
483. Videoclip original, filmat de irakieni, online la https://www.youtube.com/watch?v=F7wZLMqPGg.
484. N. Schwarzkopf, *It Doesn't Take a Hero: The Autobiography of General H. Norman Schwarzkopf*, Bantam Books, New York, 1993, p. 566.
485. K. Sim (regizor), „Pilgrimage to Karbala" [episod TV], în *Wide Angle*, PBS, 26 martie 2007.
486. Descrierea întoarcerii și asasinării sale se bazează pe P.J. McDonnell și T. Wilkinson, „Blast Kills Scores at Iraq Mosque", în *Los Angeles Times*, 30 august 2003; și P.J. McDonnell, „Mosque Blast Suspects Arrested", în *Los Angeles Times*, 31 august 2003.

487. B. Ghosh, „Twelve Years On, Remembering the Bomb That Started the Middle East's Sectarian War", în *Quartz*, 28 august 2015.
488. *Ibid*.
489. Această secțiune se bazează pe cartea menționată în nota anterioară, cu detalii suplimentare trimise autoarei de Gosh prin corespondență.
490. Ghosh, „Twelve Years On".
491. J. Warrick, *Black Flags: The Rise of ISIS*, Doubleday, New York, 2015, p. 67.
492. Intervenția lui C. Powell la ONU, *CNN*, 6 februarie 2003.
493. Relatare nemijlocită a autoarei din Damasc, în timpul invaziei americane în Irak din 2003.
494. Interviu al autoarei din martie 2018, la Bagdad, cu Abdullatif al-Humayyem, numit de Saddam Hussein să supravegheze Campania de Credință.
495. P. Bump, „15 Years After the Iraq War Began, the Death Toll Is Still Murky", în *The Washington Post*, 20 martie 2018.
496. N. Parker, „The Conflict in Iraq: Saudi Role in Insurgency", în *Los Angeles Times*, 15 iulie 2007.
497. „Saudis Warn US over Iraq War", *BBC News*, 17 februarie 2003.
498. W. McCants, *The Believer: How an Introvert with a Passion for Religion and Soccer Became Abu Bakr Al-Baghdadi, Leader of the Islamic State*, Brookings Institution Press, Washington, DC, 2015.
499. M. Welsh, „Atwar Bahjat: A Believer in Iraq", Al-Jazeera, 27 februarie 2006.
500. Reuters, „Journalists Killed in Iraq Attack", Al-Jazeera, 23 februarie 2006.
501. R.F. Worth, „Blast at Shiite Shrine Sets Off Sectarian Fury in Iraq", în *New York Times*, 23 februarie 2006.

14. Ruptura

502. Discurs tradus de autoare din videoclipul intitulat „Nasrallah victory speech, Bint Jbeil, Lebanon, 26 May 2000", online la https://www.youtube.com/watch?v=0YnH7qhENDQ.
503. Această secțiune se bazează pe relatări personale, interviuri anonime cu șiiți, precum și cu H. Saghiyeh și B. El Cheikh, „Nabatiyyeh Is Hezbollah's Fortress – Part I", în *NOW Media*, 14 iunie 2013.
504. Saghiyeh și El Cheikh, „Nabatiyyeh Is Hezbollah's Fortress – Part I".
505. R. Bergman, „The Hezbollah Connection", în *New York Times Magazine*, 10 februarie 2015.
506. Discuție privată între autoare și Rafiq Hariri din ianuarie 2005, în biroul său privat din Qoraytem.
507. R. Colvin, „«Cut Off Head of Snake» Saudis Told U.S. on Iran", Reuters, 29 noiembrie 2010.
508. „Pro-Zarqawi MPs Anger Jordan", Al-Jazeera, 12 iunie 2006.

509. „Al-Zarqawi Relatives See a Martyr for Islam“, *NBC News*, 8 iunie 2006.
510. Film al execuției intitulat „Saddam Execution Full Video!“ (încărcat la 31 decembrie 2006), online la https://www.youtube.com/watch?v=IljDpUxPmi8. Alte detalii de la M. Bazzi, „How Saddam Hussein's Execution Contributed to the Rise of Sectarianism in the Middle East“, în *Nation*, 15 ianuarie 2016.
511. Interviu al autoarei cu Jawad al-Khoei la Najaf, martie 2018.

15. Predarea

512. S. Masood și C. Gall, „Killing of Governor Deepens Crisis in Pakistan“, în *New York Times*, 4 ianuarie 2011. Prezentarea evenimentelor din acea zi are ca sursă filmări ale televiziunii pakistaneze.
513. Prezentarea evenimentelor și reacțiile Aamnei Taseer se bazează pe un interviu cu autoarea, Lahore, octombrie 2017.
514. A. Bibi și A. Tollet, „Sentenced to Death for a Sip of Water“, în *New York Post*, 25 august 2013.
515. M. Qadri, „Pakistan's Deadly Blasphemy-Seeking Vigilantes“, în *The Guardian*, 3 februarie 2011.
516. France Presse, „The History of the Blasphemy Law“, în *Express Tribune*, 5 ianuarie 2011.
517. „What Are Pakistan's Blasphemy Laws?“, *BBC News*, 6 noiembrie 2014.
518. Interviu al autoarei cu Aamna Taseer, octombrie 2017.
519. „Pakistan's President Will Pardon Christian Woman, Official Says“, CNN, 23 noiembrie 2010.
520. Masood și Gall, „Killing of Governor Deepens Crisis in Pakistan“.
521. „The Day Salmaan Taseer Fell Silent“, în *Dawn*, 4 ianuarie 2011.
522. S. Shah, „Pakistani Religious Groups Cheer Killing of Governor“, în *McClatchy Newspapers*, 5 ianuarie 2011.
523. *Ibid*.
524. C. Galljan, „Assassination Deepens Divide in Pakistan“, în *New York Times*, 5 ianuarie 2011.
525. D. Walsh, „Pakistan Minister Shahbaz Bhatti Shot Dead in Islamabad“, în *The Guardian*, 2 martie 2011.
526. S. Taseer, „How I Survived Four and a Half Years in Captivity“, în *New York Times*, 17 mai 2016.
527. J. Boone, „Thousands at Funeral of Pakistani Executed for Murdering Governor“, în *The Guardian*, 1 martie 2016.
528. *Ibid*.
529. A. Hashim, „In Pakistan, a Shrine to Murder for «Blasphemy»“, *Al-Jazeera*, 10 februarie 2017.
530. S. Hashmi, „The State of Barelvi Islam Today“, în *Daily Times*, 15 iunie 2018.

531. „Saudi Arabia, UAE Financing Extremism in South Punjab“, în *Dawn*, 21 mai 2011.
532. Extras din M. Abou Zahab, „Salafism in Pakistan: The Ahl-e Hadith Movement“, în Roel Meijer, ed., *Global Salafism: Islam's New Religious Movement*, Columbia University Press, New York, 2009, pp. 126–142.
533. K. Ghattas, „The Saudi Cold War with Iran Heats Up“, în *Foreign Policy*, 15 iulie 2015.
534. P. Hoodbhoy, „The Saudi-isation of Pakistan“, în *Newsline*, ianuarie 2009.
535. Detaliile despre Fundația Al-Huda, finanțarea sa și absolvenții săi sunt din Dorsey, „Pakistan's Lurch Towards Ultra-Conservativism Abetted by Saudi-Inspired Pyramid Scheme“. Vezi și F. Mushtaq, „A Controversial Role Model for Pakistani Women“, în *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*, nr. 4, 2010.
536. Interviu al autoarei cu Rashdi, Karachi, octombrie 2017.
537. H. Murtaza, „Who Gets to Be a Muslim in Pakistan?“, *Dawn*, 15 august 2012.
538. J. Bell, „The World's Muslims: Unity and Diversity“, Pew Research Center, Pew Forum on Religion and Public Life, 9 august 2012, online la https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/ 7/2012/08/the-worlds-muslims-full-report.pdf.
539. B. Peer, „The Shiite Murders: Pakistan's Army of Jhangvi“, *The New Yorker*, 9 martie 2013.
540. *Ibid*.
541. *Ibid*.

16. Contrarevoluția

542. Interviu cu Ebtehal Younes, Cairo, octombrie 2017.
543. M. El-Sayed, „Religious Islamic Satellite Channels: A Screen That Leads You to Heaven“, Reuters Institute Fellow's Paper, University of Oxford, 2009, p. 7, online la https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/our-research/religious-islamic-satellite-channels-screen-leads-you-heaven.
544. „'An qorb: watha'iqi athir alkarahiyya 'anel tahreed alta'ifi fil e'lam“ [„Documentar despre ura față de incitarea sectară din presă“], BBC Arabic, online la https://www.youtube.com/watch?v=DUJfzv6oXKI.
545. D. Martin, „Bernard Lewis, Influential Scholar of Islam, Is Dead at 101“, *New York Times*, 21 mai 2018.
546. „Nasr hamed abu zayd dayf barnamaj albayt baytak takdeem mahmood saad“ [„Nasr Hamed Abu Zayd, oaspete al programului al-Bayt Baytak, prezentat de Mahmoud Saad“], video încărcat la 29 august 2016, văzut la https://www.youtube.com/watch?v=YugMjBi773k&t =1s. Nu mai e disponibil.
547. Interviu cu autoarea, Cairo, octombrie 2017.
548. M. Abdalla, „Ahmed Fouad Negm: Writing a Revolution“, Al-Jazeera, 15 martie 2014.

549. „Al-ikhwan wal khilafatu al-khomeini“ [„Califatul Frăției și al lui Khomeini“], *Al-Majallah*, 16 februarie 2013.
550. Associated Press, „Egyptian cleric upbraids Iranian leader on string of issues“, video, online la https://www.youtube.com/watch?v=R6wO-d6EgVg.
551. „Dispute between Ahmadinejad and Al-Azhar University in the press conference“, video, online la https://www.youtube.com/watch?v=kblv0MhjOD4.
552. Interviu al autoarei cu Ebtehal Younes, Cairo, octombrie 2017.
553. „Iranian Elites, Scholars Urge Morsi to Foster Unity, Implement Islamic Law“, *BBC Monitoring Middle East*, 15 februarie 2013.
554. „Iranian Letter to Egypt's Morsi Draws Fire from Islamist Critics“, în *Al-Ahram Gate*, 21 februarie 2013; D. El-Bey, „A Martyr Every So Often“, în *Al-Ahram Weekly*, 19 februarie 2013.
555. Toate telegramele diplomatice saudite ieșite la iveală pot fi găsite online la WikiLeaks, The Saudi Cables, https://wikileaks.org/saudi-cables/db/.
556. *Ibid*.
557. W. Abdul Rahman, „Shayhku lazhari yastankiru muhawalati nashri almazhhabi al-shi'iyyi bijiwari ma'azhini „qal'atu ahli alsunnati“ [„Șeicul de la Al-Azhar condamnă încercarea de a răspândi doctrina șiită lângă muezinul Ahl al-Sunna“], *Asharq al-Awsat*, September 30, 2011.
558. WikiLeaks, The Saudi Cables.
559. MBC, „Shahidu 'ayanin 'ala qatli abu al-nimras yabki 'alal hawa'I“ [„Martor al uciderii șiiților la Abu Al-Nimras plânge în direct“], video, online la https://www.youtube.com/watch?v=arJYv8303NU.
560. „'An qorb: watha'iqi athir alkarahiyya 'anel tahreed alta'ifi fil e'lam“, BBC Arabic.
561. Y. Feldner, „Fitna TV: The Shi'ite-Bashing Campaign on Salafi TV Channels and Social Media“, Middle East Research Institute, 30 noiembrie 2015.
562. Wesal TV, „Tahta al-majhari halakatu 75 'ala maktali hassan shahata wa thana' al-maliki 'ala al'ilhadi“, video, online la https://www.youtube.com/watch?v=PsHrFdFezuw.
563. Interviu al autoarei cu Younes, octombrie 2017.
564. Human Rights Watch, „Egypt: Rab'a Killings Likely Crimes Against Humanity“, 12 august 2014.
565. A. Naji, *Using Life*, Center for Middle Eastern Studies, University of Texas at Austin, Austin, 2017, p. 44.
566. J. Guyer, „Inside the Strange Saga of a Cairo Novelist Imprisoned for Obscenity“, în *Rolling Stone*, 24 februarie 2017.
567. Interviu al autoarei cu Ahmed Naji, Cairo, octombrie 2017.
568. *Ibid*.
569. H. Bahgat, „Wikileaks: Egyptian Media and Journalists Go to Saudi for Financing“, în *Mada Masr*, 5 iulie 2015.
570. *Ibid*.

17. Între Isis Și CGRI

571. Acest pasaj se bazează pe relatări din Warrick, *Black Flags*, p. 251.
572. *Ibid*.
573. Acest pasaj se bazează pe relatări din B. Daragahi, „Inside Iran's Mission to Dominate the Middle East", în *BuzzFeed*, 30 iulie 2017.
574. A. Fielding-Smith, „Hizbollah Man Named Over Hariri Murder", în *Financial Times*, 29 iulie 2011.
575. N. Blanford, „The Battle for Qusayr: How the Syrian Regime and Hizb Allah Tipped the Balance", în *Combating Terrorism Center Sentinel* 6, nr. 8 (august 2013), pp. 18–22.
576. D. Filkins, „The Shadow Commander", în *The New Yorker*, 30 septembrie 2013.
577. A. Zelin, „The Saudi Foreign Fighter Presence in Syria", în *Combating Terrorism Center Sentinel* 7, nr. 4 (aprilie 2014), pp. 10–14.
578. R. Spencer și D. Rose, „Under the Black Flag of al-Qaeda, the Syrian City Ruled by Gangs of Extremists", în *The Telegraph*, 12 mai 2013.
579. Informațiile din acest pasaj provin din M. Ababsa, „Les Mausolées Invisibles: Raqqa, Ville de Pèlerinage Chiite ou Pôle Étatique en Jazîra Syrienne?", în *Annales de Géographie* 110, nr. 622 (noiembrie–decembrie 2001), pp. 647–664; M. Ababsa, „Significations Territoriales et Appropriations Conflictuelles des Mausolées Chiites de Raqqa (Syrie)", în S. Chiffoleau și A. Madoeuf, ed., *Les Pelerinages au Maghreb et au Moyen-Orient: Espaces Publics, Espaces du Public*, Presses de l'Ifpo, Damasc, 2005; alte surse media pe Flickr, îngrijite de cercetătorul Martin Kramer, „The Shiite Crescent Eclipsed", la https://www.flickr.com/photos/martin_kramer/galleries/72157630819437940/with/2343449697/.
580. Interviu al autoarei cu Jamal Khashoggi, Washington, DC, august 2017.
581. C. Bunzel, „The Kingdom and the Caliphate: Duel of the Islamic States", Carnegie Endowment for International Peace, 18 februarie 2016, online la https://carnegieendowment.org/2016/02/18/kingdom-and-caliphate-duel-of-islamic-states-pub-62810.
582. R. Ghazzawi, „Yassin Haj Saleh on Samira Khalil" (traducere), 11 august 2014, online la https://douma4.wordpress.com/2014/08/11/yassin-haj-saleh-on-samira-khalil-translation/.

18. Călcâiul lui Ahile

583. Toate secțiunile despre Masih Alinejad se bazează pe două interviuri cu autoarea luate la Washington, DC, și New York în martie 2018, precum și pe schimburi de e-mailuri. Am utilizat și memoriile sale, *The Wind in My Hair: My Fight for Freedom in Modern Iran*, Brown, Little, Boston, 2018.
584. M. Alinejad (@AlinejadMasih), „Brave woman risk arrest in order to make

awareness about anti compulsory hijab movement in Tehran' autobuz public", Twitter, 16 mai 2018, https://twitter.com/AlinejadMasih/status/996694870302523392.
585. J. Schogol, „Report: Iran Killed 600 U.S. Soldiers in the Iraq War", în *National Interest*, 3 aprilie 2019.
586. M. Chulov, „Qassem Suleimani: Can This Man Bring About the Downfall of Isis?", în *The Guardian*, 7 decembrie 2014.
587. S. Kamali Dehghan, „Qassem Suleimani Photo Makeover Reveals Iran's New Publicity Strategy", în *The Guardian*, 14 octombrie 2014.
588. J. Vela, „Saudi Prince Flew Jet in Syria ISIL Attacks", în *National* (Abu Dhabi), 24 septembrie 2014.
589. K. Ghattas, „Why Saudi Arabia Has Lost Faith in the US", *BBC News*, 18 mai 2015.
590. „The Sword Unsheathed", în *The Economist*, 18 octombrie 2014.

19. Crimă pe Bosfor

591. „Jamal Khashoggi: men yasar Hekmatyar ila yamin Turkil Faysal ahenn ilal sahafa" [„Jamal Khashoggi: de la stânga lui Hekmatyar la dreapta lui Turki al-Faisal"], *Asharq al-Awsat*, 11 martie 2005.
592. D. Filkins, „A Saudi Prince's Quest to Remake the Middle East", în *The New Yorker*, 9 aprilie 2018.
593. K. House, „Profile of a Prince: Promise and Peril in Mohammed bin Salman's Vision 2030", Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard University, aprilie 2019, online la https://www.belfercenter.org/publication/profile-prince-promise-and-peril-mohammed-bin-salmans-vision-2030.
594. *Ibid*.
595. M. Mazzetti și B. Hubbard, „Rise of Saudi Prince Shatters Decades of Royal Tradition", în *New York Times*, 15 octombrie 2016.
596. W. Hangen, „Arabia Preparing Extensive Reform", în *New York Times*, 11 decembrie 1953.
597. B. Hubbard, M. Mazzetti și E. Schmitt, „Saudi King's Son Plotted Effort to Oust His Rival", în *New York Times*, 18 iulie 2017.
598. Discuții private între autoare și Khashoggi în iunie 2017, în care Khashoggi a afirmat că fusese în exil autoimpus în Statele Unite.

599. D. Ignatius, „Jamal Khashoggi's Long Road to the Doors of the Saudi Consulate", în *The Washington Post*, 13 octombrie 2018.
600. K. Sullivan, „Saudi Arabia's Riches Conceal a Growing Problem of Poverty", în *The Guardian*, 1 ianuarie 2013.
601. Interviu al autoarei cu Sofana Dahlan, Jeddah, mai 2018.
602. M. Chulov, „I Will Return Saudi Arabia to Moderate Islam, Says Crown Prince", în *The Guardian*, 24 octombrie 2017.

603. J. Goldberg, „Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader «Makes Hitler Look Good»“, în *The Atlantic*, 2 aprilie 2018.
604. K. Ghattas, „Saudi Arabia's Dark Nationalism“, în *The Atlantic*, 2 iunie 2018.
605. ASDA'A Burson-Marsteller, „Arab Youth Survey 2018“.
606. *TRT World*, „In Remembrance of Jamal Khashoggi“, video, online la https://www.trtworld.com/video/social-videos/in-remembrance-of-jamal-khashoggi/5bccb605315f18291a6c78f4.
607. K. Jovanovski, S. Smith, F. Bruton și D. De Luce, „Jamal Khashoggi Was Fearful of Saudi Government Before Disappearing, Friends Say“, *NBC Palm Springs*, 8 octombrie 2018.
608. B. Hubbard și D. Kirkpatrick, „For Khashoggi, a Tangled Mix of Royal Service and Islamist Sympathies“, în *New York Times*, 14 octombrie 2018.

609. S. Mekhennet și L. Morris, „Missing Journalist's Fiancee Demands to Know: «Where Is Jamal?»“, în *The Washington Post*, 8 octombrie 2019.
610. S. Flanders, V. Nereim, D. Abu-Nasr, N. Razzouk, A. Shahine și R. Hamade, „Saudi Crown Prince Discusses Trump, Aramco, Arrests: Transcript“, în *Bloomberg*, 5 octombrie 2018.
611. Detaliile uciderii lui Jamal Khashoggi sunt luate din D. Ignatius, „How the Mysteries of Khashoggi's Murder Have Rocked the U.S.–Saudi Partnership“, în *The Washington Post*, 29 martie 2019; D. Ignatius, „The Khashoggi Killing Had Roots in a Cutthroat Saudi Family Feud“, în *The Washington Post*, 27 noiembrie 2018.
612. M. Chulov, „Jamal Khashoggi: Murder in the Consulate“, în *The Guardian*, 21 octombrie 2018.
613. K.M. Abou El Fadl, „Saudi Arabia Is Misusing Mecca“, în *New York Times*, 12 noiembrie 2018.
614. S. Samuel, „Trump's Evangelical Advisers Hear from the Saudi Crown Prince on Khashoggi“, în *The Atlantic*, 9 noiembrie 2018.
615. F. Gardner, „«Shrouded in Secrecy»: Saudi Women Activists Trial Hearing Delayed“, *BBC News*, 17 aprilie 2019.

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim